

CRISIA

XLVII
2017

Editura Muzeului Țării Crișurilor

Oradea

| CRISIA
2017

Redactor responsabil al publicațiilor Muzeului Țării Crișurilor	Dr. Aurel Chiriac
Colegiul de redacție:	Dr. Gabriel Moisa – secretar de redacție
Bord editorial (membri):	Dr. Florina Ciure, Drd. Gruia Fazecaș
Consiliul științific:	<p>Prof. univ. dr. Cesare Alzati – <i>Università Cattolica Del Sacro Cuore, Milano</i></p> <p>Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu – <i>Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca</i></p> <p>Academician Nicolae Edroiu – <i>Institutul de Istorie „George Bariț”, Cluj-Napoca</i></p> <p>Dr. György Feiszt – <i>Vas County Archives of Szombathely</i></p> <p>Prof. univ. dr. Gianfranco Giraudo – <i>Universitatea Ca’ Foscari din Veneția</i></p> <p>Prof. univ. dr. Ovidiu Ghitta – <i>Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca</i></p> <p>Prof. univ. dr. Francesco Leoncini – <i>Universitatea Ca’Foscari din Veneția</i></p> <p>Cercetător Științific I, Dr. Florin Gogâltan – <i>Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca</i></p> <p>Dr. Gizella Nemeth – <i>Sodalitas Adriatico-Danubiana, Duino Aurisina</i></p> <p>Prof. univ. dr. Adriano Papo – <i>Universitatea din Udine</i></p> <p>Academician Ioan-Aurel Pop – <i>Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca</i></p> <p>Prof. univ. dr. Doru Radosav – <i>Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca</i></p> <p>Dr. Matteo Taufer – <i>Universitatea din Leipzig</i></p>

Orice corespondență se va adresa/ Toute correspondance sera envoyée à l’adresse/ Please send any mail to the following address/ Richten sie bitte jedwelche korrespondenz an die adresse	<p>MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR</p> <p>410464 ORADEA</p> <p>Bld. Dacia nr. 1-3</p> <p>ROMÂNIA</p> <p>Tel/Fax: 0259479918</p> <p>E-mail: crisia@mtariicrisurilor.ro</p>
--	---

ISSN: 1016 – 2798

Fondator: Sever Dumitrașcu (1971)
© Copyright by Muzeul Țării Crișurilor

Punctele de vedere exprimate în materialele publicate aparțin în exclusivitate autorilor

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR

**C R I S I A
XLVII**

ORADEA 2017

SUMAR

(SOMMAIRE – SUMMARY – INHALT)

GRUIA FAZECAȘ, CRISTINA ELENA CORDOȘ, MARIAN LIE	
<i>O așezare neolitică inedită descoperită la Șișterea „Bangeta”, com. Cetariu, jud. Bihor,</i>	
<i>Late Neolithic Settlement discovered at Șișterea „Bangeta”, com. Cetariu, Bihor county</i>	9
FLORIN GOGÂLTAN	
<i>Dăbâca. Un atelier metalurgic al epocii bronzului din Transilvania,</i>	
<i>Dăbâca. Ein bronzezeitliches Metallhandwerk in Siebenbürgen</i>	15
CĂLIN GHEMIȘ, GRUIA FAZECAȘ, DORU MARTA	
<i>Un complex aparținând finalului epocii Bronzului, descoperit la Oradea „Cimitirul Rulikowski”,</i>	
<i>One Late Bronze Age rit from Oradea „Cimitirul Rulikowski”</i>	27
CĂLIN GHEMIȘ	
<i>Inel din aur aparținând Bronzului Târziu, descoperit la Betfia (jud. Bihor),</i>	
<i>One Late Bronze Age Gold Ring, from Betfia (Bihor County)</i>	43
CRISTIAN IOAN POPA	
<i>Monede vechi, interpretări noi. În jurul unor preținse prezențe celtice în zona minieră a Apusenilor,</i>	
<i>Ancient Coins New Interpretation. About Alleged Celtic Presence in Mining Area of Western Carpathians Mountains</i>	51
IOAN CRIȘAN	
<i>Instrumente muzicale populare medievale descoperite în județul Bihor,</i>	
<i>Medieval Folk Musical Instruments Discovered in Bihor County</i>	59
ADRIANO PAPO	
<i>La ‘breve’ corografia della Transilvania di Giovanandrea Gromo,</i>	
<i>The ‘short’ corography of Transylvania by Giovanandrea Gromo</i>	63
GIZELLA NEMETH, ADRIANO PAPO	
<i>L’ascesa di Gabriele Bethlen al principato di Transilvania e i suoi primi anni di regno sulla base dei rapporti diplomatici degli ambasciatori veneti presso la Porta. 1613–1619,</i>	
<i>Gabriel Bethlen’s Rise to the Throne of Transylvania and His First Years of Reign Through the Notes of Venetian Ambassadors to Constantinople. 1613–1619</i>	71
DIANA IANCU	
<i>O relatare despre cucerirea cetății Oradea de către trupele imperiale în anul 1692,</i>	
<i>A Relating About the Conquest of Oradea by the Imperial Troops in 1692</i>	85
FLORINA CIURE	
<i>Cucerirea Timișoarei de către Habsburgi (1716) în izvoare venețiene de epocă,</i>	
<i>The Habsburg Conquest of Timișoara (1716) in Contemporary Venetian Sources</i>	91

AUGUSTIN MUREȘAN	
<i>Sigiliul breslei unite din Ciacova pe un document din 1823,</i> <i>The Seal of the United Guild from Ciacova on a 1823 Document</i>	113
MIRELA POPA-ANDREI	
<i>L'élite ecclesiastica dei romeni transilvani e il movimento di</i> <i>emancipazione politico-nazionale, 1860-1865,</i> <i>The ecclesiastical elite of the Transylvanian Romans and the movement</i> <i>of political-national emancipation 1860-1865</i>	117
RĂZVAN MIHAI NEAGU	
<i>Studenti din Comitatul Bihor la Facultatea de Teologie a Universității</i> <i>din Cernăuți (1875-1918),</i> <i>Students from Bihor County at the Faculty of Theology of the University</i> <i>of Chernivtsi (1875-1918)</i>	127
FLORIN ARDELEAN	
<i>Destin și provocare Vasile Lucaciu și Vasile Mangra sau sarcasmul istoriei,</i> <i>Destination and Challenge Vasile Lucaciu and Vasile Mangra or the Fair</i> <i>of History</i>	141
VERONICA TURCUȘ, ȘERBAN TURCUȘ	
<i>Istoricul problemei preotului italian la biserica italiană din București.</i> <i>Documente despre cazul Gatti (1951-52),</i> <i>The Historian of the Italian Priest's at the Italian Church in Bucharest.</i> <i>Documents on the Gatti Case (1951-52)</i>	155
CRISTIAN CULICIU	
<i>Problemele cotidiene în atenția autorităților. Activitatea Comitetului</i> <i>Regional/Județean Bihor al PCR privind scrisorile oamenilor muncii</i> <i>(1960-1988),</i> <i>Local Authorities Facing Everyday Problems. The Activity of the Bihor</i> <i>Regional/County Committee PCR Regarding the Letters Received from</i> <i>Citizens (1960-1988)</i>	173
IULIU-MARIUS MORARIU	
<i>Conflictul dintre Constantin Virgil Gheorghiu și Monica Lovinescu,</i> <i>reflectat în memorialistica exilului parizian,</i> <i>Conflict Between Constantin Virgil Gheorghiu and Monica Lovinescu,</i> <i>Reflected in the Parisian Exile Memorial</i>	183
ROLAND OLAH	
<i>Aspecte socio-demografice privind transfugii români arestați de grănicerii</i> <i>maghiari în anul 1987,</i> <i>Socio-Demographic Aspects Regarding the Romanian Transfugs Arising</i> <i>from the Magyar Magics in 1987</i>	189
GABRIEL MOISA	
<i>Aspecte privind viața cotidiană din Bihor în ultimii ani ai regimului</i> <i>comunist,</i> <i>Aspects About the Daily Life of Bihor in the Last Years of the Communist</i> <i>Regime</i>	199

RECENZII

GRUIA FAZECAȘ	
<i>Victor Sava, Neolithic and Eneolithic in the Lower Mureș Basin,</i> <i>Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2015, 596 p. (246 pl.).</i>	207

GRUIA FAZECAȘ	
Demjén Andrea (szerkesztő), <i>Györgyószentmiklós a régészeti kutatások tükrében</i> , Koloszsvár/Györgyószentmiklós, Erdélyi Múzeum Egysület/Tarisznyás Márton Múzeum, 2016, 215 p.	209
MARIAN HORVAT	
András Kubinyi, <i>Matthias Rex</i> , Budapest, Balassi Kiadó, traducere în engleză de Andrew T. Gane, 2008, 210 p.	211
RONALD HOCHHAUSER	
Boka László, Emődi András (redactori), <i>Tipográfia régtől fogva. A nagyváradai nyomdászat 450 éves története (Istoria tiparului de la începuturi. 450 de ani de activitate tipografică la Oradea)</i> , Budapest, Editura Argumentum, 2016, 160 p.	215
CRISTIAN CULICIU	
Ronald Hochhauser, <i>Contribuție la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948</i> , Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2010, 206 p.	216
TIBERIU CIORBA	
Timothy Snyder, <i>Tărâmul morții – Europa între Hitler și Stalin</i> , București, Editura Humanitas, 2012, 568 p.	218
NECROLOG	
AUREL CHIRIAC	
Dr. Iudita Călușer (1949-2016)	229

Volum în onoarea istoricului **Lucia Cornea**, în semn de prețuire pentru eleganța cu care și-a exercitat profesia de muzeograf și obiectivitatea de care a dat dovadă în cercetarea istoriei Bihorului.

O AȘEZARE NEOLITICĂ INEDITĂ DESCOPERITĂ LA ȘIȘTEREA „BANGETA”, COM. CETARIU, JUD. BIHOR

Gruia FAZECAS*,
Cristina Elena CORDOȘ**,
Marian LIE***

LATE NEOLITHIC SETTLEMENT DISCOVERED AT ȘIȘTEREA „BANGETA”, COM. CETARIU, BIHOR COUNTY

Abstract

In the late summer of 2017 we identified on Google Earth maps a structure which we supposed that is the result of human activity in the past. After examining the Austrian historical land surveys and the contemporan maps we noticed what appeared to be an earth mound field west of our interes area. Consulting archaeological literature refering to Șișterea area we find only two informations. First referring to one Jászladány type copper axe (Dumitrașcu 1974; Vulpe 1975: 41, nr. 143, taf. 19/143) and another one relating to an „tumulus field” in the close proximity, at Fegernicu Nou, which is the same with what we noticed on historical maps (Dumitrașcu, Hadnagy 1980). After that we organized an archeological survey. On-site, we found a lot of pottery, adobe, stone blades and splinters. At the surface was visible some rectangular structures, probably the remains of houses. The artifacts belong to the Late Neolithic period, probably Herpály culture.

Keywords: archaeological survey, Șișterea, Late Neolithic, Herpály culture, tumulus field.

Localitatea Șișterea este situată la o distanță de aproximativ 15 km nord-est de Oradea și se află pe ultimele pante nordice ale Dealurilor Oradiei înspre Câmpia Barcăului. Situl identificat de noi se află la circa 2,5 km nord-vest de localitate, pe un platou cu altitudinea de 150-160 m, numit de localnici „Bangeta”. Locul este cuprins între două foste cursuri de apă: Înstelatul (la est) și Lunca Stejărișului (la vest), afluenți ai văii Viștelor¹, în prezent transformate în lacuri de acumulare și agrement.

În urma consultării hărților Google Earth online, am putut observa în locul descris mai sus urmele unei structuri compuse din două cercuri concentrice. Cea mai mare amprentă avea un diametru de aproximativ 200 m, iar cea mică de circa 90 m (Fig. 1).

Consultând hărțile istorice (*Josephinische Landesaufnahme* 1782-1785 – fig. 2a; *Franziszeische Landesaufnahme* 1819-1869 – fig. 2b și *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme* 1872-1984 – fig. 2c) precum și cele contemporane (România 1:50000 și România 1:25000), am constatat că în afară de un câmp de tumuli situat la est și nord-est de locație nu se poate distinge nici o modificare antropică a peisajului.

Aplecându-ne apoi asupra surselor scrise referitoare la descoperirile arheologice din zona localității, am remarcat că și acestea oferă puține informații legate de trecutul

* Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, gruia74@yahoo.com.

** Universitatea Valahia, Târgoviște, elenacordos@gmail.com.

*** Universitt zu Kln, Institut für Ur- und Frühgeschichte, quirinus_lie@yahoo.com.

¹ Afluent de parte stng a Barcăului.

Fig. 1.

îndepărtat al zonei. În primul rând este menționată, în baza unei informații provenind de la N. Chidioșan, descoperirea în 1913 a unui târnăcop cu brațele în cupru în repertoriul arheologic al județului Bihor (Dumitrașcu 1974). Ulterior, Al. Vulpe îl identifică în colecția muzeului orădean (nr. inv. 1739) și îl încadrează în varianta Șincai a tipului Jászladány (Vulpe 1975: 41, nr. 143, taf. 19/143). Deși Al. Vulpe atribuie acest tip de târnăcoape cu brațele în cruce culturii Bodrogkeresztúr (Vulpe 1975: 46-47), concluzie la care se raliază și S.A. Luca (Luca 1999: 32-33), dar care omite descoperirea de la Șisterea, unii cercetători sunt mai rezervați asupra acestei atribuirii².

O a doua semnalare arheologică este legată de câmpul de tumuli observați și pe vechile hărți. S. Dumitrașcu împreună cu Hadnagy A. vor ridica topografic amplasarea așa-numitului câmp de tumuli de la Fegernic (Dumitrașcu, Hadnagy 1980)³.

În urma documentării, am făcut și o periegheză la fața locului. La vest de drumul ce leagă Șisterea de Sălard, acolo unde am observat cele două cercuri concentrice, se afla o

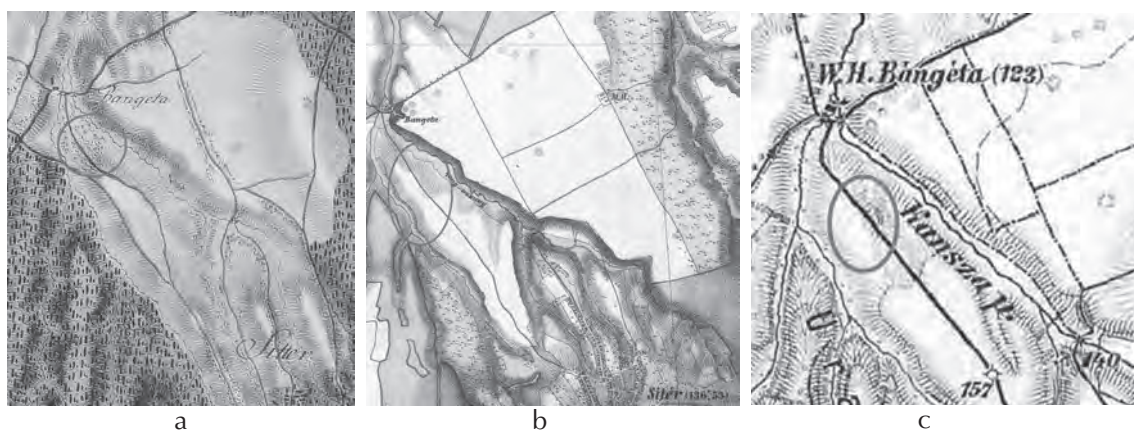

Fig. 2.

² Zoia Maxim, în repertoriul descoperirilor neo-eneolitice, menționează doar piesa, fără a discuta apartenența cronologică, însă plasează locul descoperirii în punctul „Pustă”, fără să cunoaștem de unde a preluat informația (Maxim 1999: 186, nr. 989). N. Iercoșan în monografia sa asupra culturii Tiszapolgár în vestul României are o opinie ambiguă asupra apartenenței culturale a târnăcoapelor Jászladány (Iercoșan 2002: 154-157). El include târnăcopul de la Șisterea în „lista localităților cu descoperiri de topoare și obiecte din cupru din vestul României” (Iercoșan 2002: 189, nr. 58). Mai recent, V. Sava prin prisma noilor date ¹⁴C din estul Ungariei (Raczky, Siklósi 2013) consideră că orizontul de depunere a topoarelor masive de cupru este contemporan cu manifestările culturale caracterizate atât de ceramica de tip Tiszapolgár cât și Bodrogkeresztúr, fără a putea atribui uneia sau alteia anumite tipuri de topoare / târnăcoape din cupru (Sava 2015: 285).

³ Pentru o discuție referitoare la câmpurile de tumuli din Bihor vezi Fazecaș, Marta 2015: 11-12.

cultură de sfeclă de zahăr, fapt ce ne-a îngreunat observația. Am putut observa totuși prezența unor fragmente de chirpici și de ceramică atipică (neolitică), care nu permite o discuție mai amplă. La est de drum, deoarece terenul era proaspăt arat, au putut fi observate la suprafață urme și întinderi de chirpici de formă rectangulară, ce probabil indică prezența unor locuințe imediat sub stratul arabil.

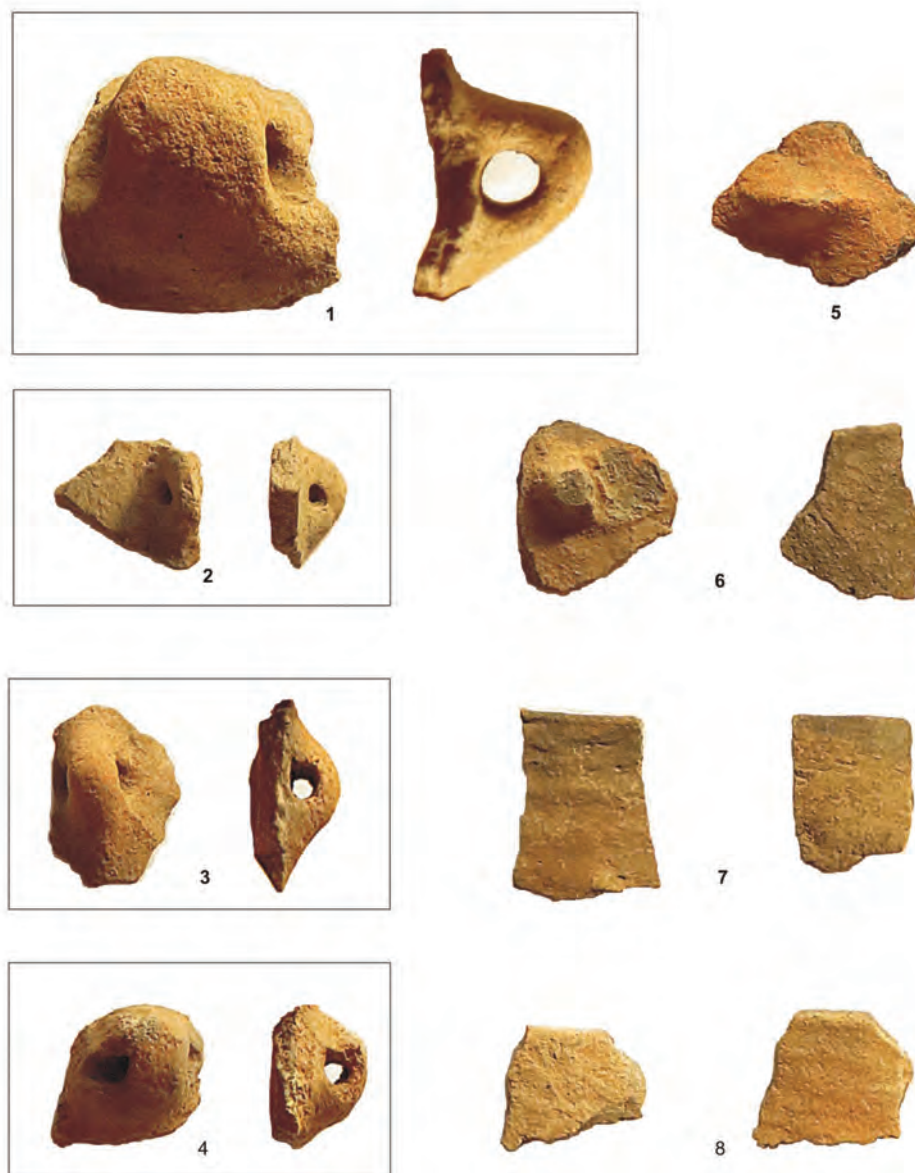
Cea mai mare parte a descoperirilor este reprezentată de ceramică, multe din aceasta neprezentând caracteristici specifice vreunei culturi arheologice. Din repertoriul formelor ceramice observăm vase bitronconice cu toartă dispusă pe diametrul maxim al vasului (Pl. I/2), oale (Pl. I/3) și vase cu picior (Pl. II/1-3, 5). Unele recipiente au fost decorate cu butoni circulari (Pl. I/6) sau alungiți pe orizontală (Pl. I/5). De asemenea, pe un fragment ceramic a putut fi observată o urmă de pictură, care însă datorită condițiilor din sol nu s-a păstrat foarte bine, slipul ceramicii devenind friabil. Pe lângă fragmentele de ceramică și chirpici, au fost culese de la suprafață și câteva piese litice. Una dintre ele este reprezentată de o daltă realizată prin șlefuire, prelucrată dintr-un șist verde. Piesa are dimensiuni de 5,5 cm lungime, 2,5 cm lățime și 1 cm grosime (Pl. III/11). Se află într-o stare de conservare medie, având o spărtură în zona activă a piesei. Restul colecției litice este reprezentat de piese cioplite, constând din nuclee epuizate, așchii, lame și lamele, realizate din mai multe tipuri de materie primă (obsidian și alte roci cu granulație foarte fină), în general având o calitate medie spre slabă. Nici una dintre piese nu prezintă urme de retușare intenționată. Eșantionul este compus în mare parte din resturi de debitaj.

În ceea ce privește datarea și atribuirea culturală a materialului arheologic, aceasta trebuie făcută deocamdată cu circumspecție, dată fiind cantitatea de material arheologic recoltat. Totuși, având în vedere pasta și arderea ceramicii, precum și prezența vaselor (probabil străchini) cu picior și fragmentul ceramic ce prezenta urme de pictură, atribuim materialele arheologice descoperite, cu rezerva necesară, culturii *Herpály* din neoliticul târziu.

Ar fi de dorit ca în viitor în acest sit nou descoperit să existe posibilitatea desfășurării de cercetări arheologice, atât non-intruzive cât și intruzive, care vor putea să clarifice aspecte legate de datarea mai precisă a sitului, întinderea și durata locuirii lui.

Bibliografie

- Dumitrașcu 1974 S. Dumitrașcu, *Şiştirea (s.v.)*, în S. Dumitrașcu (coord.), *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea, 1974: 73.
- Dumitrașcu, Hadnagy 1980 S. Dumitrașcu, Hadnagy A., *Cercetări arheologice de suprafață la Fegernicul Nou, jud. Bihor*, în *Crisia X*, 1980: 513-515.
- Fazecaș, Marta 2015 *Cercetările de teren de la Marghita. Discuții privind câmpurile de movile din județul Bihor*, în *Crisia XLV* 2015: 9-20.
- Iercoșan 2002 *Cultura Tiszapolgár în vestul României*, Cluj-Napoca 2002.
- Luca 1999 S.A. Luca, *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României. Cultura Bodrogheresztúr*, Alba Iulia, 1999.
- Maxim 1999 Zoia Maxim, *Neo-Eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, Cluj-Napoca, 1999.
- Raczky, Siklósi 2013 P. Raczky, Zsuzsanna Siklósi, *Reconsideration of the Copper Age chronology of the eastern Carpathian Basin: a Bayesian approach*, în *Antiquity* 87 (336), 2013, 555-573.
- Sava 2015 V. Sava, *Neolithic and Eneolithic in the Lower Mureș Basin*, Cluj-Napoca, 2015.
- Vulpe 1975 Al. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, PBF IX/5, München 1975.

0 10 cm

Pl. I

1

2

3

4

5

Pl. II

Pl. III

DĂBÂCA. UN ATELIER METALURGIC AL EPOCII BRONZULUI DIN TRANSILVANIA*

*Pentru Nick Boroffka
la 60 de ani*

Florin GOGÂLTAN**

DĂBÂCA. EIN BRONZEZEITLICHES METALLHANDWERK IN SIEBENBÜRGEN

Zusammenfassung

Vor einigen Jahren hatte mir Adrian A. Rusu einige Zeichnungen mit Materialien aus Dăbâca gezeigt, die mit Sicherheit nicht dem Mittelalter zugeordnet werden konnten. Von diesen hoben sich drei Gussformen und drei Tondüsen hervor (Abb. 4-7). Über diese gab es nur die Information, die auf den Originalzeichnungen vom Aprilie 1975 aufgezeichnet wurde und zwar, dass sie in Dăbâca im S 3/11 von 1973 in einer Tiefe von 2,00-2,25 m entdeckt wurden. Auf der Zeichnung der Axt-Gussform mit kugelsegmentförmigem Nacken schrieb M. Rusu noch „+Schmelztiegel und Gussrohre“. Er bezog sich selbstverständlich auf einen Schmelztiegel und die Tondüsen.

Der interessanteste Gegenstand von Dăbâca ist die Gussform für eine Axt mit Kugelsegmentnacke (Abb. 4). Es gibt keinerlei Analogie für solch eine Axt, weshalb deren Datierung in die mittlere Bronzezeit (eventuell gegen das Ende der Periode) nur aufgrund von einigen typologischen Elementen wie das Kugelsegmentnacke gemacht wurde. Zu dieser Datierung trägt auch der Rest der Gegenstände bei wie die Gussform für ein Flachbeil (Abb. 5) sowie die drei Tondüsen (Abb. 7).

Ein anderer Aspekt ist, dass in dieser Werkstatt ein neuer Axttypus hergestellt wurde, eine Innovation, die zwischen den Endprodukten der Bronzezeit im Karpatenbecken nicht mehr wiederzufinden ist. Eine derartige Situation muss uns aber nicht überraschen. Um über Schaftrohräxte mit kugelsegmentförmigem Nacken oder Nackenscheiben aus Karpatenbecken zu sprechen, kann in erster Linie ihre typologische Vielfalt hervorgehoben werden. So wie das aus den von Ehrengard Kroeger-Michel oder neuestens von Wolfgang David vorgelegten Synthesen hervorgeht, gibt es eigentlich keine in Form, Ausmassen und Verzierung identische Gegenstände. Diese Tatsache ist durch ihre Herstellungsart sowie von der grossen Entfernung der verschiedenen metallhandwerklichen Werkstätten voneinander zu erklären. So hat jeder Meister die Identität einer Axt geprägt. Bezüglich der Gussform von Dăbâca ist es möglich, dass sie eine technische Neuerung war, die sich keinem realen Erfolg erfreuen konnte. Selbst wenn weiterhin noch viele Fragezeichen stehen bleiben, bleibt eine Tatsache als gesichert: die Funde von Dăbâca sind ein Beleg für bronzezeitliches Metallhandwerk in Siebenbürgen.

Stichworte: Siebenbürgen, Werkstatt, Gussformen, Tondüsen, Bronzezeit.

Începând mai ales cu sfârșitul secolului al XIX-lea, activitatea metalurgică a comunităților epocii bronzului din Transilvania a devenit bine cunoscută celor interesați

* O comunicare pe această temă am susținut la a „83. Tagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung. Spezialisierungen in der Bronzezeit. Archäologische Quellen und Modelle, Münster 18.-21.9.2016“. Deplasarea la Münster și articolul de față au fost finanțate prin grantul PN-II-PCE-2012-4-0020 „Living in the Bronze Age Tell Settlements. A Study of Settlement Archaeology at the Eastern Frontier of the Carpathian Basin“ (director grant Fl. Gogâltan).

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, floringogaltan@gmail.com.

de trecut prin lucrările lui J. Hampel¹ și a altor savanți². Astăzi beneficiem de numeroase sinteze privind depozitele de bronzuri³ sau diverse categorii de obiecte (săbii⁴, topoare⁵, seceri⁶, fibule⁷, vase de metal⁸ etc.) apărute în prestigioasa serie *Prähistorische Bronzefunde* sau cu alte ocazii. În fiecare an sunt publicate noi descoperiri făcute accidental de către căutătorii de comori sau, mai rar, cu ocazia unor săpături arheologice⁹. Analiza contextelor și a motivelor depunerii unor astfel de piese sunt alte aspecte care au stat constant în atenția specialiștilor¹⁰.

Cercetările arheologice din Slovacia, Ungaria, România sau Serbia au adus însă puține informații privind modul de obținere și de prelucrare a materiei prime (cupru și staniu)¹¹ sau privind existența unor ateliere metalurgice¹². Dacă pentru studierea activităților miniere sunt necesare doar proiecte concrete de investigare a unor obiective deja cunoscute¹³, așa cum s-a făcut în Austria sau Germania de exemplu¹⁴, identificarea unui atelier metalurgic ține doar de șansa arheologului.

Descoperirea în unele așezări a unor tipare din lut și piatră, a duzelor din lut (*Tondüsen*) și a altor piese care pot fi asociate procesului de turnare al bronzului, a fost pusă în legătură cu existența aici a unui atelier sau a unor ateliere metalurgice¹⁵. Poate cel mai convingător exemplu este cazul tell-ului epocii bronzului de la Pecica¹⁶. De aici au fost recuperate 20 de piese de metal, 31 de tipare din lut sau piatră, 5 dopuri din lut, o duză din lut și 18 resturi de la turnare. Din nefericire, toate aceste piese au fost descoperite în săpăturile arheologice de acum mai bine de 100 de ani și nu pot fi puse în legătură cu o anumită structură. Un caz deocamdată unic în Bazinul Carpatic este cercetarea unei construcții (9,5x5m) din tell-ul de la Moșorin-Feudvar care a fost interpretată ca fiind un atelier metalurgic¹⁷. Aici au fost descoperite peste 100 de fragmente de tipare, șlefuitoare din piatră, linguri de turnare, dopuri din lut etc. Piese izolate care atestă o activitate metalurgică apar în diferite contexte și în așezările bronzului târziu din Bazinul Carpatic, fără să se fi identificat până acum urmele unui atelier sigur¹⁸.

Numărul mormintelor caracteristice epocii bronzului în care au fost găsite unelte de metalurg sunt puține în centrul și estul Bazinului Carpatic, așa cum a fost consemnat recent și de către Bianca Nessel¹⁹. Sunt binecunoscute cele două morminte de la Nižná Myšľa, în sud-estul Slovaciei, atribuite pe baza inventarului funerar unor metalurgi²⁰. Ele au fost datate recent între 1965-1754 BC (95.4 %) ²¹. În ultimii ani au fost analizate diversele categorii de unelte din metal folosite la prelucrarea sau repararea pieselor de bronz din

¹ Hampel 1886; Hampel 1892; Hampel 1896.

² Müller 1858; Goos 1876; Tocilescu 1880; etc.

³ Petrescu-Dîmbovița 1977; Bratu 2009; Soroceanu 2012a.

⁴ Bader 1991.

⁵ Vulpe 1970; Vulpe 1975.

⁶ Petrescu-Dîmbovița 1978.

⁷ Bader 1983.

⁸ Soroceanu 2008.

⁹ Dintre descoperirile recente din Transilvania menționez: Bejinariu 2007; Rezi 2010; Marta, Némethi 2011; Sava et al. 2012; Marta 2013; Gogâltan u. a. 2013; Marta 2015; Kacsó 2015; Ciugudean, Bălan 2015; Rezi 2015; Bejinariu, Sana 2016; etc.

¹⁰ Soroceanu 1995; Vulpe 1996; Bratu 2009; Rezi 2011; Soroceanu 2012b; etc.

¹¹ Schalk 1998; Boroffka 2006; Schreiner 2007; Huska et al. 2014.

¹² Bătoră 2009; Găvan 2012.

¹³ Vezi de exemplu exploatarea istorică din nordul și vestul Transilvaniei: Wollmann 1996; Slotta et al. 1999; Cauuetet et al. 2003; Slotta et al. 2004; Kacsó 2010.

¹⁴ Stöllner 2012.

¹⁵ Mozsolics 1984, 41-43; Ilon 1996, 35-46; Bejinariu 2005, 61; Sava et al. 2011, 50-55; Sava et al. 2012, 91, etc.

¹⁶ Gogâltan, Găvan 2014.

¹⁷ Hänsel, Medović 2004.

¹⁸ Bejinariu 2005, 59-61; Ilon 2006; Marta 2013; etc.

¹⁹ Nessel 2013, 141-142, Fig. 1.

²⁰ Olexa, Nováček 2013, 81-82, Tab. 63, 104-105, Tab. 135-136.

²¹ Jaeger, Olexa 2014, 170, Fig. 6.

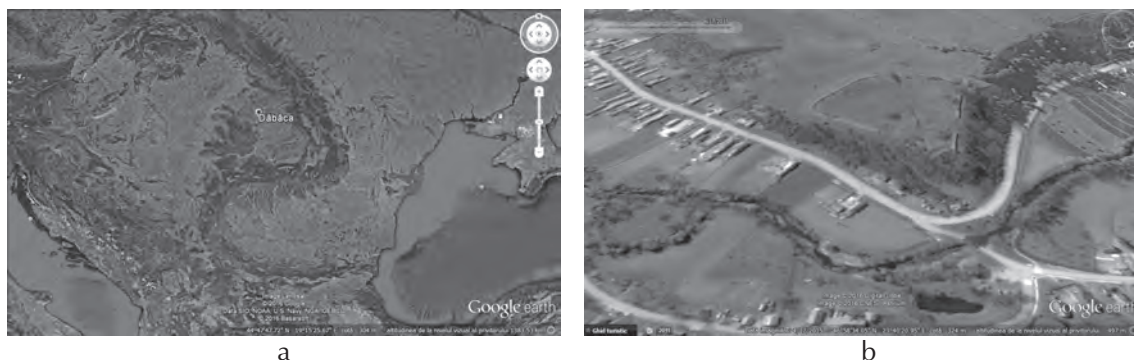

Fig. 1. 1. Localitatea Dăbâca. 2. Situl arheologic Dăbâca „Cetate”.

această regiune²². Acele ciocane și nicovale cu gura de înmănușare transversală apar însă doar după 1300-1200 BC, odată cu bronzul târziu²³.

În această situație, orice nouă descoperire se dovedește importantă pentru a înțelege diversele etape ale procesului de prelucrare a metalului preistoric.

La moartea profesorului Mircea Rusu, în 1999, am aranjat arhiva sa arheologică. Documentația cercetărilor sale privind Evul Mediu urma să fie ordonată de către Adrian A. Rusu. În urmă cu câțiva ani, Adrian A. Rusu mi-a arătat câteva desene cu materiale de la Dăbâca, materiale care evident că nu aparțineau Evului Mediu²⁴. Dintre acestea se remarcă trei tipare fragmentare și duze din lut. Despre ele exista doar informația consemnată pe desenele originale din aprilie 1975 precum că au fost descoperite la Dăbâca în S 3/11 din 1973, la adâncimea de 2,00-2,25 m. Pe desenul tiparului de topor având ceafa în formă de segment de sferă (*Axt mit Kugelsegmentnacken*), M. Rusu a mai scris „+ creuzetă și tuburi de turnat”. Este evident că se referea la un creuzet și la duze din lut.

*

Localitatea Dăbâca se găsește în nord-vestul Transilvaniei, la circa 25 km nord-vest în linie dreaptă de Cluj (Fig. 1/1). Situl arheologic denumit generic „Cetate” a fost cercetat în perioada 1964-1986, prin mai mult de 20 de campanii arheologice²⁵. În anii regimului Ceaușescu, acest șantier școală a avut scopul de a demonstra că la cucerirea Transilvaniei de către maghiari aici a existat deja o formațiune politică care a aparținut românilor²⁶. Acest lucru nu a putut fi dovedit cu argumente științifice solide, așa că rezultatele cercetărilor au rămas în bună parte nepublicate²⁷.

Pe o terasă cu pante abrupte a văii râului Lonei au fost cercetate mai multe așezări care se datează între secolele VIII-XIV, fortificații de pământ și piatră, biserici și un cimitir din secolele XI-XIII²⁸ (Fig. 1/2). În literatura de specialitate sunt menționate și unele descoperiri preistorice atribuite epocii cuprului (cultura Coțofeni)²⁹ (Fig. 2) și epocii bronzului (culturile Schneckenberg³⁰ și Wietenberg³¹) dar fără prea multe detalii. Avem chiar o informație publicată de Alexandru Vulpe în 1974, la doar un an de la descoperirea lor, că la Dăbâca s-ar fi găsit un tipar pentru turnat topoare „ce prefigurează topoarele de luptă cu disc și spin din bronzul mijlociu și târziu”³². Această informație a fost oferită regretatului profesor bucureștean de către M. Rusu. 40 de ani nu s-a mai știut nimic despre această descoperire. În orice caz, atribuirea

²² Gogâltan 1993; Gogâltan 2002; Nessel 2010; Dietrich, Dietrich 2013; Rezi 2013; etc.

²³ Gogâltan 2002, 43-47.

²⁴ Mulțumesc și pe această cale colegului A.A. Rusu pentru semnalarea documentației inedite de la Dăbâca.

²⁵ Pascu et al. 1968; Iambor 1984; Iambor 2005, 154-168, 185-194; Gáll 2011; Gáll 2015-2016.

²⁶ Pascu et al. 1968, 153-154.

²⁷ O critică a interpretărilor istoricizante de la Dăbâca la Popa 1991; Gáll 2011, 9-12; Gáll 2015-2016; etc.

²⁸ Iambor 2005, 154-157; Rusu 2005, 515-515; Gáll 2011.

²⁹ Pascu et al. 1968, 158; Roman 1976, 38, 42, 57, 81; Kalmar 1983, p. 62-66, Pl. II-III; Ciugudean 2000, 47, 52, 70, nr. 234; Popa 2009, 175-177.

³⁰ Lazarovici 1997, 10-11, Pl. IV; V/2-3.

³¹ Boroffka 1994, 36, nr. 154.

³² Vulpe 1974, 246.

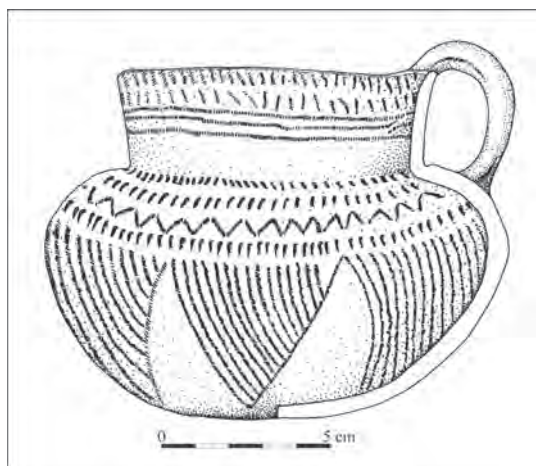

Fig. 2. Dăbâca. Vas Coțofeni.

și Otomani³⁵. Dacă este așa, atunci descoperirea ar fi caracteristică primei etape a bronzului târziu din Transilvania (cca. 1600/1500 BC- 1400)³⁶.

Astfel am avut confirmarea contextului acestei descoperiri și a caracterului său unitar. Gh. Lazarovici a recunoscut din desenele arătate piesele găsite în 1973 la Dăbâca, dar nu mi-a putut preciza ce s-a întâmplat mai departe cu ele. Cu toate încercările făcute, nu le-am putut identifica în colecțiile Muzeului din Cluj sau ale Institutului de Arheologie și Istoria Artei. De ce M. Rusu nu le-a publicat sau cel puțin să le fi menționat în vreuna dintre lucrările sale, rămâne pentru mine un mister. Probabil că respectivele piese au rămas inedite, deoarece nu au putut fi încadrate în vreuna dintre schemele tipologice ale topoarelor cu gură de înmănușare (*Schaftlochäxte*) sau a toporelor cu disc și gaură de înmănușare (*Nackenscheibenäxte*) din Bazinul Carpatic, așa cum au fost ele realizate de Ioan Nestor³⁷, Amalia Mozsolics³⁸, Ehrengard Kroeger-Michel³⁹ dar mai ales Al. Vulpe⁴⁰.

Tiparul nr. 1 are o lungime maximă de 18,5 cm și o lățime de 12 cm. Grosimea maximă a tiparului este de 5 cm (Fig. 4). El pare să fi fost rupt în două. Nu pot să precizez dacă a fost realizat din piatră sau lut⁴¹. În negativul tiparului se poate recunoaște un topor având o ceafă în formă de segment de sferă (diametrul de 3 cm), cu o lungime maximă de 15,5 cm și o lățime maximă a lamei de 4,5 cm. Din desen, toporul pare să prezinte un mâner cilindric lung de circa 6 cm, care se termină în partea opusă cu o proeminență tot în formă de segment de sferă (diametrul de 2 cm). S-ar putea ca desenul să nu fie însă corect, fiind vorba nu despre un mâner plin, ci despre un manșon nesimetric mai scurt a cărui margine adâncită în tipar nu a fost consemnată. De altfel așa arată tiparele acelor topoare cu disc și gaură de înmănușare de tip Typ B1, precum cel publicat recent de la Vinkovci⁴². Ele prezintă însă un manșon simetric nu asimetric ca și în cazul tiparului de la Dăbâca.

Dacă el ar fi avut într-adevăr un mâner cilindric, singura analogie mai apropiată din Bazinul Carpatic ar fi un topor din cupru despre care deținem doar informația că a fost descoperit în „Kreis Hunedoara” (sud-vestul Transilvaniei)⁴³. El a fost pus în legătură cu un topor de cupru descoperit în mormântul 7 din tumulul de la Sárrétudvari în estul Ungariei⁴⁴. Profesorul Joseph Maran, într-o nouă discuție cu privire la poziția cronologică

acestui tipar sfârșitului epocii cuprului (cultura Coțofeni) a fost pusă sub semnul întrebării³³.

Șansa a făcut ca studiind arhiva Muzeului de Istorie a Transilvaniei din Cluj să găsesc profilul S 3/11 din 1973³⁴ (Fig. 3). Fiind studentul profesorului Gheorghe Lazarovici, am recunoscut pe desenul original scrisul său. Întrebându-l despre descoperirea unor tipare la Dăbâca, mi-a confirmat că acestea au fost găsite pe o vatră de foc și în imediata ei apropiere. Ele nu aparțin culturii Coțofeni, așa cum s-a crezut anterior, ci epocii bronzului. În locuința adâncită de lângă vatra de foc s-ar fi găsit fragmente ceramice care au fost atribuite unei sinteze de elemente Wietenberg

³³ Popa 2009, 176.

³⁴ În acest sens am fost îndrumat de către colegul Erwin Gáll, căruia îi mulțumesc și cu acest prilej.

³⁵ Gh. Lazarovici, *Raport asupra descoperirilor preistorice de la Dăbâca*. Manuscris păstrat în fondul Șantierului Dăbâca aflat în arhiva Muzeului de Istorie a Transilvaniei din Cluj.

³⁶ Gogâltan 2015, 78.

³⁷ Nestor 1938.

³⁸ Mozsolics 1967, Abb 1.

³⁹ Kroeger-Michel 1983, Annexe V.

⁴⁰ Vulpe 1970, Abb. 1-2.

⁴¹ Gh. Lazarovici nu mi-a putut preciza din ce au fost realizate tiparele. Probabil că nu a văzut piesele niciodată.

⁴² Dizdar 2013, Pl. 1.

⁴³ Vulpe 1970, 22, Taf. 56, C 3. Vezi și Kroeger-Michel 1983, Fig. 15.

⁴⁴ Dani, Nepper 2006, 42-43.

a topoarelor de cupru de tip Eschollbrücken, remarcă legăturile morfologice între aceste piese și toporul de la Sárretudvari⁴⁵. Trebuie însă precizat că aceste topoare prezintă o gură de înmănușare și nu un mâner plin ca în cazul toporului din „Kreis Hunedoara”. Ca analogie pentru toporul din „jud. Hunedoara” nu pot să nu remarc forma toporului gravat pe stelă antropomorfă descoperită în anul 2000 la Baia de Criș⁴⁶. Aceste topoare au fost datate în prima jumătate a mileniului III BC, cândva între sfârșitul epocii cuprului și începutul epocii bronzului după cronologia ungaro-transilvăneană⁴⁷. Un

alt topor care aparține bronzului timpuriu și prezintă o gură de înmănușare lungă se cunoaște din sudul Transdanubiei, de la Nagyvejka⁴⁸. Tot în acest sens poate fi menționat și toporul de argint de la Mala Gruda⁴⁹.

Am văzut că desenul tiparului de la Dăbâca ar putea fi greșit. În orice caz, restul elementelor tipologice nu apropie acest tipar de toporul de la „Kr. Hunedoara” și nici de cele de la Nagyvejka sau Mala Gruda. De asemenea, la această secvență cronologică în Bazinul Carpatic nu se cunosc topoare plate ca cele obținute în tiparul nr. 2 de la Dăbâca. De aceea consider că este puțin probabil ca acest tipar să se dateze la sfârșitul epocii cuprului sau începutul epocii bronzului.

Ceafa în formă de segment de sferă (*Kugelsegmentnacken*) ar fi un element tipologic care ar putea sugera o anumită plasare cronologică. Ea se apropie ca formă de ceafa topoarelor de tip Bikács-Borlești descrise de Al. Vulpe ca „gedrungene Äxte mit kugelhappenförmiger, pilzförmige Nackenscheibe”⁵⁰. Toporul cu disc de tip Nestor B1 se datează la sfârșitul bronzului mijlociu, eventual la începutul bronzului târziu (1600/1500 BC) din cronologia ungaro-transilvăneană⁵¹. În bronzul târziu (Bz D central European) au fost datate acele *Nackenkaufäxte vom Typ Draja* după Alexandru Vulpe⁵². Recent, Tudor Soroceanu republicând depozitul de la Jabenita (centrul Transilvaniei) pune în discuție categoria de topoare denumite de el *Schaftrohraxt mit kugelsegmentförmigem Nacken* sau forma prescurtată de *Axt mit Kugelsegmentnacken*⁵³. Piese având ceafa ornamentată au fost de asemenea datate pe parcursul bronzului mijlociu și în bronzul târziu (Bz B2-Bz D central european), neexistând între cele două secvențe cronologice legături în ceea ce privește simbolistica. Pentru proeminența în formă de segment de sferă (*Kugelsegment*) amplasată în partea opusă manșonului nu am găsit nici o analogie în Bazinul Carpatic. Lama toporului nu poate oferi nici ea indicii cu privire la datare. Așa cum o demonstrează restul pieselor descoperite pe vatra de foc de la Dăbâca și în preajma sa,

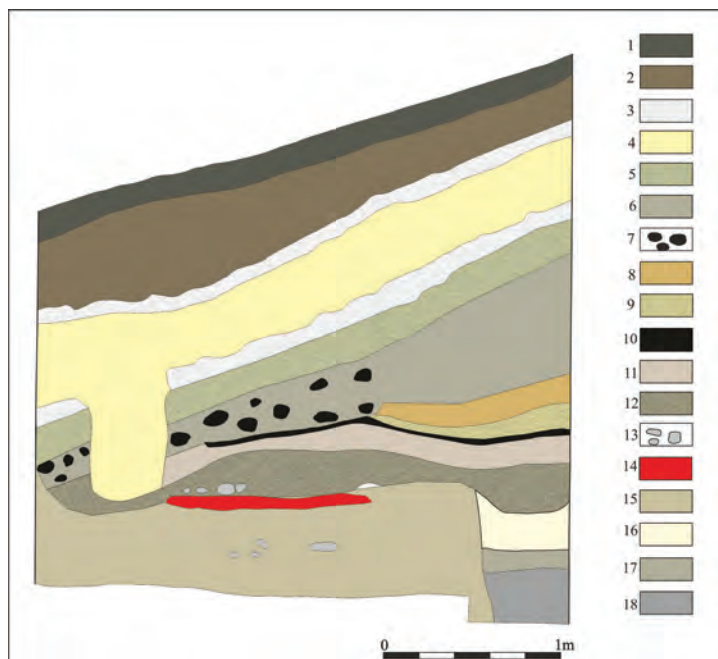

Fig. 3. Dăbâca. Profilul S 3/11. Nr. 14 vatră de foc. Nr. 16-18 locuință adâncită din epoca bronzului.

⁴⁵ Maran 2008, 173-187.

⁴⁶ Rișcuța 2001, 139-140.

⁴⁷ Gogâltan 2013, 54.

⁴⁸ Kulcsar 2009, Pl. 47/5

⁴⁹ Primas 1996, 105, 107, Abb. 7.10-11.

⁵⁰ Vulpe 1970, 73.

⁵¹ O ultimă sinteză asupra cronologiei bronzului timpuriu și mijlociu la Gogâltan 2015.

⁵² Vulpe 1970, 99-100.

⁵³ Soroceanu 2016, 170.

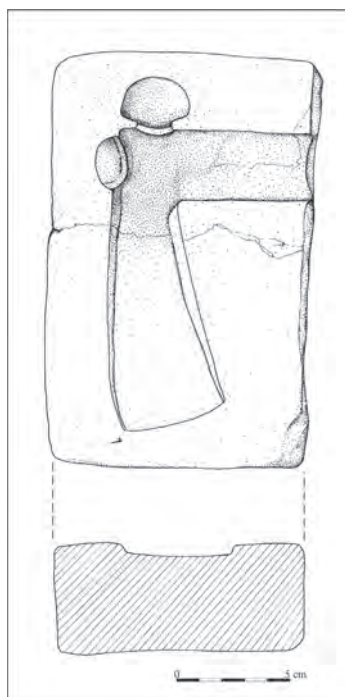

Fig. 4. Dăbâca. Tiparul nr. 1.

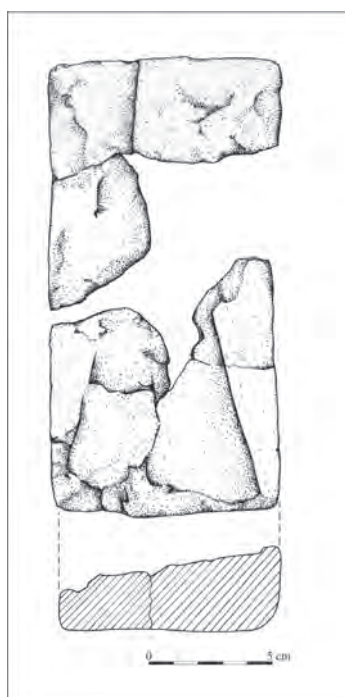

Fig. 5. Dăbâca. Tiparul nr. 2.

acest tipar cred că a fost în uz în bronzul mijlociu, probabil spre sfârșitul acestei etape.

Tiparul nr. 2 este foarte fragmentar. Are o lungime de circa 18,5 cm și o lățime maximă de circa 9,2 cm (Fig. 5). În negativ se poate observa un topor probabil plat (*Flachbeil*) având o lungime maximă de 18 cm și o lățime a lamei de circa 7-8 cm. Partea de sus fiind deteriorată, nu se poate preciza lățimea toporului și forma sa exactă. De asemenea, nu se poate preciza materialul din care a fost confecționată. Tipare pentru un astfel de tip de topor sunt binecunoscute în estul Bazinului Carpatic⁵⁴. Pot fi citate depozitele de la Berea (în nord-vestul României)⁵⁵ și Rusu de Jos (în nordul Transilvaniei)⁵⁶, care au dimensiuni apropiate de tiparul de la Dăbâca. Alte tipare pentru topoare plate au fost găsite în tell-urile epocii bronzului de la Pecica⁵⁷, Sântion⁵⁸ sau Vârșand⁵⁹. Ele au fost datate în bronzul mijlociu⁶⁰.

Tiparul nr. 3 este de asemenea fragmentar și pare a fi partea superioară a unui tipar în care se obțineau topoare cu gură de înmănușare (Fig. 6). Evident, nu se poate face nici un comentariu cu privire la tipul de topor produs în acest tipar și implicit la datarea sa. Oricum în bronzul mijlociu sunt cunoscute câteva tipuri de astfel de topoare⁶¹.

Cele trei duze au fost confecționate cu siguranță din lut. Ele au lungimi de 11,5 și diametrul maxim de 3,2 cm (Fig. 7/3), 11,2 cm și diametrul maxim de 3 cm (Fig. 7/2) și 10,2 cm cu diametrul maxim de 3,3 cm (Fig. 7/1). Cu mai bine de 30 de ani în urmă, profesorul Alfred Jockenhövel prezenta sintetic răspândirea acestei categorii de piese în epoca bronzului din centrul Europei⁶². Acele informații au fost completate recent de către Alexandra Găvan, care a realizat un catalog cu toate piesele cunoscute astăzi în tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic⁶³. Este vorba despre un număr de 71 de piese descoperite în 29 de tell-uri. De altfel, majoritatea acestor piese provin din tell-uri. Exceptând descoperirile de la Dăbâca, până în prezent nu cunoaștem în Transilvania nici o piesă de acest tip. Poziția lor cronologică este asigurată de contextele stratigrafice unde au fost găsite. Majoritatea pot fi plasate în bronzul mijlociu (cca. 2000-1600/1500 BC)⁶⁴. Cel puțin în estul Bazinului Carpatic nu cunosc nici o duză din lut care s-ar data mai târziu.

*

Așa cum am văzut, a fost destul de complicat să strâng informații despre o descoperire de acum mai bine de 40 de ani, care a fost rătăcită în toți acești ani în arhiva Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj. Este însă cert că la baza nivelurilor

⁵⁴ Gogâltan 1999, 132-135; Molnár 2011, 275; Găvan 2012, Fig. 7; Molnár 2014, 96.

⁵⁵ Soroceanu 2012, 22-23, Abb. 3, Taf. 7-8.

⁵⁶ Kacsó 2007, 23, 95, Abb. 1/3a.

⁵⁷ Gogâltan Găvan 2014, Taf. II/1-2, 4; III/1-2, 4-5.

⁵⁸ Alexandrescu 1955, 489, Fig. 2.

⁵⁹ Popescu 1956, 116-117, Fig. 77/1.

⁶⁰ Găvan 2013, 145.

⁶¹ Este vorba despre tipurile Pădureni, Monteoru, Hajdúsámson, Balșa etc. (Vulpe 1970, Abb. 1).

⁶² Jockenhövel 1985.

⁶³ Găvan sub tipar.

⁶⁴ Există însă și piese care se datează în bronzul timpuriu (înainte de 2500 BC) (Kulcsár 2009, 344, Pl. 34/7).

medievale de la Dăbâca au fost găsite pe o vatră de foc și în împrejurimile ei cel puțin trei tipare fragmentare, trei duze din lut și, așa cum menționa M. Rusu, un creuzet. Despre această piesă nu avem nici o altă informație. În apropierea vetrei a fost surprinsă o locuință semiîngropată. Un raport inedit privind săpăturile de la Dăbâca consemnează și el această descoperire care este atribuită epocii bronzului unei așa-numite sinteze de elemente ale stilului ceramic Wietenberg și Otomani. În depozitul Institutului de Arheologie din Cluj am depistat câteva fragmente ceramice care provin din săpăturile din anul 1975 de la Dăbâca și care pot fi atribuite într-adevăr acestei secvențe cronologice (Fig. 8). Putem presupune astfel că în această așezare a epocii bronzului din Transilvania a funcționat un atelier metalurgic în care se produceau diverse tipuri de topoare.

Piesa cea mai interesantă de la Dăbâca este tiparul pentru un topor cu ceafa în formă de segment de sferă (*Axt mit Kugelsegmentnacken*). Nu există nici o analogie pentru un astfel de topor și de aceea datarea sa în bronzul mijlociu (eventual spre sfârșitul perioadei) a fost făcută pe baza unor elemente tipologice precum ceafa în formă de segment de sferă (*Kugelsegmentnacken*). La această datare contribuie și restul pieselor precum tiparul pentru un topor plat și mai ales cele trei duze din lut.

Un alt aspect care trebuie remarcat este faptul că în acest atelier s-a propus un nou tip de topor, o inovație între produsele finite ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic. O astfel de situație nu trebuie însă să ne surprindă. Pentru a discuta doar despre topoarele cu gură de înmănușare (*Schaftlochäxte*) sau topoarele cu disc și gaură de înmănușare (*Nackenscheibenäxte*), se poate remarca în primul rând marea lor diversitate tipologică. Așa cum rezultă din sintezele oferite de E. Kroeger-Michel⁶⁵ sau mai nou Wolfgang David⁶⁶, practic nu există piese identice ca formă, dimensiuni și ornamente. Acest lucru este explicabil, având în vedere modul în care au fost confecționate și a faptului că au fost produse în ateliere metalurgice aflate la distanțe mari unele de altele. Practic, fiecare meșter a marcat identitatea unui topor. Referitor la tiparul de la Dăbâca, este posibil ca el să fi fost o inovație tehnologică care nu s-a bucurat de un real succes. Chiar dacă rămân multe semne de întrebare privind piesele prezentate mai sus, un fapt rămâne cert: descoperirile de la Dăbâca sunt dovada existenței unui atelier metalurgic al epocii bronzului din Transilvania.

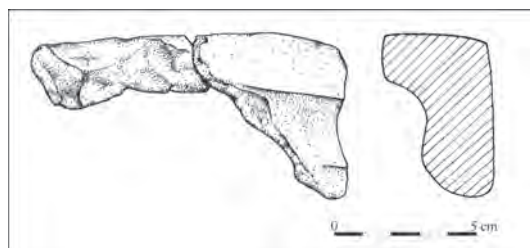

Fig. 6. Tiparul nr. 3.

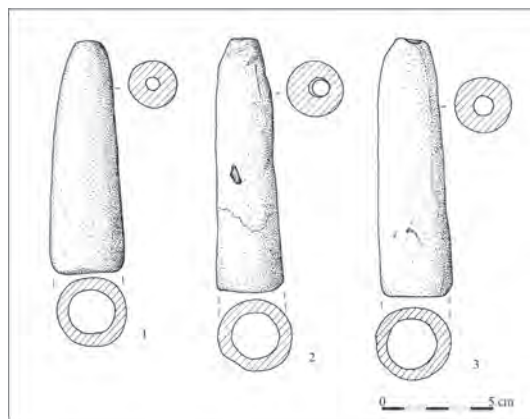

Fig. 7. Dăbâca. 1-3. Duze de lut.

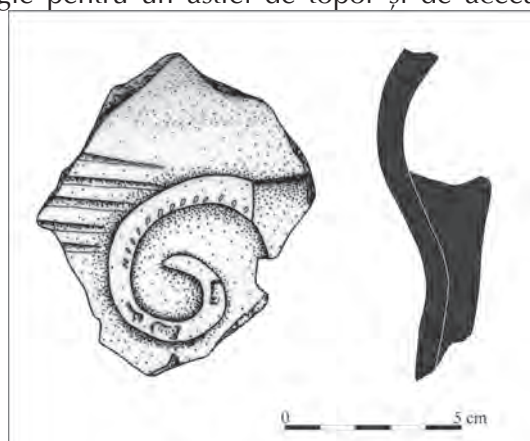

Fig. 8. Dăbâca. Fragment ceramic aparținând epocii bronzului.

⁶⁵ Kroeger-Michel 1983.

⁶⁶ David 2002, 47-281.

Bibliografie

- Alexandrescu 1955 Al. Alexandrescu, *Săpăturile de salvare de la Sântion*, în SCIV, 3-4, VI, 1955, 487-495.
- Bader 1983 T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, în PBF, XIV, 6, München, 1983.
- Bader 1991 T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, în PBF, IV, 8, Stuttgart, 1991.
- Bejinariu 2005 I. Bejinariu, *Beiträge zur Kenntnis der Bronzemetallurgie im Nordwesten Rumäniens (unter Berücksichtigung des Oberlaufes von Crasna und Barcău)*, în Soroceanu 2005, 47-74.
- Bejinariu 2007 I. Bejinariu, *Depozitul de bronzuri de la Brâglez*, Cluj-Napoca, 2007.
- Bejinariu, Sana 2016 I. Bejinariu. D.V. Sana, *The Bronze Axes Hoard of Fântânele-Rus (Rus Commune, Sălaj County, Romania)*, în *Analele Banatului*, XXIV, 2016, 171-182.
- Boroffka 1994 N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, în UPA, 19, Bonn, 1994.
- Boroffka 2006 N. Boroffka, *Resursele minerale din România și stadiul actual al cercetărilor privind mineritul preistoric*, în *Apulum*, XLIII/1, 2006, 71-94.
- Bratu 2009 O. Bratu, *Depuneri de bronzuri între Dunărea Mijlocie și Nistru în secolele XIII-VII a. Chr.*, București, 2009.
- Cauuet et al. 2003 B. Cauuet, A. Bruno, C. Rico, C. Tămaș, *Rețele miniere antice. Misiunile arheologice franceze 1999-2001*, în P. Damian (ed.), *Alburnus Maior I*, București, 2003, 471-530.
- Ciugudean 2000 H. Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coțofeni*, Timișoara, 2000.
- Ciugudean, Bălan 2015 H. Ciugudean, G. Bălan, *Artizanii epocii bronzului. Descoperiri recente de depozite de bronzuri din Transilvania*, Alba Iulia, 2015.
- Dani, Nepper 2006 J. Dani, I.M. Nepper, Sárretudvari-Órhalom. *Tumulus grave from beginning of the EAB in Eastern Hungary*, în *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2006, 29-48.
- David 2002 W. David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*, Alba Iulia, 2002.
- Dietrich, Dietrich 2013 O. Dietrich, L. Dietrich, *Tüllenhammer als funktionale Bestandteile von Depotfunden des Karpatenbeckens. Das Beispiel Șpălnaca II*, în Rezi et al. 2013, 191-205.
- Dizdar 2013 D. Dizdar, *A Middle Bronze Age Metallurgical Workshop in Vinkovici*, în Rezi et al. 2013, 65-75.
- Gáll 2011 E. Gáll, *Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy északerdélyi ispáni központ 11-13. századi fejlődéséhez*, Kolozsvár, 2011.
- Gáll 2015-2016 E. Gáll, *Archaeology and Nationalism. The Endless Struggle for Dăbâca (G. Dobeschdorf; H.: Doboka). Thoughts on Research Development and Archaeological Realities*, în *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2015-2016, 257-323.
- Găvan 2012 Al. Găvan, *Metallurgy and Bronze Age Tell-Settlements from Western Romania (I)*, în *Ephemeris Napocensis*, XXII, 2012, 57-90.
- Găvan 2013 Al. Găvan, *Metallurgia tell-urilor epocii bronzului din vestul României (II)*, în *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, 5, 2013, 141-192.
- Găvan sub tipar Al. Găvan, *Metal and metalworking in the Bronze Age Tells from the Carpathian Basin*, sub tipar.
- Gogâltan 1993 Fl. Gogâltan, *Vases de bronze réparés (Ha A-B)*, în *Ephemeris Napocensis*, III, 1993, 7-23.
- Gogâltan 1999 Fl. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara, 1999.

- Gogâltan 2005 Fl. Gogâltan, *Zur Bronzeverarbeitung im Karpatenbecken. Die Tüllenhämmer und Tüllenambosse aus Rumänien*, în Soroceanu 2005, 343-386.
- Gogâltan 2013 Fl. Gogâltan, *Transilvania și spațiul nord-pontic. Relații interculturale între sfârșitul epocii cuprului și începutul epocii bronzului (cca. 3500-2500 a.Chr.)*, în *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, 5, 2013, 31-76.
- Gogâltan 2015 Fl. Gogâltan, *The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: Revisited after 15 Years*, în Rita E. Németh, Botond Rezi (eds.), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2-4 October 2014*, Cluj-Napoca, 2015, 53-95.
- Gogâltan, Găvan 2014 Fl. Gogâltan, Al. Găvan, *Der bronzzeitliche Tell von Pecica „Șanțul Mare”. Ein metallurgisches Zentrum des Karpatenbeckens (I)*, în *Ephemeris Napocensis*, XXIV, 2014, 7-38.
- Gogâltan u. a. 2013 Fl. Gogâltan, V. Sava, L. Mercea, Sântana „Cetatea Veche”. *Metal and power*, în *Ziridava. Studia Archaeologica*, 27, 2013, 21-72.
- Goos 1876 C. Goos, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Hermannstadt, 1876.
- Hampel 1887 J. Hampel, *Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn*, Budapest, 1887.
- Hänsel, Medović 2004 B. Hänsel, P. Medović, *Eine Bronzegießerwerkstatt der Frühen Bronzezeit in Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina*, în B. Hänsel (Hrsg.), *Parerga Praehistorica. Jubiläumsschrift zur Prähistorischen Archäologie. 15 Jahre UPA*, în UPA, 100, Bonn, 2004, 83-111.
- Huska et al. 2014 A. Huska, W. Powell, S. Mitrović, H. A. Bankoff, A. Bulatović, V. Filipović, R. Boger, *Placer Tin Ores from Mt. Cer, West Serbia, and Their Potential Exploitation during the Bronze Age*, în *Geoarchaeology*, 29, 2014, 477-493.
- Iambor 1984 P. Iambor, *Donjonul cetății Dăbâca*, în *Acta Musei Napocensis*, 21, 1984, 197-209.
- Iambor 2005 P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (secolele IX-XIII)*, Cluj-Napoca, 2005.
- Ilon 1996 G. Ilon, *Beiträge zum Metallhandwerk der Urnenfelderkultur: Górkápolnadomb (Komitat Vas). Vorläufiger Bericht*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 48, 1996, 35-47.
- Ilon 2006 G. Ilon, *Bronzezeitliche Gussformen in dem Karpatenbecken (Vorstudie)*, în J. Kobal (Hrsg.), *Bronzezeitliche Depotfunde – Probleme der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag. Ushhorod, 5.-6. Oktober 2005*, Uzgorod, 2006, 273-301.
- Jaeger, Olexa 2014 M. Jaeger, L. Olexa, *The metallurgists from Nižná Myšľa (okr. Košiceokolie/SK). A contribution to the discussion on the metallurgy in defensive settlements of the Otomani-Füzesabony culture*, în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 44, 2, 2014, 163-176.
- Jockenhövel 1985 A. Jockenhövel, *Bemerkungen zur Verbreitung der älterbronzezeitlichen Tondüsen in Mitteleuropa*, în M. Gedel (Red.), *Frühbronzezeitliche befestigte Siedlungen in Mitteleuropa. Materialien der Internationalen Arbeitstagung vom 20. bis zum 22. September 1983 in Krakow*, Warsawa, 1985, 196-205.
- Kacsó 2007 C. Kacsó, *Descoperiri de bronzuri din nordul Transilvaniei (I). Colecția Ferencz Floth*, Baia Mare, 2007.
- Kacsó 2010 C. Kacsó, *Date cu privire la istoria mineritului din Maramureș*, în C. Kacsó, L. Pop, *Minerit și civilizație în Maramureș*, Baia Mare, 2010, 5-18.
- Kacsó 2015 C. Kacsó, *Das Bronzeschwert von Sighetu Marmatei. Beiträge zur Kenntnis der bronzezeitlichen Gewässerfunde in Rumänien*, în O. Ōžd'áni (ed.), *Popolnicové polia a doba halštatská. Zborník referátov z XII. medzinárodnej konferencie „Doba popolnicových polí a doba halštatská”. Hriňová-Pol'ana 14. – 18. máj 2012*, Nitra, 2015, 59-72.

- Kalmar 1983 Z. Kalmar, *Descoperiri Coțofeni în bazinul someșan (Someșuri, Crasna, Almaș, în Acta Musei Porolissensis, 7, 1983, 61-68.*
- Kroeger-Michel 1983 E. Kroeger-Michel, *Les haches a disque du bassin des Carpathes*, Paris, 1983.
- Kulcsár 2009 G. Kulcsár, *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó-Kosihy-Čaka and the Somogyvár-Vinkovci Cultures in Hungary*, Budapest, 2009.
- Lazarovici 1997 Gh. Lazarovici, *About the Early Bronze from Transylvania*, în *Angustia*, 2, 1997, 9-36.
- Marta 2013 L. Marta, *New Data on the Practice of Metallurgy in the Upper Tisza Basin in the Late Bronze Age*, în Rezi et al. 2013, 207-224.
- Marta 2015 L. Marta, *Depozitul de bronzuri de la Pir. Urme ale unor strategii sociale din epoca târzie a bronzului*, În: *ArheoVest*, Nr. III: [Simpozion ArheoVest, Ediția a III-a:] *In Memoriam Florin Medeleț, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 noiembrie 2015*, Szeged, 2015, Vol. 1, 271-297.
- Marta, Némethi 2011 L. Marta, J. Némethi, *Descoperiri de bronzuri din Sătmăr, în Studii și Comunicări Satu Mare. Arheologie*, XXVII/1, 2011, 89-102.
- Molnár 2011 Zs. Molnár, *Die Bronzemetallurgie in den Otomani-Gemeinschaften von der Carei-Ebene und dem Eriul-Tal*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 62, 2011, 269-330.
- Molnár 2014 Zs. Molnár, *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din nord-vestul Transilvaniei. Ceramică și metal*, Cluj-Napoca, 2014.
- Mozsolics 1967 A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpätenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest, 1967.
- Müller 1858 F. Müller, *Die Bronzealterthümer, eine Quelle der älteren siebenbürgischen Geschichte*, în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt, III, 3, 1858, 333-382.
- Nessel 2010 B. Nessel, *Schmiede und Toreuten in den urnenfelderzeitlichen Depotfunden des Karpätenbeckens? – Funktionsanalyse von Handwerksgerät und soziale Implikationen*, în B. Horejs, T.L. Kienlin (Hrsg.), *Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008*, în *UPA*, 194, Bonn, 2010, 373-386.
- Nessel 2013 B. Nessel, *The 'Absence' of Smiths and Founders – Why Tools are Rare in Bronze Age Burials*, în Rezi et al. 2013, 139-147.
- Nestor 1938 I. Nestor, *Die verzierten Streitäxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien*, în *Marburger Studien*, 1938, 178-192.
- Olexa, Nováček 2013 L. Olexa, T. Nováček, *Pohrebiskozo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšľi. Katalóg I (hroby 1 – 310)*, Nitra, 2013.
- Pascu et al. 1968 Șt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Edroiu, P. Gyulai, V. Wollmann, Șt. Matei, *Cetatea Dăbâca*, în *Acta Musei Napocensis*, 5, 1968, p. 153-202.
- Petrescu-Dîmbovița 1978 M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien.*, în *PBF*, XVIII, 1, München, 1978.
- Popa 2009 C.I. Popa, *Cultura Coțofeni. Cu specială privire asupra Transilvaniei*, Alba Iulia, 2009, teză de doctorat, mss.
- Popa 1991 R. Popa, *Observații și îndreptări la istoria României din jurul anului O Mie*, în *SCIVA*, 42, 3-4, 1991, 154-188.
- Popescu 1956 D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. II. Săpăturile de la Vârșand – 1949 -*, în *Materiale*, II, 1956, 89-152.
- Primas 1996 M. Primas, *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet. Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*, în *UPA*, 32, Bonn, 1996.

- Rezi 2010 B. Rezi, *The hoard from Sâmbriaș (Mureș County)*, în *Marisia*, XXX, 2010, 45–67.
- Rezi 2011 B. Rezi, *Voluntary Destruction and Fragmentation in Late Bronze Age Hoards from Central Transylvania*, în S. Berecki, R.E. Németh, B. Rezi (ed.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 8-10 October 2010*, Târgu Mureș, 2011, 303-334.
- Rezi 2013 B. Rezi, *Reconstructing a Bronze Smith's Toolkit. Special Remarks Regarding the Decoration of the Bronze Belts from Band*, în Rezi et al. 2013, 239-250.
- Rezi 2015 B. Rezi, *The spearhead from Corunca (Mureș county, Romania)*, în I. Szathmári (Hrsg.), *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*, Budapest, 2015, 379-390.
- Rezi et al. 2013 B. Rezi, R.E. Németh, S. Berecki (ed.), *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 5-7 October 2012*, Târgu Mureș, 2013.
- Rișcuța 2001 N.C. Rișcuța, *O nouă descoperire arheologică la Baia de Criș (jud. Hunedoara)*, în *Thraco-Dacica*, XXII, 2001, 139-171.
- Roman 1976 P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976.
- Rusu 2005 A.A. Rusu, *Castelaria carpatica. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2005.
- Sava et al. 2011 V. Sava, G. P. Hurezan, F. Mărginean, Șagu "Sit A1_1" o așezare a epocii finale a bronzului la Mureșul de jos/A Late Bronze Age Settlement on the Lower Mureș, Cluj-Napoca 2011.
- Sava et al. 2012 V. Sava, G. P. Hurezan, F. Mărginean, *Late Bronze Age Metal Artifacts Discovered in Șagu, Site "A1_1", Arad – Timișoara Highway (km 0+19.900 –0+20.620)*, în *Ziridava. Studia Arheologica*, 26/1, 2012, 83-107.
- Schalk 1998 E. Schalk, *Die Entwicklung der prähistorischen Metallurgie im nördlichen Karpatenbecken. Eine typologische und metallanalytische Untersuchung*, Rahden/Westf., 1998.
- Schreiner 2007 M. Schreiner, *Erzlagerstätten im Hrontal, Slowakei*, Rahden/Westf., 2007.
- Slotta et al. 1999 R. Slotta, V. Wollmann, I. Dordea, *Silber und Salz in Siebenbürgen. Katalog zur Ausstellung im Deutschen Bergbau-Museum vom 27. August bis zum 31. Dezember 2000, Bd. 1: Einleitende Aufsätze, Gutachten, Reiseberichte und Katalog der Exponate*, Bochum, 1999.
- Slotta et al. 2004 R. Slotta, V. Wollmann, I. Dordea, *Silber und Salz in Siebenbürgen. Katalog zur Ausstellung des Kreismuseums Bistrița-Năsăud mit dem Deutschen Bergbau-Museum und der Kreisdirektion Cluj-Napoca des Rumänischen Nationalarchivs vom 21. Oktober bis zum März 2005, Bd. 7: Rodenau's Silber - Bistritz' Glanz. Zur Geschichte und Entwicklung eines Bergorts in den Karpaten*, Bochum, 2004.
- Soroceanu 1995 T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzzeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în T. Soroceanu (Bearb. u. Red.), *Bronzefunde aus Rumänien*, în *PAS*, 10, Berlin, 1995, 15-80.
- Soroceanu 2005 T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien II. Descoperiri de bronzuri din România*, Bistrița, Cluj-Napoca, 2005.
- Soroceanu 2008 T. Soroceanu, *Bronzefunde aus Rumänien. III. Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien. Descoperiri de bronzuri din România. III. Vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României*, Bistrița, Cluj-Napoca, 2008.
- Soroceanu 2012a T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien*, Cluj-Napoca, Bistrița, 2012.
- Soroceanu 2012b T. Soroceanu, *Die Fundplätze bronzzeitlicher Horte im heutigen Rumänien*, în S. Hansen, D. Neumann, T. Vachta (Hrsg.), *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzzeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa*, Berlin, 2012, 225-254.
- Soroceanu 2016 T. Soroceanu, *Der Bronzefund von Jabenita (Görgénysóakna), Kr. Mureș, Siebenbürgen*, în A. Zanoci, E. Kaiser, M. Kashuba, E. Izbitser,

- M. Băţ (eds.), *Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien* (Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava). *Man, culture, and society from the Copper Age until the Early Iron Age in Northern Eurasia* (Contributions in honour of the 60th anniversary of Eugen Sava), Chişinău, 2016, 163-180.
- Stöllner 2012 T. Stöllner, *Der vor- und frühgeschichtliche Bergbau in Mitteleuropa bis zur Zeit der Merowinger*. In: C. Bartels, R. Slotta (Hrsg.), *Der alteuropäische Bergbau. Von den Anfängen bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*, Münster, 2012, 25-110.
- Tocilescu 1880 Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, Bucureşti, 1880.
- Vulpe 1970 Al. Vulpe, Äxte und Beile in Rumänien, I, in *PBF*, IX, 2, München, 1970.
- Vulpe 1975 Al. Vulpe, Äxte und Beile in Rumänien, II, in *PBF*, IX, 5, München, 1975.
- Vulpe 1974 Al. Vulpe, *Probleme actuale privind metalurgia aramei şi a bronzului în epoca bronzului în România*, in *Revista de Istorie*, 27, 2, 1974, 243-255.
- Vulpe 1996 Al. Vulpe, *Deponierungen, Opferstätten und Symbolgut im Karpatengebiet*, in P. Schauer (Hrsg.), *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas. Ergebnisse eines Kolloquiums in Regensburg 4.-7. Oktober 1993*, Bonn, 1996, 517-533.
- Wollmann 1996 V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia romană. Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrücke im römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 1996.

UN COMPLEX APARTINÂND FINALULUI EPOCII BRONZULUI, DESCOPERIT LA ORADEA/CIMITIRUL RULIKOWSKI

Călin GHEMIȘ*,
Gruia Fazecaș**,
Doru Marta***

AN ARCHAEOLOGICAL COMPLEX, BELONGING THE THE BRONZE AGE, UNCOVERED AT ORADEA/RULIKOWSKI CEMETERY

Abstract

In 2001 there were discovered several archaeological complexes on the excavation carried out for the construction of the ring road of Oradea. One of them makes the subject of our paper as it can be interpreted as a ritual context.

The filling consists of one level composed of black earth mixed with ashes and burnt pieces of soil. Recovered materials consist solely of ceramics, about the center of the complex was deposited a midsize river boulder. A part of the pottery was burned secondary and some fragments are deformed because of this.

Among the discoveries it is noted the lower half of a cup of medium size, with strong traces of secondary burning, decorated with fluted knobs, two cups, including one with the walls pushed outward, channeled, the vessel body was ornamented with incisions disposed in arcade together with a chariot wheel fragment.

For the chronology of this complex, among other pieces, it is noted a vessel with walls in „S” shape, which is on the outside rows of stitching a strip of successive triangular specific to the late phase of Wietenberg culture. This complex is similar to those known at Șimleu Silvaniei (Sălaj county) or Palota and Girișu de Criș (Bihor county), their main feature is the presence of local material, associated with Wietenberg elements in closed complexes.

The length of this time horizon is difficult to determine, but as F. Gogâltan highlighted at the time of Șimleu Silvaniei pit publication, this not exceed the range of Reinecke Br. C period, Late Bronze Age I, second part of the II-nd millenia BC.

Keywords: Late Bronze Age, Acculturation, Otomani Culture, Hajdúbagos/ Pișcolt-Cehăluț Group, Pottery, Chronology.

Pe parcursul cercetărilor arheologice de salvare prilejuite de construirea drumului de centură a orașului Oradea, în vara anului 2001, au fost descoperite câteva complexe arheologice, dintre care unul face obiectul studiului de față¹.

Zona este amplasată în imediata apropiere a cimitirului Rulikowski (Pl.I, nr. 2 - „planul de situație” al descoperirilor cunoscute din zona cimitirului în anii '70 ai secolului

* Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, ereshu@yahoo.com.

** Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, gruia74@yahoo.com.

*** Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, dorumarta67@yahoo.com.

¹ Alături de semnataii acestor rânduri, din colectivul de cercetare au făcut parte: dr. Sorin Bulzan, Mihaela Ciușescu, Lakatos Attila și, pe atunci, elevul Victor Sava.

trecut²), de unde provin o serie de materiale arheologice publicate de-a lungul timpului de către cercetătorii care s-au ocupat de sfârșitul epocii bronzului în acest areal³.

Într-un articol mai vechi, N. Chidioșan menționează cercetări arheologice efectuate în 1961 în această zonă, subliniind existența aici a unei așezări cu două niveluri aparținând fazei a III-a a culturii Otomani⁴. Din păcate, până în prezent nu cunoaștem alte date referitoare la aceste cercetări.

O mențiune deosebită o merită descoperirea întâmplătoare în stratul aparținând epocii bronzului a două mâini umane mumificate (Pl.IX, nr.1-2). Din datele cunoscute până în prezent, rezultă că mumificarea nu a fost una intenționată, cele două mâini de copil păstrându-se datorită unor cauze naturale⁵. Informații suplimentare referitoare la această importantă descoperire nu avem, deocamdată.

Deoarece lucrările de construcție erau avansate la data ajungerii noastre acolo, nu am putut face observații de natură stratigrafică amănunțite (Pl.I, nr.3), mare parte a aliniamentului centurii fiind decopertat.

Complexul a fost identificat la suprafață, în urma cercetărilor perieghetice, el se contura în lutul galben ca o pată, cu marginile neregulate (Pl.I, nr.4, Pl.II, nr.1-3). Dimensiuni: 2,00x1,88m, adâncimea de conturare a complexului era de 0,60m, adâncimea maximă, 1,40m. Fundul gropii a fost albiat.

Umplutura consta dintr-un singur nivel constituit din pământ negru, amestecat cu cenușă și bucăți de pământ ars. Materialele recuperate au fost exclusiv din ceramică. Pe fundul complexului a fost depus un bolovan de râu, de dimensiuni medii, tot pe fundul gropii în faza inițială de umplere a fost de asemenea depusă o piesă circulară din lut asemănătoare pânișoarelor de lut descoperite în mediul slav timpuriu.

O parte a ceramicii depuse a fost arsă secundar, înainte de a fi depusă în groapă, unele fragmente fiind deformate datorită arderii secundare puternice.

Dintre recipientele descoperite se remarcă fragmentul unui castron ornamentat pe buză cu un șir de proeminente triunghiulare, sub diametrul maxim apar proeminente conice delimitate în partea superioară de linii simple incizate, profilul buzei recipientului era puternic evazat, gâtul arcuit și corpul rotunjit, pasta din care a fost confecționat recipientul face parte din categoria semifină, ca și degresant s-a folosit în pastă nisip bine ales. Culoarea inițială a vasului nu o putem ști însă, datorită arderii secundare mocnite recipientul are o culoare cenușie (Pl.II, nr.4). Peretele unei cănițe, confecționată din pastă semifină, pereții uniform neteziți, recipientul avea pereții arcuiți, buza puțin evazată și tăiată drept, toarta a fost realizată în bandă și supraînălțată față de buză, ornamentica piesei a fost realizată exclusiv prin incizie, pe umăr au fost realizate benzi de linii dispuse vertical pe corpul recipientului, delimitate de un șir de puncte, sub diametrul maxim în aceeași manieră au fost realizate fascicule de linii dispuse orizontal pe corp și delimitate de câte un șir de puncte, la baza torții a fost realizată o proeminență conică, fundul este marcat cu două linii, pe suprafața exterioară a fost incizat un motiv cruciform realizat în aceeași manieră ca și ornamentele de pe corp (Pl.III, nr.1). Jumătatea inferioară a unei căni de dimensiuni medii, cu urme puternice de ardere secundară, ornamentată cu proeminente canelate, confecționată din pastă semifină cu degresant constituit din nisip fin și pietricele, corpul recipientului este bombat, deasupra diametrului maxim apare o mică torțiță perforată, fundul căni a fost marcat cu o linie fin incizată. Din acest recipient se păstrează doar partea inferioară (Pl.III, nr.2). Căniță confecționată din pastă semifină, bine frământată, pereții neteziți uniform, corpul recipientului este tronconic, fundul îngust, buza este puțin evazată, toarta este supraînălțată, culoare brun-cărămizie (Pl.III, nr. 3).

² Planul ne-a fost pus la dispoziție de regretata dr. Doina Ignat.

³ Foltiny, S.,- *Zum problem der Sogenannten „Pseudo-Protovilannovaurnen“, Origini II*, Roma 1968, 333-356., Horedt, K.,- *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, în, *St. Com., Bruckenthal*, 13, 1967, p. 137-156.

⁴ Chidioșan, N.,- *Contribuții privind epoca bronzului pe teritoriul orașului Oradea*, în, *Crisia*, IX, 1981, p. 59-67., și nota nr.18.

⁵ Russu, I.G.,- *Studiu paleohistologic a două mâini mumificate datînd din epoca bronzului*, în, *Omăgiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 469-475.

Fragment dintr-o ceașcă confecționată din pastă semifină cu degresant constituit din nisip fin, buza piesei este netezită drept, gâtul este drept iar corpul bombat, ornamentele piesei au fost realizate exclusiv prin incizie, astfel pe gât apare o linie orizontală, pe corp au fost realizate benzi de linii fin incizate dispuse în spirală cu capete ascuțite, spațiul dintre aceste linii a fost umplut cu impresiuni succesive neregulate (Pl.III, nr.4).

Fragment dintr-o ceașcă confecționată din pastă semifină/fină, bine frământată, cu pereții neteziți uniform, recipientul avea buza evazată cu marginea rotunjită, gâtul îngust și arcuit. Corpul piesei este bombat, pe suprafața exterioară a recipientului, prin incizie, au fost obținute grupe de linii dispuse pe buza lobată a ceștii. Deasupra diametrului maxim al recipientului apar două linii paralele, alte două linii paralele sunt plasate sub diametrul maxim al recipientului. Diametrul maxim al piesei a fost ornamentat prin canelare, au fost realizate caneluri scurte dispuse vertical pe corp (Pl.III, nr.5).

Obiect din lut, de formă circulară, secțiunea acestuia este plan-convexă, a fost confecționat dintr-o pastă semifină/grosieră, arderea este uniformă, iar culoarea cărămizie, pe suprafața concavă a piesei au fost realizate două impresiuni, una circulară dispusă aproximativ în centrul piesei, o alta neregulată, spre marginea piesei (Pl.III, 6).

Dintre fragmentele recuperate din umplutura gropii, majoritatea provin de la cești (Pl.V, nr.9-17., Pl.VI, nr. 3,6., Pl.VII, nr. 1,3,5,9,10,13,14.), căni (Pl.VI, nr.1,4., Pl. VII, nr. 6,8.), oale cu pereții arcuiți de dimensiuni medii (Pl.IV, nr.1,3,4., Pl.V, nr. 5,6., Pl.VI, nr.7, 10-12.), câteva fragmente provin de la recipiente cu buze evazate sau drepte (Pl.IV, nr.7, 9, 10., Pl.V, 1, 2, 8.), vase afumătoare (Pl.V, nr.7., Pl.VII, nr. 4), vase miniaturale (Pl.IV, nr. 6., Pl.V, nr. 3,4). Au mai fost recuperate o serie de fragmente de forme atipice a căror apartenență la o formă ceramică sau alta este incertă (Pl.VI nr.9,11., Pl.VII, nr. 2, 7, 11, 12, 15, 17.), fundurile în marea lor majoritate provin de la oale de dimensiuni medii (Pl. 7, nr. 1-14.). O mențiune deosebită o merită fragmentul de la Pl.VI, nr. 8 ce provine de la un vas-vatră.

De asemenea, în umplutura gropii a fost descoperit un bolovan de râu de dimensiuni medii: 22,00x13,00cm.

*
* * *

Cercetări referitoare la această perioadă, din spațiile vecine, au contribuit substanțial la umplerea acestui „gol” prin publicarea unor cercetări mai vechi sau descoperirea⁶, publicarea⁷ și republicarea⁸ unora noi.

O altă constatare care trebuie subliniată aici este aceea că, o dată cu emigrarea lui I. Ordentlich, T. Bader, mai apoi a lui N. Chidioșan, preocupările legate de sfârșitul culturii Otomani din vestul și nord-vestul Transilvaniei scad considerabil.

Contribuțiile semnate de I. Nemeti, T. Bader, C. Kacso sau I. Emődi, pentru spațiul românesc, deși esențiale se raportează la materiale mai vechi și la realități istoriografice/arheologice tributare anilor '80 ai secolului trecut, mai puțin la cercetări noi.

Principalele discuții s-au purtat în jurul acceptării sau desființării „fazei Otomani IV”, așa cum fusese aceasta definită de I. Ordentlich sau T. Bader⁹.

⁶ Marta, L.,- *The Late Bronze Age Settlements of Petea-Csengersima*, Satu Mare, 2009, 343 p.

⁷ Bejenariu, I., Lako, E.,- *Despre sondajul arheologic de la Cehei „Misig” 1987*, în, *Acta, M.P.*, XX, 1996, p. 11-33., Bejenariu, I., Lako, E.,- *Contribuții la cunoașterea Bronzului Târziu din Nord-Vestul României. Așezarea de la Crasna*, în, *Acta.M.P.*, XXIII/1, 2000, p. 153-219., Bejenariu, I.,- *Late bronze Age in the Depression of Șimleu*, în, Kacso, C., (ed) – *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Bibliotheca Marmatia, I, Baia Mare 2001, p. 157-174.

⁸ Este cazul de exemplu a materialelor provenite din cercetările Evei Lako de la Zăuan „Banffy tag”, publicate în 2001, vezi Bejenariu, I.,- *Late bronze Age in the Depression of Șimleu*, în, Kacso, C., (ed) – *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Bibliotheca Marmatia, I, Baia Mare 2001, p. 170, Pl. IV., aceeași planșă, din 2001, este republicată într-un alt articol de sinteză nouă ani mai târziu: Bejenariu, I.,- *Aspects of the Late Bronze Age Cultural Evolution in Northwestern Romania (the Upper Barcău and Crasna Rivers)*, în, *St. Com. Satu-Mare*, XXVI/1, 2010, p.235-247, pl.II.

⁹ Ordentlich, I.,- *Cercetările arheologice de la Otomani și Sălcea și locul lor în contextual culturii Otomani*,

„Umplerea” de înțeles a acestui concept, redefinirea lui sub numele de „Otomani-Cehăluț” „Hajdubagos” sau „Cehăluț/Hajdubagos” a părut suficientă pentru a elimina din istoriografie noțiunea de „fază Otomani IV”, mai mult, apariția unor materiale datate larg „Bronz C/D- Ha.A₁” la Biharea, dar care în realitate aparțin unui orizont pre-Igrița, a dus la o „complicare” substanțială a lucrurilor în ultimele decade ale secolului trecut¹⁰.

O serie de studii și articole semnate de I. Nemeti¹¹ și sintetizate în anul 2009¹² au pus în lumină o serie de materiale anterior denumite de autor: Otomani III¹³, post Otomani III¹⁴ sau Hajdubagos/Pișcolt-Cehăluț¹⁵, care în opinia sa acoperă perioada Br.D, în zona vestică a Transilvaniei.

Sintetizând informațiile arheologice legate de sfârșitul culturii Otomani, T. Bader plasează faza a IV-a a culturii pe parcursul Br.D, așadar o perioadă de timp destul de scurtă¹⁶.

O serie de studii și articole semnate de C. Kacso pun în circulație atât piese din bronz, cât și o serie de teorii legate de cronologia și apartenența culturală a acestor descoperiri. Ideea de bază a cercetătorului băimărean este aceea că evoluția culturii Otomani încetează la sfârșitul perioadei Koszider, când pe fond Otomani se formează alte grupuri culturale: Cehăluț și Igrița¹⁷, care acoperă intervalul cronologic anterior apariției sau mai bine spus formării culturii Gava.

Preocupat de problemele de cronologie dar și de evoluțiile culturale din Transilvania intracarpatică, V. Vasiliev trece în revistă în câteva rânduri și materialele aparținând finalului epocii bronzului din acest spațiu geografic, analizând opiniile enunțate legate de cronologia celor două grupuri formate pe fond Otomani: Cehăluț și Igrița¹⁸.

Cu ocazia cercetărilor de la Biharea, au apărut o serie de complexe și materiale aparținând epocii bronzului publicate de S. Dumitrașcu în câteva rânduri¹⁹ și care o parte par a fi contemporane parțial cu descoperirile prezentate aici.

rezumat, TD, Iași, 1973, p. 15., Bader, T.,- *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978, p. 132.

¹⁰ Vezi de exemplu Dumitrașcu, S.,- *O nouă cultură arheologică protoistorică recent descoperită și studiată: cultura Biharea (Br.CD-Ha A₁)*, în, *Carpica*, 15, 1983, p. 105-116.

¹¹ Nemeti, I.,- *Descoperiri funerare din epoca bronzului în zona Careiului*, în, *Satu Mare Studii și Comunicări*, 1, 1969, p. 57-71., idem, - *Descoperiri de la sfârșitul epocii Bronzului în zona Careiului*, în, *S.C.I.V.A.*, 29, 1, 1978, p. 99-122., idem, - *Descoperiri arheologice din hotarul orașului Carei*, în, *Satu Mare Studii și Comunicări*, 5-6, 1981-1982, p. 167-182, idem, - *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului din nord-vestul României*, *Symp. Thr.* 5, 1987, Miercurea Ciuc, p.110-111., idem, - *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului din vestul României*, în, *S.C.I.V.A.*, 41, 1, 1990, p. 19-54., idem, - *Câteva considerații privind descoperirile funerare din epoca bronzului din nord-vestul României*, în, *Satu Mare St. Com.*, 13, 1996, p. 27-55. mai recent Nemeti, I.,- *Acâș - Râțul lui Veres (Veres-Ret). The Late bronze Age settlement*, în, *Satu Mare Studii și Comunicări*, XXVI, 1, 2010, p. 265-316. cu bibliografia mai veche.

¹² Nemeti, I.,- *A Hajdubagos/Pișcolt-Cehăluți csoport*, în, *J.A.M.Evk*, LI, 2009, p. 31-53., idem.- *The Hajdubagos/Pișcolt-Cehăluț group*, în, *Bronze Age Communities in Carpathian Basin*, Bibliotheca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica, Cluj-Napoca, 2009, p. 203-221.

¹³ Nemeti, I.,- *Descoperiri funerare din epoca bronzului în jurul Careiului*, în, *St. Com. Satu-Mare*, I, 1969, p. 2-16.

¹⁴ Nemeti, I.,- *Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului în zona Careiului*, în, *S.C.I.V.A.*, 29/1, 1978, p. 99-122.

¹⁵ Nemeti, I.,- *The Hajdubagos/Pișcolt-Cehăluț Group*, în, *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin*, Cluj-Napoca, 2009, p.203-223, cu bibliografia veche.

¹⁶ Bader, T.,- *Bemerkungen zur Bronzezeit im Karpatenbecken Otomani/Fuzesabony-Komplex*, în, *Jahreschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 80, 1998, p. 43-108.

¹⁷ Kacso, C.,- *Bronzul târziu în Nord-Vestul României*, în, *Symp. Thrac*, 8, Carei-Satu Mare, 1990, p. 41-50., Kacso, C.,- *Faza finală a culturii Otomani și evoluția culturală ulterioară acesteia în nord-vestul României*, în, *Satu Mare St. Com.*, XIV, 1997, p. 85-110.

¹⁸ Vasiliev, V.,- *Les Recherches consacrées au Premier Age du fer en Transylvanie. Resultats et problemes*, în, *Thr. Dac.*, XVI, 1-2, p. 93-98., sau, mai nou, Vasiliev, V.,- *Despre Grupul cultural Igrița*, în, *Acta. M. P. XXX*, 2004, p. 133 – 140.

¹⁹ Dumitrașcu, S., Emődi, I.,- *Materiale arheologice de la sfârșitul epocii bronzului descoperite la Biharea*, în, *ActaMP*, 1980, p. 47-55., Dumitrașcu, S., - *O nouă cultură arheologică protoistorică recent descoperită și studiată: Cultura Biharea (Br. CD- Ha A₁)*, în, *Carpica*, XV, 1983, p. 105-116., Dumitrașcu, S., Emődi, I.,- *Descoperiri arheologice hallstattiene de la Biharea*, în, *Ziridava*, 13, 1981, p. 75- 109., Dumitrașcu, S.,- *Biharea. Săpăturile arheologice din anii 1973-1980*, Oradea, 1994, p.

Materiale recuperate din jurul Oradiei și nu numai sunt puse în circuit științific de J. Emődi²⁰, dintre acestea o atenție deosebită o merită așezarea de la Palota, asupra căreia vom reveni în aceste rânduri.

Între opiniile legate de sfârșitul culturii Otomani dar și a materialelor de factură Otomani descoperite în situri din Transilvania, o mențiune deosebită o merită studiul lui J. Muller, dedicat descoperirilor Otomani din Transilvania²¹, autorul reluând o serie de materiale, reunite anterior de M. Rotea sub denumirea de Badeni III-Deva²².

Din această succintă trecere în revistă a principalelor contribuții bibliografice la problema sfârșitului culturii Otomani rezultă că, încă din anii '70 ai secolului XX, noțiunea de „fază Otomani IV” începe să aibă o altă accepțiune decât cea inițială formulată de I. Ordentlich sau T. Bader.

Descoperirilor de la Palota Veche²³, Oradea-Pepinieră²⁴, Biharea²⁵, Valea lui Mihai-Groapa cu lut, Valea lui Mihai-str. Izvorului²⁶ li se adaugă cele de la Valea lui Mihai-Uj Sargafoldes godor, Poiana-La Pădure, Oradea-Sere, Suplacu de Barcău-Lapiș²⁷, Suplacu de Barcău-Dealul Roșu²⁸, încă nepublicate sau publicate parțial, dar care par să aparțină unui orizont cultural comun.

În Crișana sudică, materiale *contemporane* cu cele amintite mai sus pot fi citate cele de la Cefa²⁹. Este vorba despre două gropi probabil rituale publicate de colegul I. Crișan.

Pentru încadrarea cronologică a ceramicii de la Oradea, alături de alte fragmente se remarcă un recipient cu pereții în formă de „S”, care are pe exterior o bandă de șiruri de împunsături succesive triunghiulare, specifice fazei târzii Wietenberg.

Din punct de vedere cultural, complexul aparține orizontului de mixtură care se formează pe fondul Otomani și în care este de remarcat prezența unor materiale străine.

Astfel de complexe sunt cunoscute de la Șimleu Silvaniei (jud. Sălaj) sau Palota (jud. Bihor), caracteristica lor principală este prezența materialului autohton, asociat cu elemente Wietenberg sau cu alte elemente.

Durata în timp a acestui orizont este dificil de stabilit foarte clar în stadiul actual al cercetărilor, însă după cum sublinia F. Gogâltan, la momentul publicării gropii de la Șimleu acestea nu depășesc intervalul Reinecke Br.C³⁰. Credem că publicarea unor analize C14 din complexe sau așezări contemporane acestui orizont cronologic va rezolva problema evoluției în timp a comunităților din acest spațiu³¹.

²⁰ Emődi, J.,- *Așezarea din epoca bronzului de la Palota veche*, în, *Eph.Nap.* XII, 2002, p. 5-35.

²¹ Muller, J.,- „*Otomani*” în *Siebenburgen? Fragen zur Mittleren Bronzezeit im Westen Rumänien*, în, *Transsilvanica. Archäologische untersuchungen zur alteren geschichte des Sudostlichen Mitteleuropa - Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Rahden, 1999, p. 71-89.

²² Rotea, M.,- *Penetrația culturii Otomani în Transilvania. Între realitate și himeră*, în, *Apulum*, XXXI, 1994, p. 39-57.

²³ Emődi, J.,- *Așezarea din epoca bronzului de la Palota veche*, în, *Eph.Nap.* XII, 2002, p. 5-35.

²⁴ Bulzan, S., Ghemiș, C., Fazecaș, G.,- *Săpăturile de salvare de la Oradea - punctual Salca „Pepinieră”, în, Crisia*, 30, p. 81-140.

²⁵ Dumitrașcu, S., Emődi, J.,- *Descoperiri arheologice hallstattiene de la Biharea*, în, *Ziridava*, 13, 1981, p. 75-109.

²⁶ Ghemiș, C.,- *O descoperire aparținând finalului epocii bronzului de la Valea lui Mihai (jud. Bihor)*, în, Fazecaș, G., ed., *Studii de Arheologie. In honorem Doina Ignat*, Oradea, 2014, p. 155 – 160.

²⁷ Ignat, D.,- *Așezarea de la sfârșitul epocii bronzului de la Suplacu de Barcău (jud. Bihor)*, în, *Crisia*, XIV, 1984, p. 9-26.

²⁸ Bejenariu, I., Fazecaș, G.,- *Materiale arheologice din epoca bronzului descoperite la Suplacu de Barcău „Dealul Roșu”, jud. Bihor*, în, Fazecaș, G., ed., *Studii de arheologie. In Honorem Doina Ignat*, Oradea, 2014, p.161- 177.

²⁹ Crișan, I.,- *Două descoperiri din perioada de trecere de la epoca bronzului la epoca fierului la Cefa*, în, *Crisia*, XIII, 1988, p. 353-362.

³⁰ Gogâltan, F., Tamba, D.,- *Materiale arheologice aparținând culturii Wietenberg descoperite la Șimleu Silvaniei*, în, *Acta MP*, XVI, 1992, p. 61 – 65., complexul a fost reconsiderat câțiva ani mai târziu de Rotea, M., Tecar Monica și Tamba, D., - *Complexul ritual de la Șimleu Silvaniei aparținând culturii Wietenberg*, în, *Revista Bistriței*, XXI/1, 2007, p. 63-92, autorii subliniind caracterul ritual al depunerii.

³¹ Din păcate, așa cum sublinia F. Gogâltan (vezi nota următoare), analizele radiocarbon nu au făcut obiectul vreunui proiect sau program de cercetare distinct, pentru acest spațiu existând decalaje între numărul de date pentru diferite epoci, pentru spații diferite, realizate tangențial în cadrul unor proiecte care vizau alte aspecte ale preistoriei din vestul și nord-vestul Transilvaniei.

Originea acestui orizont a fost pusă în special pe seama prefacerilor ce survin pe parcursul fazei a III-a Otomani și aflate în strânsă legătură cu dispariția așezărilor de tip tell, moment situat undeva în jurul secolelor XVI-XV a.Chr. pentru zona vestică a Crișanei, așa cum o demonstrează o analiză radiometrică de la Girișu de Criș/Toboliu „Dâmbu Zănăcanului”³².

În cele mai multe abordări, astfel de materiale au fost atribuite grupului Hajdubagos/Cehăluț, mai nou Hajdubagos/Pișcolt-Cehăluț. Vom reține în continuare câteva dintre ele.

Salvarea materialelor de la Palota Veche și publicarea lor în 2002 îi vor da prilejul lui Janos Emődi să reia discuțiile legate de mixarea materialelor Otomani/Wietenberg pe parcursul fazei Otomani III, subliniind în același timp două aspecte deloc neglijabile în cercetarea acestei secvențe cronologice. Primul este cel al duratei scurte în timp a fenomenului de mixare a celor două culturi, iar cel de-al doilea, esențial în opinia noastră, este cel al absenței din materialele de la Palota a formelor caracteristice pentru olăria Hajdubagos, complexe salvate fiind datate de autor în perioada R B2³³.

Cu prilejul publicării materialelor de la Koroszakal și Koroszegapati, Marta Nagy realizează o sinteză a descoperirilor grupului Hajdubagos, repertoriind un număr de 41 de descoperiri răspândite pe un areal cuprins între Valea Someșului la Est, Câmpia Tisei la Vest și cursul mijlociu și inferior al Crișului Repede spre Sud. Din punct de vedere cronologic, cercetătoarea maghiară plasează materialele de la Koroszakal și Koroszegapati în intervalul R BB2- R BC, mai ales pe baza analizei ceramicii³⁴.

Janos Nemeti într-o ultimă sinteză dedicată acestui tip de materiale repertoriază un număr de 98 de descoperiri reunite sub denumirea de grup Hajdubagos/Pișcolt- Cehăluț, subliniind dificultatea de a departaja materialele pe faze și implicit de a realiza o cronologie internă a acestui grup.

De asemenea, el subliniază printre altele și că materialele descoperite în jurul orașului Oradea trebuie excluse, ele fiind caracteristice pentru faza Otomani III³⁵, opinie la care ne raliem și noi.

În loc de concluzii

În lumina celor expuse mai sus, sfârșitul culturii Otomani pare să fie marcat de un fenomen de aculturație, acest fenomen se petrece lent și are o durată destul de scurtă în timp. Pentru zona discutată, cea a cursului inferior al Crișului Repede, acest fenomen este marcat de apariția unor comunități Wietenberg dar și a unor alte comunități, fapt sesizabil în evoluția ceramicii.

Din păcate însă, lipsa datelor radiocarbon, deocamdată, îngreunează substanțial demersul nostru iar lipsa publicării unor materiale relativ recent descoperite ne îndeamnă la prudență³⁶.

Analiza materialului de la Oradea, prezența piesei de lut, a bolovanului depus în centrul gropii, tipurile ceramice întâlnite par să indice o groapă cu un caracter aparte/ritual, însă asupra caracterului acestei descoperiri vom reveni.

Având în vedere asemănările cu materialele din apropiere, cele de la Palota Veche, credem că întreg complexul poate fi datat în Intervalul R BB2-C, Bronz Târziu I în cronologia relativă³⁷, undeva în a doua jumătate a mileniului II a.Chr.

³² Gogâltan, F.,- *The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. Revisited after 15 Years*, în, Nemeth Rita, Rezi, B., ed, *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin, Proceedings Târgu Mureș*, 2015, p. 53-95.

³³ Emődi, J.,- *Așezarea din epoca bronzului de la Palota Veche*, în, *Eph.Nap.* XII, 2002, p. 5-35.

³⁴ Nagy Marta, - *A Hajdubagos/Csehalut Csoport Leletei a Sebes-Koros Videkerol*, în, *Deri Múzeum Evkonyve*, LXXX, 2008, p. 25- 44.

³⁵ Nemeti, J.,- *A Hajdubagos/Pișcolt-Cehăluți csoport*, în, *J.A.M.Evk*, LI, 2009, p. 31-53., idem.- *The Hajdubagos/ Pișcolt-Cehăluț group*, în, *Bronze Age Communities in Carpathian Basin*, Bibliotheca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica, Cluj-Napoca, 2009, p. 203-221.

³⁶ Retrocedarea clădirii instituției muzeale orădene, închiderea ei în 2006 precum și tergiversarea de către autoritatea locală a finalizării lucrărilor la noul sediu au produs, cum era și firesc, efecte drastice în prelucrarea materialelor arheologice rezultate din săpăturile de salvare dar și în prelucrarea unor materiale mai vechi care se află împachetate în vederea mutării în noul sediu.

³⁷ Gogâltan, F.,- *The settlement of Cășeu and some problems concerning the Late Bronze Age in Center and*

Aceste materiale sunt succedate sau parțial contemporane pe alte spații cu descoperirile de tip Hajdubagos/Pișcolt-Cehăluț, însă publicarea cercetărilor mai noi, dublate de analize radiometrice, vor aduce, credem, noi precizări cu privire la acest orizont cronologic încă insuficient cunoscut.

Pl. I: 2,- suprafața „Cimitirului Rulikowski” hașurile reprezintă zonele cu descoperiri arheologice
 3,- complexul identificat în teren (foto C. Gheмиș)
 4,- aspect din timpul cercetărilor (foto C. Gheмиș)
 5,- zona descoperirii, Ortofotoplan

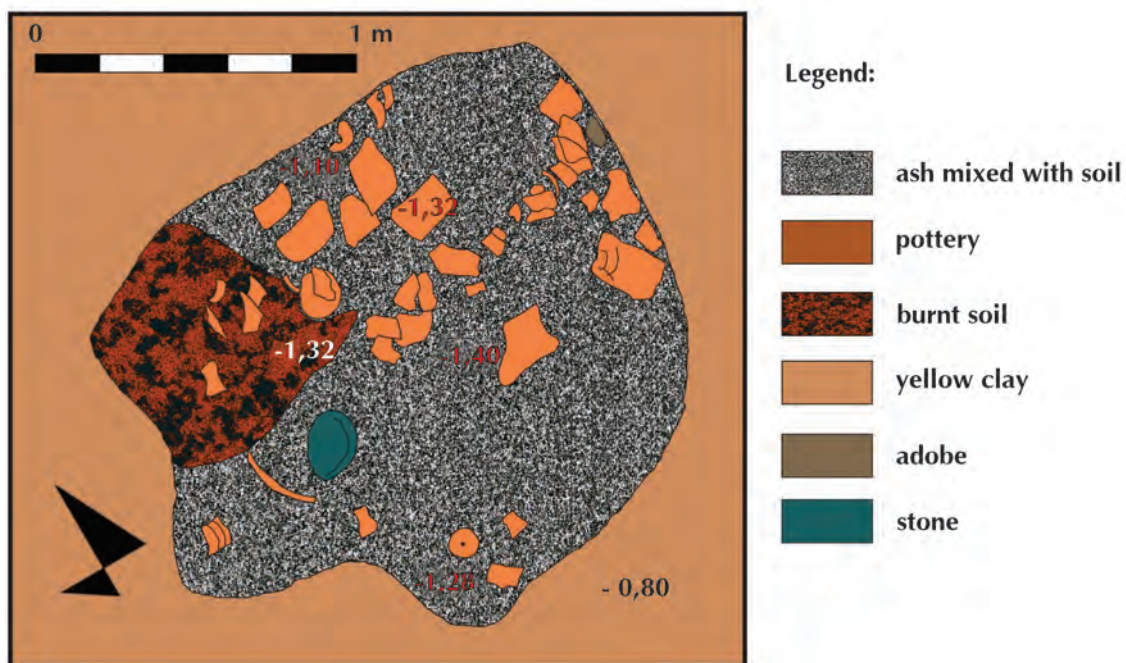

1

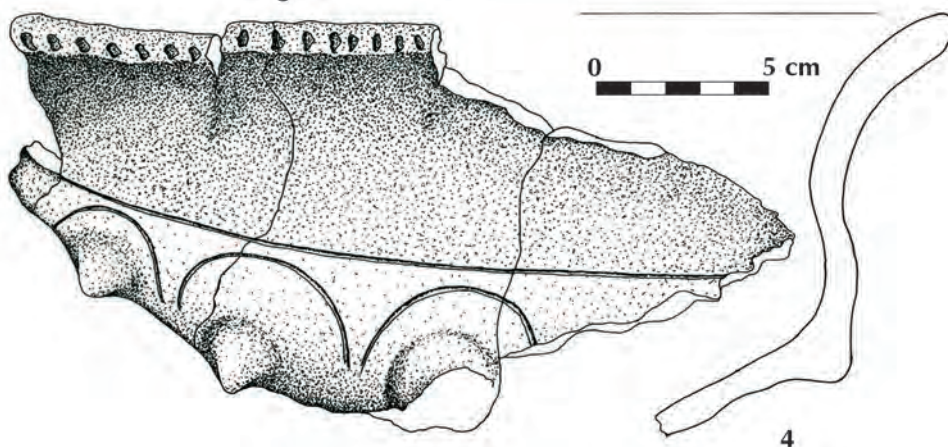

2

Oradea - Șoseaua de centură
sector III
C1/2001

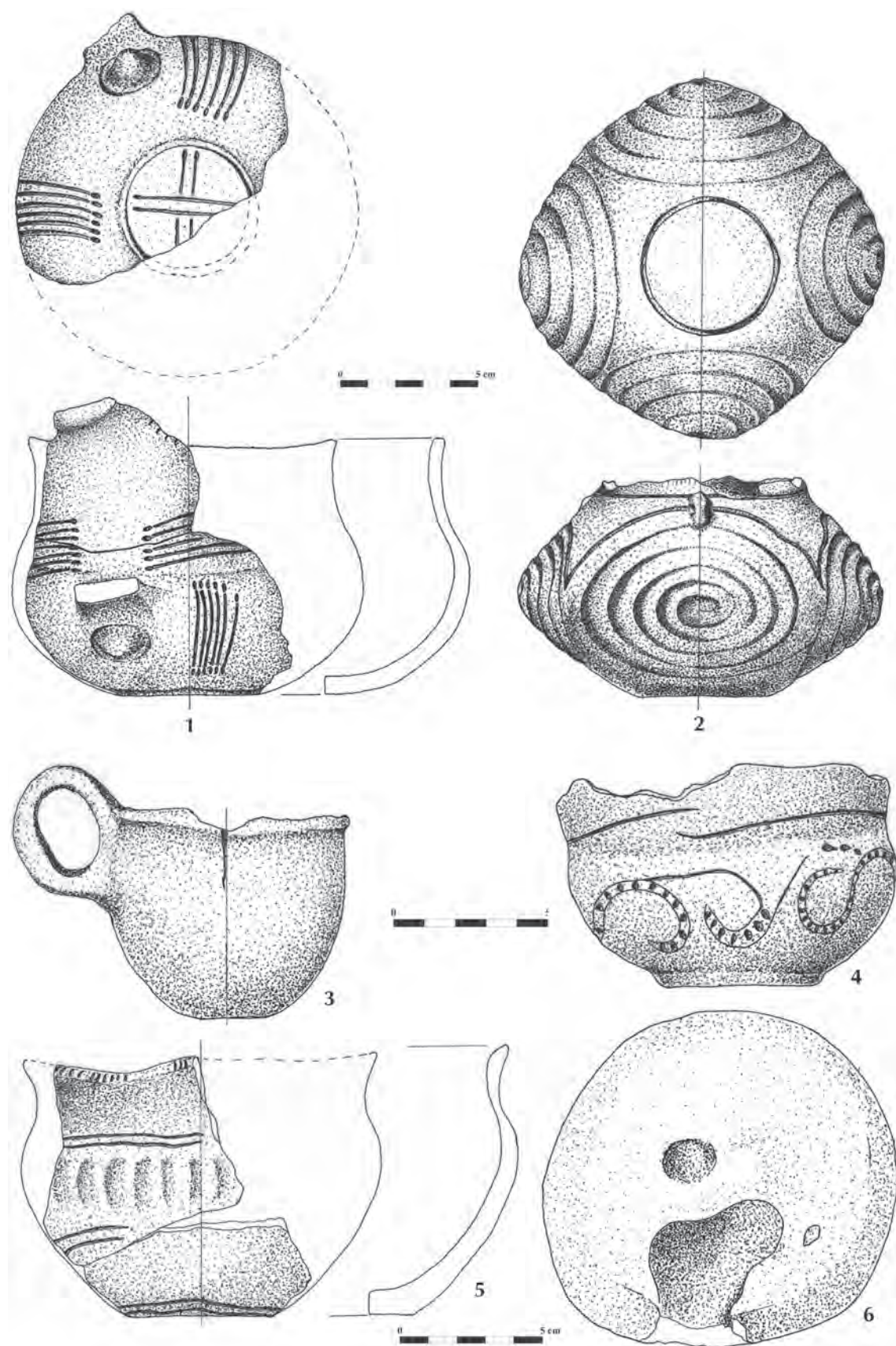

3

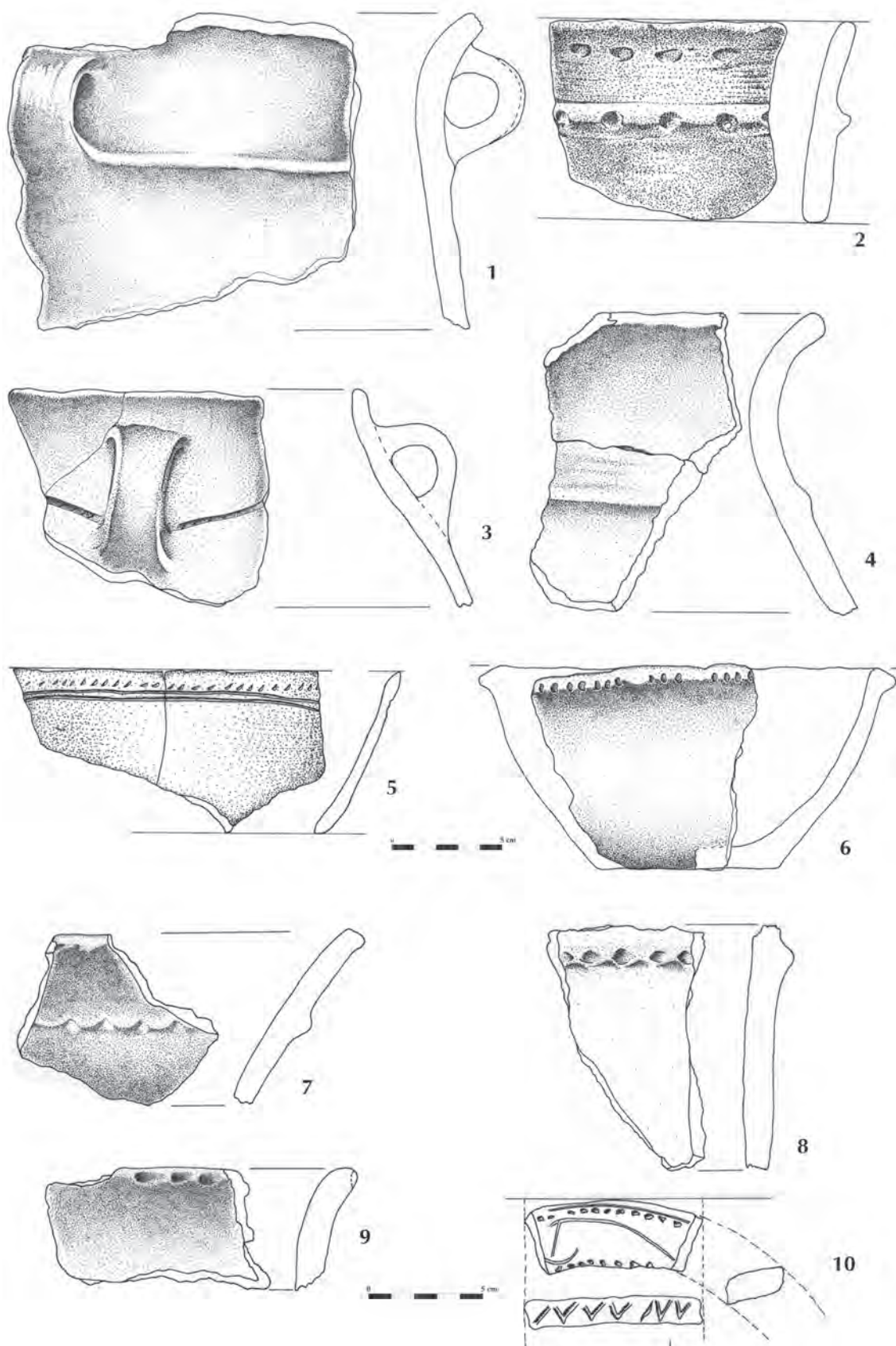

4

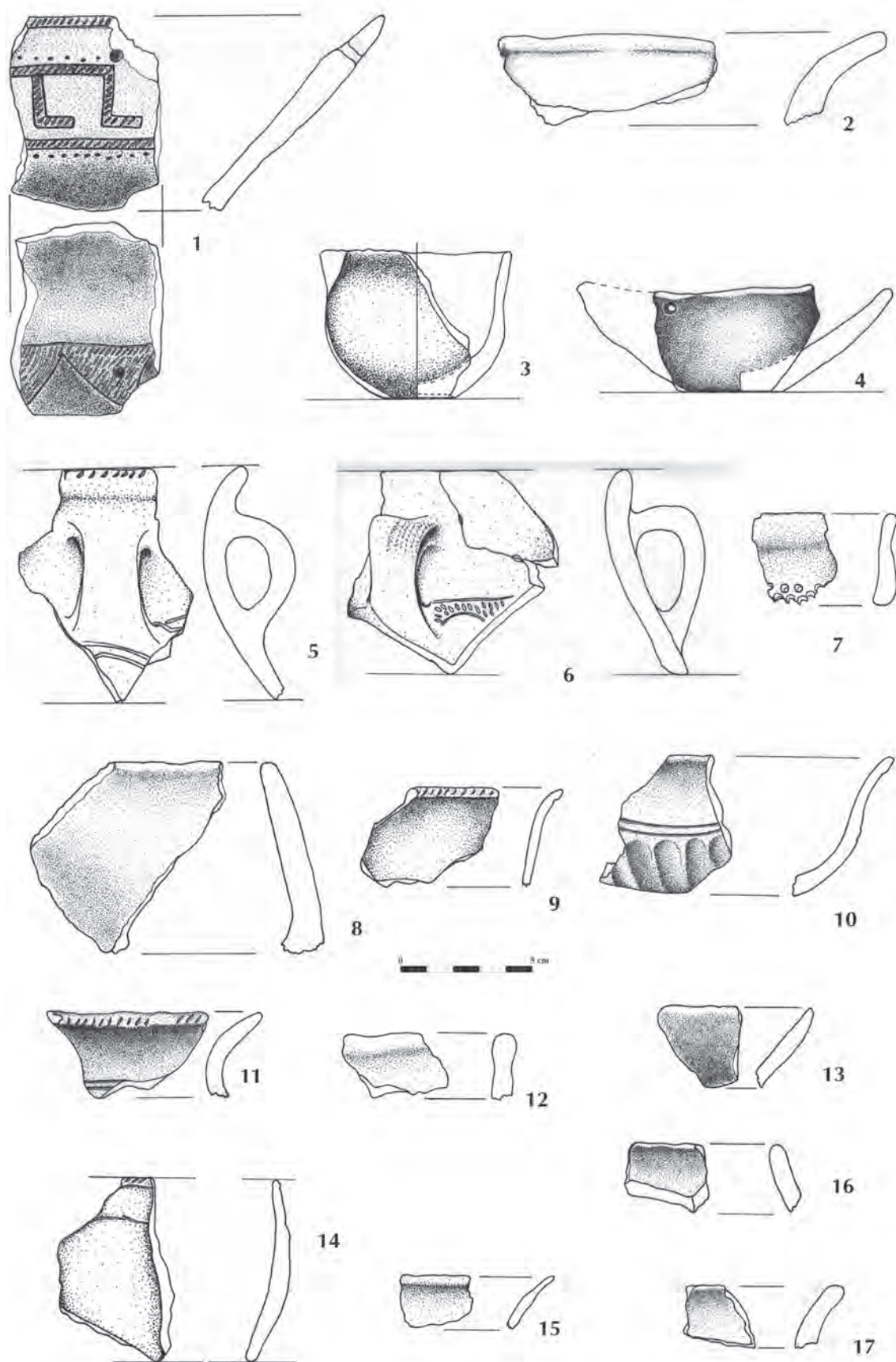
Pl. II: 1-2 aspecte din timpul cercetărilor (foto C. Ghemiș)
3,- grund (prelucrare G. Fazecaș)
4,- fragment de castron deformat

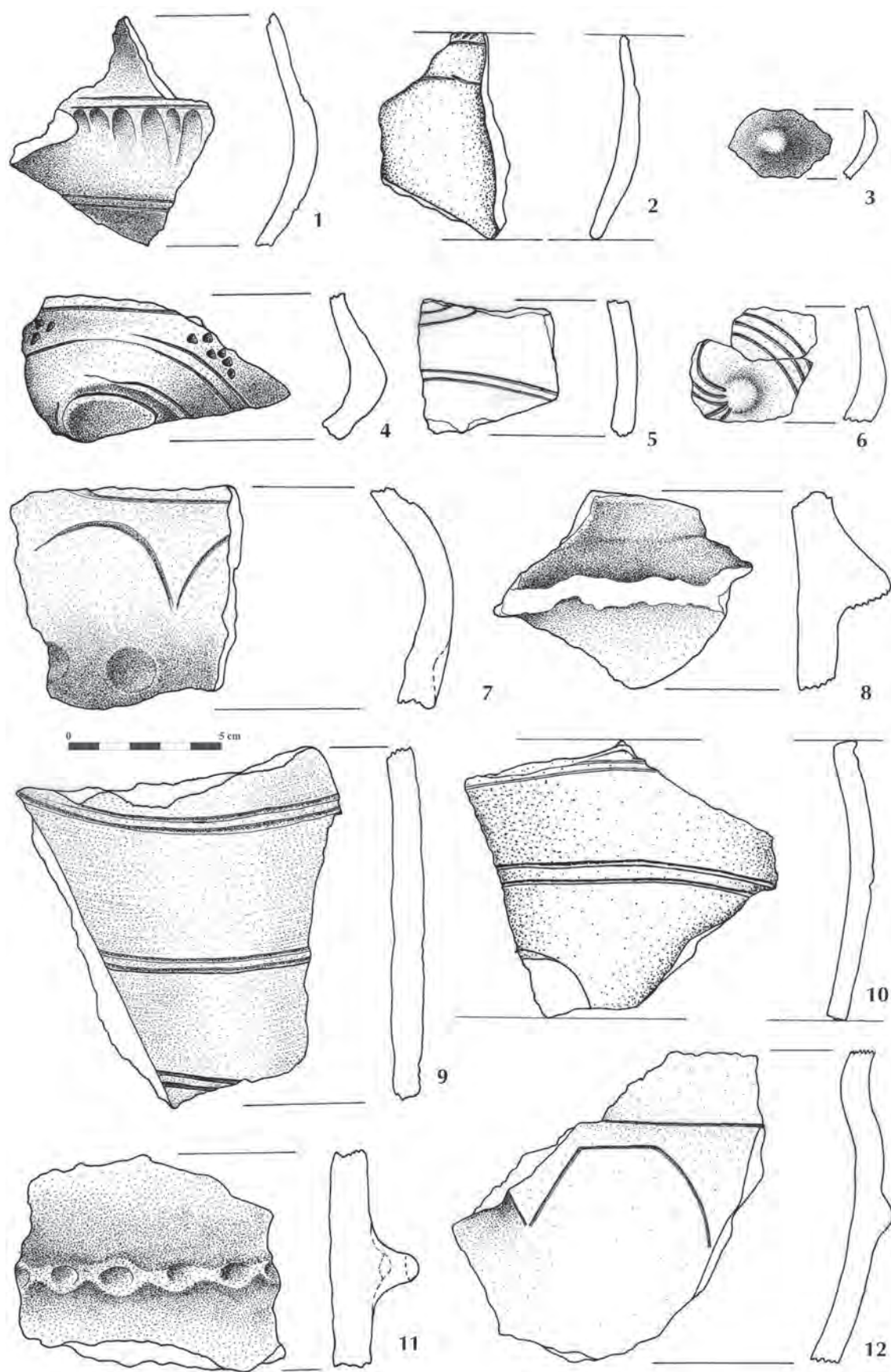
Pl. III: 1-5 căni, 6,- obiect din lut ars

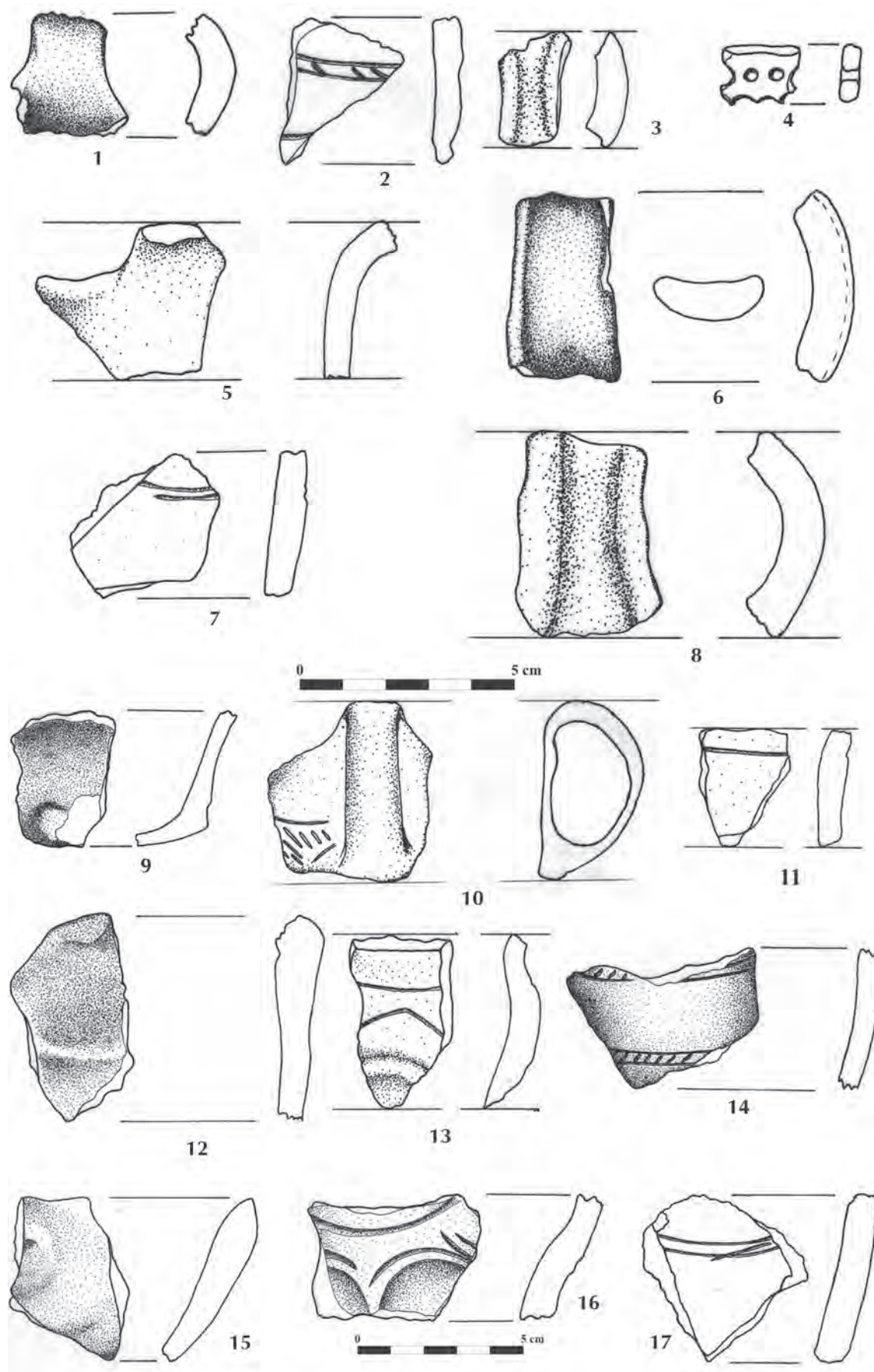
Pl. IV: 1-10 – fragmente ceramice

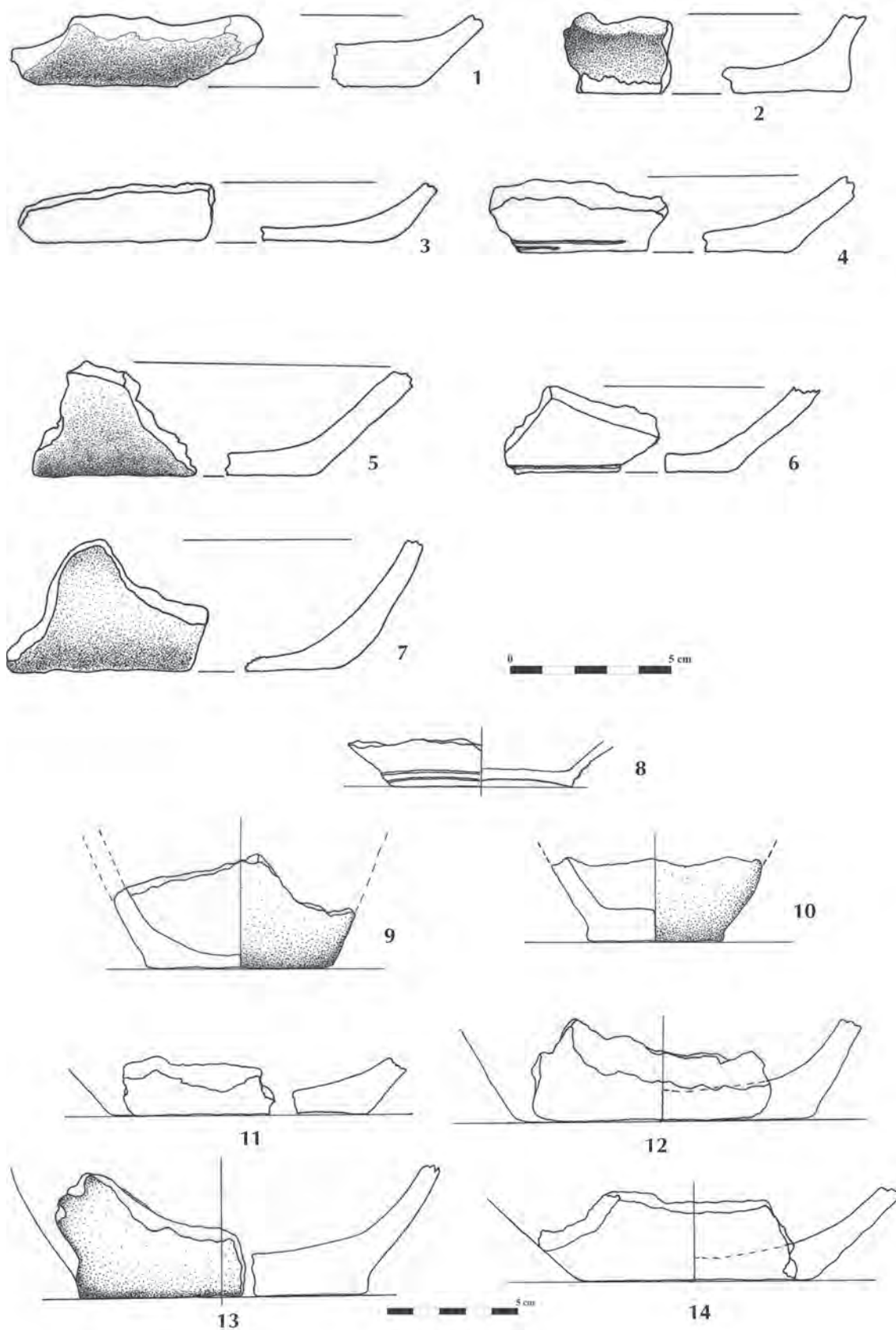
Pl. V: 1-17 – fragmente ceramice

Pl.VI: 1-12 – fragmente ceramice

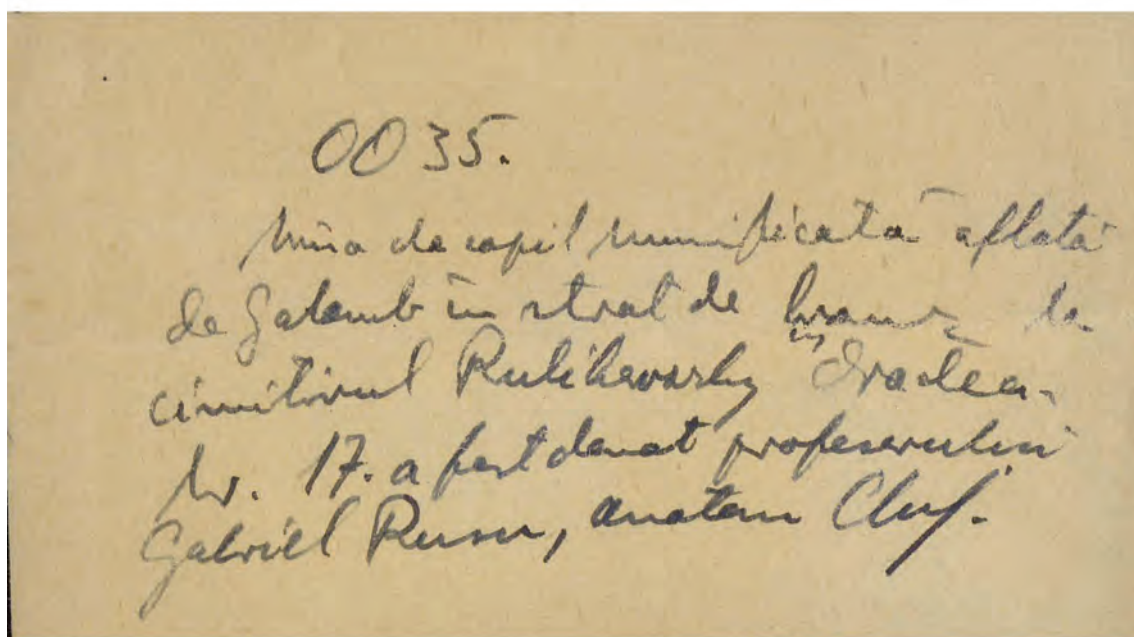
Pl. VII: 1- 17 – fragmente ceramice

Pl.VIII: 1- 14 – fragmente ceramice (funduri de vase)

1

2

INELUL DIN AUR APARTINÂND BRONZULUI TÂRZIU DESCOPERIT LA BETFIA (JUD. BIHOR)

Călin GHEMIȘ*

AN ARCHAEOLOGICAL COMPLEX, BELONGING THE THE BRONZE AGE, UNCOVERED AT ORADEA/RULIKOWSKI CEMETERY

Abstract

In November 2015, in the area of Betfia village, near Oradea was found incidentally an Late Bronze Age gold ring. Based on the typological characteristics, the ring can be included in the category of notched rings of Sarasău type dated in Late Bronze Age, - L.B.A. II - XIV-XII century B.C. Unfortunately despite of the fact that the spot of discovery was verified together with the discoverer no other information (or archeological materials) can be provided regarding the archaeological context of this discovery.

Keywords: Transylvania, metallurgy, gold, notched rings, exchange relations, Late Bronze Age.

Condiții de descoperire

Piesa a descoperită cu detectorul de metale în pădurea Betfia, de către Ioan Boros din Haieu în data de 05.XI.2015, într-o zonă răvășită puternic de tranșee, locuri de tragere și alte lucrări de fortificare din timpul celui de al doilea război mondial (**Fig.1**).

În data de 20. XI. 2015 am verificat locul descoperirii împreună cu dr. Marinel Roșu de la Direcția Județeană pentru Cultură-Bihor și cu descoperitorul piesei, fără a identifica în zonă vreun material arheologic care să poată lega piesa aici discutată de vreun context arheologic, singurele „descoperiri” alături de o impresionantă linie de tranșee din al doilea război mondial, fiind, câteva materiale pirotehnice, bucăți de tablă și alte rămășițe din timpul luptelor de aici.

Asocierea piesei preistorice cu un denar roman, poate fi pusă pe seama descoperirii ei de către vreun soldat care, a găsit-o întâmplător, caz deloc singular¹.

Fig.1. Betfia-zona descoperirii.

* Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, ereshu@yahoo.com.

¹ Pentru spațiul românesc cel mai cunoscut caz este cel al depozitului de la Apa, descoperit întâmplător în timpul săpării unor tranșee în 1939, cf. Popescu, 1937-1940, p. 119 – 125. Pentru alte spații, vezi: Saunders,

Pe de o altă parte nu poate fi exclusă descoperirea piesei în vechime, în această zonă însă, până în prezent nu sunt descoperiri care să ateste existența vreunei așezări preistorice aici, cel mai apropiat punct cu descoperiri contemporane fiind "fortificația" de la Mierlău² situată la aproximativ 7 km de localitatea Betfia.

Descrierea piesei

Inel/verigă, face parte din categoria mai largă inelelor crestate, a fost obținută prin subțierea capetelor unei sârme din aur, după care corpul piesei a fost ornamentat prin incizie și ciocănire. Secțiunea sârmei din care a fost realizat este rotundă iar capetele inelului au fost suprapuse și lăsate neornamentate, piesa este foarte bine lucrată dintr-un aur de foarte bună calitate.

Dimensiuni: Ø 17x16 mm., Ø maxim al sârmei la ora 18: 3mm., Ø capetelor: 2mm. Greutate: 2,76 gr. (**Fig. 2, Fig.3**).

Discuții

Proveniența aurului din care a fost realizată piesa este deocamdată necunoscută, însă așa cum o demonstrează ultimele analize publicate³ este un aur aluvionar fapt ce poate fi argumentat de culoarea galben-roșiatică a acesteia. Referitor la tehnica de realizare a acesteia, multă vreme s-a crezut că acest tip de piesă a fost obținut prin metoda „cerii pierdute” recenta publicare a tezaurului de la Brașov II, prin analiza extrem de minuțioasă a pieselor a rezolvat pe deplin cred, această dilemă în sensul că acest tip a fost obținut prin turnare⁴.

Caracteristicile tipologice ale piesei o recomandă pentru încadrarea ei în etapa finală a epocii bronzului și prima epocă a fierului, analogiile provenind din tezaure, depozite de bronzuri asociate cu piese din aur sau descoperiri izolate de la: Bătarci⁵, Cornățel⁶, Coruia⁷, Gemzse-Egettterdo⁸, Ieud⁹, Lăpuș¹⁰, Moftinu Mic¹¹, Olcsvaapati II¹², Rupea¹³, Sarasău¹⁴, Sarmizegetusa¹⁵, Seini¹⁶, Sighet¹⁷, Szarazsady¹⁸, Șmig¹⁹, Tăuteu²⁰, Târgu-Mureș²¹, Volovec²², datate pe o perioadă de timp îndelungată întinsă între sfârșitul Epocii Bronzului și sfârșitul primei etape a Epocii Fierului.

2010, p., 1-31, autorul inventariază o serie de descoperiri întâmplătoare făcute în timpul „războiului de poziții” din prima conflagrație mondială de către soldații părților beligerante, context în care sunt descrise descoperiri de artefacte preistorice care au sfârșit prin a fi împărțite între descoperitori. În acest context nu exclud posibilitatea ca și piesa descoperită la Betfia să fi fost descoperită în altă parte, într-un alt context, și să fi făcut parte ulterior din „comoara” unui soldat.

² Punctul este amintit în literatură dar nu a fost identificat clar în teren, de aici se pare că provin două brațări cu secțiune rombică din bronz, ornamentate – piese în curs de publicare.

³ Țârlea et al, 2016, p. 53-83.

⁴ Țârlea et al, 2015, p. 45 -90.

⁵ Macrea, Kacso, 1972, p. 101-112, Taf.20-25.

⁶ Ibidem.

⁷ Foltiny, 1968, p. 703 -711.

⁸ Kacso, 2006, p. 76-123.

⁹ Kacso, 1981, p. 371-381, autorul nu exclude posibilitatea ca unele tezaure descoperite în zonă la Sighet sau „comitatul Maramureș” și menționate în literatură veche să facă parte de fapt din marele tezaur de la Sarasău.

¹⁰ Kacso, 1981, p. 9., Kacso, 2001, p. 231 – 278.

¹¹ Kacso, 1981, p. 376.

¹² Mozsolics, 1966, p. 15 – 33, asociate cu câteva piese din bronz, au fost descoperite două inele crestate, Dimensiuni: 1,-Diam.2,80 cm, 5,99gr., 2,- Diam. 2,00cm, 3,46gr.,

¹³ Mozsolics, 1950, p. 30.

¹⁴ Mozsolics, 1966, p. 15 – 33., pentru lotul achiziționat de Muzeul National Maghiar din Budapesta. Pentru piesele din România, vezi: Kacso, 1981, p.371-381.

¹⁵ Mozsolics, 1950, p. 30.

¹⁶ Roska, 1942, p. 275, nr. 233.

¹⁷ Foltiny, 1968, p. 703 -711.

¹⁸ Mozsolics, 1950, Taf.XI.

¹⁹ În colecțiile MNIR se păstrează o parte a tezaurului de la Șmig, care conține și două inele crestate, cf. Țârlea, Popescu, 2013a, p.48-62, cu bibliografia veche.

²⁰ Țârlea, Popescu, 2013b, p. 225, Cat.nr. 35.

²¹ Rusu, 1972, p. 29 – 63.

²² Kacso, 2006, p. 83.

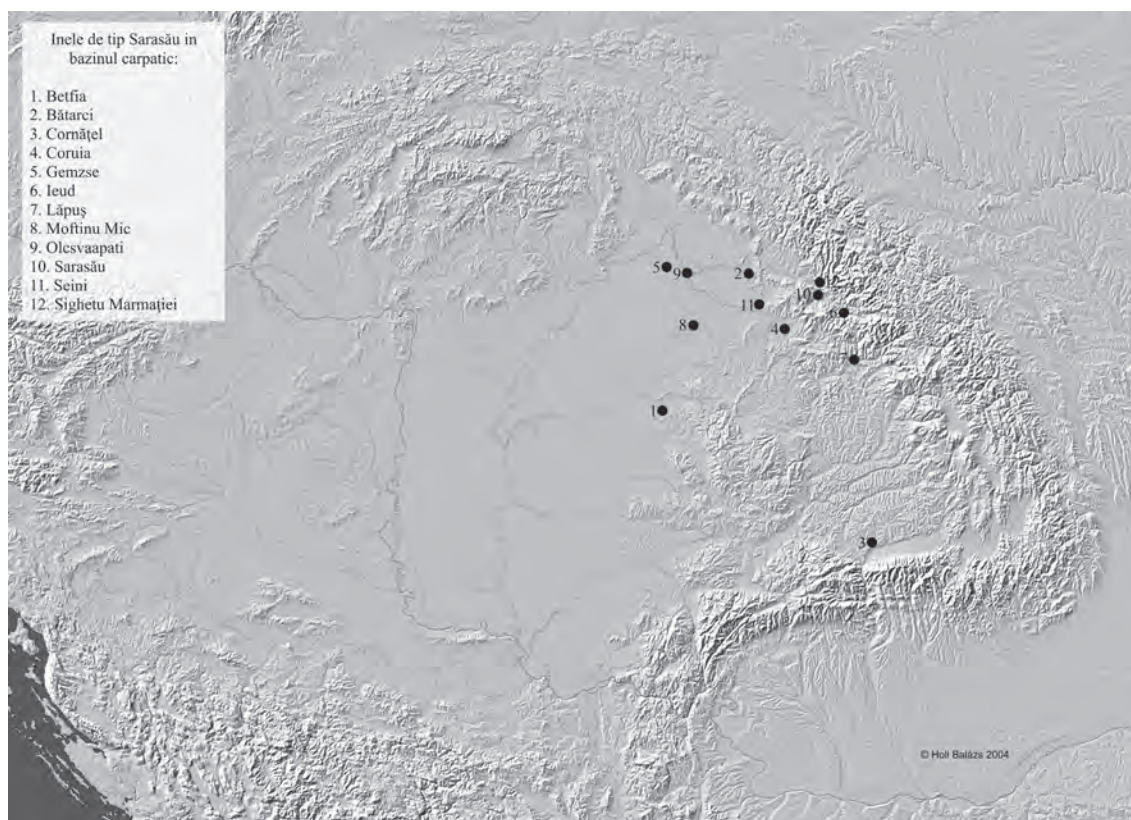

Fig.2. Descoperiri de inele de tip Sarasău în Bazinul Carpatic

Dintre descoperirile enumerate, doar în cazul celor de la Lăpuș pot fi precizate cu certitudine condițiile de descoperire a pieselor, restul provenind din tezaure, depozite mixte²³ ori descoperiri întâmplătoare făcute în cele mai multe cazuri în condiții cvasinecunoscute.

Autorii primelor sinteze referitoare la metalurgia aurului în Transilvania, D.Popescu²⁴ respectiv M. Rusu²⁵ au remarcat numărul ridicat al inelelor crestate realizând tipologii pentru acestea și, implicit, o încadrare cronologică ceva mai strânsă.

Concluzia generală a celor doi cercetători fiind aceea că aceste piese își încep evoluția în Bronzul Final atingând pragul Halstattului și chiar depășind finalul acestei etape cele mai recente piese fiind cele datate pe parcursul Hallstattului B – inelele de tip Brăduț.

Argumentele aduse în sprijinul acestor datări au fost în cele mai multe cazuri de ordin morfologic și, cele dictate de asocierea cu alte piese, mai puțin cele de ordin morfometric.

Amalia Mozsolics, cu ocazia publicării descoperirilor de la Nyiregyhaza și Sarasău, analizează și câteva descoperiri contemporane de la: Bodrogsadany/Sarazsadany (comitat Abauj), Cățălușa (jud.Sălaj), fostul Comitat Maramureș, Gemzse-Egetterdo, Olcsvaapati, Rozsaly, Takos, Vasarosnameny ajungând pe baza asociației de tipuri de piese la concluzia că ele se datează în perioada Orizontului Opaly mai precis la sfârșitul perioadei BIV²⁶.

Dealtfel cercetătoarea maghiară este singura care va furniza constant date metrice ale pieselor publicate înlesnind substanțial studiul acestora.

Discutând piesele păstrate în România, din tezaurul de la Sarasău, C.Kacso, introducea în 1981 în literatura arheologică termenul de „inele crestate varianta Sarasău”²⁷, nuanțând astfel tipologia mai largă a inelelor crestate.

Autorul amintit ajungea pe baza analogiilor și a asocierii pieselor în tezaure și depozite de bronzuri la concluzia că, varianta Sarasău a inelelor crestate reprezintă cel

²³ Vezi supra nota nr.5.

²⁴ Popescu, 1956, p. 196 – 250.

²⁵ Rusu, 1972, p. 29 -52.

²⁶ Mozsolics, 1966, p. 33.

²⁷ Kacso, 1981, p. 375.

mai vechi tip încadrându-l în prima fază a depozitelor de tip Uriu-Oplay contemporană cu prima fază a necropolei de la Lăpuș²⁸.

Cele mai vechi exemplare de inele crestate, par a fi într-adevăr cele de la Lăpuș mai ales dacă se ia în considerare asocierea cu topoarele masive cu disc și spin de tip B₃- B₄ descoperite în tumulii 2 și 4 ai necropolei²⁹.

Nu este locul să discut fiecare descoperire în parte având în vedere economia acestui articol, voi aminti doar că asocierea în tezaurul de la Sarasău a inelelor crestate cu inele cu secțiune rectangulară argumentează folosirea celor două tipuri în Bronzul Final.

Pentru etapa următoare, cea a Halstattului A, inele crestate continuă să fie folosite fapt demonstrat de descoperirile de la: Somotor³⁰ (Slovacia), sau Gemzse- Egeterdo³¹, însă forma lor precum și dimensiunile se modifică substanțial în sensul că de obicei capetele sunt foarte ascuțite iar creștăturile sunt realizate superficial cu un poanson extrem de ascuțit și cel puțin pentru o parte alor titlul aurului este mai ridicat³². Pe parcursul acestei perioade, spre finalul ei apare un nou tip de piesă și anume inelele/verigile de tip Brăduț, cele mai vechi piese fiind așa cum spuneam mai sus cele de la Somotor și Gemzse Egeterdo, datate în sec XII a. Chr³³.

Tipologic vorbind, piesele devin mai suple iar capetele sunt de cele mai multe ori ascuțite, singura „moștenire” sau tradiție rămasă din etapa anterioară fiind păstrarea tehnicii de ornamentare: creștăturile pe toată suprafața piesei.

Asocierea inelelor de tip Brăduț cu inele crestate, în depozitul de la Tăuteu³⁴ datat mai târziu (Ha B), duce la concluzia că cel puțin o perioadă de timp cele două tipuri sunt contemporane fiind folosite în paralel.

Dacă în privința datării piesei de la Betfia lucrurile sunt clare având în vedere analogiile amintite mai sus, iar plasarea ei cronologică în Bronzul Târziu II, (sec.XIV-XIII a.Chr.),³⁵ este una firească, nu același lucru se poate spune despre funcționalitatea acestora.

Din punct de vedere artistic aceste piese aparțin unei mode destul de sofisticate și cu siguranță au făcut parte dintr-un limbaj vizual ale cărui înțelesuri rămân încă neclare.

Nu este exclus însă ca acest tip de piesă să fi făcut parte, alături de alte piese sau materii prime, dintr-un sistem premonetar, subiect atât de cultivat în ultimii ani³⁶ dar a cărui sorginte istoriografică trebuie căutată în perioada romantică a arheologiei când apar primele referiri la existența unui sistem premonetar la populațiile vechi.

Pentru Transilvania este semnificativ faptul că încă de la primele abordări ale depozitului de la Brăduț, Carl Goos observa calitatea ridicată a aurului celor 25 de verigi/inele, între care le remarcă pe cele din electron. Referitor la acestea Goos face o observație deosebită, bazat pe cântărirea pieselor din electron constată că acestea au greutatea apropiată: 2,1gr, 2,3gr, 2,7gr, 2,75gr, 3,4gr., și crede că este vorba de „*Tauschmittel (Geld-surrogat)*”, cu alte cuvinte de mijlăce de schimb³⁷.

La mai bine de o jumătate de secol de la apariția lucrării lui Goos, B. Mitrea, publica un studiu deosebit de valoros nu numai prin subiectul abordat, cel al așa numitelor *monede anulare*, cât mai ales prin faptul că este primul care sistematizează literatura veche referitoare la acest subiect³⁸.

Deși subiectul este tratat prin prisma numismatului, câteva aspecte ale acestui

²⁸ Ibidem.

²⁹ Kacso, 1981, p. 10.

³⁰ Pastor, 1958, p. 314-332, Fig.III., inel crestă, Fig. VII nr. 11-19 inele/verigi de tip Brăduț.

³¹ Mozsolics, 1966, p. 26, Abb.9., abb.11 depozit mixt, în care sunt asociate trei tipuri de inele/verigi: cu secțiune rombică, un inel de tip Sarasău și, inele de tip Brăduț varianta mai timpurie ornamentate doar cu creștături.

³² Țârlea, et al, 2016, p. 53-83.

³³ Zdenek, 1988, p. 39-42.

³⁴ Țârlea, Popescu, 2013b, p. 225, Cat. nr. 35., cu bibliografia veche, din depozitul descoperit în 1934 provin cinci inele dintre care trei de tip Brăduț, și două crestă, de diferite dimensiuni: 1, - Diam.5,50 cm, 10,22gr., 2,- Diam.3,35 cm, 7,20 gr., 3,- Diam. 3,33cm, 5,90 gr., 4,- Diam. 3,06 cm, 2,44 gr., 5,- Diam. 2,05 cm, 2,44 gr.

³⁵ Gogăltan, 2001, p. 191-215.,

³⁶ În acest sens vezi: Ciugudean, 2010, p. 23-40.

³⁷ Goos, 1876, p. 12 sq.

³⁸ Mitrea, 1937-1940, p. 147-158.

studiu trebuiesc subliniate. Astfel Mitrea repertoriază un număr de 44 de descoperiri de piese (de toate tipurile) dintre care doar 7 sunt situate în aria extracarpatică restul fiind situate în interiorul arcului carpatic³⁹, ceea ce îl face pe Mitrea să concluzioneze că aceste piese sunt specifice Transilvaniei mai ales că aici se află cele mai multe zăcămintele de aur⁴⁰.

De asemenea remarcă faptul că apariția unor astfel de piese destinate schimburilor nu sunt de origine indigenă ele fiind o creație a Asiei Mici de unde se răspândesc spre Europa⁴¹.

Analizând articolele lui M.C. Sutz⁴² și cel al lui K. Pink⁴³, Mitrea subliniază odată în plus dificultatea stabilirii unui etalon de greutate pentru aceste piese, trebuie însă remarcat faptul că acesta critică încercările de apropiere a pieselor preistorice de la Turnu Măgurele publicate de Sutz, cu greutatea etalon ale Cyzicului spre exemplu.

Dorin Popescu, după V. Pârvan nu exclude ipoteza potrivit căreia cel puțin o parte a inelelor crestate să fi avut funcția de monedă însă abordează această ipoteză cu extremă prudență⁴⁴.

Amalia Mozsolics, poate una dintre cele mai fine cunoscătoare a metalurgiei aurului central european sublinia și ea în 1973 că nu se poate stabili o unitate sau unități etalon pentru piesele din aur și bronz ale depozitelor din Bronzul Târziu, cu toate acestea însă ea nu exclude posibilitatea ca unele dintre inele/verigi, fie din bronz fie din aur să fi avut și o funcție premonetară aceea de „Ringgeld”⁴⁵.

Compararea tezaurilor de la Cugir, Hinova, Firiteaz și Sacoșu Mare îi dă posibilitatea lui H.Ciugudean să identifice pentru prima dată în trei tezaure diferite cel puțin două standarde de greutate, unul comparabil cu lumea Orientului Apropiat iar un altul cu lumea egipteană, ambele pătrunse după Ciugudean pe filiera „drumului chihlimbarului” în Europa⁴⁶ realitate ce nu poate fi exclusă, numai dacă se ia în considerare comerțul cu chihlimbar, de exemplu, comerț care la sfârșitul epocii bronzului se internaționalizează⁴⁷.

Discutând tezaurul de la Căuaș, C. Kacso nu exclude posibilitatea ca o parte a verigilor cu secțiune rombică să fi făcut parte dintr-un sistem premonetar, subliniind faptul că brățările ce compuneau tezaurul au avut mai degrabă funcția de lingou⁴⁸.

Ultima contribuție legată de funcționalitatea inelelor crestate aparține colectivului condus de Alexandra Țârlea, care în prezentarea tezaurului de la Brașov II exclude, pe baza analizei greutății pieselor, posibilitatea ca acestea să fi făcut parte dintr-un sistem premonetar optând mai degrabă pentru utilizarea lor ca piese de podoabă⁴⁹.

Din părerile enumerate mai sus, se poate trage concluzia că majoritatea cercetătorilor care s-au ocupat de descoperirile de aur din spațiul intracarpatic nu exclud posibilitatea ca verigile cu secțiune rombică, inelele crestate sau cele de tip Brăduț să fi făcut parte dintr-un sistem premonetar singura problemă fiind stabilirea unei/unor unități ponderale comune sau cel puțin apropiate.

Ceretările lui H. Ciugudean au deschis calea unor reinterpretări în acest sens însă pe de altă parte dacă direcția în analiza acestor piese este aceea de realizare a unei tipologii sau a unei standardizări „la sânge” atunci se pierd unele sensuri ale utilității acestor piese.

³⁹ Este și locul pentru a corecta o eroare care nu minimizează valoarea studiului numismatului bucureștean, astfel acesta plasează greșit localitatea Aștileu în județul Bihor citându-l pe Romer Floris și pe Carl Goos. Romer Floris 1868, p. 187, nr. 1001, vorbește de localitatea Eskulo aflată în comitatul Doboka (parțial actualul județul Cluj), iar Carl Goos ceva mai târziu vorbește de localitatea Eskul pe care o plasează în același comitat, cf. Goos, 1876, p. 20, fiind vorba despre localitatea Așchileu Mare din județul Cluj.

⁴⁰ Mitrea 1940, p.147.

⁴¹ Această teorie a fost verificată abia în ultimii ani, cf. Ciugudean, 2010, p. 23-40, cu bibliografia mai veche referitoare la acest subiect.

⁴² Sutz, 1883, p. 1-16.

⁴³ Pink, 1928, p. 1-11.

⁴⁴ Popescu, 1956, p. 196 – 250.

⁴⁵ Mozsolics, 1973, p. 97 sq.

⁴⁶ Ciugudean, 2010, p. 23-40.

⁴⁷ Despre traficul cu chihlimbar o ultimă poziție la: Gogâltan, 2016, p. 143 – 171.

⁴⁸ Kacso, 2014, p. 105-123.

⁴⁹ Țârlea, et al, 2015, p. 45 -90.

În acest sens, al interpretării pieselor, se naște întrebarea firească, spre exemplu: cum se explică apariția pieselor „legate” sau prinse în lanț (ex. Sarasău, **Fig. 4**)? Fenomen care apare încă în Bronzul Mijlociu și persistă până în Prima Epocă a Fierului?

O explicație ar putea fi dată de afirmația lui M. Mauss: „Brățările și coliere populației trobriand, vaygu’a, ca și obiectele de aramă ale nord-vestului american, sau irochezele wampun, constituie în același timp averi, semne de bogăție, mijloace de schimb sau plată, dar și obiecte care trebuiesc date sau distruse”⁵⁰, cu alte cuvinte o bună parte a obiectelor de prestigiu între care se numără și cele analizate acum fac parte sau au făcut parte dintr-o economie a darului, pe care tot sociologul francez o exemplifică cred, cel mai bine: „forma arhaică a schimbului: darul oferit și întoarcerea darului primit”⁵¹.

Desigur că ar mai fi multe de spus despre această vastă problematică însă ca o concluzie generală, cred până la viitoare abordări, că aceste tipuri de piese trebuie incluse în categoria mai largă a ceea ce Ferenc Kiss definea ca: „Schmuck-Ringelder”⁵² adică obiecte de podoabă/inel/monedă sau în traducere literară, obiecte de podoabă și schimb.

Viitoarele cercetări vor aduce noi precizări legate de funcționalitatea acestor inele/verigi, intenția mea fiind aceea de prezenta tipul de piesă într-un context mai larg.

Bibliografie

- Ciugudean, 2010 Ciugudean, H.,- *Piese de aur din depozitul de la Cugir și relația lor cu sisteme metrologice din bronzul târziu*, în, Apulum, XLVII, 2010, p. 23-40.
- Foltiny, 1968 Foltiny, S.,- *Einige Spätbronzezeitliche Goldfunde aus Siebenburgen im Naturhistorischen Museum*, în, AnnNaturHistorMusWien, 72, 1968, p. 703-711.
- Gogâltan, 2001 Gogâltan, F.,- *The settlement of Cășeu and some problems concerning the Late Bronze Age in Center and Northern Transylvania*, în, Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit, Baia Mare, 2001, p. 191-215.
- Gogâltan, 2016 Gogâltan, F.,- *Chihlimbarul preistoric de la frontiera estică a Bazinului Carpatic*, în, Analele Banatului SN, XXIV, 2016, p. 143 – 171.
- Goos, 1876 Goos, C.,- *Chronik der Archäologischen Funde Siebenburgens, Hermannstadt/Sibiu*, 1876.
- Kacso 1981a Kacso, C.,- *Date noi cu privire la tezaurul de aur de la Sarasău*, în, S.C.I.V.A., 32, 3, 1981, p. 371-381.
- Kacso 1981b Kacso, C.,- *Necropola tumulară de la Lăpuș, rezumat TD*, Cluj-Napoca, 1981.
- Kacso 2001 Kacso, C., - *Zur Chronologischen und Kulturellen Stellung des Hügelgraberfeldes von Lăpuș*, în, Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit, Baia- Mare, 2001, p. 231 – 278.
- Kacso 2006 Kacso, C., - *Bronzefunde mit Goldgegenständen im Karpatenbecken*, în, Bronzezeitliche depotfunde-Problem der Interpretation, Uzhorod, 2006, p. 76-123.
- Kacso 2014 Kacso, C.,- *Date noi cu privire la tezaurul de aur din epoca bronzului de la Căuaș*, în, Satu Mare StCom, XXX/1, 2014, p. 105-123.
- Kiss 1859 Kiss, F.,- *Die Zahl und Schmuck-Ringelder*, Pest 1959.
- Macrea, Kacso 1972 Macrea, M., Kacso, C.,- *Depozitul de bronzuri de la Bătarci*, în, StCom, Satu Mare, 1972, p. 101-112, Taf.20-25.

⁵⁰ Mauss, 1997, p. 211.

⁵¹ Ibidem, p. 156.

⁵² Kiss, F., 1959, p. 15-18. chiar dacă studiul este tributar epocii autorul are meritul de a introduce acest termen care cred ca reunește cel mai bine tipurile de piese discutate aici.

- Mauss 1997 Mauss, M.,- Eseu despre dar, Iași, 1997.
- Mozsolics 1950 Mozsolics, A.,- *Der Goldfund von Velem-Szentvid*. Ein Beitrag zur Metallkunst der alteren Hallstattzeit, Praehistorica, I, Basel 1950.
- Mozsolics 1966 Mozsolics, A., - *Die Goldfunde von Nyiregyhaza und Szarvasso*, în, Acta Arch Hung, 18, 1966, p. 15 – 33.
- Mozsolics 1973 Mosolics, A.,- *Bronze – und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forro und Opaly*, Budapest, 1973.
- Mitrea 1940 Mitrea, B.,- *Il problema delle monete anelli della Dacia*, în, Dacia, VII-VIII, 1937-1940, p. 147-158.
- Pastor 1958 Pastor, J.,- *Siedlungsforschung auf der Somatorska hora*, în, Slov. Arch, VI, 2, 1958, p. 314-332.
- Pink 1928 Pink, K.,- *Goldstabringe aus Dakien*, în, Numismatische Zeitschrift, 61, 1928, p. 1-11.
- Popescu 1940 Popescu, D., - *Depot de bronzes de Apa*, în, Dacia, VII-VIII, 1937-1940, p. 119 –125.
- Popescu 1956 Popescu, D.,- *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în, Materiale și Cercetări Arheologice, II, 1956, p. 196 – 250.
- Romer 1868 Romer, F., - *Magyar regeszteti kronika osszealita*, în, Archaeologiai Közlemenyek, VII, 1868, p. 181-199.
- Roska 1943 Roska, M., - *Erdely Regeszteti Repertoriuma*, Kolozsvár/Cluj, 1942, p. 275, nr. 233.
- Rusu 1972 Rusu, M.,- *Considerații privind metalurgia aurului în Transilvania în Bronz D și Halsstatt A*, în Acta M.N., IX, 1972, p. 29 – 63.
- Saunders 2010 Saunders, N.,J.,- *Killing Time. Archaeology and the First World War*, 2010.
- Sutzu 1883 Sutzu, M.C.,- *Tezaurul de la Turnu Măgurele*, în, Revista pentru istorie, arheologie și filologie, I, 1883, p. 1-16.
- Țârlea, Popescu 2013a Alexandra Țârlea, Anca Diana Popescu, - *Aurul și argintul în Epoca Bronzului și prima Epocă a Fierului*, în, Rodica Oanță-Marghitu (ed.)- *Aurul și Argintul Antic al României*, București, 2013, p. 48-62.
- Țârlea, Popescu 2013b Alexandra Țârlea, Anca Diana Popescu, - *Depozitul de la Tăuteu*, în, Rodica Oanță-Marghitu (ed.)- *Aurul și Argintul Antic al României*, București, 2013, p. 225, Cat.nr.35.
- Țârlea et all 2015 Țârlea Alexandra, Tătaru Cristina, Florea, M., Georgescu Migdonia, Baltă Zizi, - *The Early Iron Age Gold Treasure from Brașov*, în, Peuce, SN, 2015, p. 45 -90.
- Țârlea et all 2016 Țârlea Alexandra, Cojocaru, V., Constantinescu, B., Bugoi Roxana, Florea M.,- *Considerations on the XRF analyzes on selected prehistoric objects from the collections of National History Museum of Romania*, în, SCIVA, 67,1-2, 2016, p. 53-83.
- Zdenek 1988 Zdenek, F., - *Somotor*, în, Klenoty davnej minulosti Slovenska, Bratislava, 1988, p. 39-42.

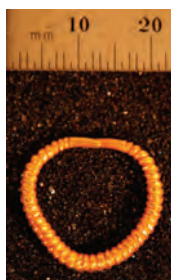

Fig.3. Betfia
inel, scara 1:1.

Fig.4. Betfia inel, imagine mărită.

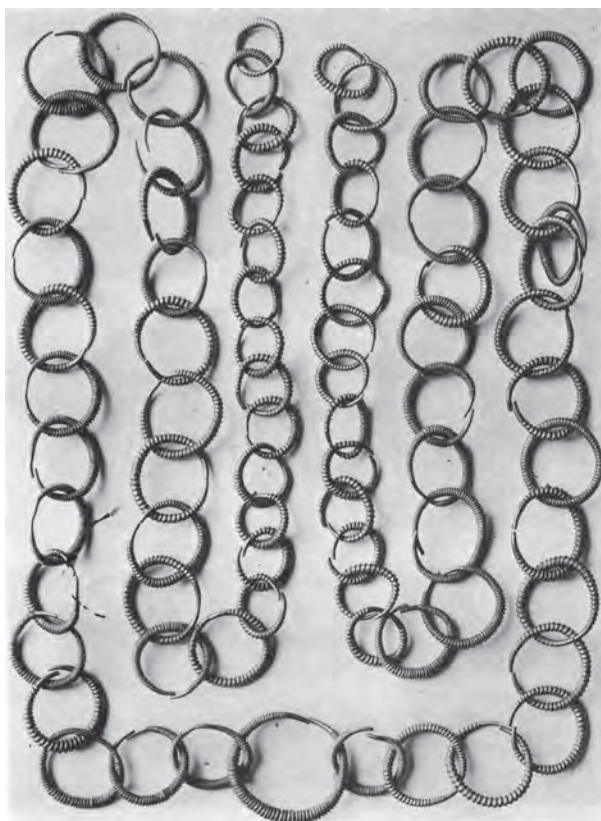

Fig.5. Tezaurul de la Sarasău, inele crestate (după Mozsolics 1973).

MONEDE VECHI, INTERPRETĂRI NOI. ÎN JURUL UNOR PRETINSE PREZENȚE CELTICE ÎN ZONA MINIERĂ A APUSENILOR

Cristian Ioan POPA*

ANCIENT COINS NEW INTERPRETATION. ABOUT ALLEGED CELTIC PRESENCE IN MINING AREA OF WESTERN CARPATHIANS MOUNTAINS

Abstract

Some remarks from the last decade regarding the dating of the coins from the mining areas of the Apuseni Mountains (Bucium-Roșia Montană) have mistakenly misapplied the idea of a Celtic presence in this area. The author proposes a discussion regarding these coins, wrongly dated and misplaced, either because of the confusion created by old specialized literature or because the lack of reading it. What they consider to be Philip II type coins, dated in the IV-III centuries BC, are in fact Dacian issued coins (Aninoasa-Dobrești type), probably around the second half of the II century BC and the first half of the I century. Therefore, a celtic presence in the IV-III centuries BC, in the gold mining area of Bucium-Roșia Montană is excluded, at least from the point of view of monetary discoveries.

Keywords: silver coins, Philip II, tetradrahm, Apuseni Mountains, Celts, Dacian epoch

Interpretările date unor descoperiri monetare, cu valențe de răspunsuri culturale, cronologice și chiar etnice, prezente în lucrări de largă circulație, sunt supuse, adeseori, unor erori. Calitatea monedei de „marfă”, cu valoare intrinsecă, sfidând timpul și vicisitudinile vremurilor, a făcut din acest prețios artefact (începând din Antichitate până în ziua de astăzi) un element înzestrat cu putere de cronologie relativă. Or, tocmai această relativitate poate să îi confere și o datare, nu de puține ori foarte largă, ce trebuie judecată în funcție de contextul descoperirii sale.

Supunem atenției un astfel de caz, să-i zicem „clasic”, de parcurgere a unor apartenențe și încadrări diferite culturale și cronologice, respectiv o monedă antică descoperită în zona muntelui *Corabia*, de la Bucium (jud. Alba).

Primul care a amintit moneda a fost Gábor Téglás, în anul 1887¹, și tot el a publicat-o trei ani mai târziu, oferind piesei și un desen (**Fig. 1**). Arheologul devenea o încadrare în rândul tetradrahmelor regelui Macedoniei, Filip al II-lea, precizând totodată că nu este singura monedă găsită acolo².

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, cristi72popa@yahoo.com.

¹ Téglás 1887, p. 76.

² Téglás 1890, p. 39-40, fig. 41; vezi și Téglás 1889, p. 325, unde se afirmă că „Im Herzen des Erzgebirges neben Zalatna in der Nähe des Vulkojer Bergwerks, in Búcsúm und Verespatak wurden ebenfalls Tetradrachmen

Informația apare apoi, prezentată succint, în diferite repertorii transilvănene interbelice, însă locul descoperirii a „migrat” spre vale, ajungând la Zlatna. Iuliu Marțian a fost cel de la care au început primele neclarități, acesta nefiind explicit cu privire la motivul încadrării descoperirii în cauză la Zlatna³. Mai târziu, M. Roska, în al său repertoriu arheologic pentru Ardeal, citându-l pe Marțian - de ale cărui contribuții s-a folosit intens în lucrare -, trecea descoperirea monetară de la *Corabia* în dreptul Zlatnei, acolo unde a grupat și alte descoperiri care nu aveau de-a face cu perimetrul localității⁴. Este evident că din acest moment confuzia era deja creată, iar raportarea arheologilor din a doua jumătate a veacului trecut la repertoriul, devenit sacrosanct, a lui Roska, a fundamentat eroarea în timp. După Al Doilea Război Mondial, atât Bucur Mitrea⁵, cât și Iudita Winkler⁶ au repertoriat descoperirea la Zlatna. Singurii care vor localiza corect moneda, la Bucium-*Corabia*, dar mult mai târziu, vor fi editorii Repertoriului arheologic al județului Alba⁷.

Importanța lămuririi localizării, dar și a încadrării cronologice și apartenenței culturale a descoperirii monetare este majoră. Fiind prezentată, în chip repetat, în ultimul timp, ca singura monedă de epocă celtică din zona muntoasă a Apusenilor, ea ar avea, desigur, caracter de unicat. Aurel Rustoiu și Gabriel T. Rustoiu văd în această piesă monetară dovada pătrunderii celților și exploatării miniere a zonei aurifere a Apusenilor din zona Zlatnei, cândva în sec. al IV-lea, afirmând că: „*Nu sunt cunoscute încă așezări din această perioadă situate în zona montană. Ele ar putea să apară însă în viitor, pentru că este de presupus existența unor exploatări miniere și în perioada respectivă. În acest sens, descoperirea de la Zlatna a unei tetradrahme de tip Filip II (de la sfârșitul sec. IV sau primele decenii ale sec. III î.e.n.) sugerează faptul că zona era frecventată*”⁸. Această interpretare, desigur forțată, a fost preluată necritic și de către Iosif V. Ferencz în lucrarea sa de sinteză asupra celților de pe Mureșul mijlociu, concluzionând același lucru ca și autorii tocmai citați. Colegul devean include descoperirea în rândul celor sigur celtice⁹, concluzionând următoarele, chiar cu mai multă convingere, deși cam cu aceleași cuvinte: „*Descoperirea de la Zlatna a unei tetradrahme de tip Filip al II-lea, care se datează la finele sec. IV sau începutul secolului III, într-un areal montan bogat în minereuri complexe, între care aurul ocupă un loc important, sugerează faptul că zona era frecventată*”¹⁰. Remarcăm o altă inadvertență în ambele texte: localizarea descoperirii la Zlatna, cu toate că ea s-a făcut într-un areal mult îndepărtat, de circa 20 km, în zona Bucium, în plini munți.

De altfel, ideea în sine prezentă la Rustoiu și Ferencz a fost enunțată cu mult timp înainte de către B. Mitrea, care pune moneda străină aflată în zonele miniere din bazinele Ampoiului, Arieșului și Crișului Alb pe seama unor interese comerciale preromane. Mitrea exemplifica cu acele „tetradrammi di Filippo II” de la Zlatna imitațiile locale de la Baia de Criș și monedele de Apollonia și Dyrrhachium de la Brad¹¹, dar autorul se referea la cu totul altceva atunci. Problematica a fost abordată, la modul corect, chiar de către G. Téglás, care lega începuturile exploatării miniere aurifere de pe *Corabia* de epoca dacică, argumentând cu descoperirile numismatice, atât tetradrahma amintită, dar și alte monede dacice pe care însuși le semnalează¹², dovadă că piesa în discuție nu a fost o apariție izolată. O poziție corectă o au Cristinel Plantos și Gligor Mircea¹³, care atrag atenția asupra caracterului posibil dacic al monedei (fără a-i corecta însă localizarea), precum și Horia Ciugudean, cel

Philipps II”; p. 332.

³ Marțian 1909, p. 350, nr. 748; Marțian 1920, p. 43. „760. Zlatna. Tetradrahmă a lui Filip II”.

⁴ Roska 1942, p. 309 („A *Corabia*-n II. Fülöp tetradrachmáját lelték”).

⁵ Mitrea 1945, p. 32, nr. 60.

⁶ Winkler 1955, p. 25 („Pe valea Ampoiului o descoperire izolată (Tab. 1, nr. 25)”; p. 66-67 („Tabel I, nr. 25 - monedă Filip II, argint, descoperire întâmplătoare”).

⁷ RepArhAlba 1995, p. 65, nr. 3.

⁸ Rustoiu, Rustoiu 2000, p. 185, citând lucrarea lui Preda 1998, p. 102.

⁹ Ferencz 2007, p. 48, nr. 31 („*Zlatna, jud. Alba*. De pe teritoriul acestei localități provine o monedă de argint, de tip Filip al II-lea.”).

¹⁰ Ferencz 2007, p. 158.

¹¹ Mitrea 1945, p. 36, 152-153.

¹² Téglás 1890, p. 39.

¹³ Plantos, Mircea 2009, p. 84.

care recent considera moneda găsită în proximitatea vechilor exploatare miniere ca fiind „Dacian silver coins”, plasând-o pe bună dreptate la Bucium¹⁴.

Urmele de exploatare minieră de pe muntele *Corabia* sunt impresionante. În locul numit *Ierugă*, două șanțuri lungi de 100 m și late de 20 m și 30 m adâncime taie în două întregul munte până la roca auriferă (**Fig. 3**). Alături, grămezi masive de pământ cu minereu exploatat într-un mod rudimentar. Din acest mare complex minier provine și moneda publicată de Téglás, alături de alte descoperiri considerate dacice și multe materiale de epocă romană¹⁵, unele recuperate recent¹⁶. De altfel, aparițiile monetare de epocă dacică din același areal nu sunt singurele, în partea nordică a localității actuale fiind găsit un tezaur (?) format din monede grecești de Thasos¹⁷. Alte monede, apreciate tot ca fiind de tip „Filip al II-lea”, sunt semnalate și la Roșia Montană, în aceeași perioadă¹⁸.

Revenind la moneda în discuție, chiar dacă am accepta o apartenență la tipul invocat de autorii citați, amintim că Iudita Winkler, încă de acum șase decenii, pune la îndoială datarea acestor monede strict în perioada emiterii lor¹⁹. Dar, cu toate acestea, aprecia că monedele lui Filip II au fost primele emisiuni care au apărut în interiorul Daciei²⁰. Fără îndoială, realitățile istorice și, implicit, numismatice din Transilvania sunt altele față de cele de la sudul Carpaților, astfel încât circulația unor imitații sau chiar originale macedoniene poate fi pusă pe seama unor acumulări de metal prețios (argint, aur), până în sec. II și chiar sec. I a. Chr.²¹ Cu certitudine dacii, nu celții, au fost cei care au vehiculat aceste monede în zonele muntoase ale Apusenilor sau ale Munților Orăștiei și vecinătăți²².

Ce poate a contat iarăși decisiv în ignorarea piesei în sine a fost și necuprinderea sa în lucrarea fundamentală a lui Constantin Preda dedicată monetăriei geto-dacilor. Însă, un simplu contact vizual cu desenul monedei de la *Corabia*, publicat de către Téglás, i-ar fi edificat poate pe colegii specialiști în epoca Latène asupra tipului dacic de monedă. După toate trăsăturile sale, piesa poate fi încadrată în categoria monedelor dacice de tip *Aninoasa-Dobrești*²³. Aceste monede au fost bătute de o autoritate tribală (asimilată geților *buridavensi*) aflată în Oltenia, de-a lungul Jiului și Oltului, ce se plasează cronologic îndeosebi în a doua jumătate a sec. II a. Chr., dar și începutul sec. I a. Chr.²⁴. Piesele descoperite în Transilvania nu reprezintă altceva decât dovada unor contacte intertribale,

¹⁴ Ciugudean 2012, p. 224-225, fig. 11.

¹⁵ Vezi informațiile sintetizate în RepArhAlba 1995, p. 65, nr. 3; Ciugudean 2012, p. 224-225, pl. VII.

¹⁶ Ciugudean 2012, p. 225, pl. VIII-XI.

¹⁷ Glodariu 1974, p. 262, RepArhAlba 1995, p. 65.

¹⁸ Téglás 1889, p. 325; Winkler 1955, p. 66-67, tabel 1, nr. 20; RepArhAlba 1995, p. 158, nr. 154.2.

¹⁹ Iudita Winkler, într-un amplu studiu publicat în anul 1955, cu toate că încadra aceste piese în a doua jumătate a sec. al IV-lea, primul sfert al sec. al III-lea a. Chr. (*ibidem*, p. 54), spunea următoarele: „Datorită faptului că monetele lui Filip al II-lea și Alexandru Macedon aveau o circulație universală, nu se poate preciza dacă aceste monete au ajuns în Dacia direct din Macedonia sau prin intermediul altor ținuturi din Peninsula Balcanică, în timpul domniei lor sau ulterior” (*ibidem*, p. 23, nota 3), completate de concluzia: „monetele lui Filip al II-lea [...] au pătruns târziu și au fost urmate la scurt interval de alte tipuri de monete, așa încât populația n-a ajuns să le tezurizeze” (*ibidem*, p. 25).

²⁰ *Ibidem*, p. 24-25.

²¹ Un exemplu elocvent îl oferă, pentru Carpații de Curbură, tezaurul găsit în anul 1906 în jurul Buzăului, unde monedele de tip Filip II apar asociate chiar cu denari romani republicani (Iliescu 1944-1947, p. 31).

²² Fără îndoială, fragmentul de „monetă celtică” semnalat din descoperiri mai vechi de la Costești (*ibidem*, p. 12-123, table IX, nr. 2) aparține monetăriei locale dacice.

²³ Preda 1973, p. 274, descrie tipul *Aninoasa-Dobrești* în chipul următor: „Emisiunile [...] sunt considerate imitații târzii ale tetradrahmelor lui Filip al II-lea. Ca atare ele au pe avers capul lui Zeus mult stilizat, în profil spre dr. cununa este redată dintr-un șir de trei, uneori patru ovale dispuse în poziție oblică; în partea de deasupra se află două șiruri paralele de globule mici și un grup de linii scurte verticale, care înlocuiesc părul. Din amănuntele feței nu se mai văd decât linia nasului și uneori o dungă prelungă în dreptul urechii, în rest proeminențe neregulate. Pe revers se întâlnește călărețul cu calul la trap spre dr. El este înfățișat cu partea de sus a corpului în formă triunghiulară, capul dintr-o combinație de linii, care încearcă să reprezinte nasul, bărbia și părul, iar picioarele lungi, din linii paralele. Calul are corpul ca un oval alungit, pieptul arcuit, gâtul lung și capul mult micșorat prevăzut cu o prelungire ca un cioc de pasăre de baltă. Coama este înlocuită de un șir de perle. Picioarele constau, de cele mai multe ori, din linii subțiri cu copite triunghiulare. Între ele se vede linia pământului cu o globulă la mijloc.”

²⁴ *Ibidem*, p. 214, 286-288, fig. 19; Părpăuță 2003-2005, p. 42.

tipul Aninoasa-Dobrești influențând stilul iconografic al unor emisiuni locale intracarpătice, cum ar fi cele în aria cărora se vor difuza: tipul Aiud-Cugir și tipul Rădulești-Hunedoara²⁵.

Monedele de tip Aninoasa-Dobrești cunoscute (**Fig. 4**) provin aproape în totalitate din descoperiri întâmplătoare, grupate majoritar în Oltenia. Din interiorul arcului carpatic acestea sunt în număr mic: Alba Iulia (două monede provenite din colecția Koblitz și Windisch-Grätz)²⁶, împrejurimile Brașovului²⁷, Dej²⁸, Geoagiu-Sub Piatră²⁹, Orăștie (patru monede, câte două în colecția Weisskircher din Sibiu și la Cabinetul Numismatic din Budapesta)³⁰, Petroșani³¹, Turda³², Zalău-Valea Miți³³ și „Transilvania” (mai multe monede fără loc exact de descoperire)³⁴. Alte două monede Aninoasa-Dobrești din fosta colecție Astra Sibiu, fără loc cunoscut de proveniență (posibil Transilvania)³⁵, și alte două exemplare, aflate în colecția Al. Borza (Muzeul din Alba Iulia) (**Fig. 2/3-4**), tot cu loc necunoscut, au fost publicate în ultimele decenii³⁶. Cât privește tipul în sine, reținem și observația lui Octavian Iliescu, care considera că există suficiente diferențieri între aceste monede, atât de ordin stilistic, cât și ponderal, pentru a se impune două tipuri distincte: tipul Aninoasa și tipul Dobrești³⁷.

Revenind la problema noastră, pentru cunoașterea monedei la celții transilvăneni trebuie spus, deci, că nici această modestă piesă nu își mai are locul în repertoriile civilizației celtice. În schimb, prezența dacică în Munții Apuseni s-a îmbogățit cu o nouă piesă monetară, rară și ea pentru această regiune. Reportând observațiile noastre la locuirea dacică din bazinul superior al Ampoiului, deocamdată cea mai avansată așezare cunoscută în amonte pe cursul acestui râu este cea de la Galați-Bulbuce, alături de descoperirile neclare de la Izvoru Ampoiului³⁸. Cel mai probabil, caracterul presupusei prezențe de la Bucium, ilustrată prin moneda de tip Aninoasa-Dobrești, este unul minier, legat de exploatarea filonului aurifer din *Ieruga* muntelui *Corabia*.

O altă monedă din Munții Apuseni, de data aceasta de la Craiva-Piatra Craivii (**Fig. 5/1**), a fost repertoriată și ea în catalogul descoperirilor celtice de pe Mureșul mijlociu³⁹, deși autorul acestei atribuirii, colegul I. V. Ferencz, ne spune că moneda este „imitată după tetradrahmele lui Filip al II-lea”. În primul rând, trebuie făcută rectificarea că M. Roska semnalează de aici două monede de acest tip și nu una singură⁴⁰. Or, imitațiile după aceste monede înseamnă o apropiere destul de fidelă de originale, pe când în acest caz avem un exemplu „clasic” de monedă locală, care se datează cu siguranță, pentru istoria Transilvaniei, într-o perioadă post-celtică. Constantin Preda atrăgea în mod expres atenția, cu argumente, asupra faptului că este vorba despre o piesă emisă în monetăriile locale⁴¹, însă cădea și el în capcana caracterului celtic al contextului, pornind de la datarea propusă pentru așa-numitul „depozit de obiecte de fier”, văzut ca provenind dintr-un

²⁵ „Forma calului cu corpul oval, pieptul dezvoltat și gâtul lung și arcuit, cu botul în forma unui cioc de pasăre, sunt elemente comune tuturor acestor emisiuni (Preda 1973, p. 319)”.

²⁶ *Ibidem*, p. 280, nr. 1.

²⁷ *Ibidem*, p. 281, nr. 5.

²⁸ *Ibidem*, p. 281, nr. 8.

²⁹ *Ibidem*, p. 281, nr. 10.

³⁰ *Ibidem*, p. 282, nr. 15.

³¹ *Ibidem*, p. 282, nr. 17 (moneda a fost cumpărată din Petroșani, deci nu e certă descoperirea sa chiar aici).

³² *Ibidem*, p. 283, nr. 24.

³³ *Ibidem*, p. 283, nr. 26.

³⁴ *Ibidem*, p. 283, nr. 23.

³⁵ Dudău 1992-1993, p. 62, nr. 21, pl. III/21.

³⁶ Suciu 2003, p. 142, 145, pl. III/9; IV/10.

³⁷ Iliescu 1983, nota 78. De pildă, cele 37 de monede de tip Aninoasa din tezaurul de la Sadova (jud. Dolj) au fost atribuite de către O. Iliescu tipului Dobrești (*ibidem*).

³⁸ Plantos, Mircea 2009, p. 94.

³⁹ Ferencz 2007, p. 41, nr. 5a; p. 78, Pl. XXVI/7.

⁴⁰ Roska 1944, p. 60, nr. 51, Fig. 23/7.

⁴¹ Preda 1973, p. 417: „Desenul uneia dintre monede, mai mult o schiță idealizată, este departe de a ne da vreo indicație asupra tipului monetar de care ar putea aparține imitațiile în discuție. Se desprinde totuși cu claritate că monedele respective pot fi atribuite sigur primei faze principale de dezvoltare a monetăriei din Dacia. Aceeași schiță lasă să se întrevadă pe monedă și prezența a trei tăieturi adânci, ceea ce ne-ar face să ne gândim la niște imitații asemănătoare celor din descoperirile de la Teiuș și Chișineu-Criș”.

cimitir celtic⁴². Cum am demonstrat deja, descoperirile respective aparțin unui mormânt dacic⁴³, iar monedele respective trebuie legate de aceeași epocă și, prin urmare, încă o bănuită dovadă a prezenței celtice în situl de aici, la circa 1000 m altitudine, se dovedește a fi dacică. În săpăturile din cetatea de la Piatra Craivii s-a descoperit, de altfel, o altă monedă dacică locală, datată de autorii cercetării la finele sec. III-începutul sec. II a. Chr.⁴⁴, aparținând în realitate tipului Aiud-Cugir, din prima jumătate a sec. I a. Chr.⁴⁵ (Fig. 5/2).

Concluziile care s-au desprins pe parcurs nu le mai reluăm. Desigur, o monedă izolată nu poate fi echivalată descoperirii unui tezaur, prin urmare și valoarea ei este cu mult mai redusă. Însă ea poate arunca o rază de lumină asupra unei zone aflată, adeseori prin hazard, în atenția arheologiei. Atragem totuși atenția asupra faptului că chiar și arheologii, atunci când apelează la descoperirile monetare, au nevoie de o lecturare a vechii literaturii arheologice numismatice și nu doar de mizarea pe trimiterile critice de dată recentă ori pretins exhaustive. Altfel, simple neglijențe produc confuzii ce se pot transforma în erori generatoare, implicit, de interpretări istorice greșite, unele perpetuate decenii bune în timp.

Bibliografie

- Berciu et al. 1965 Ion Berciu, Alexandru Popa, Hadrian Daicoviciu, *La forteresse dace de Piatra Craivii*, în *Celticum*, XII, 1965, p. 115-161.
- Ciugudean 2012 Horia Ciugudean, *Ancient Gold Mining in Transylvania: The Roșia Montană-Bucium Area*, în *Caiete ARA*, 3, 2012, p. 219-232.
- Dudău 1992-1993 Oltea Dudău, *Monede antice din colecția fostului muzeu al Astrei din Sibiu*, în *BSNR*, 140-141, 1992-1993, p. 59-66.
- Ferencz 2007 Iosif V. Ferencz, *Celții pe Mureșul mijlociu. La Tène-ul timpuriu și mijlociu în bazinul mijlociu al Mureșului (secolele IV-II a. Chr.)*, Sibiu, 2007.
- Glodariu 1974 Ioan Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974.
- Iliescu 1944-1947 Octavian Iliescu, *Sisteme naționale în economia monetară a dacilor*, în *BSNR*, 92-95, 1944-1947, p. 29-34.
- Iliescu 1983 Octavian Iliescu, *Stadiul economiei monetare a societății geto-dacice în a doua jumătate a sec. al II-lea î.e.n.*, în *Cercetări numismatice*, V, 1983, p. 7-24.
- Marțian 1909 Iuliu Marțian, *Archaeologisch-prähistorisches Repertorium Siebenbürgens*, Wien, 1909.
- Marțian 1920 Iuliu Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920.
- Mitrea 1945 Bucur Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia*, în *Ephemeris Dacoromana*, X, 1945, p. 1-154.
- Părpăuță 2003-2005 Tiberiu Părpăuță, *Câteva considerații privind prezența monedei în Dacia nord-dunăreană*, în *Cercetări numismatice*, IX-XI, 2003-2005, p. 37-98.
- Plantos, Mircea 2009 Cristinel Plantos, Gligor Mircea, *Descoperiri aparținând celei de-a doua epoci a fierului în bazinul Ampoiului (județul Alba)*, în *Nemus*, 7-8, 2009, p. 74-99.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Popa 2008, p. 357-365.

⁴⁴ Moneda a fost publicată de către Berciu et al. 1965, p. 138, Fig. 34A/1, unde autorii studiului afirmă că au descoperit și «une monnaie dace scyphate en argent de type macédonien, datée de la fin du IIIe siècle et du début du IIe siècle avant notre ère». Desigur, această datare era depășită chiar și pentru cunoștințele de atunci asupra monetăriei dacice.

⁴⁵ Preda 1973, p. 297, 405-406, Fig. 21/13; Suci 2003, p. 143, Pl. IV/11; Părpăuță 2003-2005, p. 68, nr. 38.

- Popa 2008 Cristian I. Popa, *A Possible Dacian Burial in the Vecinity of the Piatra Craivii Fortress*, în *Apulum*, XLV, 2008, p. 357-365.
- Preda 1973 Constantin Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Preda 1998 Constantin Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998.
- RepArhAlba 1995 *Repertoriul arheologic al județului Alba* (ed. V. Moga, H. Ciugudean), Alba Iulia, 1995.
- Roska 1942 Márton Roska, *Erdély régészeti repertórium, I. Öskor*, Thesaurus Antiquitatum Transilvanicarum, I, Praehistorica, Cluj, 1942.
- Roska 1944 Márton Roska, *A kelták erdélyben*, în *Közleméniek*, IV, 1-2, 1944, p. 53-80.
- Rustoiu, Rustoiu 2000 Aurel Rustoiu, Gabriel T. Rustoiu, *Așezări din a doua vârstă a fierului descoperite recent pe teritoriul orașului Alba Iulia*, în *Apulum*, XXXVII/1, 2000, p. 177-192.
- Suciu 2003 Viorica Suciu, *Monede dacice din colecția Muzeului Național al Unirii Alba Iulia*, în *Apulum*, XL, 2003, p. 139-154.
- Téglás 1887 Gábor Téglás, *Az erdélyi medencze őstörténelméhez*, în *OTTÉ*, 12, 1887, 1, p. 55-87.
- Téglás 1889 Gábor Téglás, *Beiträge zum Goldbergbau des vorrömischen Dacien II*, în *Ungarische Revue*, IX/V, 1889, p. 323-334.
- Téglás 1890 Gábor Téglás, *A Korábia banyaszata es kettos sirmezeje Zalatna kozeleben*, în *Archaeologiai Közlemények*, XVI, 1890, p. 1-44.
- Winkler 1955 Iudita Winkler, *Contribuții numismatice la istoria Daciei*, în *Studii și cercetări științifice*, seria III, științe sociale, 1-2, 1955, p. 13-180.

Fig. 1. Monedă geto-dacică de tip Aninoasa-Dobrești de la Bucium-Corabia (apud Téglás 1890)

Fig. 2. Monede de tip Aninoasa-Dobrești: locuri necunoscute – Cabinetul Academiei Române (1-2) și colecția Alexandru Borza Alba Iulia (3-4) (apud Preda 1973 – 1-2; Suciu 2003 – 3-4)

Fig. 3. Bucium. Imagine cu muntele *Corabia* și șanțul *Ieruga* (apud Téglás 1890)

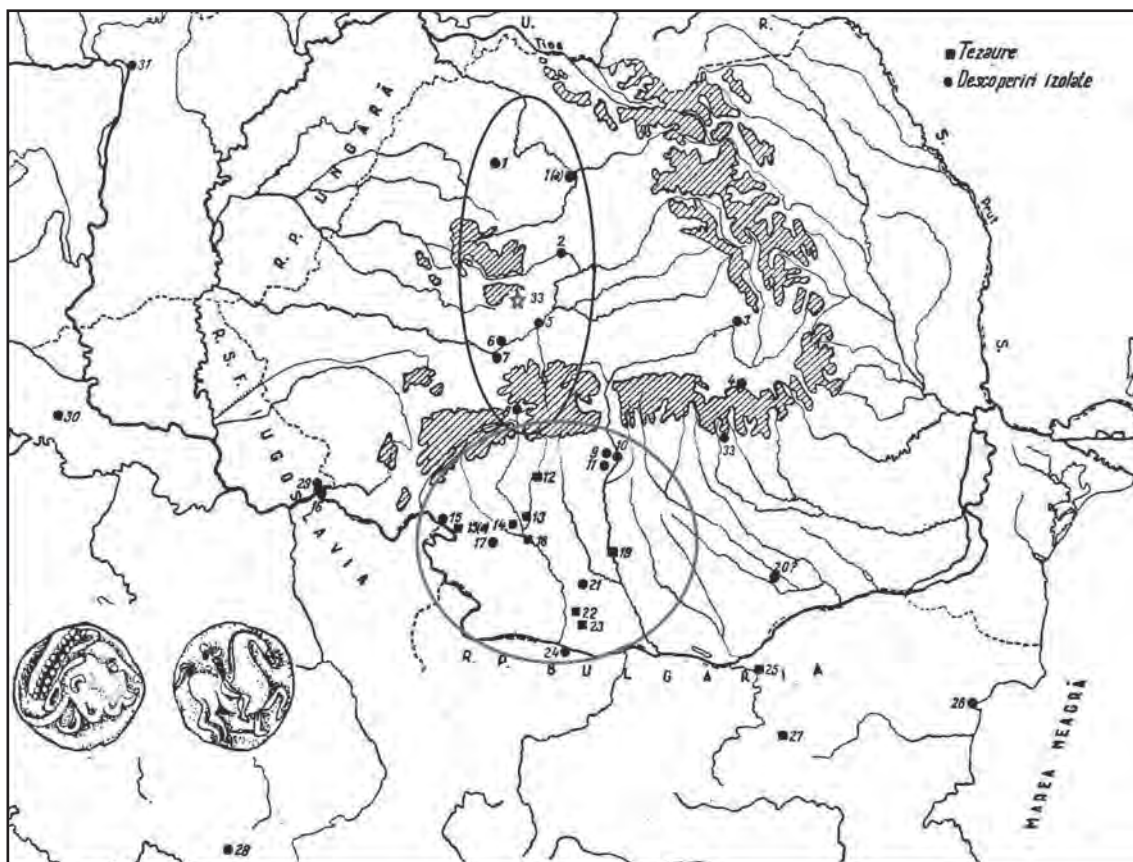

Fig. 4. Harta descoperirilor monetare de tip Aninoasa-Dobrești: Alba Iulia (5), Aninoasa (13), Baraolt (3), Baziaș-Socol (16), Bărboi (17), Bealeanovo (25), Brașov (4), Bucium (32), Cărbunești? (12), Craiova (18), Dej (1), Dobrești (22), Geoagiu (6), Gheboieni (32), Gorsko-Novo Selo (27), Govora (11), Jidovar (29), Kozlodui (24), Leu (21), Novaci? (20), Orăștie (7), Ostrovul Șimian (15), Petroșani (8), Pietrarii de Sus (9), Prisren (28), Râmnicu Vâlcea (10), Sadova (23), Slatina (19), Sușița (14), Turda (2), Turnu Severin (15), Ujfalú (30), Vác (31), Varna? (26), Zalău (1) (completată și prelucrată după Preda 1973)

Fig. 5. Monede dacice de la Piatra Craivii (1 – tip greu identificabil; 2 – tip Aiud-Cugir) (după Roska 1944 - 1; Berciu et al. 1965 - 2)

INSTRUMENTE MUZICALE POPULARE MEDIEVALE DESCOPERITE ÎN JUDEȚUL BIHOR

Ioan CRIȘAN*

MEDIEVAL FOLK MUSICAL INSTRUMENTS DISCOVERED IN BIHOR COUNTY

Abstract

Through archaeological research and recreational activities of metal detection performed in archaeological sites in the Bihor County, they also discovered musical instruments. Whistles and jew's harps, they belong to the categories of wind and strings. The fact that, in the majority, they have been discovered in the area of some village settlements pleads for their inclusion in the category of folk musical instruments.

Keywords: musical instruments, whistles, jew's harps, village settlements.

În rândul oamenilor evului mediu muzica era foarte importantă, mai ales pentru curțile nobiliare și regale. Compozițiile muzicale erau interpretate vocal sau/și instrumental. Principalele caracteristici ale unui instrument muzical sunt registrul (întinderea scării muzicale cuprinsă între nota cea mai de jos și nota cea mai de sus pe care le poate emite instrumentul sau vocea respectivă, fără schimbarea timbrului) și timbrul (însușire a sunetului muzical datorită căreia sunetele de aceeași înălțime și intensitate provenite de la surse diferite se deosebesc între ele). Existau, astfel, instrumente line ca volum, potrivite pentru cameră, și instrumente puternice, răsunătoare, cu care se cânta în aer liber. Prima categorie includea instrumentele cu coarde, dintre care harpa și rebecul erau preferate de menestreli și trubaduri, iar vioara era unul dintre cele mai populare instrumente folosite de muzicanții ambulanti. Instrumentele răsunătoare, cu care se cânta în aer liber, erau cele de suflat. În categoria acestora intrau oboiul, trombonul, trompeta și fluierul. Flautul, instrument fundamental, asemănător cu cel din zilele noastre, era preferat în evul mediu de către menestreli, iar fluierul și cimpoiul erau folosite de obicei de cei mai săraci.

Cunoștințele noastre despre instrumentele muzicale medievale provin în principal din sursele scrise și din creațiile artistice ale epocii. Fără a lipsi, acest tip de artefacte apar mai rar în descoperirile arheologice pentru că materialele din care erau prelucrate nu au rezistat factorilor de mediu. În ultimul timp au ieșit la lumină, prin cercetări arheologice și prin activități recreative de detecție de metale, instrumente din categoriile de suflat și cu coarde. Faptul că, în majoritate, au fost descoperite în perimetrul unor așezări sătești, pledează pentru includerea lor în categoria instrumentelor muzicale populare.

Fluiere

Fluierul este un instrument muzical de suflat din lemn, os, rareori și din metal. Toate tipurile de fluier au forma unui tub cilindric, cu sau fără găuri. Fluierul tradițional, unul din cele mai răspândite instrumente muzicale, este prevăzut la unul din capete cu un muștiuc cu

* Muzeul Țării Crișurilor, crisanioancris@mtariicrisurilor.ro.

vrană, prin care interpretul suflă aerul în interior. Acest dispozitiv de fluierat este compus dintr-un dop cilindric de lemn cu o lungime de 15-25 mm, trunchiat pe verticală și montat în capătul de sus al tubului. Între partea trunchiată a dopului și peretele tubului se formează un canal de suflare a aerului. La o distanță egală cu lungimea dopului este tăiată o gaură dreptunghiulară (dinte sau ancie) cu capătul ascuțit ce servește la despicarea șuvoiului de aer suflat. Cauza apariției vibrațiilor coloanei de aer din fluier este schimbarea mișcării și formarea stratului de aer provocat de lovitură coloanei de aer de margine (limba fluierului). Astfel, scurgerea inițială a aerului, simplă, liniară, se transformă în una turbionară, în tubul instrumentului formându-se niște unde longitudinale, care produc efectul sonor de o anumită frecvență și care depind de intensitatea aerului suflat. Pentru modificarea condițiilor acustice de formare a coloanei de aer, fluierul este înzestrat cu găuri digitale, datorită cărora în timpul executării melodiei coloana de aer poate fi micșorată sau mărită după proporțiile de frecvență ale gamei diatonice sau cromatice.

Fluierul are o mulțime de variante de diferite mărimi, cu un număr variat de găuri sau fără ele, cum e tilinca, sau de dimensiuni mai mari, cum e cavalul. O altă variantă a fluierului, cândva larg răspândită, era fluierul îngemănat compus din două tuburi paralele fixate unul de altul la care se putea cânta cu note duble. Fluierul se identifică în basmele populare cu capacitatea magică a omului de a acționa asupra forțelor ostile cum ar fi focul, de a îmblânzi animalele sălbatice, de a lupta cu răul spre triumful binelui. Este un instrument melodic pe o singură voce, care se folosește și ca instrument solistic în cadrul orchestrei de muzică populară. În timpurile trecute, la fluier se cânta pe două voci de tipul polifoniei burdonice, când interpretul își însoțea cântecul cu un sunet reținut, care reprodus de gât crea fondul pentru desfășurarea melodiei.

1. Cetatea Oradea, zona Palatul episcopal, secțiunea S XV. Os de căprior, care la capătul mai subțire prezintă o perforație laterală de formă pătrată. Lungime = 9,4 cm. Orificiul pare funcțional pentru un instrument muzical din familia fluierelor¹. Este însă singurul element, motiv pentru care autorul descoperirii își exprimă îndreptățite rezerve privind utilitatea piesei². Adâncimea la care a fost descoperit acest artefact face trimitere către perioada anterioară invaziei tătare din 1241³.

2. Cefa-La Pădure, com. Cefa, sectorul A, secțiunea S VIII B, groapa nr. 8. Situl a fost cercetat prin săpături sistematice. Nivelul medieval de locuire este legat de satul medieval Rădvani, atestat documentar începând cu anul 1214, dispărut la sfârșitul secolului al XVII-lea⁴.

Fragment de os de pasăre de formă tubulară, care la un capăt, pe o parte, prezintă o perforație ovală, iar pe partea opusă trei mici orificii practicate la distanțe egale, obturate de depuneri. Lungime = 3,8 cm; diametru = 1,2 cm. Considerăm că, deși dopul lipsește, o astfel de prelucrare a osului vizează un instrument muzical, respectiv un fluier. Inv. 23 140⁵.

În pământul din umplutura gropii s-au găsit bucăți de cărămizi, fragmente ceramice și oase animale. Fragmentele ceramice proveneau de la oale-borcan cu trăsături caracteristice ale ceramicii din secolele XIII-XIV⁶. Contextul descoperirii pledează astfel pentru plasarea fragmentului de fluier în acest orizont cronologic. Un punct de reper pentru piesa de la Cefa ar putea fi fluierul descoperit la Frumușeni (jud. Arad), datat în secolele XIV-XV⁷.

Drâmbe

Drâmba, numită uneori drâng sau drând, este un instrument muzical lingval sonor idiofon alcătuit dintr-un arc de fier în formă de potcoavă, prevăzut cu o lamă care se ciupește cu degetul, în timp ce potcoava se ține în gură. Instrumentul este de obicei din oțel, dar există și

¹ *Cetatea Oradea. Monografie arheologică, vol. I, zona palatului episcopal* (în continuare Cetatea Oradea). Sub redacția A. A. Rusu, Oradea, 2002, p.115-116, 175, pl. LXXII/d.

² *Cetatea Oradea*, p.116; A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *Prelucrarea osului și cornului în Transilvania medievală*, în *Arheologia Medievală*, V, 2005, p.129, 140.

³ *Cetatea Oradea*, p.115; A. A. Rusu, Fl. Mărginean, op.cit., p. 140.

⁴ L. Borcea, *Bihorul medieval*, Oradea, 2005, p.331; I.Bársony, *Conscrierea camerală din 1692 a comitatului Bihor*, în *Crisia*, XXII, 1992 p. 105.

⁵ I. Crișan, *Cefa-La Pădure. Locuirea medievală și premodernă. Studiu arheologic și istoric*, Oradea, 2016, p. 97.

⁶ *Ibidem*, p. 96-97, pl. LVIII/1,2,6; pl. foto VI/4.

⁷ A. A. Rusu, Fl. Mărginean, op.cit, p.129, 139, pl. IX/77.

drâmba din alte materiale. Îndeplinind funcția de vibrator, lama se pune în mișcare cu degetul arătător de la mâna dreaptă ciupindu-i îndoitura exterioară. Produce un sunet zumzăitor nu prea mare ca volum, modulat prin mișcarea buzelor. Diapazonul instrumentului nu este mare, de obicei el nu depășește intervalul de cvartă sau cvintă.

1. Cefa-La Pădure, com. Cefa, sectorul A, secțiunea S VIII B. Este vorba de așezarea medievală Rădvani, investigată prin săpături arheologice sistematice. Inv. 17 915. Drâmbă cu rama din bară de fier cu secțiune lenticulară, având grosimea de 0,3 cm și lățimea de 0,6 cm. Brațele, cu secțiune rombică, se subțiază spre vârfurile ascuțite. Lungimea = 5,8 cm; diametrul = 2,7 cm; lama ruptă. Drâmba face parte dintr-un lot de piese de fier descoperite în strat, databile în secolele XV-XVI⁸.

2. Oradea-Salca Pepinieră, secțiunea S 4. Drâmbă cu rama groasă din bară de fier cu secțiune lenticulară cu grosimea de 0,3 cm și lățimea de 0,7 cm. Brațele cu secțiune rombică, subțiate spre vârf, vârfurile rupte. Lungimea = 6 cm; diametrul = 2,9 cm; lama ruptă. Inv. 18 406.

Piesa a fost descoperită în urma unor săpături arheologice preventive întreprinse pe amplasamentul unei așezări medievale, probabil Salca (Zaka), atestată documentar începând cu anul 1322, azi parte a orașului Oradea⁹. A apărut într-un strat cu material medieval abundent, databil în secolele XVI-XVII¹⁰.

3. Leș, Pădurea Mihiș, com. Nojorid. Drâmbă cu rama groasă din bară de fier cu secțiune lenticulară cu grosimea de 0,9 cm și lățimea de 0,8 cm. Brațele, cu secțiune rombică, se subțiază spre vârf și au vârfurile ascuțite. Lungimea = 7,8 cm; diametrul = 3,2 cm; lama ruptă. Inv. 24 190.

4. Leș, Pădurea Mihiș, com. Nojorid. Drâmbă cu rama din bară de fier cu secțiune rotundă, groasă de 0,9 cm. Lungimea = 6,5 cm; diametrul = 4,2 cm; brațele cu secțiune rotundă, unul din brațe rupt, la cel rămas vârful rupt; lama ruptă. Inv. 24 191.

Ambele piese din Pădurea Mihiș au fost descoperite prin detecție de metale de către un amator de antichități într-un perimetru de circa 20 mp, împreună cu alte materiale medievale (ceramică, monede și artefacte din metal). Numele pădurii în care au fost făcute descoperirile amintește de satul medieval Meches, atestat documentar pentru prima dată în anul 1319¹¹. El mai este amintit în 1347¹² și în 1552 (Méhes)¹³, pentru ca mai târziu, în condițiile situației tulburi din Bihor de la sfârșitul secolului al XVI-lea, să se depopuleze¹⁴, la 1692 fiind trecut în lista așezărilor dispărute¹⁵.

În sprijinul încadrărilor propuse de noi pentru drâmba din Bihor vin și analogiile cu descoperirile din orașul medieval Baia (jud. Suceava), datate pe baze stratigrafice în secolele XV-XVII¹⁶.

Cele câteva descoperiri prezentate mai sus atestă că fluierul și drâmba erau cele mai răspândite instrumente muzicale în mediul sătesc din Bihor. Chiar dacă, în cazul de față, drâmba sunt mai numeroase, considerăm că cel mai larg folosit era totuși fluierul, care putea fi lesne prelucrat din lemn, pe când drâmba era confecționată doar de către fierari. Prezența ambelor categorii în așezări evidențiază că și în lumea satului existau preocupări muzicale, fiind de așteptat ca investigațiile viitoare să scoată la iveală și alte artefacte de acest gen. Ele fac trimitere la onomastică, antroponime ca Fluieraș, Șipoș, Drimba, Drimbe, Drimbău, Drând sau Dringa, frecvent întâlnite și astăzi, având o certă ascendență medievală legată de virtuozii ai acestor instrumente. Verbul „a drâmboi” desemnează interpretarea unei melodii la drâmbă sau, cu sens figurat, plânsul în surdina al unui copil.

⁸ I. Crișan, *op.cit.*, p. 97-98.

⁹ L. Borcea, *op.cit.*, p.335.

¹⁰ S. Bulzan, C. Ghemiș, G. Fazecaș, *Săpăturile de salvare de la Oradea-punctul Salca „Pepinieră”, în Crisia*, XXX, 2000, p. 86-87, pl. XXXI/8.

¹¹ L. Borcea, *op.cit.*, p.329.

¹² Jakó, *Biharmegye a török pusztítás előtt*, Budapest, 1940, p. 299.

¹³ L. Borcea, *Conscrierea comitatului Bihor din 1552*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p. 281.

¹⁴ Jakó Zs., *op.cit.*, p. 299.

¹⁵ I. Bárony, *op.cit.*, p. 104.

¹⁶ E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII. Cercetările arheologice din anii 1967-1976*, Iași, 1980, p. 77, fig. 42/1,2.

PL.I. 1. Cetatea Oradea, fluier. 2. Cefa-La Pădure, fluier. 3. Oradea--Salca Pepinieră, drâmbă. 4. Cefa-La Pădure, drâmbă. 5,6, Leș- Pădurea Mihiș, drâmbe.

LA 'BREVE' COROGRAFIA DELLA TRANSILVANIA DI GIOVANANDREA GROMO

Adriano PAPO*

THE 'SHORT' COROGRAPHY OF TRANSYLVANIA BY GIOVANANDREA GROMO

Abstract

The purpose of this work is to analyse a letter from Giovanandrea Gromo to a Roman prelate dated Venice, 19th December 1564, where the writer, who in 1564 had entered the service of the Prince of Transylvania John Sigismund Szapolyai as commander of his army and of his personal guard, meant to place his lord in a favourable light in front of Italian princes. Gromo also intended to present in the most respectable manner both the material resources (the natural wealth of country) and the military ones (fortifications, armed forces) of the Prince of Transylvania in order to evaluate the feasibility of his alliance with Italian princes in an eventual anti-Ottoman crusade. The letter is after all a corography, that is a historical, geographical, political, religious and anthropic description of Transylvania and, partly, of the conterminal regions of Moldavia and Wallachia as well.

Keywords: Giovanandrea Gromo, corography, Transylvania, John Sigismund Szapolyai, anti-Ottoman crusade.

Obiettivo di questo studio è l'esegesi della lettera di Giovanandrea Gromo a un prelado romano datata Venezia 19 dicembre 1564 e pubblicata a Bucarest da Andrei Veress nel 1929 nell'opera *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I: *Acte și scrisori, 1527–1572*, n. 312, pp. 250–258¹.

Giovanandrea Gromo (*1518–†1567), bergamasco d'origine, giunse in Transilvania il 1° maggio 1564 entrando subito al servizio del principe Giovanni Sigismondo Zápolya² in qualità di comandante delle truppe di terra e della sua guardia personale, incarico che ricoprì fino all'aprile del 1565. Giovanandrea Gromo fu coinvolto in diverse missioni diplomatiche in Italia, che avevano lo scopo di stipulare rapporti commerciali tra il principe transilvano, Venezia, i ducati di Firenze, di Ferrara, di Urbino e lo Stato della Chiesa. Per mettere in buona luce la figura del suo signore di fronte ai principi italiani, compilò una descrizione della Transilvania in due versioni: una più breve, che è appunto l'oggetto del nostro lavoro³, un'altra più ampia, redatta negli anni 1566–1567 e dedicata a Cosimo

* Centro Studi Adria–Danubia, Duino Aurisina, apgn@libero.it.

¹ Originale in Archivio della Biblioteca dell'Università «Eötvös Loránd» di Budapest, *Collectio R. P. Martini Czeles*, vol. IX, pp. 229–239.

² Giovanni Sigismondo (*1540–†1571) era il figlio del re d'Ungheria Giovanni I Zápolya (Szapolyai) e di Isabella Jagellone, figlia del re di Polonia Sigismondo I e della contessa di Bari Bona Sforza. Fu re eletto d'Ungheria (Giovanni II) e principe di Transilvania nei periodi 1556–59 (insieme con la madre) e 1559–71.

³ La lettera è stata tradotta in rumeno col titolo *Scurtă descriere a Transilvaniei* e pubblicata da Maria Holban, in *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, București 1970, pp. 316–324.

de' Medici, duca di Firenze e Siena⁴. In entrambe le versioni lo scrittore si propone di presentare nella maniera più convincente possibile le risorse materiali (ricchezze naturali del paese) e militari (fortificazioni, forze armate) del principe di Transilvania al fine di valutarne la difesa contro gli attacchi ottomani.

La lettera di Gromo è tutto sommato una 'corografia', cioè una descrizione storica, geografica, politica, religiosa e antropica della Transilvania (e parzialmente anche delle regioni contermini di Moldavia e Valacchia) che si aggiunge a quelle di Antonio Veranzio (>1538)⁵, Georg Reichersdorff (1550)⁶, Antonio Possevino (1584)⁷. Accanto a queste descrizioni dobbiamo altresì citare le relazioni di alcuni viaggiatori, ambasciatori, artisti, storici e politici italiani come Flavio Ascanio Centorio degli Ortensi⁸, Pietro Busto da Brescia⁹, Fabio Genga¹⁰, Paolo Giorgi da Ragusa¹¹, Filippo Pigafetta¹², Leonida Pindemonte¹³.

Nel breve preambolo alla lettera Giovanandrea Gromo si propone di mettere in evidenza cinque punti: 1) la descrizione del sito, della grandezza e della qualità del regno posseduto dal re eletto di Ungheria, Croazia ecc. Giovanni Sigismondo Zápolya; 2) la divisione del regno e delle sue fazioni; 3) l'importanza del principe e del suo regno; 4) le

⁴ La seconda versione è apparsa col titolo *Compendio di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno. Raccolto per Giovanandrea Gromo. Et dedicato allo ill-mo sig-re Cosimo de Medici, Duca di Firenze et Siena*, a cura di A. Decei, in «Apulum. Buletinul Muzeului regional Alba Iulia», II, 1943–1945, pp. 140–213 e, nella versione rumena, in M. Holban (a cura di), *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, București 1970, pp. 325–371. Su Giovanandrea Gromo si veda anche M. Falvay Molnár, *Erdély Giovanandrea Gromo Compendio-jának tükrében*, in «Fons (Forráskutatás és történeti segédanyagok)», VIII, n. 1, 2001, pp. 85–107; P. Amat di San Filippo, *Biografia dei viaggiatori italiani colla bibliografia delle loro opere*, Roma 1882, p. 297; A. Pernice, *Un episodio del valore toscano*, in «Archivio Storico Italiano», s. VII, vol. III/1, 1925, *passim*; C. Isopescu, *Notizie intorno ai romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento*, in «Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine», XVI, 1929, pp. 40–47; Id., *Antiche attestazioni italiane*, in *Atti del I Congresso Nazionale di Studi Romani*, vol. I, Roma 1929, pp. 11–12; M. Lupaș-Vlasu, *Contribuții documentare la relațiunile dintre Italia și Transilvania în secolul al XVI-lea*, in «Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj», 1945, pp. 334–343; G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *Țările Române și Italia până la 1600*, București 1975, pp. 292–296. Sulle due lettere di Gromo cfr. anche F. Ciure, *La Transilvania in alcune relazioni di viaggiatori veneziani del Cinquecento*, in «Studia historica adriatica ac danubiana», III, n. 1–2, 2010, pp. 75–90.

⁵ La corografia di Antonio Veranzio, *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae*, costituisce la parte VII dell'opera *De rebus Hungarorum ab inclinatione regni historia*, apparsa in *Verancsics Antal összes munkái*, vol. I, a cura di L. Szalay, Pest 1857 (*Monumenta Hungariae Historica, Scriptores* II), pp. 119–151. Per quanto riguarda la corografia di Veranzio si rimanda anche al lavoro degli Autori: *La corografia della Transilvania dell'umanista dalmata Antonio Veranzio*, in corso di pubblicazione nel libro collettaneo *Miscellanea di studi in memoria di Antonio Miculian*, che apparirà nella collana «Fonti e Studi per la storia dell'Adriatico orientale» della Società di studi storici e geografici di Pirano.

⁶ *Reichersdorff Georgii, transilvani, Chorographia Transylvaniae, recognita et emendata*, in *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, a cura di J.G. Schwandt, pars III, Vindobonae 1766, pp. 71–96.

⁷ L'opera di Possevino, *Del commentario di Transilvania*, rimase a lungo inedita: sarà pubblicata per la prima volta a Budapest da Endre Veress nel 1913 col titolo *Antonii Possevini Societatis Jesu Transilvania (1584) e successivamente*, nel 1931, da Giacomo Bascapè ne *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti*, Roma 1931, pp. 49–163.

⁸ *Commentarii della guerra di Transilvania del Signor Ascanio de gli Hortensii, ne quali si contengono tutte le cose, che successero nell'Ungheria dalla rotta del re Lodovico XII. sino all'anno MDLIII. con la tavola delle cose degne di memoria*, Appresso Gabriel Giolito de' Ferrari, Vinegia 1565. Cfr. in particolare G. Nemeth – A. Papo, *Le vicende e la corografia della Transilvania nei Commentarii di Ascanio Centorio degli Ortensi. XVI sec.*, in «Quaderni Vergeriani», XI, n. 11, 2015, pp. 10–25.

⁹ *Lettera di M. Pietro Busto Bresciano, musico del Ser.mo Principe di Transilvania, a suo fratello, che narra la gran congiura contra della persona di Sua Altezza Ser.ma insieme con la descrizione della Transilvania*, Gyulafehérvár, 21 gennaio 1595. Cfr. Bascapè, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania cit.*, pp. 167–172.

¹⁰ *Discorso del Sig. Fabio Genga fatto a papa Clemente VIII sopra le cose di Transilvania, l'anno 1595*. Cfr. *ivi*, pp. 173–176. La data attribuita a questa relazione è il 7 novembre 1894.

¹¹ *Discorso fatto dal Signor Paolo Giorgi, gentiluomo Raguseo, al ser.mo Principe di Transilvania sotto il dì 10 gennaio 1595, nel qual tempo S. A. haveva la sua cavalleria et fanteria in Moldavia...* Cfr. *ivi*, pp. 177–183. Il principe di Transilvania qui citato è Sigismondo Báthori (1586–99; 1601–02).

¹² *Ragguagli di Filippo Pigafetta sulla spedizione del 1595 in Ungheria e in Transilvania e Scrittura della difesa di Transilvania fatta al Card. Parravicino, mandata a Ferrara a 2 di maggio 1598*. Cfr. *ivi*, pp. 184–191.

¹³ *Discorso fatto dal Signor Leonida Pindemonte, Gentiluomo Veronese, intorno alla guerra d'Ungheria*. Cfr. *ivi*, pp. 192–195. Viene qui riportata la parte del discorso che riguarda la sola descrizione della Transilvania.

ragioni che lo spingevano a bene sperare nella salute del principe stesso e del suo stato; 5) il bene della Cristianità ("tutte le vie che io ritrovo per le quali questo da Iddio ispirato disegno venga al suo conveniente et Christiano fine"). Lo scopo della lettera era quello di presentare alla Santa Sede un principe di Transilvania "potente, virtuoso et magnanimo", che si presumeva potesse addirittura assurgere al trono di Polonia, su cui si poteva contare come paladino della Cristianità e propugnatore della lotta antiottomana.

L'Autore inizia la sua breve corografia con la descrizione del sito. Si entra in Transilvania da sud: dopo aver attraversato il Danubio si percorrono 14 miglia ungheresi¹⁴ verso ponente a partire da Orsova/Orşova, città ottomana non fortificata distante due miglia italiane dal fiume, attraversando la Valacchia citeriore¹⁵ fino all'aspro passo chiamato da alcuni Porta di ferro, da altri Porta di marmo, perché oltre di esso sorge un monte di 'finissimo' marmo bianco coperto d'un bosco foltissimo alla base del quale si ergeva sulla riva del fiume (inaccessibile più per le sponde scoscese che per la profondità della acque) un munitissimo castello¹⁶ costruito con quel marmo di cui allora era rimasta solo qualche vestigia.

Nella Valacchia citeriore ci sono molte grandi città aperte, villaggi e castelli. Le principali città sono Lugos/Lugoj¹⁷ ("Logos"), grande città aperta attraversata dal Temes/Timiş ("Temis"), fiume navigabile che confluisce nel Danubio "mezza giornata sotto Belgrado", e Karánsebes/Caransebeş ("Charansebes")¹⁸, grande città "murata" a suo tempo fortificata dal generale Castaldo¹⁹, che Gromo definisce una 'metropoli' con ampi borghi ma con case di legno. Nella città di Lugoj si ergeva una rocca "con diligenza guardata" per essere prossima sia alla fortezza imperiale di Gyula, sita nel territorio del Regno d'Ungheria, che quelle in mano turca di Temesvár/Timişoara ("Temisvaro")²⁰ e Lippa/Lipova²¹.

Nella Valacchia citeriore ci sono vastissimi boschi sia in pianura che sulle pendici dei monti, le pianure sono adatte al pascolo di numerosissimi armenti e cavalli; la regione non abbonda però né di frumento né di altre granaglie; numerosi sono i fiumi guadabili.

Entrando in Transilvania si incontrano molti castelli e villaggi, e bellissimi fiumi di non difficile guado. Gromo menziona l'odierno villaggio di Grădişte ("Gradista")²², già bella città con resti di mura antiche, ove erano state trovate sepolte numerose medaglie; a due miglia ungheresi da "Gradista", vicino ad Hátszeg/Haţeg si trovava la Torre di Santa Maria (Sântămăria de Piatră), eretta dai romani sopra un monte, ai piedi del quale si congiungevano due grandi fiumi non navigabili. A un miglio da questa torre dista la città

¹⁴ 1 miglio ungherese corrisponde a 7 miglia italiane; 1 miglio italiano = 1.850 m.

¹⁵ La Valacchia citeriore corrisponde all'attuale Banato.

¹⁶ Si tratta del castello di Galambóc (oggi Golubac, in Serbia), dove nel 1426 il condottiero italoungherese Filippo Scolari (Ozorai Pipo) diresse da una portantina la sua ultima battaglia contro i turchi. Sul personaggio cfr. G. Nemeth Papo – A. Papo, *Pippo Spano. Un eroe antiturco antesignano del Rinascimento*, Mariano del Friuli 2006, anche nella versione ungherese aggiornata *Ozorai Pipo. A győzelmes törökverő és a reneszánsz előfutára*, di prossima pubblicazione per i tipi di Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest.

¹⁷ Ted. Lugosch.

¹⁸ Ted. Karansebesch.

¹⁹ Giovanni Battista Castaldo, conte di Piadena e marchese di Cassano (Cassiano), era stato il comandante dell'esercito asburgico che tra il 1551 e il 1553 aveva occupato la Transilvania per conto del re Ferdinando I d'Asburgo. Castaldo era un militare molto esperto e accorto che aveva cominciato la carriera sotto il comando del vecchio marchese di Pescara, Ferrante d'Avalos. Poco si conosce della sua biografia: incerta è la sua data di nascita (probabilmente il 1488), come pure incerto è il suo luogo di nascita (si presume sia stato Nocera dei Pagani, nell'entroterra campano tra Napoli e Salerno); ancor più incerta è la data della sua morte: quella più accreditata è il 1562, Milano fu il luogo del decesso. Castaldo combatté in Lombardia tra il 1522 e il 1525 (nelle battaglie della Bicocca e di Pavia); partecipò a una delle due spedizioni africane di Carlo V, non si sa però se a quella vittoriosa di Tunisi o a quella sfortunata di Algeri; combatté anche in Navarra e in Germania contro l'esercito della Lega di Smalcalda. Dopo la sfortunata campagna di Transilvania, troveremo Castaldo nei Paesi Bassi e in Italia al fianco del duca d'Alba. Sul generale napoletano esiste la biografia di M. d'Áyala, *Vita di Giambattista Castaldo, famosissimo guerriero del sec. XVI*, in «Archivio Storico Italiano», s. III, t. V, parte I, 1867, pp. 86–124.

²⁰ Ted. Temeschwar.

²¹ Ted. Lippa.

²² Ungh. Mosóczy (Contea di Arad).

di Déva/Deva ("Deva")²³ con un munitissimo castello. Da Déva verso ovest si raggiunge Szászváros/Orăștie ("Sassvaros")²⁴, città sassone, mercantile, non molto grande né molto fortificata (possiede solo una piccola rocca) ma molto amena. Da qui, oltre il fiume Maros/Mureș ("Marosso")²⁵, si arriva ad Alvinc/Vințul de Jos²⁶, dove fu assassinato il cardinale Giorgio Martinuzzi Utyeszenics²⁷, e da qui ad Alba Giulia²⁸, città fondata dai romani, non molto vasta, né dotata di belle case, ma posta in un bellissimo sito, dove si possono ammirare i resti delle mura romane. La città ha una cattedrale cattolica.

Da sud a nord, cioè dalla Porta di ferro fino al confine con la Moldavia, e da est a ovest fino a quello con l'Ungheria e la Polonia si percorrono circa 40 miglia ungheresi. In questo spazio si aprono amenissime e fertissime pianure, ricche di tutto ciò che è necessario all'uomo. Sui monti c'è abbondanza di frumento, miglio, canapa, lino, ogni sorta di legumi, miniere di finissimo oro, argento 'solido' e argento 'vivo' (mercurio), ferro, sale bellissimo, zolfo e cinabro. Abbondano anche le vettovaglie, di cui Gromo elenca alcuni prezzi: 20 'marchetti'²⁹ per 40 staia veneziane di ottimo frumento, un marchetto per 10 uova, un marchetto per un pollo, due per una gallina, 2 quattrini³⁰ per 18 once³¹ di carne "scannata". Le città sassoni, mercantili e "sanissime", sono Kolozsvár/Cluj-Napoca ("Colosuar")³², Beszterce/Bistrița ("Bistricia")³³, Segesvár/Șighisoara³⁴, Medgyes/Mediaș ("Megies")³⁵, Szeben/Sibiu ("Cibino")³⁶, Brassó/Brașov ("Corona")³⁷ e Szászváros; Szeben, soprattutto, e Beszterce sono per natura inespugnabili, le altre città, tranne Brassó, sono state fortificate ad arte. Si ergono altresì moltissimi castelli.

La Transilvania confina a sud e a est con la ricchissima Valacchia, paese governato da un certo "Pitrazzo"³⁸, giovane di circa 19 anni, "vilissimo d'animo, et la madre impudichissima", ma d'ingegno virile. Questo paese poteva allestire 200.000 "cavalli". Gli uomini – scrive Gromo – sono "poltronissimi", ma i cavalli eccellenti; non hanno armi da fuoco né fortezze, ma sono difesi dal sultano turco, al quale devono corrispondere un grosso tributo. I valacchi professano la religione greco-ortodossa. Il loro territorio si estende a nord verso la Moldavia e la Transilvania, a ovest verso l'Ungheria (da cui la separano circa 30 miglia ungheresi) e a est, seguendo il corso del Danubio, fino al Mar Nero ("Mar Maggiore"). In Moldavia regnava allora il despota Alexandru Lăpușneanu (1552–61; 1564–68), il quale aveva spodestato il greco Ioan Iacob Heraclid (Giacobbe Eraclide) (1561–63), ch'era stato insediato sul trono dal re Ferdinando d'Asburgo³⁹. La Moldavia – sostiene Gromo – sarebbe potuta essere un paese floridissimo (avrebbe potuto fornire anche 30.000 cavalieri) se non fosse stata 'estenuata' dalle lotte di successione dei suoi principi "quali scacciandosi hor l'un, hor l'altro hanno quasi distrutto tal paese". Nella Valacchia ulteriore c'erano i domini

²³ Ted. Diemrich.

²⁴ Ted. Broos.

²⁵ Ted. Muresch.

²⁶ Ted. Winzendorf.

²⁷ Sull'uccisione del cardinale Martinuzzi cfr. A. Papo, *Le diverse versioni sull'assassinio di György Martinuzzi Utyeszenics e sul ritrovamento del suo tesoro*, in «Mediterrán Tanulmányok», XVIII, 2009, pp. 5–21. Sul personaggio si rimanda al libro di A. Papo (in collab. con G. Nemeth Papo): *Giorgio Martinuzzi. Figura e ruolo politico di un monaco-statista dalmata nella storia ungherese del Cinquecento*, Szombathely 2011.

²⁸ Ungh. Gyulafehérvár; rum. Alba Iulia; ted. Weissenburg o Karlsburg.

²⁹ Nome popolare del soldo veneziano con l'effigie di san Marco.

³⁰ Il quattrino era una piccola moneta veneziana del valore di 4 denari.

³¹ Un'oncia grossa veneziana corrispondeva a 39,75 g, cioè alla dodicesima parte di una libbra.

³² Ted. Klausenburg; lat. Claudiopolis.

³³ Ted. Bistritz.

³⁴ Ted. Schässburg.

³⁵ Ted. Medwisch.

³⁶ Ted. Hermannstadt; lat. Cibinum.

³⁷ Ted. Kronstadt.

³⁸ Si tratta del principe Petru I Vodă cel Tânăr, figlio di Mircea V Ciobanul, che salì al trono giovanissimo nel 1559 e regnò fino al 1568 lasciando il potere nelle mani della madre Doamna Chiajna, che svolse una politica di sempre più spinta sottomissione alla Porta.

³⁹ In realtà tra Alexandru Lăpușneanu e l'Eraclide ci fu il breve regno di Ștefan Tomșa (1563–64). Gromo parla di Stefano Eraclio, mescolando i nomi dei due principi.

di Gabriele Maylád, signore di Fogaras/Făgăraș ("Fogarasso")⁴⁰, suddito di re Ferdinando, di religione cattolica "benché non molto sincero". Ferdinando possedeva anche le città di Szatmár/Satu Mare ("Sagmar")⁴¹ e Nagybánya/Baia Mare ("Bagna")⁴² con ricchissime miniere d'oro, e ancora Tokaj ("Toccai"), Huszt ("Hust")⁴³, Munkács ("Moncagi")⁴⁴, Várad/Oradea⁴⁵ e Debrecen ("Dobrecin"), nonché tutta la pianura fino a Kassa ("Cassovia")⁴⁶.

A questo punto Gromo passa a descrivere le tre regioni che costituivano il territorio del Principato: la Valacchia citeriore, la Transilvania e le Parti o *Partium* d'Ungheria⁴⁷.

La Valacchia è abitata da ungheresi, insediati nelle grandi città, e da valacchi residenti nei villaggi essendo quest'ultimi dediti a coltivare terreni e ad allevare armenti (analoga situazione si presenta in Transilvania). I valacchi – constata Gromo – "vivono sporcamente, et sono gente brutta, sì huomini come donne di costoro"; pochi sono portati alle armi, per lo più combattono a piedi, professano la religione greco-ortodossa, parlano una lingua romanza, quasi "un Latino maccaronesco", motivo per cui si ritengono discendenti dai coloni romani.

La Transilvania, chiusa da monti altissimi e da boschi, è accessibile da soli quattro passi, e per lo più di difficilissimo transito: uno verso la Moldavia e la Valacchia citeriore che conduce alla città di Brassó, di fronte alla quale sorgono due castelli: quelli di Törösvár/Bran ("Teschio")⁴⁸ e di Barcarozsnyó/Râșnov ("Rosenau")⁴⁹; uno verso la Polonia e l'Ungheria, dove scorre il grande fiume Tibisco e si trovano le città di Tokaj, Huszt, e Szatmár; uno, difeso da Déva e dal Maros, che porta a Temesvár e a Lippa, territori turchi; il quarto verso la Valacchia citeriore, dove si trovano le due importanti città di Karánsebes e Lugos. A questi bisogna aggiungere il passo della Porta di ferro o di marmo.

La Transilvania è abitata oltre che dai valacchi anche dagli ungheresi, che si possono suddividere in due ceppi: il primo è costituito da nobili feudatari che hanno le loro residenze nei villaggi o presso i grandi baroni; questi sono tutti cavalieri "con citare de fante a piedi, targe pontide, scimitarre, stocchi longi et sodi, manarini, et molti di loro archibusetti da ruota, et o camise di maglia grossa, o anime da fanti a piedi per difesa". Sono luterani, alcuni anche calvinisti (ugonotti), ma molti sono pure cattolici. Abitano in case per lo più disadorne, dormono a terra e alcuni di loro anche vestiti. Il secondo ceppo è costituito dai siculi o secleri che abitano la "Ciculia", nobilitati in tempi antichi con privilegi regi. Costituivano i primi abitanti della Transilvania che si dicevano nobili anche se lavoravano la terra; non hanno capi anche se tra di loro ci sono persone di onorata reputazione, pochi vanno volentieri alla guerra, sono tutti cattolici, molti sono i frati e i preti. Nella "Ciculia"

⁴⁰ Ted. Fogarasch. Gabriele (Gábor) Maylád (o Mayláth) era il figlio del ben più noto Stefano (István), che aveva ricevuto da Ferdinando I il possesso di Fogaras. Nel 1534 Stefano Maylád era stato eletto voivoda di Transilvania e nel 1540 capitano generale insieme con Imre Balassi. Aveva anche aspirato al titolo di principe. Gabriele Maylád, ch'era cresciuto alla corte di Ferdinando d'Asburgo, rientrato nel 1559 in Transilvania, si schierò dalla parte del principe Giovanni Sigismondo, cui nel 1566 vendette il possesso di Fogaras per ritirarsi in Moravia, dove trascorse il resto della sua vita.

⁴¹ Anche Szatmárnémeti; ted. Sathmar.

⁴² Ted. Neustadt.

⁴³ Oggi Chust, in Ucraina.

⁴⁴ Oggi Mukačevo, in Ucraina.

⁴⁵ Anche Nagyvárad; ted. Grosswardein; it. Varadino.

⁴⁶ Oggi Košice (lat. Cassovia), in Slovacchia.

⁴⁷ Le Parti d'Ungheria, meglio conosciute col genitivo latino *Partium*, erano una regione storica e geografica della parte orientale del Regno d'Ungheria che inizialmente comprendeva le allora contee di Máramaros (Maramureș), Közép Szolnok (Șolnocul de mijloc), Kraszna (Crasna), Bihar (Bihor), con le città di Várad e Debrecen, Temes, con la città di Temesvár, Zaránd (Zarand) e il distretto di Kővár (Kővárvidék; rum. Țara Chioarului; ted. Kövárer Distrikt). Queste contee furono ufficialmente sottoposte alla giurisdizione del Principato di Transilvania col trattato di Spira del 1570, con cui Giovanni Sigismondo Zápolya rinunciava al titolo di re eletto d'Ungheria in cambio di quello di principe di Transilvania. In quest'occasione fu coniata la denominazione *Partium*. Con la pace di Nikolsburg del 1621 il principe di Transilvania Gabriele Bethlen annesse al Principato le contee di Abauj (con la città di Kassa), Borsod, Zemplén, Bereg, Szabolcs, Ugocsa e Szatmár. Dopo il trattato di Trianon (1920) le *Partium* furono spartite tra gli stati successori del Regno d'Ungheria.

⁴⁸ Ted. Törz o Törzburg.

⁴⁹ Ted. Rosenau.

non ci sono città ma solo “terre grosse aperte, et ville buone”. Il principe aveva fatto costruire nel mezzo del loro territorio due fortezze, mantenute a loro spese, per meglio controllarli dopo che tre anni prima 10.000 cavalieri siculi si erano ribellati ma che, non avendo come detto capi, erano stati facilmente sgominati da pochissimi soldati. Il paese è ricchissimo di cavalli, armenti, granaglie; non molti sono i vini. Con i siculi convive un gran numero di zingari (“Cingari”), i quali sono utilizzati per lavorare la terra. Tra i siculi, Gromo cita Pál Becz de Kozmás (“Paulo Bieci”), uomo d’altissima reputazione, ch’era sul punto di passare alla fede calvinista ma che poi, resosi conto quale fosse la vera religione, era tornato ad abbracciare quella cattolica. La terza nazione, peraltro da lungo tempo residente in Transilvania, era quella dei sassoni, un popolo che aveva conservato la lingua e i costumi dei tedeschi. I sassoni vivevano in case ordinate, dotate – diremmo oggi – di ogni *comfort*, professavano la religione luterana (che Gromo definisce non tanto differente da quella vera quanto la ‘maledetta’ ugonotta), risiedevano nelle sette città elencate *supra*, che loro stessi amministravano direttamente incamerando tutti gl’introiti, riservando al re le entrate dei suoi feudi ordinari e rispettando i propri obblighi a loro tempo sanciti dai diplomi regi. I sassoni costituivano la nazione più ricca e potente del paese.

I valacchi contribuivano militarmente con due tipi di fanti: il primo era quello dei cosiddetti trabanti (“Drabanti”)⁵⁰, i quali utilizzavano come armi archibugi, lance, scimitarre ed erano dediti alla guardia delle fortezze; in genere, non erano però molto valorosi in battaglia; il secondo era quello dei cosiddetti aiducchi (“Edoni” o “Educchi”), i quali “per ordinario stanno alle strade rubando, et quando vanno alla guerra portano nome di talmente bravi che non stimano la morte, ma combattono disperatamente, senza ordine”. Usavano lunghe aste di circa 8–10 piedi, scimitarre, “mannarini” e mazze chiodate “che fanno gran botta contro il nemico”. A queste milizie vanno aggiunti gli zingari, molto numerosi in quelle regioni.

La terza parte del regno era costituita dalle *Partium*, nelle quali il 30 luglio 1564 erano state incamerate le due grandi città mercantili di Várad e Debrecen col loro territorio dopo che da lì era stato cacciato Menyhért Balassi, che le aveva occupate⁵¹.

Gromo passa quindi a trattare i problemi religiosi sottolineando il pericolo che la religione cattolica potesse perdere i propri fedeli dal momento che frequentavano la stessa corte transilvana influenti intellettuali ed eruditi come i calvinisti Mihály Csáki (“Michel Chiaki”), umanista, gran cancelliere, già tutore del principe Giovanni Sigismondo, il medico di Saluzzo Giorgio (Giovanni) Blandrata o Biandrata, che – scrive Gromo – riuniva una “schiuma” di eretici come Giovanni Paolo Alciato di Scivigliano. La religione dei valacchi non procurava invece alcuna sorta di problemi. Cattolici erano invece entrambi i fratelli Báthori: Cristoforo⁵², che frequentava la corte principesca e “magna” con lo stesso principe Giovanni Sigismondo, e Stefano⁵³, generale di cavalleria ai confini con l’Ungheria, uno dei principali artefici della cacciata di Balassi dalle terre che aveva occupato. Cristoforo aveva confidato a Gromo il suo dispiacere di non poter disporre a corte di personaggi bene istruiti nella dottrina cattolica. Tuttavia, secondo Gromo, il principe non si era ancora completamente allontanato dalla fede cattolica dal momento che seguiva le messe e non

⁵⁰ In genere i trabanti erano armati di un’alabarda.

⁵¹ In effetti, dopo la morte di Ferdinando d’Asburgo, il principe Giovanni Sigismondo aveva momentaneamente recuperato i territori di Szatmár, Hadad (rum. Hodod; ted. Kriegsdorf) e Nagybánya che erano passati alla Casa d’Austria a seguito della rivolta di Menyhért Balassi (o Balassa) del 1562. L’anno seguente li avrebbe di nuovo perduti in conseguenza di una controinvasione del generale imperiale asburgico Lazarus von Schwendi (Schwendi Lázár), barone di Hohenlandsberg. Il 13 marzo 1565 Giovanni Sigismondo stipulò con Massimiliano d’Asburgo il trattato di Szatmár con cui rinunciava al titolo di re eletto di Ungheria in cambio del riconoscimento di quello di principe ereditario di Transilvania. Avrebbe però subito dopo recuperato i territori perduti con l’aiuto della Porta, che aveva dichiarato nullo il trattato sottoscritto con l’imperatore. Il trattato di Szatmár sarà rimpiazzato nel 1570 da quello di Spira, di cui si è parlato sopra. Sulle vicende transilvane si rimanda a G. Barta, *Az erdélyi fejedelemség első korszaka (1526–1606)*, in *Erdély története*, a cura di B. Köpeczi, vol. I, a cura di L. Makkai, pp. 409–541.

⁵² Cristoforo Báthori di Somlyó sarà principe di Transilvania dal 1576 al 1581.

⁵³ Stefano Báthori di Somlyó (*1533–†1586) diverrà principe di Transilvania (1571–76) e successivamente re di Polonia (1576–86).

aveva dato ascolto al consiglio di Blandrata di cacciare dal paese tutti i preti; anzi, aveva tenuto al loro posto tutti i sacerdoti della cattedrale di Gyulafehérvár, dalla quale, essendo essa collegata al palazzo reale, poteva tranquillamente sentire la messa standosene a letto o a tavola. Pertanto, alla luce di quanto sopra il principe era da considerarsi un buon cattolico⁵⁴.

Gromo chiede quindi il sostegno del pontefice per i due Báthori e il siculo Pál Becz, paladini, insieme col principe, della fede cattolica in Transilvania. Ma chiede altresì la concessione di qualche dignità ecclesiastica a Blandrata e al cancelliere Csáki per guadagnare entrambi alla loro causa, permettendo a questa gente "qualche cosetta di costumi loro, quale però non fusse di preiuditio a Santa Chiesa". Gromo invita alla fine il prelado destinatario della sua lettera, già nunzio pontificio che "placò le affocate ire" di Ferdinando d'Asburgo e Giovanni Zápolya, a far visita al principe, ai due Báthori e a Gabriele Maylád con l'auspicio di ripristinare una vera pace tra il principe di Transilvania e il nuovo re d'Ungheria, ch'era succeduto all'imperatore Ferdinando da poco scomparso⁵⁵.

⁵⁴ In effetti, il principe, inizialmente cattolico, aveva prima abbracciato la fede luterana (1562) per poi passare al calvinismo nominando l'antitrinitarista Ferenc Dávid predicatore di corte. Il principe organizzò un sinodo per riconciliare luterani e calvinisti, dibattiti pubblici sulla dottrina della Trinità, finanziò la chiesa calvinista di Debrecen, sponsorizzò i collegi protestanti di Várad, Kolozsvár e Marosvásárhely/Tîrgu Mureş (ted. Neumarkt am Muresch).

⁵⁵ Era deceduto il 25 luglio 1564.

L'ASCESA DI GABRIELE BETHLEN AL PRINCIPATO DI TRANSILVANIA E I SUOI PRIMI ANNI DI REGNO SULLA BASE DEI RAPPORTI DIPLOMATICI DEGLI AMBASCIATORI VENETI PRESSO LA PORTA. 1613–1619]

Gizella NEMETH*,
Adriano PAPO*

GABRIEL BETHLEN'S RISE TO THE THRONE OF TRANSYLVANIA AND HIS FIRST YEARS OF REIGN THROUGH THE NOTES OF VENETIAN AMBASSADORS TO CONSTANTINOPLE. 1613–1619

Abstract

After an outline of the situation of the Principality of Transylvania in the period of the reign of Gabriel Báthori (1608–13), Gabriel Bethlen's relationship with the Porta has been analyzed from his rise to power till his entrance to the Thirty Years' War (1613–19). The study was carried out utilizing the dispatches of Venetian ambassadors to Constantinople collected by János Mircse and published by Lipót Óváry in 1886 on behalf of the Hungarian Academy of Sciences. The Gabriel Bethlen – Porta relationship was mainly focused on the question of transfer to the Ottomans of both fortresses of Lippa/Lipova and Jenő/Ineu, which the sultan wanted to control directly. Meanwhile, the conflict between the Roman-Germanic Empire and the Ottoman one persisted, despite the fact that the peace of Zsitvatorok signed between the two potentates was still in force since 1606. But we are on the eve of the Thirty Years' War.

Keywords: Gabriel Báthori, Gabriel Bethlen, Nasuh pascià, Ottoman Empire, Transylvania.

La guerra dei Quindici Anni non aveva decretato la supremazia di nessuno dei due potentati che si contendevano la Transilvania, cioè né quella degli Asburgo né quella dell'Impero Ottomano; chi ci aveva rimesso era stato invece il paese, colpito da una profonda crisi demografica e politica. Alla morte del principe Stefano Bocskai (1606) due erano i pretendenti al Principato: uno era Bálint Homonnai Drugeth, indicato dallo stesso Bocskai, l'altro era Gabriele Báthori di Somlyó, un discendente dell'omonima casata che aveva già regnato in Transilvania coi principi Stefano (1571–86), Sigismondo (1586–99 e 1601–1602) e Andrea (1599). Gli Ordini transilvani erano contrari all'elezione di entrambi i candidati al trono, perché sarebbero stati privati della loro autonomia decisionale: eleggendo Bálint Homonnai Drugeth avrebbero rispettato la volontà di Bocskai e assecondato quella della Porta che sosteneva il principe designato, eleggendo Gabriele Báthori si sarebbero messi nelle mani della potente famiglia dei Báthori col rischio di dar avvio a una dinastia. Pertanto, la spuntò un terzo pretendente, ch'era fuori dai giochi politici: Sigismondo Rákóczi, che dal 1605 già governava il Principato facendo le veci del principe Bocskai. Sigismondo Rákóczi, il quale aveva sposato una donna benestante e s'era trasferito in Transilvania provenendo da una provincia ungherese, era peraltro uno

* Centro Studi Adria–Danubia, Duino Aurisina (Trieste), adriadanubia@gmail.com.

statista capace, che aveva privilegiato il commercio estero e che, alla volta del XVI secolo, da uomo della media nobiltà aveva fatto la scalata nell'aristocrazia. All'arrivo della notizia della morte di Bocskai, i giochi sembravano fatti allorché giunse l'altolà dell'arciduca Mattia d'Asburgo, prossimo re d'Ungheria: Mattia ordinò la sospensione dell'elezione del nuovo principe finché il re d'Ungheria e imperatore Rodolfo d'Asburgo (1576–1608) non avesse dato precise indicazioni sulla successione, che si sarebbe dovuta adeguare ai dettami della pace di Vienna conclusa il 23 giugno 1606 tra gli Asburgo e Stefano Bocskai¹. Ma la pace di Vienna non aveva trattato il tema della successione di Bocskai. La pretesa della Casa d'Austria d'influenzare la politica transilvana provocò invece l'effetto contrario: indusse la Dieta a eleggere Rákóczi (1607–1608) creando con ciò una situazione di fatto. Costantinopoli non intervenne, anche se un corriere ottomano si trovava al momento ai confini della Transilvania con l'*adhname* di nomina di Homonnai Drugeth firmato dal sultano Ahmed I (1603–17). Si dice però che Rákóczi abbia corrotto Mustafa aga che aveva accompagnato il corriere turco. Rákóczi, onde evitare ritorsioni da parte del padiscià, cercò allora di rabbonire il gran visir Murad pascià promettendogli la cessione delle fortezze di Lippa (Lipova) e Jenő (Ineu), già proprietà del sultano e poi annesse al Principato da Bocskai all'epoca della guerra dei Quindici Anni². La risposta di Murad pascià fu sorprendente: il gran visir rifiutò l'offerta delle due fortezze; Rákóczi poteva tenerselo e rimanere in libertà purché avesse garantito il mantenimento della pace. Questo era altresì l'auspicio del Regno d'Ungheria.

Tuttavia, aleggiava in Transilvania il pericolo d'una nuova rivolta degli aiducchi, i quali pretendevano il risarcimento di circa 45.000 fiorini in cambio dell'attuazione delle risoluzioni della pace di Vienna che li riguardavano. Il Principato non possedeva però una tale somma di denaro. In questo contesto s'inserì allora Gabriele Báthori, il quale strinse un patto d'alleanza col capo aiducco András Nagy: in cambio dell'insediamento di parte di loro nel comitato di Bihar (Bihor), gli aiducchi avrebbero appoggiato la candidatura di Báthori al Principato. Così avvenne: Sigismondo Rákóczi, molto opportunisticamente e saggiamente, si dimise e il 7 marzo 1608 Gabriele Báthori (1608–13) venne nominato principe di Transilvania³.

Appena eletto, il nuovo principe decise un'offensiva contro i due voivodati di Valacchia e Moldavia, nonostante il parere contrario della Dieta e del primo magistrato di Brassó (Braşov/Kronstad), Michael Weiss, e le precarie condizioni economiche della Transilvania. Al principe fu invece consentito di stringere un'alleanza coi due voivodi sottomettendoli allo stato di vassalli; pertanto, il 31 maggio 1608 il principe di Valacchia, Radu Şerban, giurò fedeltà a quello transilvano, mentre il 18 luglio successivo anche il principe tredicenne di Moldavia, Constantin Movilă (1607; 1607–1611; 1615–1616), diveniva suo vassallo con l'obbligo di corrispondergli un tributo annuo di 8.000 fiorini. Rimaneva però ancora insoluto il problema degli aiducchi. Il problema fu superato grazie all'intervento dell'arciduca Mattia, il quale intendeva servirsene per detronizzare il fratello Rodolfo. Il 1° febbraio 1608 fu infine sancita un'alleanza tra Mattia e gli Ordini ungheresi (Mattia aveva già l'appoggio di quelli austriaci); il 27 marzo furono riconosciuti agli aiducchi i privilegi concessi da Bocskai; tre settimane più tardi 6.000 aiducchi passarono al soldo di Mattia, 3.000 rimasero al servizio di Báthori. Un secondo trattato, sottoscritto il 20 agosto 1608, definiva gli aiducchi uomini liberi, come i secleri, al servizio di Ungheria e di

1 La pace di Vienna aveva stabilito la libertà di culto e l'indipendenza del Principato di Transilvania. Alla pace di Vienna seguì la pace ventennale di Zsitvatorok siglata l'11 novembre 1606 tra gli Asburgo e la Porta con l'intermediazione dell'ambasciatore del principe Bocskai.

2 Sulla conquista ottomana di Lippa cfr. A. Papo, *La battaglia di Lippa. 1551*, in «Studia historica adriatica ac danubiana», VIII, n. 1–2, 2015, pp. 63–114.

3 Sulle vicende transilvane di questo periodo e su Gabriele Báthori in particolare cfr. K. Péter, *A fejdelemség virágkora (1606–1660)*, in *Erdély rövid története*, a cura di B. Köpeczi et al., Budapest 1989, pp. 266–317: qui 268–273; nonché B. Jancsó, *Erdély története*, Budapest 2001, pp. 117–121; *Báthory Gábor és kora*, a cura di K. Papp, A. Jeney-Tóth, A. Ulrich, Debrecen 2009. Su András Nagy cfr. A. Komáromy, *Nagy András hajdúgenerális halála 1612. aug. 13.*, in «Hadtörténeti Közlemények», 1910, pp. 148–164.

Transilvania e sanciva l'indissolubilità dell'unione della Transilvania col Regno d'Ungheria. Alla luce di questi trattati, Mattia riconobbe a Báthori il titolo di principe di Transilvania. In autunno arriverà anche il riconoscimento della Porta con l'esenzione triennale dal tributo, ottenuta grazie all'intercessione di colui che di lì a poco lo avrebbe spodestato: Gabriele Bethlen.

Gabriele Báthori era salito al trono in un momento molto delicato per la Transilvania: a parte la crisi economica, il paese era fortemente diviso a livello dell'alta società tra i vecchi seguaci della famiglia Zápolya, i discendenti dei Báthori, quelli che avevano combattuto nella guerra d'indipendenza di Bocskai, i filoasburgici, gli oppositori degli ottomani, i cattolici e i riformati (il principe apparteneva a quest'ultimo credo religioso). Il giovane Báthori, inesperto com'era nella conduzione del governo, non si fece ben volere dai suoi sudditi: i nobili cercavano di carpirne i favori per salire nella scala sociale usando le proprie mogli, i borghesi venivano tassati e depredati anziché ottenere incentivi per le loro attività commerciale e industriale. Insomma, il principe si circondò d'un ambiente ostile, che a un certo punto complottò contro di lui: nella primavera del 1610 ne fu decisa l'eliminazione, ma l'attentatore fallì nell'impresa e addirittura svelò il complotto alla vittima designata. Báthori fu imprigionato, anche se ben presto liberato; il cancelliere István Kendi si diede alla fuga: sarà sostituito da János Imrefi; il capitano dei secleri e capo della congiura, Boldizsár Kornis⁴, fu giustiziato: il suo posto sarà occupato da Gabriele Bethlen.

Báthori non rinunciò al suo antico piano d'invasione la Valacchia servendosi dell'aiuto del voivoda moldavo; prima però occupò la città sassone di Szeben (Sibiu/Hermannstadt) col pretesto d'insediarsi colà perché la sua residenza di Gyulafehérvár era in completo stato di degrado⁵. Il giorno dopo il Natale del 1610, Báthori invase quindi la Valacchia, depose il voivoda Radu X Șerban (1602–1610; 1611) e si fece incoronare lui stesso voivoda a Țîrgoviște, guadagnandosi la disapprovazione non solo del sultano, nonostante volesse offrire la Valacchia in vassallaggio alla Porta, ma pure quella del re dei Romani e imperatore eletto, Mattia d'Asburgo (1612–19), Mattia II come re d'Ungheria (1608–19). Un altro sogno di Báthori era pure quello di emulare le gesta del suo parente e predecessore Stefano con la conquista del trono polacco, magari con l'accondiscendenza della Porta. La Porta ordinò invece a Báthori di abbandonare la Valacchia, sul cui trono fu reinsediato il voivoda Radu IX Mihnea (1601–1602; 1611–1616; 1620–1623). Báthori obbedì, ma lasciò a Țîrgoviște ad accogliere il nuovo principe Gabriele Bethlen con una scorta militare. In aprile del 1611 anche Bethlen tornerà in Transilvania.

Rientrato dalla Valacchia, Báthori, non potendo pagare i suoi aiducchi, decise di stanziarli nel Barcaság (Țara Bârsei, Burzenland), anche perché intendeva servirsene contro la città sassone di Brassó. Gli abitanti di Brassó, incitati dal primo magistrato Weiss, si rifiutarono di aprire le porte al principe e organizzarono una rivolta contro di lui, coinvolgendo anche l'ex voivoda valacco, Radu Șerban, il quale peraltro era stato abbandonato dalla corte di Vienna. L'8 luglio 1611, le truppe di Báthori furono sconfitte nei pressi di Brassó; il principe transilvano scappò a Szeben. Nel contempo la Transilvania veniva invasa dal comandante delle truppe regie dell'Ungheria Superiore, Zsigmond Forgách, capitano di Kassa (oggi Košice, in Slovacchia), sostenuto da molti magnati dell'Ungheria Superiore. Anche Forgách attaccò Báthori insieme con le truppe valacche di Radu Șerban. La situazione caotica della Transilvania si aggravò in settembre allorché intervenne direttamente la Porta tramite il pascià di Bosnia Omer a intimare sia a Forgách che a Șerban di evacuare la Transilvania, decidendo altresì di rimpiazzare Báthori con András Giczy (Géczi), il quale, mandato in ambasceria a Costantinopoli per ringraziare la Porta dell'aiuto prestato a Báthori contro Forgách, aveva cambiato bandiera aderendo al partito degli insorti brassoviani e riuscendo a ottenere la candidatura a principe di Transilvania, molto probabilmente all'insaputa dello stesso gran visir ma con la promessa che, in caso di elezione, avrebbe restituito ai turchi le fortezze di Lippa e Jenő e ripristinato il vecchio tributo di 15.000 fiorini d'oro (come garante

4 Anche la moglie di Kornis era stata sottoposta alle 'attenzioni' di Báthori.

5 Secondo le leggi sassoni, a nessun ungherese era permesso di stabilirsi in una città sassone, né tanto meno qualcuno (nemmeno il principe) poteva entrarvi con una scorta armata.

lasciò suo fratello presso il caimacano Mehmed Gürdzsi). Nella Dieta del 26 giugno 1612 Báthori, tirando in ballo la minaccia turca, propose allora di abolire la sovranità ottomana sulla Transilvania e di aderire al Regno d'Ungheria. La Dieta, consapevole di possibili ritorsioni da parte del temuto gran visir Nasuh pascià, che peraltro aveva osteggiato la stipula della pace di Zsitvatorok, respinse questo progetto.

Báthori sconfisse Giczy e i brassoviani il 15 ottobre 1612; da questo momento in poi si avvicinerà sempre più alla Casa d'Austria promettendole supporto contro gli ottomani e il disconoscimento della sovranità turca sulla Transilvania (l'accordo con Vienna sarà siglato a Pozsony/Bratislava il 13 aprile 1613). Forte di questo successo, nella Dieta di novembre, Báthori proscrisse i suoi avversari politici, compreso Gabriele Bethlen, divenuto 'superfluo' per lo stesso principe, il quale anzi voleva sbarazzarsi di lui, sospettando che si fosse accordato coi sassoni: aveva addirittura deciso di farlo uccidere. Pertanto, il 12 settembre 1612 Bethlen si recò in esilio volontario in Turchia (fu quasi una fuga la sua) con una cinquantina di seguaci.

Coi turchi era tornato a Tîrgoviște il voivoda Mihnea, dopo che Radu Șerban aveva rioccupato per un breve periodo il trono valacco. La presenza ottomana era insomma fondamentale per la restaurazione della pace in Transilvania e nei voivodati rumeni.

Opportunisticamente, però, Báthori aveva intavolato trattative oltretutto con Vienna anche con Costantinopoli. Troppo tardi: quando i suoi ambasciatori giunsero sul Bosforo (22 maggio 1613) per rinegoziare i suoi rapporti con la Porta, il *Divan* aveva già deciso la nomina di Bethlen a principe di Transilvania.

Bethlen, ottenuto pertanto l'appoggio, anche militare, del sultano, grazie pure all'intercessione del potente pascià di Kanizsa Iskender, il 1° maggio 1613 venne investito dalla Porta del titolo di principe di Transilvania; contemporaneamente i due voivodi rumeni ricevettero l'ordine di accompagnarlo in Transilvania per aiutarlo a insediarsi su quel trono. Il principe *in pectore* partì da Costantinopoli in agosto scortato dalle truppe di Iskender pascià. All'inizio di settembre si unirono a Bethlen anche le truppe del voivoda valacco Mihnea insieme con un'avanguardia tatarica. Tre settimane più tardi comparirà lo stesso *khan* tataro Girej col grosso del suo esercito, il 3 ottobre giungerà a Gyulafehérvár (Alba Iulia/Weissenburg) il pascià di Buda Ali: una forza armata di circa 80.000 uomini, davvero imponente. La sorte del principato di Báthori era ormai segnata. Bethlen arriverà in Transilvania all'inizio di ottobre.

Il 23 ottobre 1613 Gabriele Bethlen fu ufficialmente eletto principe dalla Dieta transilvana, ch'era stata inusualmente, e dietro minacce di guerra, convocata da Iskender pascià (la conferma del sultano arriverà il 14 agosto 1614). Báthori s'era nel frattempo rifugiato a Várad (Oradea/Wardein): quattro giorni dopo l'elezione di Bethlen sarà assassinato dagli aiducchi, di cui nel 1612 aveva mandato a morte il capo András Nagy, già membro del Consiglio del principe, che in segreto aveva sostenuto la rivolta di Giczy. Venuti a conoscenza della morte di Báthori i turchi lasciarono la Transilvania senza però averla prima messa a ferro e a fuoco.

Gabriele (Gábor) Bethlen (1580–1629)⁶ fu principe di Transilvania (1613–29), *ispán*

⁶ Su Gabriele Bethlen cfr. tra gli altri: S. Szilágyi, *Bethlen Gábor életrajza*, Pozsony–Budapest 1885; A. Gindely, I. Acsády, *Bethlen Gábor és udvara*, Budapest 1890; D. Angyal, *Bethlen Gábor életrajza*, Budapest 1899; E. Makkai, *Bethlen Gábor országalkotó politikája*, Budapest 1929; L. Nagy, *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*, Budapest 1969; L. Makkai, *Bethlen Gábor emlékezete*, Budapest 1980; Gy. Szekfű, *Bethlen Gábor. Történelmi Tanulmány*, Budapest 1983. Un quadro esaustivo della vita, dell'attività politica, della corte di Gabriele Bethlen e della sua epoca è tracciato nel corposo volume *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*, uscito nel 2014 a Cluj–Napoca a cura di V. Dáné *et al.*; il libro raccoglie gli atti del convegno internazionale di studi omonimo tenutosi a Cluj–Napoca il 24–25 ottobre 2013 in occasione dei 400 anni dall'ascesa al trono del principe transilvano. Delle relazioni politiche ed economiche intercorse tra Bethlen e Venezia, in particolare, si è occupata Florina Ciure nei due saggi: *Din relațiile economice ale Veneției cu Transilvania în timpul lui Gabriel Bethlen (1613–1629)*, in «Analele Universității din Oradea», 2003, pp. 11–25 e *Relațiile politico-diplomatice ale lui Gabriel Bethlen cu Republica Venețiană*, in «Crisia», XXXV, 2005, pp. 67–78. Si vedano anche i saggi degli Autori: *La prima ambasceria a Venezia del principe di Transilvania e*

(cioè governatore) dei secleri, e, per un breve periodo, anche re 'eletto' d'Ungheria. All'inizio della sua carriera aveva prestato i propri servigi ai principi di Transilvania Sigismondo Báthori, Stefano Bocskai e, come detto, perfino al 'tirannico' Gabriele Báthori. In questo lavoro verranno analizzati i suoi rapporti con la Porta dal 1613 al 1619, ossia praticamente dalla sua ascesa al potere fino all'entrata nella guerra dei Trent'Anni. Ci si servirà delle note degli ambasciatori veneziani a Costantinopoli, raccolte da János Mircse e pubblicate da Lipót Óváry nel 1886 per conto dell'Accademia Ungherese delle Scienze di Budapest nel volume *Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez a velencei állami levéltárban (Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica)*. Nel nostro caso specifico si farà riferimento al cap. II del libro: *A konstantinápolyi udvarnál volt velencei követek jelentései* [Avvisi degli ambasciatori veneziani presso la corte di Costantinopoli].

Facciamo ora un passo indietro. Gabriele Bethlen, ottenuto l'appoggio del caimacano per acquisire la provincia transilvana, all'inizio del mese di marzo del 1613 si era presentato ad Adrianopoli, dove s'era ritirata la corte del sultano Ahmed I (1603–17) a prendere i piaceri della caccia, per verificare la posizione della Porta nei suoi riguardi, in pratica se godesse dei suoi favori per la nomina a principe di Transilvania. Se ne andò però deluso e 'rattristato', perché il gran visir aveva cercato di persuaderlo a riconciliarsi col principe Báthori; Nasuh pascià non aveva prestato ascolto nemmeno ad András Giczy e ai ribelli di Brassó, che si erano recati sul Bosforo in cerca di appoggi e favori contro il dispotico principe transilvano, ma li aveva tutti indotti a ritornare all'obbedienza verso il loro sovrano⁷. Bethlen s'era recato al campo del sultano per discutere su un'azione comune contro il principe Báthori da attuare col supporto di 10.000 *spahi* in modo di conquistare la Transilvania anche in nome dello stesso padiscà. C'era la possibilità – a detta dell'ambasciatore veneto – che la Transilvania, a causa delle divisioni interne, corresse il "manifesto pericolo" di cadere nelle mani dell'imperatore⁸. Quando si presentò nel ritiro del sultano di Adrianopoli, Bethlen era ancora quasi sconosciuto a Venezia e ai suoi 'residenti' sul Bosforo, se è vero che lo stesso bailo Cristoforo Valier scrive nel suo avviso al doge: "quell'Ambasciator è personaggio nominato Betlen Gabriel", il quale peraltro era "accarezzato molto" da tutti i pascià⁹. A ogni modo il gran visir, in attesa del ritorno degli ambasciatori che aveva mandato in Ungheria, in Polonia e in Transilvania e del *çavuş*¹⁰ e del dragomanno che aveva inviato alla corte imperiale, si teneva pronto per ogni evenienza al campo di Adrianopoli eseguendo manovre militari che addirittura coinvolgevano tutti i pascià e i 'Grandi' della Porta, "cosa non più usata, se non a tempo di vecchi Imperatori"¹¹.

re eletto d'Ungheria Gabriele Bethlen. *Giugno–luglio 1621*, in «Mediterrán Tanulmányok», XXVII, 2017 (in corso di pubblicazione); *La seconda ambasceria a Venezia del principe di Transilvania e re eletto d'Ungheria Gabriele Bethlen. Ottobre–dicembre 1621*, in *Tradiții istorice românești și perspective europene. In honorem Academician Ioan–Aurel Pop*, a cura di S. Șipoș, D. Octavian Căpraga e I. Gumenăi, Oradea–Chisinau 2015, pp. 206–222; *Le ultime ambascerie a Venezia del principe di Transilvania Gabriele Bethlen e l'avvio della fase danese della guerra dei Trent'Anni*, in «Studia historica adriatica ac danubiana», IX, n. 2, 2016, pp. 53–72; *Le ambascerie a Venezia del principe di Transilvania Gabriele Bethlen e la guerra dei Trent'Anni*, in «Crisia», XLVI, 2016, pp. 33–42; *Il principe di Transilvania Gabriele Bethlen, Venezia e la guerra dei Trent'Anni*, in «Studi Veneziani», LXXIII, 2016, pp. 591–630.

⁷ G. Cavazz [sic] al doge, Adrianopoli, 9 marzo 1613, in Mircse, *Oklevéltár* cit., p. 447.

⁸ Mattia d'Asburgo (1612–1619).

⁹ Il bailo Cristoforo Valier al doge, Vigne di Pera, 11 marzo 1613, in Mircse, *Oklevéltár* cit., pp. 449–450.

¹⁰ Corriere della Porta.

¹¹ Marc'Antonio Borisi al cavaliere Simone Contarini, Adrianopoli, 11 marzo 1613, in Mircse, *Oklevéltár* cit., pp. 450–451.

La Porta era dunque ancora intenzionata a sostenere il principe Báthori¹² e a mantenere la pace in Transilvania e con l'Impero negoziando con l'ambasciatore ungherese Andrea Negroni, il quale era stato esortato dal gran visir a essere "mediatore di pace, et di buona intelligenza". Se qualche principe cristiano avesse voluto seminar zizzania, Andrea Negroni non avrebbe dovuto "prestar orecchie", onde evitare che il sultano scendesse in campo col suo esercito "a devastar il paese et a calpestar gli sudditi di quella Maestà"¹³. Intanto giungevano sul Bosforo notizie da Buda secondo cui l'imperatore vigilava alla custodia dei confini e si teneva pronto qualora il sultano avesse mandato soldati in Transilvania¹⁴.

Correva voce che il principe Báthori avesse intenzione di vendere all'imperatore per 160.000 talleri la fortezza di Huszt (oggi Chust, in Ucraina), allora situata al confine tra l'Ungheria e la Polonia. Il gran visir, provatone "molto disgusto", manifestò all'ambasciatore Negroni il suo dissenso in merito perché quell'operazione avrebbe significato la rottura della pace, anche con l'imperatore, il quale, per contro, sarebbe stato accusato d'aver disatteso lui per primo le capitolarioni stilate con la Porta, intendendo acquisire parte di quei possessi che spettavano legittimamente al sultano¹⁵.

A fine maggio (Bethlen era già stato scelto dalla Porta come futuro principe di Transilvania) giunse a Costantinopoli anche un ambasciatore del principe Báthori con ricchi doni per il sultano, per il *mufti* e per tutti i visir (i doni per quest'ultimi furono aggiunti dal gran visir a quelli del primo). L'ambasciatore, arrivato insieme col capitano Borisi, assicurò al gran visir che tutta la Transilvania era in "grandissima quiete, et tranquillità", dopo che gli abitanti di Brassó e András Giczy si erano "umiliati" al cospetto del principe. Ma Gabriele Bethlen, che allora si trovava a Buda, aveva ammonito il gran visir di non prestar fede a quell'ambasciatore perché il suo principe "di secreto si intendea molto strettamente con l'Imperatore". In effetti il gran visir gli credette: fu dato ordine ad altri cinque sangiacchi di mobilitarsi con le loro genti (intorno a 25.000 uomini) e di portarsi presso Buda al comando del sangiacco di Silistra, Magyarogli Ali, oriundo ungherese e valoroso combattente. Fu anche mandato alla volta di Buda un colonnello francese con le sue truppe. Andrea Negroni la prese male, tanto più venendo a sapere che il sultano era in rotta con tutti i principi di Germania e sentitosi dire dal gran visir "che haverebbe ben presto veduto quello dovesse seguire nella Transilvania"¹⁶.

Il principe Báthori, tenuto sotto pressione dal rivale che voleva spodestarlo, mandò un altro ambasciatore alla Porta a chiedere il permesso di continuare a possedere "pacificamente" la Transilvania, il possesso delle due fortezze di Lippha e Jenő, già proprietà del sultano e poi annesse al Principato da István Bocskai, l'esenzione per 15 anni dal pagamento del tributo e la protezione delle forze del sultano in caso di molestie esterne. Il gran visir non aveva però nessuna intenzione di rinunciare ai diritti sulle due fortezze. L'incontro dell'ambasciatore col sultano (e conseguente baciamento), col *Divan* e con tutta la corte ebbe luogo nel giardino di Scutari¹⁷. Il gran visir, che intendeva soddisfare i propri disegni col beneficio del tempo anziché con quello delle armi, non intendeva per il momento invadere la Transilvania, anche se teneva allertati i 12 sangiacchi di confine: gli stava bene che il paese fosse tornato alla devozione del principe Báthori, nell'attesa che si presentasse qualche buona occasione per metter piede in Transilvania, magari favorendo le mire di Gabriele Bethlen su questa regione. Nel frattempo, anziché ridurre, aveva incrementato il tributo a Báthori da 10 a 25.000 ducati l'anno¹⁸.

Nasuh pascià rispose con una lettera personale al principe transilvano definendolo il "più glorioso tra i Signori nella Nation del Messia, eletto tra i grandi et eccellenti nella

¹² Cfr. al proposito S. Papp, *Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez*, in *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene* cit., pp. 36–47.

¹³ Il bailo Cristoforo Valier al doge, Vigne di Pera, 3 aprile 1613, ivi, pp. 451–452.

¹⁴ Id. a Id., Vigne di Pera, 10 aprile 1613, ivi, p. 452.

¹⁵ Id. a Id., Vigne di Pera, 3 maggio 1613, ivi, pp. 452–453.

¹⁶ Id. a Id., Vigne di Pera, 30 maggio 1613, ivi, pp. 453–454.

¹⁷ Id. a Id., Vigne di Pera, 13 giugno 1613, ivi, pp. 454–455.

¹⁸ Id. a Id., Vigne di Pera, 26 giugno 1613, ivi, pp. 455–456.

religion Nazzarena". All'istanza del suo ambasciatore che chiedeva l'esenzione dal tributo per altri 10 anni ricordando che al momento della cessione della Transilvania al suo principe la Porta aveva deciso l'imposizione d'un tributo di 10.000 zecchini, Nasuh pascià fece notare che con l'assegnazione, nel 1608, della Transilvania al principe Báthori, era stata approvata l'esenzione per soli tre anni da un tributo fissato non in 10.000 bensì in 15.000 zecchini oltre all'obbligo di fornire al sultano 12 pezzi d'oro e 12 falconi; di conseguenza, il principe risultava debitore nei confronti della Porta di 2 anni di tributo non corrisposto. Dopo lunghe trattative fu accettata la supplica dell'ambasciatore che chiedeva l'esenzione almeno per i due anni precedenti e per quello in corso, nonché il pagamento per i successivi tre anni di 10.000 zecchini, considerata la precaria situazione del suo paese. L'ambasciatore sarà trattenuto a Costantinopoli fino all'arrivo della risposta del principe Báthori alle nuove decisioni prese dalla Porta¹⁹.

La posizione del gran visir era però alquanto ambigua, dal momento che da un lato garantiva la protezione al principe Báthori trattando "assai piacevolmente" col suo ambasciatore, dall'altro ordinava la mobilitazione ai suoi sangiacchi di confine sotto il comando di Magyaroğlu come pure ai due principi rumeni di Moldavia e Valacchia e sosteneva Gabriele Bethlen, che allora si trovava insieme col pascià di Kanizsa (*beylerbeyi* negli avvisi veneti) e con consistenti forze militari nei dintorni di Temesvár (Timișoara/Temeschwar) pronto all'azione. Il visir era però più che mai intenzionato a recuperare le due fortezze di Lippa e Jenő. Nel frattempo aveva fatto pervenire 50.000 zecchini a Buda e a Belgrado per l'approvvigionamento di biade e stava provvedendo pure alla mobilitazione del suo esercito. Forse – era opinione del bailo veneto – si dimostrava così benevolo con l'ambasciatore transilvano come pure con quello d'Ungheria "per voler in tal modo adormentare quel Principe, per mandar ad effetto con più facilità il Suo pensiero". Intanto, arrivavano notizie certe sull'assembramento di truppe imperiali nell'Ungheria Superiore, mentre i polacchi respingevano sul Dniester un attacco di tataro²⁰.

Il governatore di Kanizsa, Iskender pascià, trovatosi a mal partito dal momento che le sue truppe si erano ammutinate, era però impossibilitato a compiere l'impresa di Transilvania. Per questo motivo il gran visir rinnovò con sollecitudine l'ordine di mobilitazione al *beylerbeyi* di Rumelia, a Magyaroğlu Alı, ai sangiacchi di confine, ai moldavi e ai valacchi²¹.

Gabriele Bethlen fece un primo tentativo di entrare in Transilvania insieme con 3.000 turchi, ma trovò tale resistenza da essere costretto a ritirarsi rischiando anche la vita. Anche i turchi che lo accompagnavano furono messi in rotta, mentre le truppe del principe transilvano penetrarono nel territorio del pascialato di Temesvár incendiando numerose ville ottomane. Nasuh pascià non gradì questo affronto, motivo per cui replicò l'ordine al *beylerbeyi* di Rumelia di spingersi con le sue milizie fino ai confini della Transilvania²². Nel frattempo l'ambasciatore transilvano veniva ancora trattenuto sul Bosforo, mentre si aspettava il ritorno dalla corte imperiale del corriere ch'era stato colà inviato²³.

Secondo il bailo veneziano, il pensiero dominante del gran visir era quello di conquistare la Transilvania, dove aveva progettato di sistemare un *beylerbeyi* con cinque sangiacchi (non quindi Gabriele Bethlen), come pure di acquisire la Moldavia e la Valacchia, con l'obiettivo di "assegnar poi la entrata di queste tre provincie alla Moschea di Sua Maestà". Tuttavia, Nasuh pascià non intendeva romper la pace con l'imperatore ed era intenzionato a continuare le trattative col principe Báthori pur tenendo allertate le sue forze: confidava di poter entrare in Transilvania senza incontrare resistenza, magari con l'aiuto degli amici brassoviani. Peraltra risultava che il principe Báthori fosse ben armato e difeso da 15.000 "bravi soldati" e godesse delle promesse di aiuti dell'imperatore, ciò

¹⁹ Lettera del gran visir Nasuh pascià al principe Gabriele Báthori, Costantinopoli, 24 giugno 1613, ivi, pp. 456–457.

²⁰ Il bailo Cristoforo Valier al doge, Vigne di Pera, 8 luglio 1613, ivi, p. 458.

²¹ Id. a Id., Vigne di Pera, 8 luglio 1613, ivi, p. 459.

²² Id. a Id., Vigne di Pera, 1° agosto 1613, ivi, pp. 459–460.

²³ Id. a Id., Vigne di Pera, 13 agosto 1613, ivi, p. 460.

che frenava la discesa in campo del gran visir. Nasuh pascià decise pertanto di mandare l'ambasciatore di Báthori a Buda, dove sarebbe stato trattenuto fino a che non fosse stata sottoscritta la riconciliazione tra Báthori e Bethlen. Insomma, se Báthori avesse continuato a pagare il tributo, restituito alla Porta le due fortezze di Lippa e Jenő e rimesso Bethlen nei suoi possedimenti, il sultano gli avrebbe confermato il titolo di principe. Alla luce di questo piano, il gran visir aveva per il momento ritirato l'ordine impartito al pascià di Kanizsa, a Magyarógli e ai suoi sangiacchi, fermo restando il fatto che si tenessero pronti per ogni evenienza. Nasuh pascià appariva molto incerto sul da farsi, motivo per cui spesso modificava gli ordini già impartiti. Tutto sommato, non voleva "che si tenti l'ingresso nella Transilvania, se prima non si vede che il colpo possa riuscir molto sicuro"²⁴.

Ma l'ordine del gran visir di "soprasedere di proseguir la impresa" fu disatteso: il pascià di Kanizsa era lo stesso entrato in Transilvania deciso di occuparla anche perché il principe Báthori, pur controllando i passi e possedendo un esercito numeroso ma inesperto nel maneggio delle armi e non avendo ancora ricevuto alcun aiuto da parte dell'imperatore, non aveva opposto la benché minima resistenza. Il gran visir non prese male l'iniziativa di Iskender pascià, anzi, in segno di riconoscenza, gli donò "una veste d'oro et una bellissima spada" e lo elevò di grado nominandolo 'Generale dell'essercito turchesco', cioè comandante supremo delle forze destinate a invadere la Transilvania. Anche Magyarógli s'era mosso col suo esercito entrando in Valacchia e sollecitando nel contempo i brassoviani a declinare l'obbedienza al loro principe. Dal canto loro i brassoviani risposero d'essersi riappacificati col loro sovrano rispettando così la volontà del Gran Signore²⁵.

Mentre turchi, tatari e valacchi erano in procinto di entrare in Transilvania (il Moldavo era invece tornato nel suo paese per arginare qualche insidia dei polacchi), ci fu il colpo di mano del principe Báthori, i cui aiducchi occuparono la fortezza di Csanád (Cenad/Tschanad), sita nel territorio del pascialato di Temesvár. Intanto era tornato dalla corte imperiale il dragomanno con la richiesta che fosse inviato un ambasciatore ottomano dall'imperatore a presentargli ufficialmente le richieste del sultano²⁶.

L'invasione della Transilvania da parte delle truppe di Magyarógli con 15.000 soldati tra cristiani e turchi (tra i soldati cristiani c'erano quelli di Gabriele Bethlen) e 12.000 tatari alla fine ebbe luogo. I soldati di Magyarógli si presentarono a Gyulafehérvár passando per Brassó senza incontrare resistenza alcuna, ma incendiando parecchie ville, catturando più di 3.000 persone e depredando molti animali. Il principe Báthori scappò verso Kolozsvár (Cluj-Napoca/Klausenburg)²⁷. Nel frattempo, aveva avuto luogo nel pascialato di Buda l'avvicendamento del governatore Hassan con Jaffer pascià; il primo, deposto anche dal grado di terzo visir, fu confinato sul Bosforo, vicino a Gallipoli²⁸.

Prima di essere deposto, il principe Báthori s'era messo in contatto col pascià di Kanizsa, dal quale ottenne l'assicurazione che il bey Magyarógli non avrebbe devastato la Transilvania né schiavizzato i suoi sudditi. Ma Magyarógli non desistette dalle sue scorrerie, anzi per "invidia del Generalato rovinava più che mai quella povera provincia, facendola depredare dai suoi", con grande danno della sua immagine di uomo di qualità. Báthori, vistosi perduto, promise a questo punto di restituire le due fortezze di Lippa e Jenő, i cui castellani erano già stati comandati di ritirarsi verso Váradi, in attesa di essere rimborsati con l'acquisizione di altre fortezze. Báthori promise altresì di rinnovare la sua fedeltà al sultano, pur minacciando l'intervento in suo appoggio degli altri principi cristiani: sarebbe stato costretto di "reppeller la forza con la forza, et l'ingiuria con l'ingiuria", qualora

²⁴ Id. a Id., Vigne di Pera, 28 agosto 1613, ivi, pp. 460–461.

²⁵ Id. a Id., Vigne di Pera, 13 settembre 1613, ivi, pp. 461–463. Cfr. anche la lettera di risposta dei brassoviani a Magyarógli pascià, ivi p. 462.

²⁶ Il bailo Cristoforo Valier al doge, Vigne di Pera, 25 settembre 1613, ivi, pp. 463–464.

²⁷ Id. a Id., Vigne di Pera, 25 ottobre 1613, ivi, pp. 464–465.

²⁸ Cfr. oltre all'avviso precedente anche quello del bailo Cristoforo Valier al doge, Vigne di Pera, 8 novembre 1613, ivi, p. 465.

Magyaroğlu non avesse desistito dalle sue scorrerie²⁹.

Gabriele Bethlen riuscì alla fine a spodestare il principe Báthori e a conquistare la Transilvania col supporto e con la protezione d'un esercito ottomano. Báthori era fuggito dalla Transilvania dirigendosi alla volta di Várad con una scorta di 1.000 cavalieri aiducchi. Sembra però che il capitano di Várad non gli abbia concesso l'accesso alla cittadella, né abbia permesso ai suoi aiducchi di svernare nei casali e raccogliere vettovaglie. Iskender pascià, Alì pascià e Alingerai Sultan si misero sulle tracce di Báthori per impedirgli di tornare in Transilvania. Per il giorno 20 ottobre era stata indetta Kolozsvár la Dieta che avrebbe dovuto eleggere principe Gabriele Bethlen; alla Dieta intendeva partecipare lo stesso Iskender pascià, che teneva allora l'esercito sotto il castello di Torda (Turda/Thorenburg). Nel frattempo, Bethlen pregò il gran visir di scrivere lettere amicali al re dei Romani, al re di Polonia e al palatino d'Ungheria, György Thurzó, onde dissuaderli d'intervenire militarmente in favore di Báthori "acciò non fosse dato occasione a maggior tumulti et risse a quei confini". Il nuovo principe, lamentatosi anche lui dei saccheggi e degli incendi perpetrati in Transilvania da Magyaroğlu e dal voivoda di Valacchia, supplicò il gran visir di farli desistere dalle loro scorrerie e di obbligarli a liberare i più di 20.000 schiavi che avevano catturato. Bethlen chiese altresì al gran visir di assegnare a Iskender pascià una scorta di 2.000 turchi militanti nell'esercito di Magyaroğlu, nonché di 1.000 tatarì, 1.000 fanti e 2.000 cavalieri moldavi perché impedissero il ritorno del principe deposto³⁰.

Gabriele Báthori non intendeva però rinunciare al principato. Da Várad scrisse lettere agli Ordini di Transilvania, certo della loro fedeltà, spiegando che era uscito momentaneamente dal paese a causa delle devastazioni di tatarì e valacchi ma che era pronto a rientrare coi suoi soldati e con 4.000 cosacchi fornitigli dal re di Polonia. Aveva anche chiesto aiuto al re dei Romani e al palatino d'Ungheria. Intanto, gli Ordini avrebbero dovuto mandare loro uomini nelle tre parti del paese per osservare le mosse dei nemici³¹. Ma Gabriele Báthori – come sappiamo – finirà ucciso per mano del capo dei suoi aiducchi.

Per fare il punto della situazione in Transilvania dopo la presa del potere da parte di Bethlen, Iskender pascià e Magyaroğlu furono convocati ad Adrianopoli dal gran visir. Iskender pascià ottenne una promozione assurgendo alla carica di pascià di Bosnia; al suo posto subentrò Masul, un personaggio molto ardente e risoluto, poco gradito dal bailo veneto a Costantinopoli³².

Nasuh pascià pretendeva ora più che mai il possesso delle due fortezze di Lippa e Jenő. Sennonché, entrambe le fortezze tardavano a essere consegnate al gran visir, il quale peraltro non intendeva "restar ingannato", motivo per cui meditava un'altra azione militare. Nel frattempo, aveva dato ordine ai principi di Transilvania, Valacchia e Moldavia di procurare 200 cavalli ciascuno (le spese sarebbero state detratte dal tributo al conto di 5 ducati per cavallo) per il traino delle artiglierie. Il gran visir poteva anche contare sul contributo di Mehmed Girai, nipote del *khan* tataro, di cui s'era alienato i favori³³. Ad Adrianopoli fu convocato, oltre a Giraj, pure l'ambasciatore Negroni, mentre furono trasmessi ordini ai pascià di Belgrado e Temesvár e ai principi di Valacchia e Moldavia perché si tenessero pronti per ogni evenienza sulla base di quanto potesse succedere in Transilvania³⁴. La situazione, di già molto calda, precipitò allorché arrivò la notizia che circa 12.000 soldati ungheresi guidati da Siegfried (Seifrid) von Kollonitsch erano entrati in Transilvania occupando, tra le altre, l'importantissima fortezza di Huszt. Conseguentemente

²⁹ Sommario delle lettere di Gabriele Báthori a Iskender pascià, Várad, 8 ottobre 1613, ivi, pp. 466–467.

³⁰ Sommario delle lettere di Gabriele Bethlen al gran visir Nasuh pascià, campo di Torda, 12 ottobre 1613, ivi, pp. 467–468.

³¹ Sommario delle lettere di Gabriele Báthori agli Ordini transilvani, Várad, 16 ottobre 1613, ivi, pp. 468–469. Queste lettere erano state trasmesse dal giudice di Kolozsvár a Iskender pascià, che le aveva poi smistate a Costantinopoli.

³² Il bailo Cristoforo Valier al doge, Vigne di Pera, 6 dicembre 1613, ivi, pp. 469–470. Ma già il 22 novembre il bailo Valier aveva dato notizia a Venezia dell'assassinio di Báthori. Cfr. ivi, p. 469.

³³ Id. a Id., Vigne di Pera, 15 gennaio 1614, ivi, pp. 470–471.

³⁴ Id. a Id., Vigne di Pera, 30 gennaio 1614, ivi, pp. 471–472.

a questo fatto, l'ambasciatore Negroni fu fatto rientrare a Costantinopoli per esser tenuto sotto sorveglianza ancora più stretta, e fu comandato al *khan* tataro, ai pascià di Buda, di Temesvár, di Bosnia e a tutti i sangiacchi di confine di mobilitarsi a ogni richiesta del principe Bethlen. Fu altresì rimandato dall'imperatore il dragomanno assieme a un *çavuş* con l'ordine di intimargli la restituzione delle fortezze conquistate "acciò questa non sia occasione d'intorbidare et di confondere l'amicitia con questo Imperio"³⁵.

Un contrordine richiamò ad Adrianopoli l'ambasciatore Negroni: sembrava – a detta del bailo veneto – che ci fosse qualche indizio di volontà di non rompere con l'imperatore. Nel frattempo Bethlen aveva mandato suoi uomini a liberare Huszt, ma essi furono respinti perché gli abitanti di quella fortezza si erano dichiarati partigiani dell'imperatore. Kollonitsch s'era intanto ritirato dalla Transilvania. Il gran visir era pure intenzionato a restaurare la flotta col ricavato del tributo percepito dai principi di Moldavia e Valacchia³⁶. Andrea Negroni, appena rientrato ad Adrianopoli, fu immediatamente liberato e mandato a Buda insieme col *çavuş* che lo aveva accompagnato. Il bailo era convinto che Negroni sarebbe stato trattenuto a Buda fino al ritorno degli ambasciatori turchi mandati alla corte imperiale. Intanto Bethlen aveva saputo che i presidi delle fortezze di Lippa e Jenő avevano ricevuto denaro dall'imperatore³⁷.

Mentre gli ungheresi sconfinavano nel territorio del pascialato di Buda per depredare, il gran visir, "non si sa con quale pensiero", dava ordine a tutti i giannizzeri sparsi in diversi luoghi d'Asia e di Rumelia che si radunassero a Costantinopoli: 4.000 di loro furono comandati a uscire con la flotta³⁸.

Nel frattempo il principe Bethlen aveva informato la Porta che l'imperatore si stava armando ormai apertamente per muovere l'esercito contro il Principato: si attendeva "con gran desiderio" di conoscere le intenzioni del gran visir, che il bailo descriveva "grandemente perplesso"³⁹. Gli ambasciatori mandati da Bethlen sul Bosforo confermarono le intenzioni dell'imperatore e sollecitarono un intervento militare della Porta, ai confini della Transilvania, che avrebbe potuto anche risolvere la questione delle due fortezze contese di Lippa e Jenő⁴⁰.

Non essendo ancora tornato il *çavuş* dalla corte imperiale, il pascià di Buda decise allora di liberare definitivamente l'ambasciatore Negroni, che riprese senza indugio il cammino verso Kassa, dove si sarebbe dovuto incontrare col corriere turco. Sul Bosforo c'era sempre più la convinzione che il sultano volesse perseverare nello stato di guerra contro l'imperatore, che si diceva pretendesse le fortezze di Várad, Lippa e Jenő magari solo per evitare che cadessero in mani turche. Se però la Porta le avesse lasciate libere com'erano prima sotto la giurisdizione del principe di Transilvania, forse il contenzioso con l'imperatore si sarebbe accomodato⁴¹.

Il *çavuş* infine lasciò Kassa, dove aveva conferito con Negroni, e tornò sul Bosforo sprovvisto però della risposta dell'imperatore: sue lettere sarebbe state spedite in seguito direttamente alla Porta. A questo punto, anche il pascià di Bosnia era sul punto di muovere alla conquista delle fortezze di Lippa e Jenő con le truppe di cinque sangiacchi. Bethlen confermò le voci secondo cui l'imperatore voleva per sé le due fortezze in questione insieme con quella di Várad⁴², in quanto – si diceva – patrimonio dotale d'una vedova transilvana; non si sarebbe però ingerito in altre questioni locali. I turchi, tuttavia, insistevano sull'abbandono delle fortezze da parte del re dei Romani⁴³.

Le due fortezze furono tema di discussione diplomatica anche l'anno successivo,

³⁵ Id. a Id., Vigne di Pera, 21 febbraio 1614, ivi, pp. 472–473.

³⁶ Id. a Id., Vigne di Pera, 7 marzo 1614, ivi, pp. 473–474.

³⁷ Id. a Id., Vigne di Pera, 2 aprile 1614, ivi, pp. 474–475.

³⁸ Id. a Id., Vigne di Pera, 3 aprile 1614, ivi, p. 475.

³⁹ Id. a Id., Vigne di Pera, 29 aprile 1614, ivi, pp. 475–476.

⁴⁰ Id. a Id., Vigne di Pera, 25 maggio 1614, ivi, p. 476.

⁴¹ Id. a Id., Vigne di Pera, 9 giugno 1614, ivi, pp. 476–477.

⁴² Id. a Id., Vigne di Pera, 23 giugno 1614, ivi, pp. 477–478.

⁴³ Id. a Id., Vigne di Pera, 21 luglio 1614, ivi, p. 478.

mentre Bethlen continuava a stuzzicare la Porta mettendola sull'avviso che l'imperatore avrebbe certamente mosso le armi contro la Transilvania qualora ce ne fosse stato motivo; ragione per cui sembrava che la Porta avrebbe accondisceso a lasciare le due fortezze in mano al principe transilvano⁴⁴. Sennonché l'imperatore pretendeva di possederle in base alle capitolazioni di pace sottoscritte con Stefano Bocskai (nel 1606); anzi l'accordo di pace prevedeva anche la 'superiorità' dell'Impero nel senso che il principe transilvano avrebbe potuto continuare a corrispondere il tributo alla Porta ma avrebbe dovuto ricevere dall'imperatore le insegne regie ("la scufia e le insegne"). L'elezione di Bethlen, appoggiata solo dalla Porta, non sarebbe quindi risultata valida a tutti gli effetti. Sennonché, Bethlen non voleva sentir parlare di 'superiorità' imperiale⁴⁵.

Il principe transilvano mandò allora un ambasciatore alla Porta con alcune lettere per il sultano, il gran visir e i principali ministri⁴⁶. Recriminava perché non era stata data risposta a delle sue missive spedite sul Bosforo 40 giorni prima: temeva probabilmente d'aver perso l'appoggio del Gran Signore, cui allora prometteva di convocare una Dieta nella quale si sarebbe deliberata la cessione delle fortezze contese alla sua maestà. Il nuovo governatore di Bosnia, Iskender, che aveva allora curato i negozi di Bethlen con la Porta, sarebbe potuto andare a occuparle. Nelle lettere il principe si professava fedelissimo suddito del Gran Signore, non meno dello stesso governatore di Bosnia:

Se Vostra Signoria Illustrissima mi vuole havere per raccomandato, io ancora voglio servirlo, e tutti li stati della Provintia sono apparecchiati et pronti al suo servitio, et ciò che a me, come a suo figliuolo, sarà comandato, et alla provintia tutta, sarà con l'animo et con le opere affatto eseguito⁴⁷.

Intanto perdurava la situazione conflittuale tra l'imperatore e la Porta: la pace era lungi dall'essere sottoscritta. In agosto giunse sul Bosforo un ambasciatore imperiale per far approvare le capitolazioni già concluse a suo tempo con Murad pascià quand'era generale in Ungheria. Allorché s'era presentato a Costantinopoli l'ambasciatore imperiale Herberstein per farle ratificare, la Porta aveva cercato in tutti i modi di corromperlo con donazioni di cavalli, vesti e quant'altro per indurlo ad accettare le sue proposte. Herberstein s'era schernito rispondendo che se fosse tornato in patria con una veste d'oro, l'imperatore gliela avrebbe cambiata con una nera e lo avrebbe fatto decapitare. Alla fine i visir riuscirono a fargli firmare delle capitolazioni in parte diverse da quelle sottoscritte da Murad pascià. Insomma, le trattative languivano e il caimacano, per natura pusillanime, aveva trasferito tutta la pratica al gran visir. In questo contesto incerto, insospettata per la convocazione d'una Dieta imperiale, la Porta diede ordine ai pascià di Bosnia e di Temesvár e ai sangiacchi di confine di tenersi allertati ed eventualmente di soccorrere il pascià di Buda Ali⁴⁸.

La pace fu infine prorogata per altri vent'anni: le capitolazioni furono firmate a Buda dal bey Ahmed ("Chieià") e da Gasparo Gratiani per conto del Gran Signore. Il caimacano si ritenne soddisfatto di quanto era stato concluso: sembrava che fosse finalmente risolta l'annosa questione del possesso delle fortezze di Lippa e Jenő; la loro assegnazione ai turchi avrebbe reso la Transilvania ancor più dipendente da quest'ultimi, questa era l'opinione del bailo veneto Almorò Nani⁴⁹.

⁴⁴ I baili Cristoforo Valier e Almorò Nani al doge, Vigne di Pera, 6 marzo 1615, ivi, p. 479.

⁴⁵ I baili Almorò Nani e Cristoforo Valier al doge, Vigne di Pera, 21 marzo 1615, ivi, p. 479.

⁴⁶ L'annuncio dell'arrivo nella lettera dei baili Almorò Nani e Cristoforo Valier al doge, Vigne di Pera, 4 aprile 1615, ivi, p. 480.

⁴⁷ Lettera di Gabriele Bethlen a Mustafa pascià, Gyulafehérvár, 27 aprile 1615, ivi, pp. 480–481.

⁴⁸ Il bailo Almorò Nani al doge, Vigne di Pera, 8 agosto 1615, ivi, pp. 481–482.

⁴⁹ Id. a Id., Vigne di Pera, 19 settembre 1615, ivi, p. 483.

A quanto sembra, però, il principe Bethlen era d'accordo di consegnare agli ottomani la sola fortezza di Lippa, ma non direttamente al governatore di Buda, bensì a Iskender pascià o a qualcun altro in vece sua. Bethlen però taceva per quanto riguardava Jenő, che ovviamente ci teneva a conservare dato che era situata proprio nel cuore dei suoi domini⁵⁰.

Il principe transilvano infine accondiscese, in quanto costretto, a "donar" ai turchi "quello che non può vender", cioè Lippa e altre fortezze, tra cui Várad e Arad (le altre erano indicate nel dispaccio di Almorò Nani coi nomi di "Sicin", "Sulmas", "Tot", "Viras" e "Castez"), facendo credere di essere d'accordo sulla loro cessione; ma non 'donò' Jenő⁵¹. La Porta, però, che forse non si fidava pienamente del principe transilvano, diede ordine al pascià di Temesvár di provvedere al recupero di tutte queste fortezze onde ridurle sotto il comando sultaniale, compresa quella di Jenő, di cui si ignorava la causa della mancata cessione⁵². Bethlen mandò in luglio sul Bosforo due ambasciatori per confermare la sua decisione di restituire Lippa; di Jenő non si fece parola. La Porta ammonì Bethlen di tenersi armato e ordinò al pascià di Buda di soccorrere il principe transilvano da eventuali attacchi condotti da Homonnai Drugeth, ch'era sostenuto dall'imperatore. Il rischio d'una guerra contro la Casa d'Austria era sempre attuale⁵³. Gli imperiali dal canto loro – almeno stando agli avvisi del pascià di Buda – provocavano gli ottomani perché facessero guerra al Regno d'Ungheria in modo che fossero loro i primi a rompere la pace. Un nuovo contenzioso col Regno d'Ungheria e quindi con l'imperatore, che ne era anche re, riguardava una sessantina di località di confine promesse ma anche pretese dal pascialato di Buda⁵⁴. Un altro vento di guerra arrivava da parte del deposto voivoda di Valacchia Radu Șerban, che si diceva dovesse attraversare la Transilvania con 10.000 soldati per riappropriarsi del suo paese⁵⁵.

Nel 1619, alla morte dell'imperatore Mattia, salì al trono imperiale il nipote Ferdinando II (1619–37), re dei Romani e imperatore eletto, oltreché re di Boemia e Ungheria. Il sultano si premurò di congratularsi col nuovo sovrano spedendogli una lettera edulcorata, da lui stesso definita "gratiosa et affettuosa", nella quale auspicava la conservazione della pace ventennale siglata a Zsitvatorok nel 1606. Il capitolo XII del trattato prevedeva infatti che la pace fosse rispettata da tutti gli eredi e successori del sovrano che l'aveva firmata, peraltro non come imperatore ma come re d'Ungheria⁵⁶. Dunque, il sultano, all'epoca Osman II (1618–22), rifiutava la guerra, ma ormai era imminente l'entrata di Gabriele Bethlen nel conflitto dei Trent'Anni contro gli Asburgo che avrebbe in qualche modo coinvolto anche la Porta al suo fianco.

I turchi mantennero sempre attuali le loro pretese sulla fortezza di Jenő e a ogni visita d'un ambasciatore transilvano gliele rammentavano. Così fu anche nel luglio del 1619 allorché arrivò sul Bosforo un ambasciatore di Bethlen che portava in dono al gran visir di fresca nomina una carrozza con sei cavalli. Le pretese su Jenő si sommarono alle lamentele per le frequenti incursioni di transilvani nei territori confinari sotto il possesso ottomano. Non si trattava di transilvani ma di

⁵⁰ Id. a Id., *Vigne di Pera*, 3 ottobre 1615, ivi, pp. 483–484.

⁵¹ Id. a Id., *Vigne di Pera*, 6 febbraio 1616, ivi, pp. 484–485.

⁵² Lettera del sultano al pascià di Temesvár, 20 gennaio 1616, ivi, pp. 485–486.

⁵³ Il bailo Almorò Nani al doge, *Vigne di Pera*, 23 luglio 1616, ivi, pp. 487–488.

⁵⁴ Id. a Id., *Vigne di Pera*, 28 ottobre 1617, ivi, p. 492.

⁵⁵ Id. a Id., *Vigne di Pera*, 9 giugno 1618, ivi, pp. 492–493 e 3 luglio 1618, ivi, pp. 493–494.

⁵⁶ Lettera del sultano a Ferdinando II, Costantinopoli, ca. i primi di giugno 1619, ivi, pp. 495–497. Cfr. anche l'avviso del bailo Almorò Nani al doge, *Vigne di Pera*, 12 maggio 1619, ivi, pp. 494–495.

“scellerati Todeschi” – secondo Bethlen – che arrivavano dall’Ungheria imperiale attraversando il Principato⁵⁷. La richiesta della restituzione di Jenő fu ribadita all’ambasciatore di Transilvania presentatosi alla Porta l’inizio di agosto 1619 con la minaccia dell’uso della forza nel caso in cui ciò non fosse avvenuto. L’ambasciatore subì in quest’occasione l’affronto di essere ricevuto dopo i suoi colleghi di Ragusa il giorno dell’udienza del sultano, perché egli era un semplice “messo d’un Vaivoda del Gran Signor”. Venne però a trovarsi tra due fuochi: da un lato le minacce del padiscià, dall’altro quelle dei suoi sudditi, che si diceva gli avrebbero tolto la vita qualora avesse acconsentito alla restituzione della fortezza in questione⁵⁸.

Nel frattempo era scoppiata la guerra dei Trent’Anni: il principe Bethlen scese in campo il 26 agosto 1619 marciando alla volta di Praga in difesa degli insorti cechi. La guerra lo avrebbe impegnato, tra alterne vicende, tra stipulazioni di paci e ritorni in campo, per tutto il resto della sua vita. Alla fine sarà costretto a inchinarsi alle armate imperiali: troppo piccolo era il suo Principato per sostenere il confronto con gli Asburgo e gli eserciti della Lega cattolica, specie dopo l’entrata nel conflitto del generale Wallenstein e nonostante il costante supporto militare della Porta⁵⁹.

⁵⁷ Id. a Id., *Vigne di Pera*, 21 luglio 1619, ivi, pp. 497–498.

⁵⁸ Id. a Id., *Vigne di Pera*, 4 agosto 1619, ivi, pp. 498–500.

⁵⁹ Cfr. G. Nemeth – A. Papo, *Il principe di Transilvania Gabriele Bethlen, Venezia e la guerra dei Trent’Anni* cit.

O RELATARE DESPRE CUCERIREA CETĂȚII ORADEA DE CĂTRE TRUPELE IMPERIALE ÎN ANUL 1692

Diana IANCU*

A RELATING ABOUT THE CONQUEST OF ORADEA BY THE IMPERIAL TROOPS IN 1692

Abstract

In this paper we present a document that describes some aspects of Oradea fortress history. We focus on the Ottoman siege of the fortress in 1598 and 1660, concluded with the conquest of the Oradea's fortress. They reigned here until 1692, when the Austrian troops conquered the fortress and the city of Oradea, fact that caused significant changes in the politic, cultural, social and religious life of Oradea city.

Keywords: Oradea, Demetrio Degni, Donath Heissler, Ottoman Empire, siege.

Introducem în circuitul științific un document în care este consemnată cucerirea Cetății Oradea, în anul 1692, de către trupele imperiale conduse de renumitul comandant Donath Heissler. Documentul la care ne referim este conservat la Arhivele Statului din Modena (Italia), fondul *Miscellanea Avvisi a stampa*, relatarea purtând următorul titlu: *Breve e veridica Relazione del sig. generale Co: Haysler dell'inespugnabile città e Fortezza del gran Varadino resosi all'armi invitte della Maestà dell' Imperatore il giorno 5.giugno 1692 / in Modona, nella stamperia del Degni 1692*¹.

Demetrio Degni s-a născut la Barletta în anul 1648. În anul 1671 s-a transferat la Modena, unde, după o scurtă perioadă de inactivitate, a instalat o tipografie în care a tipărit mai multe cărți, dar în special o gazetă săptămânală. În apropierea tipografiei și-a deschis și o „librărie”. Despre activitatea sa tipografică avem informații certe începând cu anul 1677. În acel an a fost tipărit un volum de poezii intitulat *De Bello Siciliae*, semnat de medicul Bernardino Ramazzini.

Prestigiul jurnalistului a sporit prin editarea unei gazete săptămânale cu titlul: *Modona*. Cuprindea știri aduse de curieri din diverse orașe europene. Rubricile ziarului lui Demetrio Degni începeau cu știrile din Italia. Degni, care era totodată tipograf, editor și redactor, acorda prioritate informațiilor de ordin diplomatic și militar.

Perioada de activitate intensă a coincis cu asediul otoman al Vienei – 1683 și cu acțiunile Ligii Sfinte, care au respins trupele otomane. Demetrio Degni a publicat *Giornali dal campo Cesareo*. În acest periodic a descris activitatea trupelor în diferite tabere imperiale. Activitatea publicistico-editorială a lui Demetrio Degni se caracterizează și prin publicarea volumelor cu caracter istorico-militar. În 1684 a tipărit *Ragguaglio storico di quanto è accaduto nell'assedio di Vienna e l'Assedio di Vienna d'Austria*, iar în 1685 a apelat la dramaturgul Bartolomeo Scala pentru publicarea volumului *Ungheria Compendiata*, în

* Muzeul Cetății și Orașului Oradea, iancudiana@yahoo.com.

¹ Archivio di Stato di Modena, *Miscellanea Avvisi a stampa*, b. [busta=plicul] nr. 3: *Breve e veridica Relazione del sig. generale Co: Haysler dell'inespugnabile città e Fortezza del gran Varadino resosi all'armi invitte della Maestà dell' Imperatore il giorno 5.giugno 1692 / in Modona, nella stamperia del Degni 1692*.

care autorul, utilizând opere cu caracter istoric, a făcut o radiografie a istoriei Orientului european².

În prefața cărții *Diario della campagna fatta in Ungheria del 1688* își prezenta metodele de lucru. Sublinia faptul că prezintă informațiile cu obiectivitate și sinceritate. Autorul utiliza metode tipic jurnalistice, având la bază cultul știrii, valoarea obiectivă a evenimentului. Intenția lui este aceea de a furniza date și nu păreri³.

Demetrio Degni a intrat în conflict cu autoritățile ecleziastice, la 28 martie 1698 fiind privat, de către Inchiziție, de licența de a tipări. Episodul poate fi inserat într-un moment de anumită tensiune politică. La acel moment, Curia se confrunta cu o renaștere periculoasă a mișcării (import-export-print) a cărților interzise, realizate cu complicitatea mai multor vânzători de carte și cu plăcerea ambiguă a casei Este, care pare că achiziționa aceste cărți pentru biblioteca lor.

Condamnarea lui Degni s-a dorit a fi una preventivă și exemplară. I s-a dat șansa de dezlegare, cu condiția să se căiască în public, în fața tuturor celorlalți librari din Modena, cu pocăință și devotament. Odată făcut acest act de penitență, uneltirile împotriva lui nu au încetat. După ce a publicat în 1699 *Compendiu de Historia*, prin care a sintetizat evenimentele secolului precedent, în anul 1701 a fost din nou cenzurat. De această dată acuza venea din partea Statului. Erau anii războiului de succesiune spaniolă. În valea Padului se confruntau armatele imperiale și franco-spaniolă. Rinaldo I, Duce de Modena, a decis inițial să mențină o politică de neutralitate. Demetrio însă, în gazeta sa, a criticat manevrele militare ale Mareșalului Cattinat, comandantul suprem al armatelor franco-spaniole. Ducele de Modena, Rinaldo, cu o mare diplomație, a trimis doi ambasadori să se scuze cu ambii comandanți ai armatelor. A primit plângeri din partea comandantului Cattinat pentru informațiile publicate în articolul respectiv. Pentru a evita complicațiile internaționale, Ducele a decis suspendarea publicației. După acest episod, Degni a părăsit Modena și s-a stabilit la Cesena, unde a publicat un ziar intitulat *Cesena*. Între anii 1709 – 1710 a publicat *Compendio storico* și *Il Mondo in armi*. În anul 1713 a fost nevoit să părăsească Cesena pentru a se stabili la Pesaro, unde a continuat activitatea de tipărire a gazetelor⁴.

În partea introductivă a textului intitulat *Breve e veridica Relazione del sig. generale Co: Haysler dell'inespugnabile città e Fortezza del gran Varadino resosi all'armi invitte della Maestà dell' Imperatore il giorno 5 giugno 1692* se face referire la poziția geografică, respectiv strategică a orașului Oradea, la forța și totodată la vechimea acestui oraș. Se menționează faptul că este locul unde au fost înmormântați doi regi renumiți: regele Ladislau I și regele Sigismund de Luxemburg. Autorul nu omite menționarea unui fapt semnificativ din istoria orașului Oradea, și anume că era un oraș episcopal. În continuare, relatează asediile întreprinse de turci în anii 1598 și 1660. Reproducem în rândurile următoare consemnările cu privire la atacarea și cucerirea cetății: „Acest mare oraș arhiepiscopal a suferit în anul 1598, când puterea era în mâna austrieilor, un asediu riguros cu 60 m. de combatanți, sub conducerea lui Omar Pașa, dar datorită valorosului curaj al lui Melchior Redern (Melchior von Rödern) și Kirel Georgi (Király György)⁵, care erau atunci comandanți, Pașa a fost respins cu vitejie de 12 ori”. Asediatorii, care au încercat cucerirea cu pierderea a 13 m. dintre oamenii săi, au hotărât încetarea asediului.

Documentul face referire la cucerirea cetății Oradea de către turci în anul 1660. Au fost apoi constrânși, Garnizoana militară și orașenii, să capituleze înaintea lui Ali Pașa, care în anul 1660 a trecut cu furie la asaltul Cetății cu 50 de mii de combatanți. Pe lângă moartea colonelului Ratz Ianos, care era comandantul cetății, efectivul garnizoanei se micșora zi de zi, și era mai mereu disperată în speranța unui ajutor. În cele din urmă, la

² Salvatore Adorno, *Demetrio Degni*, în *Dizionario biografico degli italiani*, 1988 (http://www.treccani.it/enciclopedia/demetrio-degni_%28Dizionario-Biografico%29/).

³ Rosa Lupoli, *Demetrio Degni primo „giornalista” modenese*, în „Quaderni Estensi”, IV (2012), p. 362-385.

⁴ http://www.treccani.it/enciclopedia/demetrio-degni_%28Dizionario-Biografico%29/.

⁵ Breve e veridica Relazione dal sig. generale Co: Haysler dell'inespugnabile città e Fortezza del gran Varadino resosi all'armi invitte della Maestà dell' Imperatore il giorno 5 giugno 1692 / in Modona, nella stamperia del Degni 1692.

7 august, după două luni de asediu dur, dislocând serviciul garnizoanei și a cetățenilor, în număr de 300, trupele s-au îndreptat spre Debrețin, astfel această cetate a rămas sub puterea turcilor⁶.

Oradea a devenit reședință de pașalâc până în anul 1692, când cetatea a fost cucerită, după un lung asediu, de către armata habsburgică, aflată sub conducerea generalului Donath Heissler, despre care se consemnează următoarele: „Ajungând generalul Haysler în piață, a dat dispozițiile necesare, a ridicat «bateriile», apa din șanț a fost golită, a început să-i chinuiască pe asediați cu bombardarea neîncetată, și cu frecvența unui număr mare de grenade, bombe, cărora cu același elan le răspundeau turcii, au fost vărsări de sânge de ambele părți. Dar, în cele din urmă, apărătorii, în lipsa alimentelor și speranța unui ajutor (în zadar Tekely le-a promis ajutor) și văzând atacată Garnizoana, obosiți de lungile bătălii, reduși la extrem de multe privațiuni, pentru a nu se vedea măcelăriți de atacatori, dacă ar fi fost cucerii prin forța armelor, au arborat steagul alb și au capitulat, prin acceptarea unor condiții, care le-au fost acordate de către General”⁷.

Deosebit de semnificative din perspectiva noastră sunt concluziile din încheierea relatării: „Pentru creștinism a fost însemnată recăștigarea cetății, care poate fi numită zidul de apărare a Regatului Ungariei, care deschide calea unor semnificative și glorioase progrese, care ține într-o ascultare stabilă popoarele Moldovei, Valahiei, țări care se extind până la Marea Neagră... Să se transmită mulțumiri Înălțimii Sale, care a felicitat armata, lui Augusto Leopold pentru cucerirea acestei formidabile cetăți, căzută în mâinile creștinilor, tocmai în ziua de 5 iunie, zi în care s-a aniversat solemnă Sărbătoare a Corpus Domini, pe care Biserica Sfântă o celebrează peste tot cu glorioase triumfuri”⁸.

Din analiza acestui document se desprind unele aspecte de certă importanță. Este recunoscută poziția cetății Oradea, cel mai important centru strategic din Vestul Transilvaniei. Este descrisă cucerirea cetății de către turci. De o descriere mai detaliată se bucură cucerirea cetății de către austrieci, în anul 1692, care a determinat profunde transformări în viața politică, culturală, socială și religioasă a orașului Oradea.

Reproducem o imagine cu titlul: *FOGLIETTO CHE NON FALLA. TEMPO GUERRIERE FORTUNA CHE GIRA*, care face referire la o stampă realizată de gravorul Giuseppe Maria Mitelli în anul 1692. Acesta s-a născut la Bologna în 1634, fiind fiul cunoscutului pictor și gravor Agostino Mitelli.

Inscripția incizată centrală este următoarea:

FOGLIETTO CHE NON FALLA. TEMPO GUERRIER, E' FORTUNA, CHE GIRA.

Alte inscripții sunt: LAVORO (mai jos) și în centru, la dreapta: IO VOLTO.

Pe roată sunt inscripționate numele continentelor: EUROPA – ASIA – AFRICA – AMER.

Jos în stânga: TURCHIA. OIME STO MALE. E PIU CHE NON SI DICE.

În dreapta jos: IL GRAN VARADINO RIPRESO A' TURCHI. 1692.

În dreapta jos - semnătura autorului: G.M. MITELLI I.E.F

Reține atenția inscripția:

FOGLIETTO CHE NON FALLA. TEMPO GUERRIER, E' FORTUNA, CHE GIRA.

Foglietto che non falla sugerează trecutul pacific și identitatea care nu se pierde. *Tempo guerrier* ilustrează timpul justițiar.

Este reprezentată înfrângerea turcilor de către Imperiul Habsburgic, în anul 1692. Se poate citi: „Il Gran Varadino ripreso a Turchi” – *Oradea Mare recăștigată de la turci. 1692.*

Tot cu privire la acest eveniment este imaginea războinicului care strivește un turc. Alăturat sunt inscripționate cuvintele: „Turcia: Cât de mult sufăr. Mai mult nu se poate spune!”. În acest caz războinicul reprezintă Imperiul habsburgic care a învins Imperiul otoman.

Se impune să remarcăm simbolistica elementelor: clepsidra, crucea și minaretul. Clepsidra sugerează scurgerea timpului, dar și întoarcerea la origini, fapt care s-a întâmplat

⁶ *Ibidem.*

⁷ *Ibidem.*

⁸ *Ibidem.*

prin cucerirea cetății ocupată de către turci în anul 1660. Timp de 32 de ani Oradea a fost transformată în reședință de pașalâc.

Înfrângerea turcilor de către trupele imperiale conduse de generalul Donath Heissler a însemnat readucerea cetății Oradea în sfera lumii creștine, practic reîntoarcerea la origini, lucru sugerat și de prezența clepsidrei. Surprinderea minaretului în cădere indică triumful Crucii, al creștinismului. Personajul cu aripi care își ascute sabia poate reprezenta statul puternic, iar persoana care învârtte roata întruchipează un stat mai mic. Acestea acționează împreună pentru a înfrânge statul inamic. Imaginea reprezintă o satiră la adresa războiului.

Lucrarea este un tablou alegoric cu privire la declinul imperiului otoman, „omul bolnav al evului mediu”.

FOGLIETTO CHE NON FALLA. TEMPO GUERRIERE FORTUNA CHE GIRA

Autor: GIUSEPPE MARIA MITELLI (Bologna 1634-1718)⁹

Anexă documentară

Archivio di Stato di Modena, *Miscellanea Avvisi a stampa*, busta n. 3

BREVE; E VERIDICA RELAZIONE DELL'IMPORTANTE ACQUISTO FATTO DAL SIG. GENERALE CO: HAYSLER DELL'INESPUGNABILE CITTÀ, E FORTEZZA DEL GRAN VARADINO RESOSI ALL'ARMI INVITTE DELLA MAESTÀ DELL'IMPERATORE IL GIORNO DELL' 5 DI GIUGNO 1692/, IN MODONA, NELLA STAMPERIA DEL DEGNI 1692

La fortissima, & antica Città del Gran Varadino, chiamata in tedesco Grossvardein, che à fronte della Transilvania regna su'l Fiume Cryso, il non più oltre à termini della Superiore Ungheria, è composta di trè Borghi, con un nuovo recinto alla Reale, la di cui gran Fortezza (che anticamente in trè piccole era distinta) ferve di deposito à Cadaveri de'

⁹ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/730799> (accesat 21.11.2017).

due famosi Rè Sigismondo, e Ladislao. Questa Aerchiepiscopale, e gran Città soffersse l'anno 1598 ch'era in potere degli Austriaci un rigoroso Assedio con 60 m. combattenti sotto la condotta di Omar Bassa, mà dal valoroso coraggio di Melchiore Redern, e Kirel Georgi, che n'erano all'hora i Comandanti, restò quel Bassa per 12 volte bravamente respinto ne 12. Assalti che indarno tento con la perdita di 13 m. de' suoi, onde li convenne levarne disperatamente l'Assedio. Si viddero poi di nuovo costretti quel Presidio, e Borghesi di capitolare la resa ad Ali Bassa, che l'anno 1660 se ne passò furiosamente ad investire questa gran Piazza con 50 m. de' suoi, perche oltre la morte del Colonnello Ratz Ianos, che n'era il Comandante, andavano anco giornalmente minorando, e la Guarnigione, e li viveri, e sempre più disperata in essi la speranza de' bramati socorsi, risolse alli 7 di Agosto, dopò due mesi di duro assedio sloggiare l'avanzo di quel valoroso Presidio, unito a' Cittadini, che con 300 Carriaggi s'incaminò à Debreccino, e così questa gran fortezza resto in potere de' Traci.

Mà dopò la liberazione memorabile dell'Assedio di Vienna, e la presa di Buda, di Essech, e di molt'altre Piazze della Superiore, & inferiore Ungheria, è stato sempre a cuore a' Cesarei di riacquistare la sopradetta Piazza; onde conforme le congiunture de' tempi si è tenuta da' medesimi molti mesi bloccata, per vie più indebolire quel potente Presidio: Sinché alla fine conosciuta la necessità di stringerla con risoluto Assedio, prima che i Turchi, e Tekely co' Tartari fossero in stato di soccorrerla nella presente Campagna, come vanamente propalavano, ne fù dalla Maestà di Cesare appoggiata la direttione al valore, & esperienza militare del Generale Conte Haysler, che celeremente s'incaminò ad eseguirne i Cesarei comandi alli 5 di Maggio.

Pervenuto detto Generale sotto la Piazza, fatte le necessarie dispositioni, erette le Batterie, e levata l'acqua dal Fosso, cominciò à tormentarla con incessanti tiri di grossi Cannoni, e con la frequenza di un numero ben grande di Granate, e Bombe, alle quali però con pari ardire, e valore corrispondevano li Turchi, che non mancarono pure di fare ocn vigore numerose sortite, con spargimento di sangue da ambe le parti. Mà alla fine mancando a Difensori col vitto, anche la speranza de'socorsi, che indarno dal Tekely se li facevano sperare, e vedendo i Nostri in stato di attaccare il Minatore alla Piazza, stanchi dalle lunghe fatiche, e ridotti all'estremo de' patimenti, per non vedersi trucidare da' Vincitori, se à forza d'armi l'havessero espugnata, risolsero di spiegare Bandiera bianca, e di capitolare con le consuete conte Conditioni la resa à patti di buona guerra, che dal predetto sig. Generale, le furono fedelmente accordate.

Grande è stato per il Christianesimo il riacquisto di sì gran Piazza, come quella, che veramente può dirsi l'Antemurale del Regno d'Ungheria, e che apre la strada à maggiori, e più gloriosi progressi; Che tiene in una stabile obbedienza i Popoli della Transilvania, e che pone in soggettione i Prencipi della Moldavia, e della Valachia, li di cui Paesi s'estendono fino al Mar Nero.

Dopò la resa di detta Piazza, sono anche cadute in potere de'Cesarei le vicine fortezze di Gyula e Genù.

Si porga dunque gratie all'Altissimo, che si è degnato di felicitare l'Armi dell'Augusto Leopoldo con la resa di questa formidabile Fortezza, caduta appunto nelle mani de' Fedeli il giorno delli 5 di Giugno, che è stato quello, in cui correva quest'anno la solennissima festa del CORPUS DOMINI, di cui la Chiesa Santa ne celebra da per tutto gloriosi trionfi...

CUCERIREA TIMIȘOAREI DE CĂTRE HABSBURGI (1716) ÎN IZVOARE VENEȚIENE DE EPOCĂ*

Florina CIURE**

THE HABSBURG CONQUEST OF TIMIȘOARA (1716) IN CONTEMPORARY VENETIAN SOURCES

Abstract

The Venice State Archive preserves in the collection *Senato Secreta, Dispacci Germania*, some information about the conquest of Timisoara by the Imperials in the year 1716. *Dispacci* – the letters that the Venetian ambassadors had to send regularly (every week) to the central authorities of the Serenissima, were signed by the Venetians diplomats accredited to the Habsburgs, Carlo Ruzzini and Pietro Grimani. Since August of 1696, Carlo Ruzzini announced the intentions of the Imperialists to proceed immediately to the conquest of Timisoara and adds to his *dispaccio* a plan of the fortifications executed by the Ottomans. There are more dispatches sent by Ambassador Pietro Grimani in the fall of 1716, in which are presented in detail the actions of the imperialists that culminated with the conquest of the city so far controlled by the Ottomans. The Venetian Senate, in charge of foreign policy of the Republic, also received the conditions of capitulations of the Ottomans and the points approved by the Habsburgs. The numerous and accurate information contained in the letters are largely drawn from the correspondence sent to the Emperor by Prince Eugene of Savoy from the military camp of operations. The letters kept at the State Archives of St. Mark's offer new evidences of an important event in the history of Timisoara, also reflecting the degree of knowledge of the realities of this part of Europe in Venice.

Keywords: Timișoara, 1716, Venetian Archives, Habsburg Monarchy, Ottoman Empire.

Arhiva de Stat din Veneția găzduiește, în fondul *Senato Secreta, Dispacci Germania*, informații despre cucerirea Timișoarei de către habsburgi în anul 1716¹. *Dispacci* – scrisorile

* Varianta în limba italiană a acestui articol, cu titlul *La conquista asburgica di Timișoara (1716) nelle fonti veneziane coeve*, a fost publicată în *Quaestiones Romanicae*, V, *Lucrările Colocviului internațional Comunicare și cultură în România europeană* (ediția a V-a/ 24-25 iunie 2016), JatePress&Editura Universității de Vest din Timișoara, Szeged, 2017, p. 628-651.

** Muzeul „Țării Crișurilor” din Oradea, florinaciure@gmail.com.

¹ Informații despre cucerirea Timișoarei de către habsburgi se regăsesc în diferite studii, dintre care amintim: George Postelnicu, *Asediul și cucerirea Cetății Timișoara în 1716*, în *Banatul*, 3, 1926, p. 20-32; Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, Timișoara, 1943; Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*, prefată și note de Costin Feneșan, Timișoara, 1982; Liviu Groza, *Documente mai puțin cunoscute despre asediul și cucerirea Timișoarei de către prințul Eugeniu de Savoya în octombrie 1716*, în *Analele Banatului*, Serie Nouă, VI, 1998, p. 417-450; Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II, partea a II-a, *Vilayetul de Timișoara: 1552-1716*, Timișoara, 2005, p. 306-314; Idem, *Prin Timișoara de odinioară. I. De la începuturi până la 1716*, Timișoara, 2006, p. 177-209; Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, ediția a II-a, Timișoara, 2006; Mihai Oprea, *Timișoara: Monografie urbanistică*, vol. I: *Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, Timișoara, 2007; I. Hațegan, *Timișoara în evul mediu*, Timișoara, 2008; Costin Feneșan, *Artileria cetății Timișoara la 1716*, în *Analele Banatului*, Serie

pe care ambasadorii venețieni trebuiau să le trimită regulat (săptămânal) autorităților centrale ale *Serenissimei* – se regăsesc în trei *filze*, adică pachete, și au fost semnate de către Carlo Ruzzini și Pietro Grimani, reprezentanți de seamă ai diplomației venețiene.

Ambasador la cele mai importante curți ale vremii, la Madrid, Viena sau Constantinopol, Ruzzini a desfășurat o meritorie activitate diplomatică la congresele de la Utrecht (1712) și Passarowitz (1718), ajungând chiar doge al Veneției². Încă din august 1696, el anunța intențiile imperialilor de a iniția imediat un asediu decisiv asupra Timișoarei: „[...] e pe punctul de a efectua, în vreun fel, importantul atac. Se consideră că în două zile ar putea ajunge întreaga armată în fața incintei, în timp ce ultimele *avvisi*, aduse de un expres, spuneau că înaintarea trupelor fusese stabilită pe 29 trecut”³. Diplomatul venețian adaugă la *dispaccio* o hartă cu trupele habsburgice și principalii lor comandanți, dar și o alta cu fortificațiile executate de către otomani. „Consider că ar putea fi util să atașez cu această scrisoare și harta acelor fortificații, care, după cum am mai spus, constau în trei puncte principale de apărare: palanca, cetatea și un mic castel”⁴, continua Ruzzini în raportul trimis autorităților centrale ale *Serenissimei Republici*. Conform legendei redactate în limba franceză, pe hartă sunt indicate principalele porți de acces: Belgrad, Lipova, Cenad și a Castelului⁵. El explică, apoi, care va fi desfășurarea operațiunilor: „prima tentativă va fi de a lovi, cu foc neîncetat, Timișoara. Trecută fiind, de mai multe zile, de Klein Canissa toată artileria grea, escortată de trupele daneze și îndreptată spre cetate, spre o mai mare facilitare a transportului, fiecare comandant, deasupra carelor cu propriile bagaje, va trebui să aducă nu anumit număr de bombe [...]. Ca să fie stabilită, ba chiar scurtată comunicarea cu Dunărea, să fie ridicat un nou pod peste Tisa spre Sabbia, și pentru ca să fie mai ușor, nu numai de a transmite *avvisi*, ci și de a trimite ajutoare, va trebui, între Timișoara și Tisul, să se afle un valoros corp de cavalerie. Și ca să aflați ultimele vești, a ajuns la gurile Tisei flota, în timp ce fusese împiedicată debarcarea turcilor, rămâne blocat drumul împotriva manevrelor acelei părți mereu invidioase, existând o poartă care permite intrarea într-o bună bucată din țară [...]”⁶.

Mai numeroase sunt epistolele trimise de ambasadorul Pietro Grimani, în perioada 5 septembrie – 7 noiembrie 1716; în ele sunt prezentate în detaliu acțiunile imperialilor, care au culminat, la 13 octombrie 1716, cu cucerirea orașului, controlat până atunci de către otomani. Ambasadorul Pietro Grimani, în funcție pe lângă împăratul Carol al VI-lea din 9 martie 1713, se afla la sfârșitul lui septembrie 1714 la curtea imperială, la Schwerin, pentru a-l înlocui pe predecesorul său, Vettor Zane. În decembrie 1714, Republica era în război cu Poarta Otomană; turcii invadaseră și cuceriseră, în decurs de câteva luni, Moreea. Din acel moment, Grimani a încercat să înduplece curtea imperială să ridice armele împotriva otomanilor, aducând în discuție beneficiile alianței din 1684. Pentru reînnoirea Ligii Sfinte, în martie 1715 ambasadorii extraordinari Michele Morosini și Vettor Zane au ajuns la Viena, dar pentru că acesta din urmă era foarte bolnav și pe punctul de a trece la cele veșnice, a fost înlocuit de Grimani, care un an mai târziu (13 aprilie 1716) a reușit să ducă la bun sfârșit tratativele. Între timp l-a angajat în slujba Republicii pe generalul sas Johann Mathias von Schulenburg, care luptase alături de Eugeniu de Savoia și care, în august 1716, a fost victorios în încercarea decisivă de a elibera Corfù de asediul otoman⁷.

În scrisoarea trimisă, la 5 septembrie 1716, de către Pietro Grimani magistraturilor venețiene, se regăsesc primele informații despre evenimentele viitoare: „A trimis Principele Eugenio, prin curier, vești despre sosirea lui la jumătate de oră distanță de Timișoara, precedat

Nouă, *Arheologie – Istorie*, XX, 2012, p. 245-257; Idem, *O descriere a cetății Timișoara din august 1716*, în *Analele Banatului*, Serie Nouă, *Arheologie – Istorie*, XXII, 2014, p. 295-299; M. Opreș, Mihai Botescu, *Arhitectura istorică din Timișoara*, Timișoara, 2014; Adriano Papo, Gizella Nemeth, *Il principe Eugenio di Savoia e la riconquista di Temesvár*, în *Quaderni Vergeriani*, an XII, nr. 12, 2016, p. 11-71.

² Mario Brunetti, *Carlo di Marco Ruzzini*, în *Enciclopedia italiana*, 1936 (http://www.treccani.it/enciclopedia/carlo-di-marco-ruzzini_%28Enciclopedia-Italiana%29/).

³ Archivio di Stato di Venezia (în continuare: ASV), *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 176, c. 310.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Vezi A. Papo, G. Nemeth, *op. cit.*, p. 66-67.

⁶ ASV, *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 176, c. 312v.

⁷ Giuseppe Gullino, *Pietro Grimani*, în *Dizionario biografico degli italiani*, 2000 ([http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-grimani_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-grimani_(Dizionario-Biografico)/)).

de o mare parte din cavalerie și urmat, la puțin timp, de restul mării armate și de multe trupe”⁸. Însă drumul nu a fost lipsit de dificultăți pentru armata imperială: „Marșul a fost deosebit de greu, datorită căldurii și aridității terenului traversat, care nu potolește setea cu apă și nu face față necesităților armatei. Infanteria a suferit cel mai mult, căci au rămas în urmă destul de mulți soldați vlăguți și doborâți de călătoria obositoare și de lipsa celor trebuincioase. Totuși, odată depășite aceste dificultăți, s-a început încercuirea cetății, pentru a-i împiedica pe turci să trimită întăriri garnizoanei care, în acest moment, se crede că este formată din circa opt sau zece mii de soldați”⁹. Ambasadorul atașează la prezentul *dispaccio* „Schiza asediului Timișoarei”, în care, de exemplu, numele celor patru porți de intrare în oraș este indicat în limba turcă. Continuă apoi să prezinte dificultățile întâmpinate de agresori și în ceea ce privește proviziile, pe care trebuiau să le primească după cum fusese stabilit: „Se plânge îndeosebi principele de furnizori, care nu s-au îngrijit de depozite și de carele de transport cu cât se angajaseră prin contract. Cea mai mare grijă este pentru transportarea proviziilor, cu atât mai necesare acum, cu cât armata, înaintând în provincie, a pierdut posibilitatea de a fi alimentată pe calea apelor. Mă surprind cu atât mai mult aceste deficiențe, cu cât au fost multe rapoarte despre starea depozitelor la sosirea Principelui Eugenio în armată, lucruri care mi-au fost confirmate, prin viu grai, chiar de către comisarul general, în momentul plecării spre Ungaria”¹⁰. În același *dispaccio* a fost inclusă o scrisoare pe care principele Eugeniu de Savoia a trimis-o dogelui Veneției, la 31 august, „din tabăra de lângă Timișoara”, în care îi mulțumea pentru bucuria arătată față de victoriile armatei imperiale împotriva dușmanului comun. O altă scrisoare, datată cu 25 septembrie 1714, „din tabăra dinaintea Timișoarei”, va fi expediată de principele Eugeniu de Savoia pentru a-l felicita pe doge cu ocazia victoriei venețienilor împotriva turcilor în Corfù¹¹.

Ambasadorul *Serenissimei* continuă să trimită, la 19 septembrie, un alt *dispaccio*, în care descrie pregătirile habsburgilor pentru declanșarea asediului: „Se pare că principele intenționează, în curând – spunea el – să inițieze atacul, întrucât lucrările au avansat aproape până la șaizeci de pași de șanț, în ciuda faptului că turcii au încercat, ce e drept în zadar, să-i împiedice prin diferite diversiuni. S-a lărgit șanțul, care a ajuns la o lățime de zece picioare și plin cu apă până la înălțimea de opt. Se speră că săptămâna viitoare se va putea primi vestea cuceririi palâncii, după care va începe atacarea cetății care, strânsă din atâtea părți, va trebui până la urmă să capituleze în fața forței agresorilor”¹².

O săptămână mai târziu, pe 26 septembrie, Grimani transmite magistraturii venețiene ultimele vești primite din teatrul de operațiuni: „Scrisorile din tabăra de lângă Timișoara sunt din 15 și din 18 luna curentă. Din primele aflăm că lucrările au avansat până la treizeci de pași de șanțul primei palânci, dar cu cât mai mult se încercuiește cetatea, cu atât crește și focul și apărarea dușmanilor. Turcii nu au încercat, după cele transmise până acum, decât o singură dată să iasă, în partea opusă a cetății, peste Bega, spre tabăra mareșalului Palfi¹³, acoperiți de tunurile lor, nu se știe dacă pentru a recupera proviziile rămase în mlaștinile din zonă sau doar pentru a-și face drum ca să iasă din oraș; dar, întâmpinați cum se cuvine și bătuți de câteva trupe de campanie, au fost obligați să se retragă fără să realizeze vreo întreprindere. Cea mai bună veste conținută de amintitele scrisori constă în sosirea marelui convoi cu artileria grea de la Buda, care se știe că este urmată apoi de cea de la Esech, care mărșăluia sub comanda generalului Langlet. Imediat au fost puse în acțiune tunurile, după cum reflectă ultimele *avvisi*, și se calculează că pe 21 sau cel mai târziu pe 23 va fi atât de tare deschisă breșa, că se va putea da asaltul general asupra primei palânci”¹⁴.

Într-un *dispaccio* trimis la 3 octombrie 1716, Grimani vorbește de întăririle pe care otomanii erau pe punctul de a le primi: „După ce s-a zvonit de multe ori că turcii au trecut

⁸ ASV, *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 206, c. 373.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, c. 374.

¹¹ *Ibidem*, c. 9v.-10.

¹² *Ibidem*, c. 415.

¹³ Conte János Pálffy, comandantul cavaleriei în armata imperială (Bruno Mugnai, *L'esercito imperiale al tempo del principe Eugenio di Savoia (1690-1720)*, partea a II-a: *La cavalleria*, vol. 2, Soldiershop, 2013).

¹⁴ ASV, *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 206, c. 431.

Dunărea în ajutorul oraşului asediat, în fine ştirea se adevăreşte. Paşei de Timişoara i-a venit ideea de a trimite un mesager la Belgrad, care deghizat a reuşit să treacă de pază şi să traverseze teritoriul ocupat de armata imperială. A transmis veşti, atât despre agresori şi despre apărare, cât şi despre necesitatea de a ceda cetatea, dacă nu va fi în curând înprospătată garnizoana obosită şi decimată. Asupra unui astfel de raport, paşa de Belgrad, care se ştie că a fost ridicat de sultan la marele şi periculosul post de prim vizir, a solicitat cu toată puterea dispoziţiei pentru formarea unui corp de armată, cu care să poată în vreun fel să-i vină în ajutor. După ce au ridicat un pod peste Dunăre, au trecut de cealaltă parte a fluviului, se crede că în jur de treizeci de mii de cai, între care un mare număr de ieniceri, toţi cu misiunea de a pătrunde în oraş, ca să revigoreze cu ei apărarea. Aga ienicerilor a fost numit conducătorul acţiunii, primind titlul de seraschier, el personal însoţind miliţiile până la pod, unde cu ameninţări şi cu promisiuni, dar şi cu daruri, a încercat să-i încurajeze pentru fapte demne de gloria otomanilor¹⁵. Dar şi imperialii au rămas vigilenţi: „Pe de altă parte Principele Eugenio, avertizat de aceste mişcări, a întărit cu câteva regimente de cavalerie câmpul de luptă al mareşalului Palfi, şi a desprins câteva trupe pentru a descoperi numărul forţelor şi planurile turcilor [...]. Între timp au continuat lucrările şi fortificarea stabilimentelor de deasupra şanţului. Au fost ridicate baterii de tunuri şi mortiere, care băteau Palanca şi deschideau în diferite părţi breşa, cu mare succes”¹⁶. În ajutorul agresorilor au sosit din Transilvania şi de la Petervaradin alte regimente, dar şi proviziile atât de necesare armatei.

„A ajuns, în sfârşit, luni, atât de mult aşteptatul curier, cu vestea de bun augur a fericitului asalt dat Palâncii Timişoarei”, anunţa ambasadorul la 10 octombrie 1716. „Acţiunea n-a avut loc decât din data de 1 luna aceasta, chiar dacă dispoziţiile au fost luate încă din 26 trecut. Erau deja ridicate podurile în faţa breşei pentru a trece şanţul, format de un braţ al râului Bega, când turcii au aruncat cu toată puterea asupra acestora mare foc, fiind nevoie de câţva timp pentru a le repara şi reface. După acest succes, un alt impediment a fost cauzat de creşterea apelor, care au făcut podurile să plutească, acestea sprijinindu-se pe câţiva pari de lemn, aruncaţi pe fund pentru a servi drept bază şi susţinere. Principele Eugenio a fost obligat, pentru a înlătura dezordinea, să devieze o parte din ape din partea superioară a oraşului; în sfârşit, depăşite aceste obstacole, lucrurile s-au aranjat pentru asaltul general [...]; în mai puţin de o oră imperialii s-au postat deasupra breşei, otomanii fiind obligaţi să se retragă în oraş, cu pierderi considerabile în rândul garnizoanei lor”¹⁷. Lucrurile au avansat cu rapiditate, având în vedere că, la 17 octombrie, ambasadorul mărturisea: „abia terminasem de redactat precedentul dispaccio, că soseşte, pe neaşteptate, şi nesperata ocazie de a expedia curierul Excelenţei Voastre cu vestea fericită a capitulării Timişoarei. A fost cu atât mai bine primită vestea, cu cât cucerirea nu se spera a fi realizată decât la începutul lunii viitoare, potrivit informaţiilor despre fortificaţii şi despre numărul apărătorilor. După asaltul Palâncii au continuat lucrările până în data de 6, luna în curs; dar nefiind stabilite încă bateriile, dar cum rămăseseră întregi toate sistemele de apărare ale inamicilor, a fost mai bine ca atacul să se oprească, pentru a nu-i expune mai mult pe ostaşi focului continuu din cetate. A intrat apoi, cu mare succes, în joc, din partea noastră, marele tun şi mortierele, începând să se formeze breşe în ziduri şi să incomodeze locuinţele, pe care bombele le făceau cenuşă [...] Ajungând lucrurile în acest punct, pe neaşteptate otomanii au redus focul în ziua de 10, şi la puţin timp au arborat steagul alb, paşa încercând să obţină capitularea”¹⁸.

La 31 octombrie a fost semnalată evacuarea Timişoarei: „garnizoana otomană din respectiva cetate a fost condusă până la Dunăre de un corp de cinci sute de soldaţi călare. Este remarcabil că în zilele de după capitulare şi până la plecare, ori de câte ori turcii au vizitat armata, iar germanii oraşul, pentru a-şi procura, reciproc, cele de trebuinţă, nu a avut loc, nici de o parte, nici de cealaltă, nici cel mai mic scandal, ca şi cum miliţiile nu ar fi fost iritate de război, ci s-ar fi aflat pe

¹⁵ *Ibidem*, f. 207, c. 14.

¹⁶ *Ibidem*, c. 15.

¹⁷ *Ibidem*, c. 33.

¹⁸ *Ibidem*, c. 52 v.-53.

timp de pace. Principele Eugenio scrie că din cetate au ieșit circa douăsprezece mii de persoane apte de luptă, pe lângă un mare număr de femei și copii. Cetatea este golită de locuințe, nemairămânând în ea decât puțini evrei și sârbi, dar și din una și din cealaltă națiune cei mai săraci, căci cei mai bogați au preferat mai degrabă să-i urmeze pe cei învinși, decât să se unească cu învingătorii. S-au găsit o sută treizeci și șase de tunuri și mortiere, în afară de o mare cantitate de provizii de război¹⁹.

Cu același *dispaccio* au fost trimise Senatului venețian, magistratura care se ocupă de politica externă a Republicii, condițiile capitulării otomanilor și punctele aprobate de habsburgi. Pe coloana din dreapta a documentului se regăsesc cererile otomanilor, iar pe cea din stânga adnotațiile imperialilor. De exemplu, la primul punct otomanii solicitau să poată pleca nestingheriți „noi cu soțiile și copiii noștri, împreună cu tot ceea ce se află efectiv în casele noastre, iar și carele, caii și alte animale pentru transportul lucrurilor și averilor să rămână la noi”; iar imperialii sunt de acord cu cererea, nepermițând, însă, plecarea dezertorilor²⁰.

Ambasadorul continuă să transmită informații și după reușita asediului și abandonarea orașului de către otomani. „Odată cu cucerirea Timișoarei se termină campania și, ca atare, încetează subiectul cel mai plăcut al veștilor din această parte. Condușă până la Panciova garnizoana acesteia, totul a decurs în ordine, cu bună credință, astfel încât corpul de cavalerie, care a servit drept escortă, s-a reîntors în cadrul armatei. Oricum aceasta se destrămă, îndreptându-se trupele spre cartierele de iarnă, unde sunt destinate. Două vor fi corpurile principale de trupe în părțile mai apropiate de inamic, prin urmare cele mai periculoase. Unul este trimis în Transilvania, mărit cu alte două regimente [...], corpul cel mai puternic rămâne în comitatul Timișoarei, compus din zece regimente de cavalerie, cinci de husari și 12 batalioane, în afară de alte șapte, care se opresc în cetate, drept garnizoană. Tot acest număr considerabil de soldați este organizat sub conducerea Generalului Mersi, ofițer cu merite de seamă și foarte vigilent. El este însărcinat să atace locurile pe care turcii le mai dețin încă în comitat, îndreptându-se deja spre Vipalanca, aleasă de el ca prima etapă”²¹.

În concluzie, putem afirma că venețienii au avut o imagine veridică asupra evenimentelor care au culminat cu cucerirea habsburgică a Timișoarei. Informațiile numeroase și exacte conținute de scrisori provin, în mare parte, din corespondența trimisă de principele Eugeniu de Savoia de pe câmpul de desfășurare a operațiunilor militare imperiale, și prin urmare coincid cu alte izvoare care descriu asediul. În plus, scrisorile găzduite de Arhiva de Stat din Veneția oferă noi informații despre un eveniment important din istoria Timișoarei, reflectând și gradul de cunoaștere a realităților din această parte a Europei la Veneția.

Anexă documentară

I

Serenissimo Principe

Dopo molti anni, ch'inutilmente [doc. deteriorat] pone per oggetto di consideratione [doc. deteriorato] Piazza di Temisuar, e dopo che le [doc. deteriorato] per la presente campagna, furono indirizzate a facilitar i mezi per un [doc. deteriorato] anco nel tempo stesso, che sta per gionger [doc. deteriorato] Frontiere il Sultano, e sul procinto d'eseguirsi, o sarà sin'hora in'alcun modo eseguire l'importante attacco. Si calcola che di due giorni

¹⁹ *Ibidem*, c. 98.

²⁰ *Ibidem*, c. 105.

²¹ *Ibidem*, c. 122.

possa già trovarsi tutto l'esercito Cesareo a vista di quel Recinto, mentre gl'ultimi avvisi, portati da un Espresso dicevano ordinata per il 29 del caduto la mossa, qual in quattro marchie s'inoltrarebbe al luoco del stabilito impegno.

Prima d'esser decisa, fu assai combattuta l'opinione tra i varij sensi di queste Consulte, ma prevalendo, sopra gl'altri, il [doc. deteriorato] la volontà della Corte, specialmente quella di Sua Maestà, se ben [doc. deteriorato] si spiegava per l'inclinatione dell'operare, l'ardor efficace del Duca di Sassonia, secondato dalla diligenza del Marescial Haysler, troncando le perplessità ha fatto preferir i Consigli generosi ai più riservati. Crederò, che possa esser grata alla curiosità il rassegnare nell'unito foglio, la pianta di quelle Fortificationi, e come già rappresentai, consistono in tre principali difese, della Palanca, della Città e d'un picciolo Castello. Se ben per però quei lavori si vedono imperfetti, e condotti senza fianchi, et alcuna regola dell'arte migliore, ad'ogni modo, un Presidio, che si vuole certamente ascenda a dodeci mille huomini, ben potrà col petto, e naturale ostinatione de medesimi [doc. deteriorat] altre mancanze.

Il primo oggetto et beneficio è quello di dar la legge alla diretta della Guerra, invece di riceverla da [doc. deteriorat] con tanto vantaggio, come nell'anno passato, e perciò s'attende, ch'il Sultano per senso di gloria, e per ragion d'interesse non volendo lasciar senza soccorso una Piazza collocata in cos'importante situatione, avanzandosi verso la stessa dia il campo di cimentare una di quelle Giornate dalle quali sempre uscirono i più illustri trionfi, o sarà di confidarsi con piene speranze una simile benedittione del Cielo anco in tal'incontro, s'ella è meritata, e sarà promossa da un'esercito numeroso, aggressivo et avido di far risorgere la riputatione dell' [doc. deteriorat]. L'altro unito foglio spiegherà ancora l'ordine di Battaglia, con cui sarà ripetita la forza di tutta l'Armata, quando venne avanzarsi a fronte dello Nemico.

Intanto il primo tentativo sarà quello di battere, con'incessante fuoco, Temisuar. Passata a Klein Canissa tutta la grossa Artiglieria, era di molti giorni, con la scorta delle truppe danesi, incaminata verso la Piazza, et a maggior facilità de'trasporti, ogni uffitiale, sopra i Carri del proprio Bagaglio, doveva condurre un detto numero di Bombe [...].

Perché sia più stabilita, et anco per breve la communicatione col Danubio sia gettato un nuovo Ponte sopra il Tibisco verso Sabbia, e perché sia più pronto modo, non men di ricever gl'avvisi, et di trasmetter i soccorsi, dovrà, tra Temisuar e Tisul situarsi un vigoroso Corpo di Cavalleria. Per cuoprir l'ultimo s'era avanzata alle bocche del Tibisco la Flotta, mentre impediti i sbarchi all'altri de'Turchi, resta tagliata la strada all'impressioni contro quella parte sempre gelosa, essendo una Porta, che dà l'ingresso nell'apresso di molto Paese. Con tutt'i Reggimenti della Transilvania, tant'anni in passato [doc. deteriorat].

Il Sultano poi, a questo giorno, si movera sicuramente in Belgrado, ma varij erano i discorsi sopra i di lui movimenti. Chi dice stabilita la marchia di tutta l'Armata verso Temisuar, per soccorrerlo, e che asserisce, ch'anzi, rivedute con l'occhio proprio, e con la propria autorità le disposizioni meglio animate, sia egli astretto d'immediate rimettersi al Centro dell'Imperio, et alla Capitale di Costantinopoli, chiamato dai progresso troppo vicini dell'armi moscovite [...].

Cimerin, li 4 Agosto 1696

Di Vostra Serenità

Carlo Ruzzini Ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreto, Dispacci Germania*, f[ilza]. 176, c[arte] 310-313)

II

Serenissimo Principe

Spedì il Principe Eugenio per staffetta l'avviso del di lui arrivo a sola mez'hora distante dalla investita Piazza di Temisuar, preceduto da buona parte della cavalleria, e susseguitato poco dopo dal restante della Grande Armata, e dai numerosi equipaggi. Fu

sommamente penosa la marchia per il calore della stagione, e per l'aridità del Terreno, per il quale sono passati, che non somministra Acqua alla sete, et ai bisogni dell'essercito. L'Infanteria ha specialmente patito, restati a dietro non pochi soldati languidi, et abbattuti dalla fatica del viaggio, e dalla mancanza del bisognevole. Tuttavia superate le difficoltà, si è cominciato a cinger la Piazza per impedir ai Turchi la comodità di rinforzar la Garnigione che al presente si crede forte di otto in dieci milla Fanti all'incirca. Si duole particolarmente il Principe degli'Impressarij, li quali non hanno suficientemente provveduto alli magazeni et alli carriaggi giust'a quanto si erano obbligati con il loro contratto. Il principal difetto consiste nelli secondi per trasportare le provisioni, al presente tanto più neccessarij, quanto che l'Armata internatasi nella Provincia ha perduto il comodo d'essere allimentata col mezzo del Fiume. Mi sorprendono tanto più queste deficienze, quanto che sono state ben diverse le relationi, che si sono havute dello stato de magazeni all'arrivo del Principe Eugenio all'Armata, cose, che mi furono poi confermate dalla Voce medesima del commissario Generale sul momento della di lui partenza per l'Ungheria.

Fin ad'hora li Turchi non havevano fatta nesuna oppositione alla marchia dell'Armata Imperiale, la quale non ha sofferto che per l'inclemenza del clima, e per la qualità del Terreno. Solo il maresciallo Palfi ha rincontrato un corpo di cavalleria ottomana, la quale investì i di lui Posti avanzati, ma unite egli le sue Truppe, non attesero l'Inimico, e rivolsero fretolosamente le spalle. Si suppone, che quella partita fosse composta all'incirca di tre milla huomeni, benchè però vi siano relationi assai mal fondate, che lo facciano ascendere a maggior numero. Si sa, ch'il Passa di Belgrado non haveva per anco eretto alcun Ponte sopra il Danubio, ma che col mezzo di Barche haveva fatto trasportare della Cavalleria nel Contado di Temisuar, per stare in osservatione della marchia, e degl'andamenti degl'Imperiali. Pare verissimile, che questo staccamento sia il medesimo che si è mostrato al maresciallo conte Palfi, per altro non si vede ancora apparenza, che li Turchi si formino in corpo d'Armata, capace di molestar gl'Agressori. Il maggior contrasto può nascere dalla stagione in situazione assai bassa, e soggetta per conseguenza ad'essere ricoperta dall'Acque. Tuttavia il Principe Eugenio prevedendo il caso, et il bisogno ha spedito numerose Partite per provvedere l'essercito d'abbondante numero di Farsine.

Le attioni dell'Attacco non sono per anco incominciate, ne vi è apparenza, che aprino la Trinciera, se prima non giunge l'Artigliaria più grossa, che mossa già da Petervaradino doveva a stenza passare il Tibisco.

Oltre questi avvisi della marchia dell'essercito, ve ne sono altri meno importanti da varie parti. Al confine della Transilvania restò battuta una Partita di Turchi penetrati per la Porta Terrea in quella Provincia. Tra gli Schiavi, che si sono fatti nell'atione, si sono ritrovati alcuni Ungheri, e Valachi. Il capitano, che restò prigioniero, depose nel suo costituito d'essere stato colà spedito per ordine del Principe Ragozzi²², che si ritrovava all'Armata Ottomana. Ma oltre che simili depositions possono essere sempre sospette, pare, che l'avviso meriti tanto minor fede, quanto che non si è saputo ne pure di Francia, che si sia partito dal ritiro, in cui egli viveva. Hanno li Valachi asserito, che s'attrovano in Belgrado spediti dal loro Principe, all'ora che seguì la Battaglia di Petervaradino, et esagerano il terrore, e la costernatione sparsa in quelle parti doppo la Vittoria riportata dagl'Imperiali [...].

Tra questi non essenziali successi la maggior attentione è rivolta all'Armata dell'Ungheria, per proveder alla quale qui s'incaminano le diligenze, e li studij. Si è stabilito il Partito per due cento milla misure di Biada, ultimamente ricercata dal Principe Eugenio, et il nuovo Pressidente della Camera ha rilevato il merito della di lui economia, riducendo gl'Impressarij a conditioni più vantaggiose, et a prezzo inferiore, che in passato. [...] Oltre a queste provisioni si caricano sopra Barche considerabile numero di Bombe, di Polveri, e d'Attrecci con alcuni mortavi, che di giorno in giorno discendono per il Danubio. Partì anche in questa settimana uno de grossi Vascelli, il quale si vorrebbe, che fosse in breve susseguitato dalli due altri, che restano oltre però ad'uno, che non è ancor posto all'Acqua [...].

²² Francisc Rákóczi al II-lea, principe al Transilvaniei (1704-1711).

Cimerin, li 5 Settembre 1716
Pietro Grimani Ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 206, c. 373-377)

III

Serenissimo Principe

[...] È certo che qui non si pensava a deponere l'armi, che doppo haverà superate le due Piazze, che devono essere la vera Barriera dell'Ungheria, e della Transilvania, e per me credo, che potrà dirsi, che si sarà fatto assai, se l'una sarà il prezzo della presente, e l'altra della ventura campagna. [...].

Cimerin, li 12 settembre 1716
Pietro Grimani Ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 206, c. 384)

IV

Serenissimo Principe

Giunta l'Armata Cesarea li 26 del caduto, et accampatasi in vista di Temisuar, com'hebbi l'honore di riferire all'Eccellentissimo Senato nei precedenti dispacci, si sono con un'Espresso ricevute lettere dal campo del 2 del corrente, con sono le più recenti fin ad'hor capitate. Il primo studio consiste in cingere la Piazza dividendo in varie parti le Truppe, ma come il Terreno resta intersecato da molte Paludi ha convenuto erigere varij Ponti per la più facile communicatione delle medesime, et accio' che un corpo possi dar la mano all'altro in caso d'aggressione, o di molestia. Furono poco doppo staccate alcune compagnie di Granatieri per andar ad'impadronirsi d'un Giardino di dilitia dal Passa', ma li Turchi vedendo approssimarsi il Nemico incenerirono li Borghi con qualche portione de Foraggi che ivi raccolti, non havevano ancora potuto metterli a coperto, dentro il Recinto. Così presero posto nel Terreno abbandonato, et immediate l'Artiglieria della Piazza cominciò a fulminar da lungi senza causar alcun danno. Li Generali Mersi²³, e Patè, e poscia il Baron Obergeni con buona parte de Regimenti a cavallo furono spediti ad'accamparsi verso la Bega Superiore per occupare quelle ampie Pianure, che si è in disegno di conservare sin alla consumatione dell'Assedio.

Sono incerte, e non bene confrontano le relationi de disertori circa al numero della Guarnigione. Tuttavia le più probabili e sopra le quali si può prestar maggior fede vengono da tre Rasciani, che riferiscono, che il Pressidio fosse composto di ottocento Spaij con altri ottocento soldati a cavallo, mille effettivi Gianizzeri, e sette milla sabie, ch'è l'Infanteria ordinaria tra gl'ottomani. Pare bensì, che meglio confrontino sopra l'universale costernatione, del che potrebbe esserne un'inditio il vedere, che si sono astenuti da tentare qualunque sortita, e d'incomodar gl'Agressori. Supplito a tali disposizioni l'ultimo de caduto furono comandati il Principe Alessandro di Wirtemberg, et il Generale Co. d'Atavrach per riconoscere la Piazza, il primo a man dirita, et il secondo alla sinistra, e doppo queste diligenze fu scielto per il sito migliore per incominciare l'Attacco il Terreno situato alla destra della Palanca della Fortezza che riguarda alla Porta d'Arat. Tra gl'altri vantaggi si è considerato pur quello di valersi della sopracitata città, come un deposito di magazen, e di godere il vantaggio del Fiume Maros per tirar dalla Transilvania buona parte delle provisioni, e dell'allimento all'essercito.

Giunta l'Artiglieria da Petervaradino s'incominciarono le disposizioni per l'apertura della Trinciera, benchè però il maggior numero della medesima posta già in marcia da Buda fosse per tardare ancora alcuni giorni prima di giungere al campo. A quest'oggetto fu

²³ Claudius Florimund de Mercy (1666-1734), general în armata imperială și guvernator al Banatului (1716-1734).

stabilito di tirare una linea parallela distante dalla Palanca all'incirca trecento, e cinquanta passi. Abbraccia questa un Terreno di mille, e cinquecento passi, et alla dritta della medesima per cuoprire la Testa si è alzato un Ridotto capace di cinquecento soldati. La sinistra difesa da un sito Paludoso, e munita da una antica moschea ha havuto bisogno di minor lavoro per assicurarla. A' quest'opera restavano impiegati tre milla Guastadori, et accio' che questi potessero consumarne il lavoro senza ricevere impedimento dagl'Assediati furono comandate otto Compagnie di Granatieri posti a fronte dagl'operarij con tre Battaglioni ad'ambilizatti sostenuti da qualche staccamento di cavalleria. Così alli due del corrente si potè aprir la Trinciera e quantunque gl'inimici habbiano fatto gagliardo fuoco, e dalla Palanca, e dalla Citta' tanto con il cannone, che col Moscheto pure non restarono interfetti che nove soldati con un capitano, e sessanta Feriti. Fra questi è fattalmente compreso l'Infante di Portogallo²⁴ colpito di strissio in una Gamba da cannonata, che gli uccise sotto il cavallo. Il Principe Eugenio conoscendo il nobile ardore haveva ordinato secretamente agl'offitiali di non somministrargli equipaggi per non lasciarlo esponere mal a' proposito alle contingenze, et al pericolo, ma agli deluse le precautioni, e corroto con qualche donno un soldato prese ad'imprestito il di lui cavallo per essere presente all'atione quantunque l'incontro non meritasse d'esser onorato dal sangue di così cospicuo Personaggio, tuttavia si deve giusta lode all'indole generosa di quel Principe, che nella prima sua età dà saggi di sommo valore. Si spera, che la ferita non sia pericolosa, quantunque gl'abbia sopraggiunto un'accesso di febre, che non lascia di tenere in qualche apprensione la Corte per li stretti riguardi di congiuntione, e per l'elevata qualità della Persona.

Continuano con tanto maggiore facilità le dispositioni per l'Assedio, quanto che li Turchi s'attrovano meno in stato di contrastarlo. Non si ha alcuna notizia, che si siano formati in giusto corpo d'Armata vicino a Belgrado, e che habbiano gettati li Ponti sopra il Danubio per trasportare l'esercito nel contado di Temisuar. Solamente qualche partita di Tartari va scorrendo il Paese senza però tener né in apprensione, ne in molestia il campo Allemanno. Può essere un'inditio della loro costernatione il veder, che numerosi di cavalleria non si siano gettati di qua' dal sacco a devastare il Paese, se pure non è questa un'arte per tenersi ben' affetti gl'Unghari, che pur troppo sono disposti alla rivolta, et alla ribellione. Doppo la Battaglia si sono scoperte delle Trame nell'Ungharia Superiore, che haverebbero prodotto un grand'incendio, e gravissimi sconcerti, se il destino della giornata non fosse riuscito così propitio quanto appunto egli è stato. Restavano poste in arresto alcune Persone, con gl'esami delle quali si doverebbe scuoprir la radice infetta, e pericolosa. Certo è, che in Temisuar medesimo si trovano raccolti buon numero di Ribelli, che haverebbero servito alla fiamma di fomento, e di mantice.

Per cogliere i possibili vantaggi per il tempo presente, e per l'avvenire, ha comandato il Principe Eugenio, che le sue Partite non causino il minimo danno nei Principati di Valacchia, e di Moldavia dichiarando c'egli riguardava quei Principi com'Amici dell'Imperatore, verso li quali intendeva di conservare la migliore corrispondenza. Sento però a raggionare da Persone del Ministero, che se viene l'Impresa, come pare, che vi sia giusto motivo da lusingarsi si studierà di fare delle mutationi in quei Governi allevando soggetti meno inclinati per gl'ottomani, e che riconoschino la sua fortuna da Cesare [...].

Cimerin, li 12 Settembre 1716

Pietro Grimani Ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreto, Dispacci Germania*, f. 206, c. 390-394)

V

Serenissimo Principe

[...] Spedisco in questa medesima sera la lettera al Principe Eugenio con la relatione ordinatami, et è da sperarsi, che se la Vittoria d'Ungheria ha influito a presservare Corfù, la

²⁴ Manuel de Bragança (1697-1766), fratele regelui Portugaliei.

presservatione di Corfù influerà alla conquista di Temisuar [...].

Cimerin, li 19 settembre 1716

Pietro Grimani Ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreto, Dispacci Germania*, f. 206, c. 401)

VI

Serenissimo Principe

[...] Più curiosi saranno per l'Eccellentissimo Senato gl'avisi dei passi dell'Assedio di Temisuar dove l'Interesse è tanto immediato, e reciproco. Si sono ricevute dal campo in questa settimana doppie mani di lettere, le prime dei 7, le seconde degli 11 corrente. Le meno recenti non portano niente di più, che i lavori, ed i progressi degli'Agressori. Fin'hora si sono errette due Batterie di quattordici cannoni, et un'altra più bassa di cinque, che hanno incominciato a battere la Palanca con buon successo. Manca però con dano considerabile dell'ulteriori operationi la grossa Artigliaria spedita da Buda, la quale marchiando per difetto forse de commissarij con moto più lento di quello, che esigono le presenti esigenze, non era giunta a Segedino, che li 9 del corrente, ne prima delli 14, può esser unita all'Armata. Par sorprendente, che havendo acquistato così grande quantità di cannoni, e di Atrecci nell'ultima riportata Vittoria nell'Ungheria più tosto di valersi di questi, che havevano alla mano, habbiano fatto venire li proprij da situatione così remota col paese de trasporti, e ciò che è ancora più considerabile con perdita di tempo, che specialmente nell'Armi è di tanta, e così essenziale importanza. Il motivo però, che ha persuaso il Principe Eugenio a questa rissoluzione, naque dalla diversità, e dall'ineguaglianza de calibri facile a causar confusione, e disordine, e dalla differenza degli'Atiragli, che li nostri non sono accostumati di maneggiare.

Non è però questo il solo difetto all'Esercito Agressore, che ha mancato per quatro intieri giorni di Pane per trascuragine degli'Impressarij, de quali si dice, ch'il Principe Eugenio ne habbia fatto mettere alcuni in arresto per fermarvi il Protesto e per punirli secondo a quanto saranno colpevoli di negligenza. Ciò, che più importa è, che in quell'aria insalubre, e con l'impurità delle Acque incominciano ad'introdursi nell'Armata delle malatie, e da tutto questo si può arguire che l'Assedio costerà a più tempo e più Gente di quello, che si è suposto. Tuttavia continuavano con vigore li lavori, avanzati gl'Aprocchi sino a cento passi all'incirca della Palanca senza perdita di Gente, e senza ricever molestie dal canto degl'Assediati. M'honoro d'accompagnare alle presenti la Pianta di Temisuar con le prime operationi dell'assedio per servire a chi tra V.V. Ecc. havesse il piacer di vederlo.

Si andava in tanto l'Armata Cesarea stabilendo partito, e credito nella Valachia, ricevuta la cavallaria in ogni parte con segni di gioia, e d'Amicitia. Varij luoghi hanno offerto di pagare contributione, ma continuando il Principe sopra gli stessi lodevoli principij di lusingare le buone dispositioni di quei Popoli, ha dichiarato non voler nulla ricever per non essere in alcun modo a carico di Gente riguardata com'amica di cesare. Per supplire però al giornaliero mantenimento ha convenuto tirare dalle Piazze di Frontiera molte provisioni da bocca, e da Guerra, le quali saranno poi rimpiazzate con le altre destinate già per l'Armata, e che ritardano a capitare. Ha consolato l'animo di Cesare l'avviso, che il Principe di Portogallo sia di molto migliorato dalla sua ferita, si che potrebbe rimettersi alle ationi se il Principe Eugenio per tenerlo remoto da nuovi pericoli, non li havesse obbligato a fermarsi ancora sotto alla Tenda.

Sino al giorno della signatura delle sopracitate lettere delli 7 havevano poche et incerte notitie del campo de Turchi. Asseriscono però, che havessero rinforzato il loro corpo di cavallaria di là dal Danubio senza esser in stato di recare molestie, anzi che era sortito alla Cesarea d'impadronirsi d'alcune Barche con Proviande, che rimontavano verso Belgrado. Continuava anche a correr la voce, che raccolte le truppe fuggitive, e disperse volessero farsi vedere, ma dalle lettere del Principe appare, ch'egli non presti fede a questi

non fondati rapporti, benché egli desideri l'occasione d'un nuovo incontro che secondo ad'ogni speranza sarebbe felice sopra truppe avilite, e che hanno perduto ogni speranza di vittoria.

Tuttavia ho veduto avvisi di Petervaradino, che assicuravano, che il Generale Leferholf, che ivi comanda, habbia ricevuto un'espresso, che gl'Otomanî gettato un Ponte sopra il Danubio l'habbiano passato a Pancsova, terra situata a una mez'ora più inferiore di Belgrado. Che il numero sia all'incirca di trenta milla tra Tartari, e Turchi, e che il loro disegno consisti a tentare con tutti i mezzi possibili di gettare soccorso nell'assedata Piazza di Temisuar. Che erano condotti dal Seraschiare, e da tre Passà, e che si sperava che questi servissero di nuova materia alla gloria del Principe Eugenio.

Queste notizie venute a dirittura da Petervaradino, ne si hanno havute, ne si potevano havere con le più recenti lettere del campo, che sono degli 11. Con queste si ha, che continuavano ad'avanzarsi gl'Aprocchi, et a tormentare la Piazza con le Bombe, che metevano in cenere le Abitationi, et in costernatione gl'Abitanti, che condotti da varij Paesi si sono raccolti per essercitare la mercatura in quella Piazza, che facevo tutto il commercio tra l'Ungheria e li Paesi Ottomani. Ha però amareggiato lo spirito il successo d'una forte sortita tentata dalli spaij il decimo giorno del corrente mese. Soppressero questi il Pichetto d'un corpo di cavalleria, e ritrovate le Guardie somerse nel sono incominciarono la stragge sino a tanto, che accorse il Regimento Schomborn con altri rinforzi, che rispinsero gl'Inimici sino sotto alla Palanca.

Pare però, che il Principe sia in intentione di darvi in breve l'Assalto, poichè si sono avanzati li lavori sino a soli sessanta passi distanti dal Trincierone, non ostante che li Turchi habbiano inutilmente procurato di frastornarli con varie sortite. Si è fatto anche scandagliare il Fosso, che si è ritrovato di larghezza di dieci piedi, e ripieno d'Acqua all'altezza di otto. Si si lusinga, che nella settimana ventura si possa ricevere la notizia dell'acquisto della Palanca, doppo il quale incomincieranno l'aggressioni alla Piazza, che stretta da tante parti doverà in fine cedere al valore degl'Agressori'. Grazie

Cimerin, li 19 settembre 1716

Pietro Grimani Ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreto, Dispacci Germania*, f. 206, c. 411-416)

VII

[...] Le lettere del campo sotto di Temisuar sono dei 15, e delli 18 corrente. Con le prime si hà che i lavori fossero stati avanzati sino a trenta passi dal Fosso dalla prima Palanca, ma quanto più si va stringendo la Piazza tanto maggiormente cresce il fuoco e la difesa degl'Inimici. Non havevano sin ad'hora tentato doppo le già scritte che una sola sortita dalla parte opposta della Città sopra della Bega verso al campo del maresciallo Palfi, non si sa se per ricuperare qualche residuo di Foraggi esistenti nelle vicine Paludi, e coperti dal loro cannone, o pure per farsi giorno, e strada per uscir dalla Piazza, ma ricevuti con buon'ordine, e battuti da alcuni piccioli Pezzi da campagna furono obbligati a ritirarsi senza essequire alcuna intrapresa.

Il miglior avviso delle sopradette lettere consiste nell'arrivo del Gran convoglio con l'Artigliaria grossa da Buda, che si sa poi essere stata susseguitata da quella d'Esech, che marchiava sotto la direzione del General Langlet.

Immediato doppo si sono incominciati a mettere in opera li cannoni, come si è raccolto con li più recenti avvisi, e si calcolava, che per li 21, o al più tardo alli 23 fosse tanto aperta la Brecchia, che si potesse dar l'Assalto generale alla prima Palanca. Se non sono noti fra imezzo degl'impedimenti, e degl'ostacoli, che habbiano obligato a differire, si dovrebbe riceverne di momento, in momento l'avviso con l'espressa spedition d'un corriere. E ben vero, che in quelle Fortificazioni di Terra connesse con grossi Alberi, riusciva difficile, o almeno più lungo il poterle abbattere a quel segno, che si desidera.

Sono pero considerabili anche dal canto degl'Agressori le mancanze, et i diffetti. Non è stato fin hora possibile di supplire egualmente al bisogno del tanto necessario requisito del Pane, e benche sufficientemente abbondino le altre provisioni di carni, e d'ogn'altra specie di Vittovarie, pure mancando per cosi dire la base dell'alimento, ne soffre considerabilmente l'Armata indebolita dalle malatie, e dalle fatiche dell'Assedio. Potrebbe essere migliore l'armonia et li concerto tra le militie, nata in certa forma la divisione dai frequenti mutui rimproveri, secondo che li Regimenti hanno peggio, o meglio operato nella ultima famosa Battaglia.

Il Principe Eugenio con ferma costanza cerca di correggere e riparare i disordini sollecitando da tutte le parti convogli, ma quantunque si possa giustamente sperare l'Acquisto dell'importante Città, e pero troppo patente che l'Armata ritornerà dall'impresa assai fiaca, et indebolita. In tanto prevedendosi, che questa sia per riuscire più lunga assai del supposto, si sono raccolte in gran numero le Farsine non solo per servire all'Attacco, ma anche per valersene nelle Tende, hora massime che la stagione incomincia a quella parte a rendersi, com'è solito, umida, e piovosa.

Non vedo verificato cio, che nella decorsa settimana si è havuto da Petervaradino che li Turchi habbiano getato il Ponte sopra il Danubio, e che havessero fatto passare all'incirca un corpo di trentamilla soldati, come dal campo non si sono havuti li confronti di simile notitia, cosi e da credersi che fosse falso l'avviso. E pero certo, che si sono ingrossati, si suppone, sino al numero di quatordecimilla la maggior parte de quali e cavalleria Tartara. Fin ad' hora non hanno infestato il campo, che resta coperto dal Fiume Temes, e per l'istessa causa possono anche difficilmente incomodar li convogli. Obligano bensi ad andare con precautione, e cautella a far Foraggi per non esponersi al sinistro incontro di qualche Partita. Si dice, che una di queste habbia tentato di gettar qualche soccorso in Temisuar, ma ritrovate ben difese le stradde, e chiusi li passi, ha convenuto in fine di ritirarsi [...].

Cimerin, li 26 settembre 1716

Pietro Grimani Ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 206, c. 430-433)

VIII

Allora che s'attendevano a questa Corte di momento in momento gl'avvisi dell'Assalto dato alla Palanca di Temisuar, sopraggiunsero le lettere dei 22, e poscia il commissario Generale Conte di Tiran partito dal campo li 25 scaduto con importanti e non attese notizie [...]. Doppo che si è molte volte publicato, che li Turchi havessero passato il Danubio per soccorrere la Piazza strettamente assediata in fiene si è questo verificato. Sortì al Passa di Temisuar di far giungere un messo a Belgrado, che sotto habito mentito, e deluse le custodie attraversò l'Armata Imperiale. Ha egli rappresentato l'ordine dell'aggressioni e della difesa, e la necessità di ceder la Piazza quando non venga con prontezza rinfrescata la Guarnigione stanca, e diminuita. Sopra un tale raporto il Passa di Belgrado, che si sa essere stato elevato dal Sultano al grande, e pericoloso posto di Primo Visir ha sollecitate a tutto potere le dispositioni per formare un corpo d'Essercito, col quale potesse in qualche maniera tentar' il soccorso. Gettato un Ponte sopra il Danubio, passarono dall'altra parte del Fiume per quel, che si crede, all'in circa trenta milla cavalli, e tra questi buon numero di Gianizzari tutti montati con disegno d'introdurli più facilmente nella Città, e rinviare con li medesimi la difesa. L'Agà de Gianizzeri fu destinato per direttor dell'Impresa, a cui diede il titolo di seraschiere, et egli accompagnò le militie in Persona sino al Ponte, dove con le minaccie, con le promesse, e con li donni cercò d'incoraggiarle a tentativi degni della gloria degl'ottomani.

Dall'altro canto il Principe Eugenio avvertito di questi movimenti rinforzò con alcuni Regimenti di cavalleria il campo del maresciallo Palfi, e fece staccare varie Partite per scuoprire il numero delle forze, e l'Idee de Turchi. Scrive egli, che senza l'impegno di

continuare l'Assedio, sarebbe andato imediate a cercarli, ma dovendo haver l'occhio a varie parti, ha giudicato miglior Partito il tenersi nei Posti occupati osservando i passi dell'Inimico.

Fra tanto non si è intermesso di progredir nei lavori, e fortificare gl'Aloggiamenti piantati già sopra del Fosso. S'inalzarono varie Batterie di cannoni, e mortari, che tormentano la Palanca, et vanno ad'aprendo in varie parti la Brecchia con buon successo. L'avanzamento del travaglio non costò molta perdita di Gente restando però ferito da colpo di moschetto nella faccia ma senza pericolo il Maggior Generale Duca d'Aremberg. A' rinforzo degl'Aggressori giunsero di Transilvania lo Steinvile con quattro Battaglioni, due di Wirmont, uno di Braun, l'ultimo di Staremborg²⁵, quatro compagnie di Granatieri, e due Regimenti di Corazze Steinvile, e Neoburgo. Anche da Petervaradino ne capitò un'altro di Dragoni, si che rinforzato il campo con considerabile numero di Gente fresca, e in stato di progredire con maggior vigore le operationi. Oltre a questo avvantaggio si rende considerabile, che aperti li passi, et attrate le Genti dal profitto abbondano all'Armata le provisioni, che fin ad'hora mancavano, trasportate, e dalla Transilvania, e dall'Ungheria con respiro, e con gaudio de soldati, che per difetto di Pane havevano non poco sofferto.

La vicinanza dell'Armata Imperiale, e li progressi dell'Assedio, havendo rilevato lo spirito de malcontenti Valachi il Principe di quella Provincia Mauro Cordato²⁶, non affidandosi de proprii Vassali chiamò alla sua custodia un corpo di milla, e duecento Turchi. Si ritirò egli con li medesimi nella Città di Bucherest fortificata con alcuni Pezzi di Cannone la casa stessa, ch'egli ha scielto per propria habitatione. Publica, che per maggiormente assicurarsi stava attendendo un rinforzo di dodici milla Tartari, per tenere, con li medesimi in devotione li malaffetti, e calmare le Turbolenze. All'incontro diecisette Bandiere si sono unite a una Partita Imperiale, che gia hebbi l'honore di partecipare esser penetrata in quella provincia, ma questa Fiamma non prenderà solida, e vera radice se non quando finito l'Assedio di Temisvar, che vi è ogni ragione da sperare felice si possa introdurvi un considerabile numero di cavalleria per fomentare le buone dispositioni di quei Popoli.

Sino a qui riferiscono le lettere dei 22, ma sopraggiunse il commissario General Tiran con avvisi di più importanti avvenimenti. Passati li Turchi il Danubio, come ho havuto l'honore di sopra riferire, andarono imediate avanzandosi verso al campo del General Palfi. Ne spedì questo al Principe Eugenio l'avviso, il quale fece con diligenza marchiare un rinforzo tanto di Fanti, che di cavalli accompagnato da vinti cannoni da campagna, et egli si portò in persona per disporre le proprie Truppe, e per veder da vicino gl'andamenti dell'inimico. Infatti si presentò questo il giorno dei 28, e diede alla cavalleria Imperiale tre consecutivi e vigorosi Assalti. Ma vedendo le dispositioni ben prese, e impenetrabile la resistenza doppo qualche perdita di Gente e tra questa qualche Persona di consideratione si abbandonarono alla fuga. Si è tra loro distinto con barbaro valore uno che all'habito, et all'Insegne si suppone Passà, al quale perduta da colpo di cannone una gamba, e restato a Terra, ha amato meglio con ostinata difesa perire a colpi di spada, che d'arendersi prigioniero. Degl'Imperiali pochissimi sono mancati nell'atione, et un sol capitano ferito. Haverebbe potuto il Principe Eugenio inseguirli, e farne una considerabile stragge, ma dubitò che li turchi potessero facilmente fare un staccamento, e girando il campo degl'Aggressori farlo penetrare nella Città, danno che sarebbe stato ineguale, e più considerabile che il vantaggio d'una maggiore Vittoria. Ha però imediate ordinato di circonvallare con una linea la Piazza, e si suppone, ch'il travaglio possa essere stato consumato per li 28 del caduto. Quando resti così assicurato il campo sembra egli in disegno d'andar'incontro all'Inimico, se pure sarà in dispositione d'attenderlo. Tuttavia, come gl'ottomani s'attrovano senza Tende, e senza Equipaggi perduti nella Battaglia di Petervaradino, pare, ch'egli suponga, che doppo l'inutile già esposto tentativo sijno per abbandonare la Piazza al destino dell'Assedio. Nello

²⁵ Guido von Starhemberg (1657-1737), comandant al armatei imperiale în Ungaria între 1706 și 1708, va conduce corpul de armată care va lupta împotriva *curuților* lui Francisc Rákóczi al II-lea.

²⁶ Nicolae Mavrocordat, domn al Moldovei (17 noiembrie 1709 – noiembrie 1710; 1711 – 5 ianuarie 1716) și al Țării Românești (21 ianuarie 1716 – 25 noiembrie 1716; martie 1719 – 3 septembrie 1730).

stesso tempo che è succeduta da una parte l'azione, gl'Assediati dall'altra tentarono una sortita ma ricevuti con valore dai nostri, furono obbligati con sollecitudine a ritirarsi. In tanto continuando il fuoco da tutte le Batterie, si era incominciato a riempire il Fosso, per aprirsi la strada all'assalto che si suppone, che possa essere in breve tentato. Confessano però, che li Turchi fanno una valorosa difesa, conducendo le operationi con le regole del mestiere quanto alla direzione, e con sommo coraggio riguardo all'esecuzione. Conchiude in fine il Principe Eugenio, che haverebbe spedito con queste relationi un'ufficiale Espresso a Sua Maestà, ma che partendo nello stesso giorno il commissario Generale per regolare alla Corte li quartieri d'inverno, e le dispositioni per la ventura campagna, l'haveva incaricato di farne a viva voce esposizione.

Li Vascelli, che esistono all'imbocatura del Tibisco per cuoprir li trasporti, si sono ridotti a Petervaradino, reso inutile il loro più lungo soggiorno a quella parte. Infatti sono già arrivati al campo tutti li convogli, che si attendevano condotti da tre milla carri, che hanno treplicamente fatto quel lungo viaggio con considerabile peso, et incomodo de Paesani. Per due volte li Turchi si sono affacciati con le loro saiche per investir le Navi, ma roverscitato da queste il bordo con tutte le Batterie de cannoni hanno obbligato gl'Aggressori a voltar faccia senza impegnarsi in combattimento, onde che perduto il tempo, e moltissima Gente perita per le miserie han convenuto retrocedere sino verso Belgrado.

Tra queste strepitose pendenze cade in silenzio il destino del Fleisman trattenuto in quella Città sotto severa custodia che gl'impedisce ogni sorte di communicatione, trattato però assai blandamente in ciò, che può havere riguardo al comodo della di lui Persona. Tuttavia, come si suppone sicuro l'esito dell'Impresa di Temisvar, e che al più lungo ridotta la Guarnigione nel ristretto Recinto d'un picciolo castello, sarà necessitata a capitulare, si pensa d'introdurvi com'un'articolo del Trattato anche la restitutione del ministro cesareo.

Li dispendij di questa Guerra obbligando la Corte a maneggiare con desterità li soccorsi dell'Imperio, hanno persuaso di nominare alla dieta di Ratisbona per Primo commissario il Cardinal di Sassonia, il quale con l'influenza della sua dignità, e della sua nascita potrà più facilmente coltivare le buone dispositioni, che al presente vi esistono [...].

Cimerin li 3 ottobre 1716

Pietro Grimani Ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreto, Dispacci Germania*, f. 207, c. 14-20)

IX

Serenissimo Principe

Giunse finalmente lunedì il tanto atteso Espresso con la fausta notizia del felice Assalto dato alla Palanca di Temisuar. L'azione non seguì ch'il primo corrente, quantunque le dispositioni fossero prese sino dalli 26 del caduto. Stavano già erretti li Ponti in faccia della Brecchia per passare il Fosso, formato da un braccio del Fiume Bega, quando li Turchi gettando a tutto potere sopra delli medesimi molto fuoco, si deve consumar qualche tempo per ripararli, e rimmetterli. Doppo di questo successo un'altro impedimento causato dall'escrescenza dell'Acque, le quali fecero galleggiare li Ponti, che posavano sopra alcuni cavalli di Frisia gettati a fondo per servire di base, e d'appoggio. Fù obbligato il Principe Eugenio per correggere il disordine di far deviare una porzione dell'Acque dalla parte superiore della città, si che finalmente superati tutti gl'ostacoli si disposero le cose per l'Assalto generale, al qual fine restarono comandate trenta compagnie de Granatieri sostenute da altri trenta Battaglioni delle migliori Truppe dell'Armata. In questo tempo però non stetero otiosi li Turchi tenendo in allarma gl'Aggressori con tentare varie sorti ma sostenute sempre con valore, e con vigilanza, restarono in ogni incontro ripulsi, e respinti.

Quantunque sia stata oltre ogni credere valorosa, e quasi disperata la resistenza dell'Inimico, pure in poco più d'un hora s'alloggiarono gl'Imperiali sopra la Brecchia, obbligati gl'ottomani a ritirarsi nella Città con perdita considerabile della lor Guarnigione.

Non servirono loro di vantaggio le difese, e le elevationi di Terreno, fatte per disputare l'avanzamento a palmo a palmo, poiche nel calore della Vittoria furono consecutivamente l'una doppo l'altra superate. Vagliano anzi al presente in certa forma di Trinciera per gl'Agressori, che col beneficio delle medesime si sono alloggiati e coperti non lungi dal Fosso della Piazza Assediata. Nel retrocedere posero li Turchi il fuoco ad'alcune case, e favoriti dal vento, che spirava con forza, ridussero in cenere quasi tutte le Abitationi, specialmente nella parte che si chiama la Città Rasciana, rese dall'altro canto inutili le diligenze per amorzarlo.

Non si sa ancora quanta gente siasi perduta in questa vigorosa azione, non servendo il tempo per haverne un'essato dettaglio. Scrive però il Principe, che supponeva, che ne fossero mancati cinquecento all'incirca, ma assai maggiori per la quantità, e la qualità e il numero de feriti. Tra questi si contano quattro Generali, sono li due Fratelli Principi di Wirtemberg, l'Umad di nazione spagnuolo, e Braun Irlandese, oltre a molti offitiali di rango inferiore ma di valore e di esperienza. In quest'incontro l'infanteria ha riparato, superando se medesima, l'hove veramente non ben sostenuto nella fortunata Battaglia di Petervaradino, sormontati li svantaggi del sito, e la costanza de difensori.

Hora si conta per sicuro l'esito dell'Impresa trattandosi solo di qualche settimana più, o meno da impiegarsi per consumarla, tanto più al presente, che sta con abbondanza suficiente proveduto l'Essercito, e che il sito più rilevato, in cui sono accampati li mette a sicuro dall'ingiurie della stagione, che corre. Alcuni Rasciani sortiti a nuoto dalla Città hanno riferito, che nella medesima vi si attrovino tra Guarniggione, e Abitanti da quindici milla Persone atte all'Armi comprese tra queste due milla, e cinquecento Gianizzeri, quatrocento Spaij, e sei cento Tartari. Imediate s'incominciarono li lavori per stringerla con li Aprocci, e con le Batterie, superata la quale non potrà il castello tenere che per pochi giorni, essendo di Fortificazioni assai imperfetta, e ristretta. Quantunque sia non poche settimane, che il Principe Eugenio si è presentato sotto alla Città, non si può dire che si sia consumato gran tempo nell'Impresa se si considera, che la grossa Artigliaria da Buda non è capitata all'Armata che per li 18 del caduto.

Dei Turchi, che con grosso numero di cavalaria si presentarono con l'intentione di gettare qualche soccorso nella Piazza, nelle lettere dell'espresso se ne fa poca, o nessuna mentione. È certo, che ripassato il Temes si sono restituiti verso il Danubio, sì che li Foraggieri si estendono con libertà senza incontrare nessuna oppositione, o impedimento. Viene anzi asserito, che mancando di sussistenza e non proveduti del bisognevole, sijno ritornati sin' a Belgrado doppo l'inutile tentativo. Questo fato però ha bisogno di più sicuri riscontri per asserirlo, quantunque vi siano delle probabili apparenze, su le quali si possa appoggiare il giuditio.

Ho anche veduta lettera d'un offitiale dell'Armata, ch'assicura, che doppo consumato l'assedio di Temisuar, il Principe Eugenio voglia intraprendere quello di Vipalanca, castello situato non lungi dal Danubio. L'oggetto è di snidare li Turchi da tutto il comitato, e come il luogo si asserisse non essere circondato da Fossa, ma solo coperto con una Trinciera di Terra, e di Alberi, si supone, che l'Acquisto non sia per costar ne molta Gente, ne molto tempo. Se la cosa è possibile, il Principe Eugenio vorrà certamente tentarla per incomodare Belgrado, per dominare la navigatione del Fiume, e per facilitarli l'Impresa per la campagna ventura.

A questo oggetto anche qui s'incominciano le dispositioni per la medesima. Ha l'Imperatore dichiarato alli Stati Ereditarij che gl'occorrono vinti milla Reclute per la sola Infanteria. Non ostante a questo gran numero, il bisogno però sarà molto maggiore, ma si pensa d'adempire al restante, che potesse occorrere, ricevendone dalli circoli dell'Impero a conto delli cinquanta mesi Romani, che si sono obligati di pagare in sussidio della Guerra presente contro de Turchi. Sua Maestà anzi ha incominciato a conferire col Maresciallo del Paese per formalizzarsi su le Impositioni da mettere sopra li stati. Desidera egli acresciuta dall'anno decorso la somma, non ostante ch'il maresciallo habbia esposta l'impotenza de'sudditi, causata dall'iregolare stagione, che ha resa infeconda la Terra, e scarsi li prodotti della medesima. Tuttavia Cesare tien fermo più tosto in aumentar, che diminuir li soccorsi, asserendo, che dovevasi cogliere il frutto delle passate Vittorie, e che doppo l'Acquisto

di Belgrado, se li Turchi vorranno la Pace, si potrà pensare ad'accordargliela. Veramente la massima è pur troppo chiara, e riluce da se stessa tuttavia quantunque Jo l'abbia più d'una volta rassegnata all'Eccellentissimo Senato, ho creduto di mio debito al presente di repplicarla, acciò che VV. EE. si la medesima possino formalizzare li loro consigli, e li loro giuditij sopra dell'avvenire in così importanti vertenze.

Può haver relatione a questo medesimo punto la nomina seguita del Principe Ercolani per Plenipotenziario in Italia, di cui hebbi l'honore di farne a Vostra Serenità in precedenti dispacj mentione. Si dice, ch'egli debba specialmente havere incombenza di procurare dalli Feudatarij della Provincia soccorsi per sostenere li gravi presenti dispendij in impegno, che cade pur anche in loro profitto [...].

Cimerin li 10 ottobre 1716

Pietro Grimani Ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreto, Dispacci Germania*, f. 207, c. 32-37)

X

Serenissimo Principe

Havevo appena finita l'estesa del precedente mio divoto dispaccio, che sopraggiunge improvvisamente, e non aspettata occasione di rispedire il corriere di Vostra Serenità con la lieta notizia della resa di Temisuar. Fù tanto piu grato l'avviso, quanto che la conquista non si sperava consumata che per il principio del mese venturo, raguagliandola sopra le Fortificationi della Piazza, e sul numero dei difensori. Doppo l'Assalto della Palanca procedettero sino alli 6 del corrente li lavori, ma non stabilite ancora le Batterie, et in conseguenza intiere tutte le difese dell'Inimico, convenne fermarsi per non esponere maggiormente al continuato fuoco della Città gl'Agressori. Si diede poi principio dal nostro canto a far giocare il grosso cannone, e li mortari con assai buon successo, incominciando a formare la Brecchia, et ad'incomodare le Abitationi, che le Bombe incenerivano, e discavano. In questo tempo fu preso un Turco che sortito dalla Piazza sotto habito mentito portava lettere per il Primo Visir. Contenevano queste, che stanca la Guarniggione per un lungo Assedio, sarebbe in necessità di capitulare, quando non fosse rinfrescata d'un buon corpo di Truppe, abbondando per altro ancora ogni sorte di provisione per supplir ai bisogni dell'Assedio, e per alimento ali soldati. Essendo in tal situatione le cose improvvisamente gl'ottomani incominciarono a far minor fuoco il giorno dei dieci, e poco doppo esposta Bandiera bianca, ricercò il Passa capitulare la resa. Il Principe Eugenio mandò imediate due offitali nella Piazza, li quali restando per quasi due giorni nella medesima, diedero occasione a sospettare di mala fede. Sopra di questo spedì il Principe un nuovo messo per dichiarare, che non convenendogli di perdere il tempo con una pregiuditial dilatione, instava, che gli fossero resi li due offitali per progredire l'operationi, sicuro già di farne la conquista con la forza dell'Armi. In fatti ritornarono questi, e riferirono le condizioni della Resa, che in sostanza contenevano di lasciar sortite la Guarniggione, e scortarla sino a Belgrado. Che gli fossero concessi dieci milla carri per trasportare i loro effetti, e che fosse assegnato dieci giorni di tempo per uscire dalla Piazza.

Ricusò il Principe alcuni degl'Articoli, e ne riformò altri come troppo estesi, et in fine convennero reciprocamente, che sarà permesso a Guarniggione l'uscita libera dalla Città, scortata sino a Belgrado. Che potrano li Turchi condur secco sino a mille carra, li quali gli saranno somministrati dagl'Imperiali. Che gl'Habitanti potranno o fermarsi nelle loro Habitationi, dove saranno humanamente trattati o uscire dalle medesime per trasportarli dove vorano, senza ricevere impedimento. Viene dichiarato, che nella Guarniggione s'intendono compresi ne li disertori, ne li Rinegati, li quali devono essere rimessi alla discrezione del Vincitore, et in fine segnate le principali conditioni, consignarono alli 12 del corrente una Porta della Città alle Truppe Alemane.

Così resta consumata la grand'opera con l'acquisto d'una Città, o per dir meglio d'una vasta, et abbondante Provincia, che estende i confini, cuopre il Fianco alla Transilvania,

tiene in freno li due Principati di Valachia, e Moldavia, e incommoda sommamente Belgrado, impedendole la navigatione del Fiume. Gl'Articoli della Resa, si haveranno, e più esati, e più estesi per la ventura settimana, non sapendosi al presente che ciò, che a viva voce riferisse il Tenente Collonello conte di Wormbrand, ch'è l'offitiale, che ha per Espresso portata la fortunata notitia. Dice egli, che si suponeva all'Armata, che in tanto il Passà si fosse risolto a cedere la conquista, in quanto, che gl'Habitanti habbiano apertamente riccusato di restare esposti al sacco de Vincittori, e che non potendo li soldati resistere da un canto all'Aggressioni et dall'altro alli cittadini, che non pensano, che a ponere in salvo le loro fortune, è stato necessitato ad'arrendersi, quando per altro poteva ancora per piu di quattro settimane continuar la difesa.

Anche prima di quest'avviso si è da qui riespedito il corriere con la regulatione dei quartieri d'Inverno, fondato su la speranza dell'esito fortunato dell'Impresa. Nel solo comitato di Temisuar sono destinati dieci Regimenti di cavallaria con quattro di Fanti, et alla direzione di questo corpo si desiderava di destinarvi il General Mersij, offitiale veramente vigilante, et attento, ma si dubita, ch'egli se ne possi scusare per la necessità di componere certi suoi affari domestici nella Lorena sua Patria. Il resto delle Truppe viene diviso per li comitati dell'Ungheria alla risserva di qualche Regimento assegnato nelle Provincie ereditarie dell'Austria, e della Moravia.

Non vi è dubbio, ch'il Principe Eugenio profitando dell'occasione non snidi gl'ottomani dalli Posti, che ancora possiedono, quantunque però alcuni credino, che non sijno per attendere l'Aggression, ma ne distrughino imediate li Trincieramenti, perché non servano di comodo, e di difesa alli Vincittori. Si dubbita bensì, che quanto è necessario d'havere un grosso corpo di cavallaria lungo le Rive del Danubio per cuoprire gl'Acquisti, altrettanto sarà questo incomodato dalle frequenti corse dei Turchi, le quali col vantaggio dei giacij tranno in ogni parte passare.

Con acquisti tanto importanti, e con un pieno Trionfo chiude il Principe Eugenio la prima campagna, che sarà per la sua gloria memorabile anche per l'honore d'haver ricevuto dalla mano del Sommo Pontefice il Pileo e lo Stocco. Passa per questa Corte alcuni sono il marchese Rasponi, spedito per portarglielo, et è facile, che la solenne fontione si eseguisca in Temisuar subito, che le profane moschee siano cambiate in sagrij Tempij per il vero culto di Dio. Non è pero questo il solo effetto del zelo Paterno del Santo Padre, havendo in questa settimana fatto contare col mezzo di monsignor nontio altri cento milla Fiorini, che chiudono in quest'anno il non sprezzabile soccorso di cinquecento milla, oltre alle decime del clero, che non montano pero alla somma che si sperava [...].

Cimerin li 17 ottobre 1716

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 207, c. 52-56)

XI

Serenissimo Principe

[...] Si hanno lettere anche dalla Piazza di Temisuar, della quale il Principe Eugenio ne ha già preso l'intero possesso. La Guarnigione non è sortita che un giorno doppo il capitolato per la necessita di rimetter li Ponti danneggiati dalle Bombe, e per unire li mille carri accordatigli per il trasporto de suoi Equipaggi. Finalmente il giorno dei 16 partirono verso Giorgiova sino al qual luogo restano scortati da Militie Alemane. In quei giorni il Principe Eugenio, et il Passa reciprocamente si visitarono rendendosi l'uno all'altro con varij donni et testimoni di mutua stima, praticate eguale formalità anche con l'Infante di Portogallo. È rimarcabile, che il sopradetto Passà trasse la sua origine nelle vicinanze di questa Dominante condotta dai Turchi in schiavitù nella sua prima Infancia in tempo dell'assedio di Vienna dove fu poscia allevato nell'empio coltivando falsa Religione.

Le conditioni della resa sono appresso a poco le stesse, che le già riferite, solo si ha di piu, ch'il Passà haveva ricercato con un'Articolo, che si stabilisse una suspension d'Armi

per sei mesi, sempre però rigettato dal Principe Eugenio, che non ha voluto confondere li riguardi essenziali della Guerra con li particolari della Piazza investita. Da questo se ne cava un indutione ch'egli haveva gia dal Primo Visir ricevuto l'ordine di capitolare forse col disegno di rippetere quel corpo di Truppe non sprezzabile nelle loro presenti angustie.

Certo è, che non si sa intendere quale sia stato il motivo, che l'abbia indotto ad'arendersi, doppo haver con costanza sostenuta la Palanca, quando non si volesse credere, che li Turchi si siano spaventati dalle Bombe in fatti in poco tempo havevano di molto daneggiate le Habitationi della Città. Si rende tanto più osservabile la cosa, quanto che sono conosciute le difese della medesima, molto maggiori del suposto, coperti li Ripari con doppio Fosso, e con una spetie di Falsa braga. Non si parla, che mancasse loro ne pure le provisioni, a segno che non vi è chi penetri il motivo di una longua difesa, quando che haverebbero ottenute le medesime, e forse più ample conditioni allora che avanzata la staggione, et indebolita l'Armata haverebbero convenuto gl'Alemanì sorpassar ogni cosa per consumare l'Impresa.

Fui con l'esempio del nontio, e dell'Ambasciatore di Francia in espressa Udienza dell'Imperatore per felicitarlo con addattate espressioni sopra il non meno fausto che non atteso avvenimento. Esaltai la gloria di Sua Maesta, il valore delle sue Armi, il vantaggio della conquista, et il giubilo, che erano VV.EE. per risentire per l'Interesse dell'Aleanza, e per la stretissima loro corrispondenza con questa casa.

Aggradì Cesare con gentili espressioni l'offitio, persuaso dell'animo generoso dell'Eccellentissimo Senato. Disse, che Dio benediva con felici successi le di lui rette Intentioni in una Guerra incominciata colo solo oggetto di proteggere il cristianesimo, et assistere alli suoi Aleati. Vedersi tanto più visibile la protetione del Cielo, quanto che la Piazza, secondo tutte le Apparenze doveva resistere ancora più lungo tempo, ne era egli medesimo informato dei motivi che l'hanno obbligato a capitolare la resa.

Al presente si versa per stabilire il metodo del Governo civile di quel distretto che altre volte fu un Banato della Corona d'Ungheria. Pare, che si voglia rimettere sopra lo stesso piede, per il che si cerca negl'Archivij le antiche memorie, essendo più d'un secolo e mezzo, ch'è passato sotto il Barbaro Dominio degl'Ottomani. In tanto si vanno disponendo le cose solo per accomodare le Truppe nei Quartieri d'Inverno, ma anche per rimettere in stato di poter sortire con preventione nella campagna ventura. Fanno astendere sino a quaranta milla il bisogno delle Reclute, oltre a quanto di corpi intieri anderano somministrando li circoli dell'Imperio. Si dispongono anche gl'Appalti per formare le provisioni, e li magazeni, fisse più che mai le speranze dell'Impresa di Belgrado. Senza di questo non vi è apparenza, che si dia orecchio a propositioni, ma potrebbe anche bastare per quanto vado qui raccogliendo la demolitione della medesima, poiche riuscirà poi facile il prendere, e fortificare il posto di Semelino, che domina il passaggio de savo, e tenirebbe in soggetione le Province de Turchi. È difficile da penetrare se la costernatione de medesimi arrivi a segno di persuaderli volontariamente della sola Barriera dell'Imperio ottomano, e più arduo è ancora il conoscere, convenendo al Sultano di cedere tutto a favor della Pace, se si crederà sicuro il Costantinopoli, quando vi ritornasse un così svantaggioso Trattato [...].

Cimerin li 24 ottobre 1716

Pietro Grimani ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreto, Dispacci Germania*, f. 207, c. 82-86)

XII

Serenissimo Principe

Seguita, come restò in precedenti rassegnato l'evacuatione di Temisuar. Fù la Guarnigione ottomana della medesima Piazza scortata sino al Danubio da un corpo di cinquecento soldati a cavallo. È rimarcabile, che nei giorni che scorsero tra la capitulatione,

e la partenza quantunque che e i Turchi habbiano frequentato l'Esercito, e gl'Alemanì la Città per provedersi reciprocamente del bisognevole, non è successo da una parte, ne dall'altra il minimo scandalo, come se le militie non fossero dalla Guerra irritate, ma bensì s'attrovassero in seno di ferma, e sicura Pace. Scrive il Principe Eugenio, che siano uscite circa dodeci milla Persone atte all'Armi, oltre ad'un maggior numero di Femine, e di Fanciuli. Resta essa così nuda d'Habitationi, non rimasti nella medesima che pochi Ebrei, e Rasciani, ma dell'una e dell'altra natione li più poveri ed' indigeni tutto il restante più opulente, e più caro ha amato meglio di seguitare li Vinti d'unirsi alli Vincitori. Si sono ritrovati cento, e trenta sei Pezzi di cannone, e di mortari, oltre ad'abbondante quantità di provisioni da Guerra, delle quali il commissariato travagliava per farne essatamente l'Inventario.

Per servire alla giusta curiosità di VV.EE. mi honoro d'ingiungere li capitoli della resa accordati con larga mano dei Turchi, ma restano però di gran lungo pensati dall'avantaggio d'haver qua il tempo, risparmiare le Truppe, et assicurato l'esito d'un'Impresa non meno importante, che ardua. Si conferma, che ciò che ha obligato il Passa a capitulare, abbondando per altro la Piazza d'ogni sorte di provisione sia stata la di lui medesima Guarnigione, la quale datasi nella Pace, al Trafico, et al proffitto, non ha voluto arischiare di perdere in un giorno li vantaggi di molti anni. Asseriscono anzi gl'ultimi avvisi dell'Armata, che alla comparsa del Passa di Belgrado sia stato tenuto dal Primo Visir un consiglio di Gemina, col quale sia stato egli dichiarato innocente sul punto d'haver ceduta la Piazza. L'esempio sarebbe nuovo tra gl'ottomani, ma è ben difficile da asserire, se è vero, non trovandosi fondata la voce, che nel non sussistente rapporto di qualche Rasciano. L'Esercito Imperiale fin ad'hora resta accampato nelle vicinanze di Temisuar, ne si è fatto alcun staccamento per scacciare li Turchi dalli Posti, che conservano nello stesso comitato in Riva al Danubio. Può essere, che si sia creduto indispensabile di lasciar respirare le Truppe debilitate dalle ationi, e più ancora dall'inclemenza dell'aria, ma per quanto mi ha asserito il Conte di Sinzindorf si stava per metterle in marcia a momenti. Il solo Generale Stainville partì di ritorno per la Transilvania dov'egli riconduce non solo le proprie militie, che per afretare l'Assedio furono chiamate da quella parte, ma oltre di questo il Principe Eugenio l'ha anche rinforzato con tre Regimenti d'Infanteria, et uno di Dragoni, ad'oggetto di estendersi maggiormente nella Valachia, e di fomentare li Tumulti di quella Provincia.

Tutti questi Vascelli da Guerra si vanno riducendo verso l'Esech, dove vi è un Porto capace per metterli a coperto dal rigor dell'Inverno, e dal pericolo de Giazzi.

Nella differenza della loro innova struttura, si è conosciuto il vantaggio dell'uso, navigando questi spesse volte con le sole Vele, contro la corrente del Fiume, e con assai celere moto, cosa, che non è per il passato successa. Si è sospesa la fabrica d'altri sino che ritorni il Principe Eugenio per intendere dalla di lui propria voce, se egli crede d'havere Armamento suficiente al bisogno, ed a resistere alle Galere nemiche [...].

Vienna li 31 ottobre 1716

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 207, c. 98-100)

XIII

Punti di Capitulazioni dimandati dalla parte delli Turchi assediati in Temeswar

1	1
È accordato, eccetuatione li Desertori	Noi con tutte le nostre Mogli e Figlioli, assieme con tutto ciò, che si ritrova nelle nostre Case in Effetti; come anco con Carri, Cavalli et altri Bestiami per il trasporto delle nostre altre robbe, et averi, resteranno a noi, et ci sarà concessa la libera sortita, ne che sia permesso d'apportarci alcuna molestia, ne alcun danno, ed offesa da qualsivoglia Nazione, quand'anco non potessero essere 72 Nazioni.

<p style="text-align: center;">2</p> <p>È accordato: si doveravano però lasciar indietro de gl'ostaggi sia a tanto che sarà ritornato il convoglio.</p>	<p style="text-align: center;">2</p> <p>Che non si rifiuti tanto alla Milizia a piedi, et a Cavallo quanto a gl'Abitanti, di sortire colle loro Armi bianche e da fuoco, colle Bandiere, e Tamburro battenti, ma che sin dal giorno dell'uscita si darà la marchia da Temeswar a dirittura verso Belgrado, in 8 stazioni, o giornate per la strada più corta, la prima verso Themisch, sopravvia il Ponte di (testo cancellato). La seconda per il secondo Ponte appreso Schebel, ch'è un Villaggio al Marazzo, la terza appresso Tente sopra il Ponte di Bieschow, la quarta a Margida così chiamato Marazza, la quinta ad Allibonau appresso una stata Palanka, la sesta a Banzova, la settima a Bortscha dove è il Tragetto, e si come si prega, che sia dato bastante sicuro convoglio per il proseguimento della marchia sino colà, così sarà anche dato dalla parte del Pascià di Belgrado un'attestata di pugno proprio, che gl'assediati sono stati sicuramente convogliati sin a detta Bortscha.</p>
<p style="text-align: center;">3</p> <p>È notorio, che non si può avere tanta quantità di Carri, tutta via se gli daranno Carri 1000 permettendo loro medesime che ne lasciano alcune indietro per cui potranno succesivamente fare levar e condurre via i loro effetti. Come pure gli sarà lecito se possono avere delli Carri, di comprarli, et in quanto alla dimandata sicurezza, non vi è ne meno alcuna difficoltà. Ma all'incontro dalla parte loro sarà data altresì la certezza d'omissione d'ogni ostilità et inimicizia.</p>	<p style="text-align: center;">3</p> <p>Per il trasporto dunque delle nostre Moglie, e Figlioli assieme con Effeti, averi, e robbe, acciò nessuno indietro ne debba andar a piedi, saranno dati 7000 Carri con loro tiri, et in caso che qualche Carro venissero a rompersi od' il Bestiame crepasse, se ne somministreranno de gl'altri in contraccambio, ne si permetterà, che si spogli qualche cosa. Parimente quando qualche duno potesse comprar un Carro per il suo Denaro, che ciò non gli venga impedito.</p>
<p style="text-align: center;">4</p> <p>Accordato</p>	<p style="text-align: center;">4</p> <p>In quanto alle Vetto vaglie necessarie al mantenimento et sussistenza delli sortenti Assediati, durante la marchia, non solo si presterà la mano giovevoli, in farle apportare dalli Contadini, per il contante pagamento, et a ragionevole prezzo, acciò non se ne soffra mancanza sino la Bortscha, ma eziandio se non farà la dispositione.</p>
<p style="text-align: center;">5</p> <p>Accordato</p>	<p style="text-align: center;">5</p> <p>Il Convoglio durante la marchia da Temesvar sin a Belgrado, non si framischià tra gl'Assediati, ma si cuoprirà con buon ordine, affinché non gli venga fatto dello scommodo da altre Nazioni.</p>
<p style="text-align: center;">6</p> <p>Appartenendo in tutte le Fortezze le munizioni al Padrone, et ignorandosi per altro quali siano le munizioni delli Particolari, non si può permetter in questo punto di condurre via cos'alcuna, fuorché di prenderne seco qualche due tiri. In quanto pero alla Provianda propria delli Particolari, si potrà torla seco. Circa la Consegna della Porta, e dell'Opere esteriori poi, il General d'Artiglieria Prencipe Alessandro di Wirtemberg ha la commissione, e plenipotenza di trattarne il convenevole, il di cui Negoziato sarà approvato, e ratificato in tutto.</p>	<p style="text-align: center;">6</p> <p>Doppo conchiusa la Capitulazione, e sottoscrizione de Punti, saranno fedelmente consegnate le munizioni, Artiglieria, provianda, et altri Attrezzi militari, Spettantivi; non compresi però ciò ch'appartiene alle Famiglie particolari, a cui sarà permesso senza impedimento d'aportarne quanto vorranno, e potranno come anco di disporne al loro arbitrio. Circa la Cestione delle opere Esteriori, e d'una Porta persa, colui che si manda fuori colla Capitulazione averà bastante plenipotenza di trattar, in che modo, e quando cio debba farsi.</p>

7 I desertori saranno restituiti, a quelli pero delle Nazioni Rasciana, Ebrea e rimanenti add otre Nazioni, che vi vogliono restare, et a quelli che non vogliono andarsene, sarà permesso di sortire colle loro sostanze, e robbe.	7 Quelli Schiavi, et altri Christiani, che hanno abbracciata volontariamente gran tempo fà la Fede Maometana, e spontaneamente voglione sortire con gl'altri, non saranno ritenuti; ad'ogni modo non vi sono compresi quelli, che durante l'Assedio sono trafuggiti, potendo perciò esser ripresi quando si ritrovano. Li Rasciani, li Greci, Ebrei, Armeni, Zingari e qualsisiano altre Nazioni Domiciliate in Temesvar, e che vi hanno professato il loro mestiere, non saranno parimente fermati, se spontaneamente voglione anco partire.
8 Quella Canaglia può andarsene dovunque vorrà.	8 Alli Coruzzi, che vi si trovano, sarà anche permesso si sortire per Belgrado.
9 Accordato	9 Sarà permessa la libera vendita di tutti gl'Effetti.
10 Accordato	10 Non sarà sotto pretesto di qualche ricercata causa dalli tempi andati, nullamente impedita la sortita, e violata la Capitolazione.
Subito adunatici li 1000 Carri, egli no sortiranno, e ciò al più tardi, e longa, si farà posdimani, e la Porta et Opere Esteriori si cederanno e consegneranno ancora oggi.	In conclusione doppo stabilita, e sottoscritta la Capitolazione, saranno concessi 10 giorni sin'alla sortita, overo sin a tanto, che si saranno apportati, e caricati li necessarij Carri.
N.B. Tutti li prigionieri, senza distinzione devonsi restituire Segnato nel Campo sotto Temeswar alli 13 ottobre 1716	Temeswar alli 13 ottobre 1716 Eugenio di Savoia LS Mehemet Aga Azebani LS Chadzi Mehemet LS

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 207, c. 105-106)

XIV

Serenissimo Principe

Con la conquista di Temesvar termina già la campagna cessa la materia più grata delle notizie di questa parte. Condotta sino a Panchiova la Guarnigione della medesima tutto passò con buon ordine, e con buona fede, si che lo staccamento di cavalleria, che servì alla stessa discorta, si è ridotto di nuovo all'Armata. In tanto si va questa sciogliendo, ripartendosi le Truppe per li quartieri d'inverno, dove son destinate. Il principe Eugenio ha qui spedito un corriere per ragguagliare alcune mutationi, che ha creduto bene di fare nel sistema mandatogli dal Consiglio di Guerra, cose, che pesate dal di lui savio giudizio, e da una più estesa cognitione della materia, restarono similmente approvate. Due saranno li corpi principali di Truppe nelle parti più vicine all'Inimico, et di conseguenza ancora più gelose. L'uno è spedito verso Transilvania, accresciuto con altri due Regimenti, oltre a quelli quali ho havuto l'honore di farne a E.E. la participatione nel precedente dispaccio.

[...] Il corpo più forte resta poi nel comitato di Temesvar composto di dieci Regimenti di cavalleria, cinque di Ussari, e dodici Battaglioni, oltre ad'altri sette, che si fermano nella Piazza per Guarnigione. Tutto questo considerabile numero di soldati è costituito sotto alla direzione del General Mersi, offitiale di sommo merito, e vigilanza. È egli comandato d'andare ad'investire li posti, che occupano ancora li Turchi nel comitato, incaminandosi già verso di Vipalanca da lui mediata per prima impresa.

Correva bensi voce, che gl'Imperiali dovessero impadronirsi d'un Isola sopra del Danubio chiamata Orsova, dove un Fiume angustiato tra le montagne, venne dalla

medesima più facilmente dominata. Ne hanno però rimessa l'essecutione, e doppo spirato l'Inverno, dubbitando che le navi possano toglierne la communion et in conseguenza esponder il Pressidio ad'essere sopraffatto dall'Inimico. Consumato questo disegno formeranno le sopradette Truppe un cordone verso Danubio per vegliare sopra li passi dei Turchi, e cuoprir il Paese dall'incursioni [...].

Vienna li 7 novembre 1716

Pietro Grimani Ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 207, c. 120v.-123)

XV

Serenissimo Principe

Consumata com'habbi l'honore di partecipare a V. Serenità in precedenti, con felice successo l'impresa di Panchiova, continuo il General Mersi nell'utile disegno di snidare gl'ottomani da tutto il restante del comitato di Temesvar. Prima però di staccarsi volle poner quel Posto in buona constitutione di difesa per metterlo a coperto da ogni qualunque tentativo degl'Inimici, che non molto remotti da quella parte, potrebbero con le corse facilmente incomodarlo. A quest'oggetto oltre all'haver ordinate alcuni lavori, ha lasciati per Guarniggione due Battaglioni non compresi li Reggimenti Ussari, che ha creduto bene a non condur secco, per non esponderli nella corrente stagione a mancar di Foraggio da mantenerli. Corrono Voci, che la Guarniggione di Belgrado si sia amutinata contro del seraschier a cui s'imputa la vile resa di Panchiova, perdotta da segreti ordini rilasciati al comandante della medesima di non cimentarsi a sostenere con poche forze l'assalto. Aggiungono anzi, che non havendo egli potuto con la veneratione del grado frenar la militar licenza sia restato la corda dell'Arco, giust'al costume della brava natione strozzato. È ben però vero, che va colta la notitia col mezzo della depositione dei Rasciani può essere soggetta ad'equivoco, et meritare confirmatione più certa [...].

Vienna, li 28 novembre 1716

Pietro Grimani Ambasciatore

(Archivio di Stato di Venezia, *Senato Secreta, Dispacci Germania*, f. 207, c. 169)

SIGILIUL BRESLEI UNITE DIN CIACOVA PE UN DOCUMENT DIN 1823

Augustin MUREȘAN*

THE SEAL OF THE UNITED GUILD FROM CIACOVA ON A 1823 DOCUMENT

Abstract

The author presents the seal of the United Guild from Ciacova, Timiș county, applied with sealing wax on a document issued on 20th of June, 1823. There is a rectangular shield on the emblem, divided into six quarters with symbols typical of the six trades, those of the cobblers, potters, carpenters, tailors, belt makers and hatters. To be recalled in a symbolic way, heraldic images were used, showing typical tools (used by potters, carpenters and tailors) and finished products (bootmaking shops, belt maker shops, and hatters' shops).

Keywords: Timiș County, Ciacova, guild, seal, emblem.

Printre izvoarele documentare provenind de la diferitele bresle din Banat păstrate în patrimoniul Complexului Muzeal Arad se află și un act (certificat de ucenicie)¹ emis de Breasla Unită din târgul Ciacova², pentru ucenicul Ignaz [Tezollt ?], la 20 iunie 1823³ (Fig. 1). În această localitate cu rang de târg, din comitatul Timiș, au fost organizate în anul 1817 trei bresle: 1. Breasla dulgherilor, tâmplarilor, lăcătușilor, turtarilor, arămarilor, aurarilor și argintarilor, fierarilor, geamgiilor, dogarilor, bărbierilor, armurierilor, olarilor, tinichigiilor și țiglarilor; 2. Breasla tăbăcarilor, cizmarilor, curelarilor, tăbăcarilor de cordovan, pantofarilor germani și maghiari, măcelarilor, săpunarilor și frânghierilor; 3. Breasla tăbăcarilor germani și maghiari, croitorilor, gubarilor, năsturarilor și pălărierilor⁴.

Actul menționat mai sus, emis de una dintre cele trei bresle, conține informații valoroase despre ucenic, meșter și conducătorii breslei, ele fiind izvoare prețioase pentru

* Complexul Muzeal Arad, augmuresan@gmail.com

¹ Complexul Muzeal Arad, *Lehrbrief* (Certificat de ucenicie), *Fond Muzeu Feudal*, nr. inventar 1452. Hârtie cu dimensiunile 50 cm x 40 cm. Text în gotică tipărită și de mână pe 15 rânduri cu cerneală neagră, încadrat de un chenar ornamentat etc.

² Despre localitatea Ciacova, județul Timiș, vezi Josef Wilhelm Merschdorf, *Tschakowa. Marktgemeinde im Banat, Monographie und Heimatbuch*, Augsburg, 1997 și Daniela Opre, *Monografia comunei Ciacova*, Edit. Artpress, Timișoara, 2007.

³ Actul a fost emis sub semnătura starostelui suprem, starostelui adjunct și al meșterului breslei, pentru ucenicul Ignaz [Tezollt ?], născut în 2 martie 1806, în Arad.

⁴ În legătură cu breslele organizate în anul 1817 în târgul Ciacova, comitatul Timiș, vezi Szádeczky Lajos, *A czéhek történetéről Magyarországon*, Budapest, 1889, în „Értekezések a történelmi tudományok köréből”, Budapest, 1890, p. 74; idem, *Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon, okirattárral (1307-1848)*, II, Budapest, 1913, p. 250; Eperjessy Géza, *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686-1848)*, Acad. Kiadó, Budapest, 1967, p. 249; Géza Kovách, *Răspândirea breslelor rurale în partea de vest a României în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, în „Ialomița materiale de istorie agrară a României”, Slobozia, 1983, p. 524; idem, *A bányászat demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848)*, Szeged, 1998, p. 263; Lajos Kakucs, *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între anii 1717-1918*, Editura Mirton, Timișoara 2008, pp. 231-232.

reconstituirea istoriei acestei asociații profesionale, dar și din punct de vedere sigilografic, care pe noi ne interesează în mod deosebit în acest articol.

Într-adevăr, breslele având dreptul de sigiliu⁵, actele emise de conducerea acestor asociații profesionale erau întărite cu sigilii proprii⁶. Sigiliul a constituit expresia autorității breslei cu ajutorul căruia se validau actele încheiate, el fiind garanția cea mai sigură a autenticității și a îndeplinirii obligațiilor asumate⁷. Această categorie de sigilii reflectă prin mijlocirea științei și artei heraldice aspecte ale vieții economice și sociale, permit într-un fel aparte reconstituirea cadrului economic caracteristic epocii respective, individualizând fiecare breaslă, relevându-i simbolic specificul activității desfășurate.

Actul la care ne referim este o „scrisoare” purtând mijloace de validare, fiind eliberat de către conducerea breslei din Ciacova ucenicului breslaș pentru a se bucura de drepturile ce i se cuvin. Aflăm din acest act durata perioadei de practică a ucenicului, timp de 3 ani (10 iunie 1820- 20 iunie 1823). Prin acest certificat de bună purtare se confirmă „în fața tuturor, că până la terminarea uceniciei pe 20 iunie 1823, tânărul s-a purtat cum se cuvine”⁸.

Pe act, în partea de jos în centru, s-a aplicat sigiliul rotund (45 mm), în ceară roșie, al acestei bresle mixte. Sigiliul, din cauza neatenției celui care l-a aplicat în timpul actului de sigilare, este defectuos, iar datorită vechimii și condițiilor de păstrare are pe alocuri ceara crăpată⁹. Presupunem că acest sigiliu de breaslă este necunoscut până acum.

În vederea introducerii lui în circuitul științific de specialitate, în rândurile de mai jos prezentăm și analizăm acest sigiliu. Ținând cont de faptul că în câmpul sigilar se află un scut, el se include în categoria sigiliilor de breaslă de tip heraldic¹⁰.

În câmpul sigilar (Fig. 1), scut heraldic dreptunghiular, împărțit în șase cartiere, prin trasarea unei linii verticale și a două linii orizontale¹¹. Cele șase cartiere au fost încărcate cu următoarele mobile heraldice¹²:

În primul cartier s-a reprezentat un însemn pe care încă nu l-am deslușit (probabil, o cizmă?¹³), amintindu-i pe meseriașii cizmari sau o altă branșă; în cartierul al doilea, posibil, un cuțit de olar, însemn al meșteșugarilor olari; în cartierul al treilea, o rindea, un echer și un compas deschis cu vârfurile în jos, reprezentându-i pe tâmplari; în cartierul al patrulea, o foarfecă deschisă cu lamele în sus (având între ele un ac cu gămălie?), individualizându-i pe croitori; în cartierul al cincilea, o frânghie simbol ce vorbește despre activitatea frângerilor; în cartierul al șaselea, o pălărie de epocă (tricorn), simbol al pălărierilor¹⁴.

⁵ Vezi Emil Vârtosu, *Despre dreptul de sigiliu*, în „Studii și cercetări de numismatică”, III, Editura Academiei R. S. R., București, 1966, pp. 333-344.

⁶ Despre astfel de certificate de ucenicie emise de către unele bresle din Sebeș, întărite cu sigiliul breslei, vezi Dorin Ovidiu Dan, *Noi contribuții la istoria breslelor din Sebeș*, în „Sargeția”, XXX, 2001-2002, pp. 579-585. Alte acte de acest fel întărite cu sigilii de bresle din Banat, vezi la Lajos Kakucs, *op. cit.*, pp. 24, 37, 40.

⁷ Vezi Maria Dogaru, *Meșteșugurile în lumina izvoarelor heraldice*, în „Historia Urbana”, tomul VI, 1-2, 1998, p. 37.

⁸ Vezi documentul original în limba germană - *Lehrbrief* (cu înțelesul de *Certificat de ucenicie*).

⁹ Dacă tiparele sigilare oferă specialistului vizualizarea corectă a tuturor elementelor din câmpul sigilar, sigiliile degradate sau greșit amprentate pe documente îngreunează actul de cercetare.

¹⁰ Din punct de vedere pe reprezentării din embleme, sigiliile de bresle și corporații, în general de instituții economice, au fost împărțite de către cercetătoarea Maria Dogaru în două categorii: 1. sigilii cu reprezentări simbolice și 2. sigilii de tip heraldic, vezi Maria Dogaru, *Sigiliile mărturii ale trecutului istoric*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 179.

¹¹ În legătură cu repartizarea scutului și a numerotației cartierelor, vezi Marcel Sturdza-Săucești, *Heraldica, Tratat tehnic*, Edit. Științifică, București, 1974, pp. 35-36 și Maria Dogaru, *Din heraldica României*, Edit. JIF, București, 1994, pp. 24-25, fig. 2/L.

¹² Pentru termenul mobilă heraldică, element utilizat la alcătuirea stemelor, vezi Marcel Sturdza-Săucești, *op. cit.*, pp. 70-80; *Dicționar al științelor speciale ale istoriei Arhivistică, cronologie, diplomatică, genealogie, heraldică, paleografie, sigilografie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 168; Maria Dogaru, *Din heraldica României*, pp. 23-25.

¹³ În primul cartier al scutului, lipsit de claritate, probabil s-a reprezent un alt însemn, desemnând o altă branșă, și nu mobila heraldică menționată de noi. Acest lucru se va afla numai după depistarea unui alt sigiliu al acestei bresle, corect aplicat, în ceară, imprimat în tuș ori altă substanță de sigilat și la care se poate distinge însemnul din acest prim cartier (valabil și pentru cel de-al doilea cartier) sau se va găsi tiparul sigilar din 1818 cu care s-a confecționat sigiliul.

¹⁴ În cazul pălărierilor, tricornul, ca piesă vestimentară ce s-a purtat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, la costum stil Ludovic XV (Rococo), introdus în emblema pălărierilor, respectă tradiționalismul, vezi Adina Nanu,

Scutul timbrat de vulturul bicefal austriac, aureolat și încoronat, care ține în gheare însemnele puterii - sabia și sceptrul în dreapta și globul crucifer în stânga - este susținut de doi lei rampanți, fiecare stând cu o labă a piciorului pe unul din colțurile laterale ale unui postament trapezoidal. De o parte și de alta a păsării heraldice, cifra: 18-18, care indică anul confecționării tiparului sigilar.

Dedesubtul postamentului menționat s-a reprezentat un ornament fin, alcătuit din două ghirlande din frunze de laur. Legenda s-a scris cu litere majuscule în limba germană: SIGIL. D. K. K. PRIVILEG: VEREINIG: ZUNFTE. V. D. K. P. R. M. CSAKOVA. Prin traducere, textul legendei ne informează în legătură cu: 1. *Tipul breslei*: a. *breaslă unită*, formată din mai multe ramuri meșteșugărești (meserii sau branșe) din localitate. 2. *Privilegiile obținute*: a. *breaslă privilegiată* (în textul legendei apare numai denumirea generală) ; b. *breaslă cezaro-crăiască* (în conținutul legendei aceste privilegii sunt menționate în mod expres). Începutul și sfârșitul legendei sunt marcate de două puncte. La marginea spațiului câmpului sigilar se află un cerc perlat. După modul de confecționare a acestui sigiliu, reiese că tiparul sigilar care s-a utilizat la sigilare a fost gravat în incizie.

Studiind acest sigiliu, constatăm modul în care s-a gravat întreaga suprafață a rondei piesei sigilare, grija pentru respectarea raportului dintre elementele din scutul heraldic, proporționalitatea dintre figurile heraldice reprezentate, toate dovedind străduința meșterului-gravor pecetar anonim de a realiza o execuție artistică cât mai bună.

Pentru a evoca simbolic diferitele meserii, în cartierele scutului s-au folosit figuri heraldice înfățișând: a. *unelte specifice* (tâmplarii, croitorii și, posibil, olarii) și b. *produse finite* (cizmarii, frânghierii și pălărierii). Studiat din punct de vedere al structurii meseriilor reprezentate simbolic, sigiliul pe care îl prezentăm reflectă, într-un fel aparte, laturile activităților economice și nivelul tehnicii existente în cadrul breslei în acel an (1818).

Privind cu atenție cele șase cartiere ale scutului heraldic din câmpul sigilar, se poate lesne observa că în această breaslă s-au unit *meșteșuguri care produceau bunuri legate de gospodăriile țărănești* (frânghieri și posibil olari); *meșteșuguri legate de construcții* (tâmplari) și *meșteșuguri legate de producerea diferitelor componente ale îmbrăcăminte* (croitori, pălărieri și probabil cizmari).

După cum s-a apreciat, reprezentările de pe sigiliile de breaslă simbolizează, prin uneltele și produsele cele mai caracteristice, organizația meșteșugarilor aparținând aceleiași branșe, a breslei¹⁵. Studiarea reprezentărilor de unelte și de produse meșteșugărești din imaginile acestor sigilii prezintă o însemnătate deosebită pentru istoria tehnicii, pentru cunoașterea evoluției uneltelor¹⁶. Incluzând în emblemă specificul fiecărei meserii reprezentate în cartierele scutului, uneltele de muncă, procedeele de lucru, ele reprezintă izvoare istorice de o reală valoare¹⁷.

Deși până acum nu cunoaștem dacă tiparul sigilar cu care s-a realizat amprenta sigilară descrisă mai sus se mai păstrează ori s-a pierdut, sigiliul conservat pe acest document dovedește faptul că această piesă sigilară a fost utilizată. Totodată, acest sigiliu ne permite a constata faptul că una dintre Breslele Unite din Ciacova, organizată în anul 1817, care îngloba mai mulți meșteșugari, și-a confecționat un tipar de sigiliu în 1818, în a cărei emblemă au fost reprezentate însemne specifice numai pentru cele șase meșteșuguri.

Artă, stil, costum, Editura Meridiane, București, 1976, pp. 141-142.

¹⁵ Magdalena Bunta, *Sigilii de breaslă din colecția Muzeului de Istorie din Cluj*, în „Acta Musei Napocensis”, III, 1966, p. 225.

¹⁶ *Ibidem*, p. 224.

¹⁷ Maria Dogaru, *Sigiliile mărturii ale trecutului...*, p. 179.

Fig. 1. Certificat de ucenicie emis de Breasla Unită din Ciacova (1823).

Fig. 2. Sigiliul Breslei Unite din Ciacova (1818)

L'ÉLITE ECCLESIASTICA DEI ROMENI TRANSILVANI E IL MOVIMENTO DI EMANCIPAZIONE POLITICO-NAZIONALE 1860-1865*

Mirela Popa-ANDREI**

THE ECCLESIASTICAL ELITE OF THE TRANSYLVANIAN ROMANS AND THE MOVEMENT OF POLITICAL-NATIONAL EMANCIPATION 1860-1865

Abstract

The Transylvanian Romanians' ecclesiastical elite maintained their quality of legitimate spokesmen for the Romanians from the Age of Enlightened Reformism to the Years of Austrian (Semi)Liberalism. In this study we aim to analyze, from a sociological perspective, the effective role played by the ecclesiastical elite the movement of national and political emancipation. As regards the structure of the Romanian elite, between 1860 and 1865, the Romanian elite was marked by powerful upheavals, disputes and realignments which brought into relief several political factions. Despite all these changes affecting the structure of the Romanian elite, the ecclesiastical elite remained at the forefront of the political movement. In fact, it was the laity that placed the bishops (and the conservative group) at the forefront of the national movement during the national conference from January 1861. Our research propose to examine from a sociological perspective the actual role played by the ecclesiastical elite, its degree of involvement in the Romanian national political movement, as well as the political conduct of this social category between 1860 and 1865.

Keywords: Transylvania, the Austrian (semi)liberalism, Romanians, the ecclesiastical elite, the movement of national and political emancipation.

A causa delle circostanze politiche, i membri dell'élite ecclesiastica dei romeni transilvani rivestirono anche la funzione di portavoce del loro popolo nonché di rappresentanti degli interessi nazionali, ruoli che furono ricoperti fino alla seconda metà del XIX secolo¹. I motivi per cui l'élite ecclesiastica svolse per un lungo periodo di tempo il ruolo di un'élite politica vera e propria, si devono cercare nella storia degli stessi romeni della Transilvania. Data la mancanza di una classe nobiliare e di un'élite politica professionalizzata, il clero, essendo tra i romeni il ceto sociale più educato e il più profondamente coinvolto nella vita della società, assunse anche il ruolo di rappresentante delle aspirazioni politico-nazionali. La sua importanza risultò tra l'altro dal fatto che, prima della metà del XIX secolo, soltanto i due vescovi romeni erano stati riconosciuti dalle

* Questo lavoro di ricerca è stato sostenuto, attraverso un progetto di ricerca, dal Consiglio Nazionale Romeno per la Ricerca Scientifica e l'Innovazione, CNCS – UEFISCDI, numero progetto PN-III-P4-ID-PCE-2016-0661, *Social and professional trajectories in concurrent confessional spaces: Transylvania (1850 – 1918)*.

** Institutul de Istorie "George Barițiu" din Cluj-Napoca, mirela_and_rei@yahoo.com.

¹ Keith Hitchins, *Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania 1846-1873*, București, Editrice "Univers Enciclopedic", 1995, p. 148.

autorità politiche quali rappresentanti ufficiali della nazione². I prelati romeni, dunque, in qualità di membri della Dieta transilvana, si trovarono a dover assumere anche il ruolo di *leaders* politici, di conseguenza il loro coinvolgimento negli affari politici e nazionali fu visto come un fatto normale, gradito dal popolo.

Lungo la sua storia, la Transilvania fu ed è tuttora uno spazio multietnico e multiconfessionale in cui la popolazione romena ha rappresentato sempre la maggioranza sul piano demografico, così come risulta da tutte le fonti storiche e dai censimenti³. Nonostante tutto ciò, la nazione romena fu esclusa per molti secoli dalla vita politica, privata di diritti social-economici e culturali. Tramite la conclusione del cosiddetto „*unio trium nationum*” (1437)⁴, gli ungheresi, i sassoni e i siculi, alleati tra loro per sconfiggere la rivolta contadina di Bobâlna (1437-1438), siglarono un accordo politico di lungo termine con cui divisero tra loro stessi il governo della Transilvania. Le tre nazioni così chiamate “politiche” esclusero allora la “nazione romena” dal potere politico, nominandola come “tollerata” (senza poter avere quindi i suoi diritti comuni e regolari)⁵.

Alla fine del XVII secolo (1699), la Transilvania diventò provincia dell’Impero asburgico, statuto che conservò fino al termine della Prima Guerra Mondiale⁶. Neanche il dominio austriaco aveva cancellato il sistema politico ingiusto delle “nazioni privilegiate”. Basato sul cosiddetto “costituzionalismo medioevale”, questo si mantenne in Transilvania fino a 1918. L’esclusione dei romeni dalla vita politica del Principato fece sì che questa stessa nazione fosse privata di istituzioni politiche proprie e fosse rappresentata da un’élite estremamente fragile, composta per lo più dai membri dell’alto clero, alcuni impiegati e solo poche famiglie nobili che si possono riscontrare soprattutto nei territori periferici della provincia (Făgăraș, Maramureș, Sătmar).

A questa situazione, inoltre, si aggiunse la separazione confessionale tra i romeni. All’incontro dei secoli XVII e XVIII, quando la Transilvania arrivò sotto il dominio dell’Impero degli Asburgo, per l’unione religiosa di una parte degli ortodossi con la Chiesa di Roma, la popolazione romena si divise in due Chiese, ciascuna con organizzazione e gerarchia a se stante: ortodossa e greco-cattolica. Questo evento portò alla rottura dell’unità religiosa romena e creò, al contempo, una spaccatura nel movimento nazionale dei romeni, con conseguenze che si mantennero per ben due secoli⁷. La politica intesa a favorire i greco-cattolici rispetto ai “greco-orientali” da parte del regime degli Asburgo, portò all’ampliamento delle divergenze confessionali all’interno della popolazione romena della Transilvania⁸.

Nonostante le promesse fatte ai romeni passati all’Unione con Roma non fossero state mantenute, dal momento che le autorità imperiali rimandarono il più possibile il

² Keith Hitchins, *Afirmarea națiunii: mișcarea națională românească din Transilvania 1860-1914*, Bucurest, Editrice Enciclopedica, 2000, pp. 66, 95; Simion Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei (1863-1864)*, Cluj-Napoca, Editrice Dacia, 1979, p. 121; Nicolae Bocșan, „Revoluția de la 1848”, în vol. *Memorandul 1892-1894. Ideologie și acțiune politică românească*, Bucurest, Editrice “Progresul Românesc”, 1992, p. 183-184.

³ Ladislau Gyémánt, „Habitat și evoluție demografică” în *Istoria Transilvaniei (de la 1711 până la 1918)*, vol. III, Cluj-Napoca, Accademia Romena delle Scienze, Centro di Studi Transilvani, 2008, p. 52; *Documente privind Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918. Documente*, vol. III, ed. Simion Retegan et alii, Bucurest, Editrice dell’Accademia Romena delle Scienze, 2006, doc. 323, p. 616. Secondo questo documento, datato febbraio 1861, la popolazione della Transilvania di allora era così composta: 1.300.000 romeni, 300.000 ungheresi, 200.000 siculi, 170.000 sassoni, 85.000 zingari.

⁴ K. Hitchins, *Afirmarea națiunii*, p. 16-18.

⁵ *Ibidem*, p. 16-18, 30.

⁶ Alla fine del XVII secolo, con la firma del trattato di pace di Karlowitz, 1699, la Transilvania diventò ufficialmente provincia dell’Impero asburgico.

⁷ Mirela Popa-Andrei, „Dispute confesionale și acțiune național-politică la românii transilvăneni. Din epoca iluministă la era semiliberală” în vol. *Realități sociale și implicare politică în Transilvania între 1849-1867. Studii*, Bucurest, Editrice dell’Accademia Romena delle Scienze, 2011, p. 393-400.

⁸ La protezione e il sostegno preferenziale della nuova Chiesa risultò molto chiaramente sin dai primi decenni della sua esistenza, attraverso i vantaggi concessi al clero greco-cattolico. In teoria, proprio a partire dalla sua creazione, la Chiesa unita godette dello statuto di “recepta” che le fu accordato dalla Corte di Vienna, avendo quindi il diritto di essere rappresentata nella Dieta dal suo vescovo, praticamente, invece, soltanto dal 1744 avrà il riconoscimento legale. Si veda Mirela Popa-Andrei, „Biserica ortodoxă din Transilvania în anii reformismului austriac”, nel volume: *În spiritul Europei moderne. Administrația și confesiunile din Transilvania*

riconoscimento dei diritti promessi, i greco-cattolici poterono godere dei vantaggi portati dall'accesso all'educazione nonché di alcuni favori materiali. Si crearono dunque le condizioni che resero possibile la formazione, tra le file del clero "unito", della prima élite culturale romena che si affermò pienamente a partire dalla metà del XVIII secolo: gli intellettuali della Scuola transilvana. Siccome non esistevano altre categorie dell'élite nella nazione romena, il clero greco-cattolico al quale si affiancò, dopo il riconoscimento ufficiale della Chiesa ortodossa romena di Transilvania (1761)⁹, quello ortodosso¹⁰, prese nelle sue mani la guida del movimento nazionale per oltre un secolo.

A causa delle controversie sul piano confessionale, alimentate artificialmente ed appoggiate da fattori politici, il movimento nazionale conobbe periodi di crisi e al contempo momenti di collaborazione esemplare. Durante i due secoli di dominazione austriaca (1699-1918), ci furono tre momenti straordinari in cui i romeni transilvani, superando le differenze e le divergenze confessionali, combatterono insieme per allontanare il costituzionalismo feudale rigido e ingiusto: il movimento del *Supplex Libellus Valachorum* (1791), la rivoluzione del 1848-1849 e il regime "semi-liberale"¹¹ austriaco nel periodo 1860-1865.

La collaborazione tra le élite delle due confessioni romene e il lavoro comune furono possibili sia nei momenti di apertura del regime austriaco, come nel caso del riformismo giuseppino oppure dell'"età del liberalismo" politico avviata nel 1860, sia nei momenti di effervescenza sul piano sociale e politico e di ripresa e dinamismo del militantismo nazionale, come nel caso della rivoluzione quarantottesca.

La nascita del sentimento nazionale romeno, dovuta in grande misura al lavoro egregio svolto da intellettuali illuministi, determinò il primato del principio della solidarietà nazionale davanti al confessionalismo. Il risultato di questo atteggiamento si concretizzò, nella prima metà del XIX secolo, grazie all'unità d'azione dei romeni con l'abbandono delle controversie confessionali, durante gli eventi degli anni 1848-1849. La rivoluzione del 1848-1849 raggiunse i romeni di entrambe le confessioni, ortodossi e greco-cattolici, solidali nell'impegnarsi per ottenere giustizia e libertà sociale e nazionale.

În perioada reformismului terezian și iosefin (1740-1790), a cura di Remus Câmpeanu e Anca Câmpeanu, Presa Universitaria Clujeana, 2009, p. 137-138.

⁹ Il diritto di esistere venne riconosciuto alla Chiesa ortodossa romena soltanto nel 1761, quando le fu nominato un vescovo nella persona di Dionisie Novacovici. Si veda Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării Națiunii Române*, Cluj-Napoca, Editrice Dacia, 1994, p. 166.

¹⁰ Si deve sottolineare che una conseguenza importante del riconoscimento legale della Chiesa ortodossa fu la creazione delle élite ortodosse, che approfittando in seguito del clima riformista dell'epoca saranno sempre più presenti nella vita sociale e politica del Principato transilvano. Se all'inizio il clero ortodosso, a causa delle condizioni sociali e politiche, non beneficiò di una preparazione adeguata, dopo la nomina di Andrei Șaguna vescovo di Sibiu si vide un miglioramento in quanto riguarda l'organizzazione interna della Chiesa ortodossa e la formazione dei preti, di modo che negli anni del regime "semi-liberale" austriaco il livello di preparazione delle élite ortodosse si avvicinò a quello dei greco-cattolici. Si veda K. Hitchins, *Ortodoxie și naționalitate*, p. 124-175.

¹¹ Nel presente contributo abbiamo utilizzato volutamente il termine "semiliberalismo" invece di "liberalismo austriaco", per sottolineare che il regime politico istituito dai circoli politici viennesi e dal Casato degli Asburgo a partire dagli anni 1860-1861, ebbe le specificità di un regime in qualche modo liberale, rispetto al regime precedente neoassolutista (1851-1860), però in fin dei conti si trattò di un liberalismo moderato e limitato. Per i romeni della Transilvania storica fu un periodo di notevole importanza sul piano politico, addirittura unico se teniamo conto che arrivarono ad essere rappresentati in gran numero nella Dieta ed ebbero la possibilità di far passare le leggi degli anni 1863-1864. Invece per i romeni del Partium, territorio che apparteneva all'Ungheria nel 1860, lo svolgimento degli eventi andò diversamente. Si deve ricordare che il Programma politico dei vertici romeni di quegli anni conobbe un rallentamento per ciò che concerne il tema dell'autonomia nazionale. Il programma romeno dovette adeguarsi alle possibilità dell'epoca e alle concessioni che la dinastia sembrava disposta a fare, riducendo le sue esigenze dalla richiesta di creare un corpo politico di tutti i romeni dell'Impero, all'obiettivo più moderato di ottenere l'autonomia della Transilvania. Axente Sever, membro della delegazione romena del 1860, scriveva in merito da Vienna a George Barițiu: "ci siamo decisi a chiedere all'imperatore soltanto quello che ci può dare". Si veda *Mișcarea națională a românilor din Transilvania*, vol. III, doc. 184, p. 336-338.

Data la mancanza di un'élite moderna, il clero fu, anche in quel contesto, colui che giocò prevalentemente il ruolo di guida.

Il movimento nazionale e l'attività politica dei romeni nella Transilvania storica continuò con entusiasmo e, nello stesso spirito di solidarietà che si era riscontrato negli anni 1849-1850, si concretizzò nelle petizioni inviate alle autorità dell'Impero, quindi attraverso una strategia rivendicativa che fu portata avanti fino alla fine dell'Ottocento. L'operato politico di quegli anni si realizzò attraverso il lavoro delle delegazioni romene a Vienna, che chiesero l'uguaglianza della nazione romena dell'Impero con le altre nazionalità¹². In questo stesso periodo, i rappresentanti del clero giocarono un ruolo di grande rilevanza. L'importanza del clero, durante il periodo di cui stiamo parlando, va valutata nella prospettiva in cui la medesima Corte di Vienna guardava i rappresentanti della Chiesa, riconoscendo esclusivamente a questi il ruolo di capi della nazione e accettando quindi soltanto con loro di svolgere negoziazioni. Dopo l'anno 1852, sullo sfondo del fallimento sempre più evidente delle trattative con la Corte viennese e dell'arrivo al potere del regime neo-assolutista, i contrasti sul piano confessionale tra i romeni ricominciarono. Innanzitutto le polemiche tra i due vescovi, Alexandru Sterca-Șuluțiu e Andrei Șaguna, che avevano opinioni divergenti sulla strategia politica da seguire, influirono sull'unità e sulla coesione del movimento nazionale. Secondo l'opinione dell'intellettualità laica, il fallimento delle azioni politiche romene negli anni 1849-1851, si ebbe come conseguenza dei contrasti scoppiati tra i romeni schierati tra le due confessioni religiose e soprattutto tra i loro vescovi.

Le tensioni tra le gerarchie delle due Chiese romene, che si allargarono durante un intero decennio, danneggiarono anche i rapporti tra gli intellettuali laici, rendendo profondamente fragile la coesione interna dell'intero movimento nazionale romeno di emancipazione nazionale. Così dunque "il disgelo politico del 1860"¹³ colse di sorpresa l'élite politica romena, divisa e non organizzata, non in grado di essere all'altezza del contesto che si stava per aprire nella Monarchia. Nonostante tutto ciò, grazie alle esperienze raggiunte negli anni della rivoluzione quarantottesca, ai progressi dell'istituzionalizzazione durante il periodo del neoassolutismo nonché ad una élite laica più forte, fu possibile un'organizzazione politica più veloce negli anni 1860-1861¹⁴.

Per l'insistenza dell'intellettualità laica, negli anni '60 la collaborazione tra i due prelati romeni della Transilvania fu riavviata. Nel contesto della decisione imperiale di rinunciare all'assolutismo a favore di un regime costituzionale e liberale, affermata nel Diploma imperiale rilasciato il 20 ottobre 1860, alla fine del mese di novembre dello stesso anno un'imponente delegazione romena, con a capo, in seguito alla proposta di Andrei Șaguna¹⁵, il metropolita Alexandru Sterca-Șuluțiu¹⁶, seguito dal decano ortodosso di Brașov, Ioan Popasu, partì alla volta di Vienna. Essa consegnò all'imperatore il 10 dicembre 1860 un'ampia memoria¹⁷, nella quale si elencavano le richieste principali dei romeni: la garanzia dell'uguaglianza politica e confessionale della nazione romena tramite un diploma imperiale, la nomina di un romeno nella carica di cancelliere aulico, il riconoscimento della lingua romena quale lingua ufficiale dello stato accanto al tedesco e all'ungherese, una legge elettorale equa, il permesso di poter convocare un congresso

¹² Si veda Simion Retegan, „Un epilog al revoluției române pașoptiste: deputăția de la Viena din 1850”, nel volume *Revoluția de la 1848-1849 în Europa Centrală. Perspectivă istorică și istoriografică*, a cura di Camil Mureșanu, Nicolae Bocșan, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, Presa Universitaria Clujeana, 2000, passim.

¹³ Simion Retegan, *Reconstrucția politică a Transilvaniei 1861-1863*, Presa Universitaria Clujeana, 2004, p. 37.

¹⁴ N. Bocșan, „Revoluția de la 1848”, p. 184.

¹⁵ *Mișcarea națională a românilor*, vol. III, doc. 159, p. 285-286.

¹⁶ *Ibidem*, doc. 129, p. 232; doc. 158, p. 284-285 și 159, p. 285-286, riporta i nomi di alcuni membri della delegazione.

¹⁷ Si veda il testo integrale del memoriale nel volume: *Mișcarea națională a românilor*, vol. III, doc. 187, p. 342-349.

romeno ecc¹⁸. Separatamente, i membri della delegazione presentarono delle richieste a carattere regionale¹⁹.

Il liberalismo austriaco degli anni '60 fu piuttosto moderato, ma il suo merito fu quello di aver offerto un quadro di azione per le nazionalità dell'Impero nonché di aver riconosciuto un minimum di diritti per le stesse comunità nazionali. All'estremo opposto, Pesta era favorevole ai diritti di stampo liberale ma esclusivamente a titolo individuale, ciò che rappresentava in realtà negare i diritti nazionali e difendere il concetto di nazione politica e lingua diplomatica ungherese all'interno di uno stato nazionale ungherese. Questo a dispetto del fatto che dappertutto in Europa era in corso un processo di ascesa e affermazione dei nazionalismi e quindi di creazione degli stati nazionali (come quello romeno, italiano e tedesco). L'inflessibilità dell'élite politica ungherese determinò le nazioni dell'ex regno medioevale magiaro a raggrupparsi intorno a Vienna, così come avvenne nel caso dei romeni della Transilvania che seguirono in fin dei conti la stessa strada del 1848-1849.

Il movimento nazionale romeno fu, anche nel periodo che stiamo citando, nelle mani dei due vescovi romeni, prevalentemente sotto la guida del presule ortodosso, e quindi si svolse nei limiti della legalità. Negli anni del regime "semi-liberale", il programma politico romeno perse terreno riguardo al problema dell'autonomia nazionale. Nello spirito del realismo politico e del pragmatismo tipico del vescovo Șaguna, ulteriormente arcivescovo e metropolita²⁰, il programma degli esponenti del popolo romeno dovette adeguarsi alle possibilità dell'epoca e alle concessioni che la dinastia sembrava disposta a fare. Il programma romeno diminuì quindi le sue pretese, dall'obiettivo di creare un corpo politico di tutti i romeni dell'Impero alla richiesta meno ambiziosa di ottenere l'autonomia della Transilvania, abbracciando così il principio del federalismo storico. Le comunità romene transilvane si trovarono d'accordo con il programma dell'élite. Tutto ciò dimostra che l'élite ecclesiastica aveva ancora un peso considerevole a livello della società romena.

Si deve sottolineare che all'inizio degli anni 1860, in seguito alle politiche del regime neoassolutista che avevano insistito sulla scuola e sull'educazione, erano stati apportati miglioramenti nella vita sociale ed economica dei romeni transilvani²¹. Tutti questi cambiamenti si riscontrarono presso l'élite della società romena, che aveva conosciuto una lieve crescita sotto il profilo quantitativo e, ciò che può essere ancora più rilevante, diventò più variegata nella sua composizione. Se fino ad allora il clero e gli insegnanti avevano rappresentato la maggioranza, cominciarono ad entrare nelle file dell'élite sempre più numerosi funzionari e liberi professionisti (avvocati, proprietari ecc.). In questi anni ebbe luogo una crescita considerevole del numero dei funzionari pubblici romeni, come risultato della burocratizzazione massiccia portata avanti durante il regime neoassolutista, della politica favorevole al regime Schmerling²² nonché dalla capacità dell'élite romena di entrare nelle strutture amministrative della Transilvania. Così si spiega il gran numero di impiegati pubblici romeni durante il periodo "semi-liberale". L'aumento del numero dei funzionari romeni produsse, in quegli stessi anni del "semi-liberalismo", un sensibile cambiamento nella struttura dell'élite romena. Iniziava in questo modo il trasferimento

¹⁸ Sull'attività della delegazione romena a Vienna si vedano: *Mișcarea națională a românilor*, vol. III, doc. 183, 184, 189, 190, 192, 196.

¹⁹ *Ibidem*, doc. 183, p. 335-336; 184, p. 336-338. Gli abitanti di Năsăud chiesero la trasformazione dell'ex reggimento II di confine in un distretto autonomo e la restituzione dei beni che erano appartenuti allo stesso reggimento, mentre invece i rappresentanti di Făgăraș supplicarono la nomina di un romeno a capo del loro distretto. L'arcivescovo metropolita Șulățiu s'impegnò per ottenere l'approvazione del sinodo greco-cattolico, mentre Ioan Popasu condusse gli sforzi per la creazione della metropolia ortodossa romena.

²⁰ N. Bocșan, „Revoluția de la 1848”, p. 182-183.

²¹ Ad esempio i decreti imperiali ("patenta") degli anni 1853-54, che portarono allo scioglimento dei rapporti feudali e alla concessione di terre ai contadini.

²² S. Retegan, *Dieta românească*, p. 69.

della guida del movimento politico romeno della Transilvania, dall'élite ecclesiastica a quella laica²³.

In seguito a questi cambiamenti strutturali, all'interno dell'élite romena si verificarono sconvolgimenti assai forti, polemiche e cambiamenti di posizione, da cui scaturirono alcuni orientamenti politici: un gruppo conservatore, composto per lo più dai membri del clero e radunato intorno al vescovo Andrei Șaguna, un altro schieramento moderato, di impiegati e funzionari, che seguivano Vasile L. Pop, e un terzo orientamento che aveva al suo interno giovani, liberi professionisti ed indipendenti economicamente che mostravano un atteggiamento politico più radicale, avendo a capo la personalità di G. Barițiu²⁴.

Nonostante lo svolgersi degli avvenimenti cui abbiamo fatto appena cenno, gli intellettuali laici romeni scelsero di proseguire con i vescovi e il gruppo conservatore alla guida del movimento nazionale, ciò che fu ovvio sin dalla conferenza nazionale del gennaio 1861, quando fu offerto ai due presuli l'incarico di presidente del Partito Nazionale Romeno. La scelta fu realistica in quel momento perché, da una parte il movimento nazionale aveva bisogno della collaborazione dei vertici ecclesiastici dall'altra, nella mancanza di una tradizione politica, si era cercato di riprendere il legame con la tradizione storica. Si sperava di ottenere il riconoscimento e l'appoggio delle autorità e della Corte di Vienna e quindi i vescovi erano tra i pochi romeni in grado di raggiungere un tale scopo.

In quello che segue ci siamo proposti di analizzare brevemente, da una prospettiva sociologica, il luogo ed il ruolo svolto dall'élite ecclesiastica nel movimento politico-nazionale dei romeni transilvani nonché il suo comportamento politico tra gli anni 1860-1865. La decisione di soffermarci su questo periodo di tempo si basa sul fatto che dal Medio Evo fino alla fine della Prima Guerra Mondiale, gli anni del regime liberale austriaco rappresentarono l'unico periodo in cui i romeni riuscirono a raggiungere, seppur per breve tempo, i loro obiettivi politici. Grazie alle leggi votate nella Dieta di Sibiu durante gli anni 1863-1864, i romeni ottennero l'uguaglianza politica e confessionale con le altre etnie della Transilvania. Vogliamo vedere dunque fino a che livello fu coinvolta l'élite ecclesiastica nel movimento di emancipazione nazionale durante gli anni del "semi-liberalismo austriaco". In merito porremo l'attenzione su due aspetti: la percentuale dei chierici alla guida del movimento nazionale e il peso (l'influenza) di questa categoria sugli sconvolgimenti dell'epoca.

Riguardo al peso numerico dell'élite ecclesiastica, l'analisi su cui ci stiamo avviando vuole concentrarsi sui momenti chiave del movimento nazionale romeno del periodo 1860-1865, quindi la conferenza nazionale del 14-16 gennaio 1861, la conferenza generale del febbraio 1861 e la partecipazione dei romeni ai lavori della Dieta di Sibiu (1863-1864)²⁵.

Il primo fatto compiuto dai romeni nelle condizioni create dal nuovo regime politico, si registra all'inizio del 1861, quando i romeni tennero una conferenza a Sibiu, il 14-16 gennaio, con la partecipazione di 100 delegati, tra cui 50 greco-cattolici e 50 ortodossi. Dalle file dei partecipanti venne eletto il Consiglio Nazionale Romeno (CNR), organismo politico di veste esecutiva, sotto il cui patrocinio sarà organizzato ed andrà avanti il movimento nazionale dei romeni transilvani negli anni successivi²⁶. Nel CNR furono eletti 20 membri, personalità ben conosciute, come il metropolita greco-cattolico Al. Sterca-Șuluțiu, il vescovo ortodosso Andrei Șaguna – presidenti, insieme ad altre

²³ Vlad Popovici, „Elita politică românească din Transilvania (1861-1881). O perspectivă alternativă”, in *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 14/I, 2010, p. 217, 224.

²⁴ K. Hitchins, *Afirmarea națiunii*, p. 53-59, 70; Hitchins, *Ortodoxie și naționalitate*, p. 161-163; V. Popovici, „Elita politică românească din Transilvania”, p. 217, 223.

²⁵ Dal punto di vista dello svolgimento dei fatti e dalla prospettiva della storia politica, tutti questi eventi sono stati esaminati ampiamente nei lavori di Simion Retegan: *Dieta românească e Reconstrucția politică a Transilvaniei în anii 1861-1863*.

²⁶ Il Comitato Nazionale Romeno fu il primo governo romeno, creato durante gli eventi degli anni 1848-1849, e rappresentò il modello istituzionale di riferimento per il movimento nazionale romeno della Transilvania negli anni del „semiliberalismo” nonché per i partiti nazionali romeni fondati nel 1869.

personalità di spicco nel mondo transilvano²⁷. Dal punto di vista confessionale, dei 20 membri del Consiglio 9 erano ortodossi, 11 greco-cattolici, 4 appartenevano al clero (3 greco-cattolici²⁸ e 1 ortodosso) e 16 laici²⁹. Il Comitato Nazionale, che sarebbe stato eletto due anni più tardi nella conferenza tenutasi a Sibiu nell'aprile 1863, avrebbe contato 29 membri, come segue: 15 greco-cattolici e 14 ortodossi, rispettivamente 7 membri del clero e 22 laici, e tra questi 18 erano funzionari dello stato³⁰.

La disponibilità di collaborazione e la capacità d'azione dei romeni fu sottoposta ad una prima prova in occasione della Conferenza "regnicolare" svolta ad Alba Iulia l'11-12 febbraio 1861 con l'impegno di adottare una legge elettorale per le elezioni della futura dieta della Transilvania³¹. Anche se parteciparono le tre nazioni del Principato, la conferenza non osservò il principio della proporzionalità degli abitanti della provincia, poichè vi furono 24 magiari, 8 sassoni e 8 romeni. Quale conferma dell'impossibilità di andare d'accordo tra loro, le tre nazioni si presentarono davanti all'imperatore con tre progetti diversi di legge elettorale³².

In occasione della conferenza che abbiamo passato in rassegna, i due presuli romeni ebbero un'atteggiamento apprezzato dai contemporanei, i quali dissero in merito che i detti vescovi si erano comportati "come due fratelli gemelli"³³. I primi successi registrati sul piano nazionale dimostrarono quanto fosse importante l'unità dei romeni, e che per mantenerla si sarebbero dovuti allontanare ad ogni costo le polemiche e i contrasti confessionali. Gli anni 1860-1861 rimangono veramente emblematici per la buona collaborazione tra i due vertici ecclesiastici e per il modo in cui aveva funzionato la solidarietà nazionale tra i romeni di entrambe le confessioni.

Partendo da una breve analisi prosopografica, si può notare come il numero dei rappresentanti del clero si fosse abbassato considerevolmente nella prima fila del movimento nazionale durante il periodo "semi-liberale". Abbiamo visto che la presenza dei chierici nel CNR (1861 e 1863) arrivò solo ad una percentuale del 25%. Ai lavori della Dieta di Sibiu, tra 48 deputati romeni solo per 9 era menzionato "amministrazione ecclesiastica", dunque una percentuale del 18,75%³⁴. Dall'altro canto invece tra 11 "regalisti" romeni (nominati dall'imperatore), 5 erano chierici ciò che rappresentava una percentuale del 45%. Si può vedere allora che, nella categoria dei "regalisti", una percentuale significativamente alta era detenuta dai membri del clero, da cui risulta che per la Corte viennese essi rimasero la categoria principale dell'élite dei romeni riconosciuta come tale.

Più rilevante ancora ci sembra la situazione se teniamo conto dei risultati delle elezioni, poichè, in fin dei conti, i deputati rappresentano la volontà e l'opzione di coloro che li hanno scelti, quindi del popolo, e in questo caso il popolo romeno della Transilvania

²⁷ I. Alduleanu, Iacob Bologa, George Barițiu, Axente Sever, Ioan Pușcariu, Matei Nicola, Dumitru Moldovan, Iosif Hodoș, il vescovo greco-cattolico di Gherla Ioan Alexi ecc.

²⁸ Al. Sterca Șuluțiu, Ioan Alexi e A. Veștemean.

²⁹ Vlad Popovici, *Studies on the Romanian Political Elite from Transylvania and Hungary (1861-1918)*, Cluj-Napoca, Editrice Mega, 2012, p. 11.

³⁰ *Ibidem*, p. 14.

³¹ *Mișcarea națională a românilor*, vol. III, doc. 301, pp. 551-556. Il protocollo della Conferenza "regnicolare" della Transilvania.

³² Un progetto ungherese favorevole all'unione con l'Ungheria, propose la ripresa della legge elettorale quarantottesca che esigeva che il diritto di voto fosse accordato soltanto ai cittadini che pagavano un censo minimo di 8 fiorini, ciò che rendeva nullo praticamente il diritto di voto per i cittadini romeni; un altro tedesco aveva come riferimento il regolamento elettorale fatto da poco per le parti occidentali della Monarchia. Si veda *Mișcarea națională a românilor*, vol. III, doc. 302, p. 565-566; doc. 267, p. 505-508. Il progetto romeno fu preparato in occasione della Conferenza romena di Sibiu del gennaio e per l'apertura dei suoi provvedimenti venne apprezzato ironicamente dagli avversari come: „suffrage universel”. Esso proponeva il diritto di voto per categorie ampie di popolazione, rispettivamente per tutti i proprietari di terra senza distinzione di grandezza delle terre, per tutti gli artigiani e commercianti, non per ultimo agli intellettuali, compresi quelli del mondo rurale. Si veda S. Retegan, *Reconstrucția politică*, p. 91, 98; *Mișcarea națională*, vol. III, doc. 267, p. 565-566.

³³ *Apud* S. Retegan, *Reconstrucția politică*, p. 107.

³⁴ L'analisi che proponiamo parte dagli studi che si soffermano sulla struttura dell'élite romena della Transilvania nella seconda metà dell'Ottocento, condotti dallo storico Vlad Popovici e riuniti nel volume *Studies on the Romanian Political Elite from Transylvania and Hungary (1861-1918)*, p. 9-16, come anche dal lavoro di S. Retegan, *Dieta românească*, 64-79.

scelse di essere rappresentato da laici (funzionari, avvocati). Si fa notare quindi, in questa fase, la presenza elevata dei funzionari pubblici in prima fila del movimento nazionale.

La composizione della Dieta di Sibiu (stiamo parlando qui esclusivamente di deputati romeni) preannuncia il cambiamento che sarebbe avvenuto negli anni successivi a capo del movimento nazionale. Si deve sottolineare però che il cambiamento non avvenne all'improvviso ma progressivamente e arrivò al termine di alcuni sviluppi sul piano economico e politico. Se a livello di direzione centrale del movimento nazionale si registrava una diminuzione del numero di ecclesiastici a favore dei laici, a livello locale, invece, il ruolo del clero rimase ancora un ruolo di rilievo visto che in questo ambito i preti rappresentavano il ceto più numeroso ed influente dell'"intelighenzia" romena.

Il secondo aspetto che vogliamo mettere in risalto sul ruolo degli ecclesiastici nell'insieme del movimento nazionale, riguarda la loro capacità di influenza, visibile soprattutto in occasione delle elezioni della Dieta. Nel contesto in cui fu iniziato il processo elettorale per l'elezione dei membri della Dieta, data la mancanza di un'organizzazione estesa a livello dell'intera provincia (come era il caso dell'Università dei sassoni, ad esempio) oppure di una struttura burocratica (che era nelle mani dei magiari e dei sassoni), la Chiesa rimase per i romeni l'unica istituzione che disponeva di una buona organizzazione e di una struttura estesa a livello dell'intera provincia, in grado di mobilitare categorie sociali numerose³⁵. La rete di parrocchie e il sistema delle scuole confessionali furono messi a disposizione di questo obiettivo. I vescovi ebbero l'occasione di dimostrare il loro peso ed influenza nella società romena, dato che erano i soli a poter dare delle disposizioni che sarebbero state ascoltate e seguite. Per mezzo delle lettere circolari mobilitarono la gente, sia l'élite locale (sacerdoti e maestri) che la massa di fedeli diventati elettori. Chiesero ai preti innanzitutto di dedicarsi pienamente all'interesse nazionale, di mobilitare le masse, di spiegare loro come e chi dovessero votare, di fungere da guide e modelli per i contadini romeni che arrivavano per la prima volta nella loro storia a mettere in pratica il diritto quasi democratico delle elezioni.

All'interno di una società ancora patriarcale come era quella romena di Transilvania, il prete aveva un ruolo importante. È per questo che i sacerdoti del mondo rurale diventarono i più attivi fattori di dinamizzazione della popolazione romena; questi spiegarono alla gente semplice che diritti avesse e li esortavano ad andare a votare e ad eleggere solo deputati romeni nonché a non divenire corrotti o intimidati. Una delle più significative immagini dell'epoca fu quella con le file di contadini-elettori, vestiti nel loro costume tradizionale, con bandiere in mano e con a capo preti e maestri, che cantavano "Risvegliati, romeno!", andando verso i luoghi di voto, spesso molto lontani, collocati appositamente per scoraggiare i romeni nei confronti della partecipazione al voto³⁶.

Il regime del "semi-liberalismo" politico rappresentò il periodo in cui l'interesse dei romeni per la politica salì a livelli altissimi. Dopo un decennio di passività, questo "disgelo politico" liberò le energie bloccate fino allora, e stimolò l'organizzazione politica dei romeni, l'istituzionalizzazione del movimento nazionale. Come negli anni della rivoluzione quarantottesca, l'entusiasmo dei romeni esplose in un momento in cui i rapporti tra i circoli imperiali di Vienna e l'aristocrazia ungherese avevano raggiunto il declino. Quindi il contesto favorì i romeni, che rientrarono in questo modo nello svolgimento politico dell'epoca. Neanche adesso però l'atteggiamento della Corte di Vienna fu sincero e di lungo termine, ma provvisorio durante il quale i romeni furono sfruttati da elementi di contropotere nella lotta politica con il forte partito liberale ungherese (dualista). Nell'anno 1865 ebbe luogo un riavvicinamento tra le due parti, che portò all'instaurazione del *Ausgleich*- il regime dualista austro-ungherese- un compromesso politico con cui i romeni, come altri popoli dell'Impero (croati, slovacchi ecc.) furono ceduti all'Ungheria diventando dal punto di vista amministrativo, territoriale e politico sudditi dei governi di Budapest per ancora mezzo secolo. Il dualismo austro-ungherese ebbe come specificità, nella parte orientale della monarchia, una politica ostile nei confronti delle nazionalità nonché di

³⁵ S. Retegan, *Dieta românească*, p. 68-72.

³⁶ *Ibidem*, p. 69-70.

assimilazione dei popoli non magiari dell'Ungheria. I cambiamenti che avevano generato speranza furono fermati, i romeni videro annullato tutto il progresso raggiunto negli anni del "semi-liberalismo" e i diritti ottenuti tramite la legislazione promulgata dalla Dieta di Sibiu furono cancellati.

Se sul piano della politica imperiale i romeni furono nuovamente sacrificati mentre gli ungheresi ottennero la restaurazione del regime concepito nella primavera del 1848, all'interno del movimento nazionale sarà sacrificata l'élite ecclesiastica superiore. Il fallimento della politica promossa dal gruppo conservatore del movimento nazionale romeno, di collaborazione con la dinastia e di inserire i romeni nel contesto costituzionale transilvano, richiese un cambiamento politico maggiore. A questo stato di cose contribuirono anche le divergenze esistenti tra i due prelati romeni che, nel contesto in cui si prefigurava dall'autunno del 1865 il nuovo regime politico, diventarono sempre più contrastanti, con parole di offesa da entrambe le parti, facendo sì che una riconciliazione diventasse impossibile³⁷. Le polemiche tra i vescovi alimentarono la sfiducia sempre più accentuata degli vertici della nazione nella capacità e nella missione dell'élite ecclesiastica di gestire nell'avvenire il movimento nazionale.

Durante il "semi-liberalismo" austriaco proseguì una buona collaborazione tra il clero e gli intellettuali laici all'interno del movimento nazionale romeno. Ciò è dovuto in primo luogo al realismo mostrato dall'élite laica, che aveva capito come il peso degli ecclesiastici sul piano della vita politica transilvana fosse ancora significativo, accettando di conseguenza la collaborazione con i rappresentanti del clero e il mantenimento dei vescovi in posizioni chiave alla guida del movimento nazionale. È altrettanto vero che, dopo l'annullamento delle leggi prese dalla Dieta di Sibiu e l'inizio del dualismo, i laici persero sempre più la fiducia nella capacità dei vescovi di dirigere il movimento nazionale, ma non si può parlare ancora di "sconfessionalizzazione" del movimento nazionale romeno nel suo insieme.

Nella storiografia romena ci sono due teorie sul momento in cui avvenne il trasferimento della direzione del movimento nazionale romeno dalle mani del clero a quelle dei laici. Una prima teoria, formulata dagli storici K. Hitchins e L. Maior, alla quale se ne aggiunsero altre, considera l'anno 1869, dunque la creazione del Partito Nazionale Romeno di Transilvania, come momento di riferimento. Ricerche più recenti suggeriscono una rivisitazione dell'"importanza eccessiva" conferita a questo momento (si veda N. Bocșan e V. Popovici).

Dopo la creazione delle istituzioni politiche romene (1869), infatti, i vescovi non si ritrovano più nella prima fila del movimento nazionale, mentre a livello locale il clero (canonici, decani, preti) continua ad avere un ruolo importante³⁸. Si deve ricordare al contempo che negli anni Settanta del secolo XIX le cariche di prima importanza alla direzione del movimento nazionale arriveranno nelle mani dei laici e quindi si può considerare che durante questo stesso decennio si concluse il processo di laicizzazione del movimento nazionale. Se vogliamo comunque individuare una data limite entro cui questo fenomeno di laicizzazione conobbe la sua fine, secondo il nostro parere il momento più adeguato sarebbe l'unificazione dei due partiti politici romeni della monarchia austro-ungarica (1881).

Siccome non ci sono analisi precise, è piuttosto rischioso procedere con affermazioni categoriche sul ruolo dell'élite ecclesiastica romena nella Transilvania del periodo dualista. Ad uno sguardo più attento ai documenti dell'epoca oppure agli studi incentrati sull'argomento, ci rendiamo conto che gli ecclesiastici mantennero, soprattutto a livello locale, un ruolo importante, conservarono il loro peso nella società romena e, attraverso le loro cariche nelle strutture della Chiesa, continuarono ad impegnarsi in tutti campi della vita sociale. In questo senso, un caso rilevante riguarda le attività del clero nel settore finanziario e delle banche. Ricerche più recenti hanno rilevato in merito che

³⁷ M. Popa-Andrei, „Dispute confesionale”, p. 449-453.

³⁸ *Canonici, profesori și vicari foranei din Biserica Română Unită (1853-1918). Dicționar*, Mirela Popa-Andrei et alii, Cluj-Napoca, Editrice Mega, 2013, p. 51-54.

un numero cospicuo di ecclesiastici, specialmente canonici³⁹, partecipò alla gestione del sistema finanziario e bancario romeno, nella Transilvania dell'inizio del XX secolo⁴⁰. Dall'analisi dei comitati di direzione delle banche, risulta che i rappresentanti del clero ebbero, in percentuali, il peso più rilevante (27%), seguiti da avvocati (14%) ecc⁴¹. Dalla statistica delle 759 persone che erano nel 1913 i membri dei comitati di sorveglianza delle banche romene, risulta che gli ecclesiastici prevalevano rispetto ad altre categorie socio-professionali⁴².

Il ruolo sociale, culturale, anche politico del clero romeno di Transilvania conobbe una ripresa negli anni della Prima Guerra Mondiale. La Grande Guerra fu un periodo in cui i vescovi romeni, costretti dal contesto particolare di allora, rivestirono simbolicamente la carica di rappresentanti della nazione. Quindi i servitori dell'altare dovettero prendere numerosi impegni, innanzitutto mobilitare le masse, incoraggiare e stimolare la popolazione per partecipare al terribile conflitto militare le cui tragedie non si potevano prevedere al momento del suo inizio⁴³.

³⁹ I canonici soprattutto avevano un'esperienza molto ricca, dovuta a tanti anni di amministrazione ecclesiastica, nel senso che avevano dovuto gestire importanti proprietà e beni ecclesiastici, capitali fissi e mobili, fondi e fondazioni. In più, grazie alla loro veste di uomini di Chiesa ispiravano fiducia e onestà, ed è per questo che molti furono coinvolti non solo come azionisti ma anche come membri nei Comitati di sorveglianza o nei comitati di direzione. Si veda in merito Marin Balog, „Elitele financiar-bancare românești din Transilvania (1895-1918). Considerații teoretico-metodologice și evaluări statistice” în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, vol. LVI, Series Historica-Supliment, Bucarest, 2016, p. 30-42.

⁴⁰ Marin Balog, „The Clergy's Involvement in the Romanian Credit System from Transylvania during the Late Nineteenth and the Early Twentieth Centuries. Case Study: the Greek-Catholic Clergy”, în *Recruitment and Promotion among the Romanian Greek-Catholic Ecclesiastical Elite in Transylvania (1853-1918). A collection of Studies*, Cluj-Napoca, Editrice Mega, 2014, p. 163-180.

⁴¹ Idem, „Elitele financiar-bancare românești din Transilvania”, p. 39.

⁴² 184 ecclesiastici, quindi 26% del totale, seguiti dalla categoria dei funzionari di banca (contabili, direttori di altre banche, funzionari di banca ecc., una percentuale del 14%, il resto delle posizioni essendo accordate alle altre categorie socio-professionali. *Ibidem*, p. 43.

⁴³ Mirela Popa-Andrei, „Ipostaze ale preotului în comunitățile românești din Transilvania în timpul Marelui Război”, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, vol. LVI, Series Historica, Bucarest, 2017, in corso di stampa.

STUDENȚI DIN COMITATUL BIHOR LA FACULTATEA DE TEOLOGIE A UNIVERSITĂȚII DIN CERNĂUȚI (1875-1918)

Răzvan Mihai NEAGU*

STUDENTS FROM BIHOR COUNTY AT THE FACULTY OF THEOLOGY OF THE UNIVERSITY OF CHERNIVTSI (1875-1918)

Abstract

The Romanian community from Bihor county gave between 1875-1918 five students at the theology faculty in Chernivtsi. Although they came from modest families, these young persons understood that studying in a university is the only form of social and professional ascension. They become remarkable personalities of Romanian Orthodoxy from the interwar period, especially if we refer to Teodor Botiș, Gheorghe Ciuhandu and Lazăr Iacob. All three dedicated their entire activity to the Romanian Orthodox Church and the Romanian school.

Keywords: student, theology, Chernivtsi, Romanian Orthodox Church, university.

Preliminarii. Universitatea din Cernăuți a fost creată în anul 1875, la distanță de un secol de la intrarea Bucovinei în componența Imperiului Habsburgic¹. Autoritățile imperiale au dorit astfel să întărească legăturile dintre centrul vienez și societatea locală cernăuțeană, înființarea universității servind astfel și propagandei oficiale a statului austriac. Pe de altă parte, instituția de învățământ superior avea ca sarcină să acopere nevoile educaționale ale unei zone dinamice economic. Decizia finală de înființare a Universității din Cernăuți a luat-o împăratul Franz Joseph, care a semnat decretul imperial de întemeiere la Palatul Schönbrunn, la 30 septembrie 1875. Noua instituție de învățământ superior a purtat până în anul 1918 numele împăratului fondator, *Franz Joseph Universität* sau *Alma Mater Francisco-Josephina*². Inaugurarea oficială a cursurilor universitare a avut loc la 4 octombrie 1875 într-un cadru solemn³. Universitatea din Cernăuți era cea mai estică instituție de învățământ superior din Austria, dar și cea mai mică⁴. Ea a fost concepută și creată ca o instituție germană, care avea ca scop răspândirea și promovarea culturii germane într-o provincie (Bucovina) eterogenă din punct de vedere etnic. Universitatea din Cernăuți a fost unul dintre instrumentele politicii de germanizare a Bucovinei imaginată și pusă în practică de autoritățile imperiale vieneze.

* Colegiul Tehnic Turda (doctor în istorie), neagurazvan10@yahoo.com.

¹ *Istoria Românilor*, vol. VII, tom II. *De la Independență la Marea Unire (1878-1918)*, Ed. Enciclopedică, București, 2003, p. 550.

² Constantin Ungureanu, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece 1774-1918*, Ed. Civitas, Chișinău, 2003, p. 223.

³ Vasile Lipan, *Alma Mater Cernautensis*, Ed. Farmaceutică, București, 1999, p. 3.

⁴ Lucian Nastașă, *Itinerarii spre lumea savantă. Tineri din spațiul românesc la studii în străinătate (1864-1944)*, Ed. Limes, Cluj-Napoca, 2006, p. 34.

Primul rector al Universității din Cernăuți a fost juristul Constantin Tomasciuc (1840-1889), care provenea dintr-o familie mixtă (tatăl era ruten, iar mama româncă)⁵.

Construită pe tiparul clasic medieval, Universitatea din Cernăuți a avut inițial trei facultăți: teologie greco-orientală (ortodoxă), drept și filosofie⁶. Din punctul de vedere al organizării, instituția academică din Cernăuți înregistra o premieră: era singura universitate din Austro-Ungaria care avea o facultate de teologie ortodoxă. În cadrul acesteia s-a format elita intelectuală ortodoxă din monarhia dualistă și nu numai. Instituția de învățământ beneficia de un corp profesoral de elită foarte bine pregătit, format mai ales din profesori români, dar și ruteni.

Printre studenții teologi care au învățat la Cernăuți în perioada analizată s-au numărat și cei din comitatul Bihor⁷. Aceștia au fost în număr de cinci. Majoritatea proveneau din mediul rural (patru), în timp ce unul era din orașul Beiuș. Condiția socială a bihorenilor care au învățat la Cernăuți era cunoscută în cazul a patru dintre aceștia. Astfel, doi proveneau din familii de preot, în timp ce alți doi erau din familii simple de agricultor. În momentul înmatriculării la Cernăuți, tinerii bihoreni aveau deja o bună pregătire educațională. Trei dintre ei au absolvit Gimnaziul Superior Greco-Catolic din Beiuș, importantă și renumită instituție de învățământ mediu, în timp ce un altul a absolvit studiile medii la Sibiu. Pentru unul dintre bihoreni nu există date despre pregătirea anterioară. De asemenea, la momentul dobândirii condiției de student, trei dintre ei absolviseră Institutul Teologic de la Arad.

Cariera ulterioară a studenților teologi bihoreni care au învățat la Cernăuți. Cel mai relevant aspect al vieții și activității studenților era cariera lor ulterioară. În cele ce urmează, vom realiza fișe biografice pentru fiecare dintre studenții teologi bihoreni care și-au desăvârșit pregătirea educațională în capitala Bucovinei, prezentându-i în ordine alfabetică.

Unul dintre cele mai enigmatice personaje care a studiat la Facultatea de teologie a Universității din Cernăuți a fost **Augustin Botiș**. Cel mai probabil era fratele mult mai cunoscutului Teodor Botiș, despre care vom vorbi ceva mai jos. Singura sursă care atestă existența lui Augustin Botiș și prezența sa la Cernăuți între anii 1897-1898 este cartea lui Cornel Sigmirean despre formarea intelectualității din Transilvania și Banat. Autorul menționat mai precizează că Augustin Botiș s-a născut la Valea Neagră, comitatul Bihor (azi Valea Crișului, jud. Bihor)⁸. Dacă filiația propusă de noi este corectă, atunci tânărul bihorean provenea dintr-o familie simplă de agricultori. În lipsa oricăror altor informații despre viața sa, orice considerații despre viața și activitatea sa rămân un deziderat pentru cercetări viitoare.

Unul dintre bihoreni cei mai remarcabili care s-a pregătit în domeniul teologiei la Cernăuți a fost **Teodor Botiș** (1873-1940), născut în satul Valea Neagră din comitatul Bihor (azi Valea Crișului, jud. Bihor), la 17 noiembrie 1873, într-o familie modestă de agricultori. A urmat școala primară în satul natal și în Șimleu Silvaniei (la școala franciscanilor), iar studiile medii le-a început la Oradea și le-a terminat la Sibiu, ca bursier al Fundației Jiga. Între anii 1894-1897 a urmat cursurile Institutului Teologic Arad⁹, fiind în același timp prefect de studii în familia marelui avocat și proprietar Eugen Mocsonyi din Căpâlnaș¹⁰. Beneficiind de o bursă din partea eparhiei Aradului, între anii 1897-1900 Teodor Botiș urmează cursurile Facultății de teologie din cadrul Universității din Cernăuți¹¹. În urma pregătirii deosebite pe care a dobândit-o și după rezultatele excepționale avute la examene, la 14 iulie 1900

⁵ Vasile Lipan, *op. cit.*, p. 6.

⁶ Nicolae Ciachir, *Din istoria Bucovinei (1775-1944)*, Ed. Oscar Print, București, 1999, p. 66.

⁷ Tisza Kálmán, *Bihar vármegye és Nagyváradi, Apollo Irodalmi Társaság, Budapest, 1901, passim.*

⁸ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, p. 691, nr. 7105.

⁹ Pavel Vesa, *Învățământul teologic de la Arad (1822-1948)*, Ed. Episcopiei Devei și Hunedoarei, 2013, p. 467 (în continuare *Învățământul teologic*).

¹⁰ Biserica și Școala, anul LX, Arad, 1 noiembrie 1936, nr. 44, p. 7.

¹¹ Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, Ed. Univers enciclopedic, București, 1996, p. 58; Cornel Sigmirean, *op. cit.*, p. 691, nr. 7102; Mészáros Andor, Szögi László, Varga Júlia, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemén és akadémiáin 1789-1919*, Budapest, 2014, p. 468, nr. 6926.

Teodor Botiș devine doctor în teologie al Universității din capitala Bucovinei¹². În toamna aceluiași an va promova examenul de calificare preoțească, fiind declarat reușit pentru parohii de clasa I¹³. În anul următor (1901) intră în rândul slujitorilor altarului, fiind sfințit diacon¹⁴.

Cu toate acestea, Teodor Botiș și-a dedicat întreaga viață carierei didactice, fiind unul dintre cei mai importanți și iubiți profesori din Aradul interbelic.

După finalizarea studiilor universitare, s-a îndreptat spre orașul de pe Mureș, unde a obținut inițial un post de profesor suplinitor în cadrul secției pedagogice a Institutului Teologic, fiind în același timp și prefect de studii la internatul acestei instituții (1900-1901). Din 1902 va funcționa și la secția teologică în calitate de profesor provizoriu. Până în anul Marii Uniri a fost și profesor de religie (catehet) la diverse școli din Arad. În anul 1908 Teodor Botiș devine profesor titular definitiv la Institutul Teologic din Arad, acolo unde își va clădi o serioasă și prodigioasă carieră. În 1917 ajunge director substitut la Institutul Teologic¹⁵. Pe lângă activitatea de la catedră, Botiș a fost și un slujitor al altarului, inițial ca diacon, apoi ca preot. Din acest punct de vedere îl regăsim în multe situații și contexte alături de episcopii Aradului Ioan Ignatie Papp, Grigore Comșa și Andrei Magieru. La 6 ianuarie 1906, diaconul Botiș a făcut parte din soborul care a slujit la Sărbătoarea Botezului Domnului, alături de episcopul Aradului, Ioan Ignatie Papp, de directorul Institutului Teologic Arad, Roman Ciorogariu, dar și de diaconul Iustin Suci¹⁶. Colaborarea cu episcopul Aradului a fost vizibilă și în cadrul unor vizite canonice făcute de înaltul prelat. Astfel, la 8 septembrie 1907, Ioan Ignatie Papp s-a aflat la Mândruloc (sat în com. Vladimirescu, jud. Arad) alături de oficiali ai eparhiei Aradului, printre care și diaconul Teodor Botiș, iar o zi mai târziu l-a însoțit pe același ierarh la Sâmbăteni (sat în com. Păuliș, jud. Arad)¹⁷.

Teodor Botiș a îndeplinit și sarcini legate de postul de profesor la Institutul Teologic Arad. La 17 septembrie (1 octombrie) 1907, el a făcut parte din comisia examenelor de calificare preoțească prezidată de episcopul Papp. Tot în toamna anului 1907, diaconul Botiș a primit din partea ierarhului diecezan binecuvântarea de a purta pe lângă brâul roșu, și blana roșie¹⁸.

Teodor Botiș a primit hirotonirea întru preot la 30 septembrie (13 octombrie) 1907 din partea episcopului Ioan Ignatie Papp, cu ocazia sfințirii bisericii din satul Pociovești (sat în com. Curățele, jud. Bihor), la ceremonie participând vicarul de la Oradea, Vasile Mangra, și Roman Ciorogariu, directorul Institutului Teologic Arad, dar și protodiaconul Iustin Suci¹⁹.

În cadrul slujbei de Crăciun din anul 1910 de la catedrala din Arad, Teodor Botiș, alături de Roman Ciorogariu, Gheorghe Ciuhandu, Iustin Suci și diaconul Iacob Lazăr, l-a asistat la Sf. Liturghie pe episcopul Aradului, Ioan Ignatie Papp²⁰.

Teodor Botiș a fost un coleg bun cu ceilalți profesori de la Institutul Teologic Arad, chiar dacă era vorba de evenimente mai puțin fericite. Astfel, la 12/25 ianuarie 1911, el a participat la înmormântarea duhovnicului institutului, Alexiu Vesalon, alături de episcopul Papp, dar și de Roman Ciorogariu, Gheorghe Ciuhandu, Iustin Suci și Lazăr Iacob²¹.

În anul Marii Uniri, în cadrul ședinței Consistoriului arădean din 7 septembrie 1918, Teodor Botiș a fost numit director interimar al Institutului Teologic din orașul de pe Mureș²².

¹² *Biserica și Școala*, anul XXIV, Arad, 9/22 iulie 1900, nr. 28, p. 228; *Telegraful Român*, nr. 74, Sibiu, 4/17 iulie 1900, anul XLVIII, p. 299; Vasile Baltag, *Die Doktorschule für Theologie bei der Universität aus Czernowitz (1877-1918)* în „Codrul Cosminului”, XX, 2014, p. 339.

¹³ *Biserica și Școala*, anul XXIV, Arad, 22 octombrie (4 octombrie) 1900, nr. 43, p. 385.

¹⁴ *Biserica și Școala*, anul XXV, Arad, 23 septembrie (6 octombrie) 1901, nr. 38, p. 433.

¹⁵ *Biserica și Școala*, anul LX, Arad, 1 noiembrie 1936, nr. 44, p. 7.

¹⁶ *Biserica și Școala*, anul XXX, Arad, 15/28 ianuarie 1906, nr. 3, p. 6.

¹⁷ *Biserica și Școala*, anul XXXI, Arad, 16/29 septembrie 1907, nr. 38, p. 2.

¹⁸ *Biserica și Școala*, anul XXXI, Arad, 23 septembrie (6 octombrie) 1907, nr. 39, p. 5.

¹⁹ *Biserica și Școala*, anul XXXI, Arad, 7/20 octombrie 1907, nr. 41, p. 1-2.

²⁰ *Biserica și Școala*, anul XXXV, Arad, 1/14 ianuarie 1911, nr. 1, p. 5.

²¹ *Biserica și Școala*, anul XXXV, Arad, 16/29 ianuarie 1911, nr. 3, p. 4.

²² *Telegraful Român*, anul LXVI, Sibiu, 6/19 septembrie 1918, nr. 94, p. 374.

Profesorul Botiș și-a adus partea sa de contribuție la realizarea unirii Transilvaniei cu România. Astfel, el a participat la marea adunare națională de la Alba Iulia (1 decembrie 1918), fiind delegat al Institutului Teologic Arad²³. În perioada interbelică, Teodor Botiș a găsit în interiorul granițelor României Mari condițiile optime pentru a desfășura o rodnică activitate didactică și pastorală. Din acest punct de vedere a dat dovadă de o remarcabilă constanță, punându-și la dispoziția bisericii și școlii românești toată activitatea. Pe de altă parte, în perioada interbelică, Teodor Botiș a urcat treptele ierarhiei profesionale, devenind un personaj de primă importanță la nivelul eparhiei Aradului. După Marea Unire este numit director al Institutului Teologic arădean (1919-1938), care din anul 1927 este transformat în Academie Teologică, Botiș devenind rector. În plan clerical, la începutul anului 1920 episcopul Aradului, Ioan Ignatie Papp, îl hirotesește pe Botiș protopop onorific²⁴, iar în 1936 îi acordă rangul de iconom stavrofor²⁵.

Pe lângă activitatea didactică, Teodor Botiș a desfășurat și o bogată muncă publicistică, fiind redactor al gazetei *Biserica și Școala* (1917-1921)²⁶ și al *Calendarului Diecezan* (1905-1919; 1921-1923). De asemenea, a făcut parte din conducerea ziarului *Românul* din Arad.

Profesorul Botiș a fost membru al Asociației clerului „Andrei Șaguna”, atât la nivel local, cât și regional. Astfel, îl remarcăm printre cei care au luat parte între 4-5 aprilie 1922 la adunarea anuală a despărțământului Arad a acestei asociații, desfășurată în catedrală²⁷.

O altă latură a activității lui Teodor Botiș a fost cea culturală. Din acest punct de vedere a activat în cadrul societății ASTRA, cea mai importantă și prestigioasă asociație culturală a românilor din Transilvania. Astfel, cu ocazia adunării generale a ASTRA de la Blaj, din august 1911, devine membru corespondent în cadrul secțiunii școlare²⁸. Cariera sa în cadrul ASTRA a atins punctul culminant în anul 1924, când a fost ales președinte al despărțământului Arad²⁹, fiind primul care a îndeplinit această demnitate din postura de membru al Asociației Naționale Arădene pentru Cultura Poporului Român, care s-a autodizolvat în 21 noiembrie 1924, devenind despărțământul Arad al ASTRA³⁰.

La 12 decembrie 1921, profesorul Botiș a făcut parte din soborul care a sfințit catedrala din Arad. Slujba a fost efectuată de mitropolitul Nicolae Bălan al Transilvaniei și de episcopii Iosif Traian Bădescu al Caransebeșului, Ioan Ignatie Papp al Aradului și Roman Ciorogariu al Oradiei³¹.

Profesorul Botiș a fost un membru marcant al societății arădene interbelice, luând parte la evenimentele importante din orașul de pe Mureș. La 29 aprilie 1923, el a slujit la înmormântarea avocatului Ioan Nemet, membru al Înaltei Curți de Casație din București³². Unul dintre momentele importante care a avut loc în timpul conducerii de către Teodor Botiș a Institutului Teologic din Arad a fost cel din 11/24 iunie 1923, când s-a aniversat centenarul acestei școli teologice. În cadrul manifestărilor organizate la Arad, Botiș a avut ocazia să fie împreună cu alți trei absolvenți ai teologiei de la Cernăuți: Moise Ienciu, prezent la ceremonii ca reprezentant al Ministerului Cultelor, Ioan Felea, delegatul Asociației clerului „Andrei Șaguna” și Nicolae Popovici (profesor la Institutul Teologic din Arad)³³.

În perioada interbelică îl regăsim pe profesorul Teodor Botiș implicat în numeroase organizații ale societății civile. Astfel, el a fost membru în Societatea de Cruce roșie

²³ Vasile Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, Ed. Științifică, București, 1968, p. 242; Ioan Șerban, Nicolae Josan, *Dicționarul personalităților unirii*, Alba Iulia, 2003, p. 78-79.

²⁴ *Foaia Diecezană*, anul XXXV, Caransebeș, 26 ianuarie (8 februarie) 1920, nr. 5, p. 4.

²⁵ *Telegraful Român*, anul LXXXIV, Sibiu, 1 noiembrie 1936, nr. 45, p. 1; Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 58.

²⁶ *Ibidem*, anul LXV, Sibiu, 28 septembrie (11 octombrie) 1917, nr. 78, p. 313.

²⁷ *Biserica și Școala*, anul XLVI, Arad, 27 martie (9 aprilie) 1922, nr. 13, p. 1.

²⁸ *Transilvania*, nr. 5, septembrie-octombrie 1912, p. 465.

²⁹ *Ibidem*, anul 56, septembrie-octombrie 1925, nr. 9-10, p. 379.

³⁰ *Foaia Diecezană*, anul XXXIX, Caransebeș, 23 noiembrie 1924, nr. 45, p. 4.

³¹ *Ibidem*, anul XXXVI, Caransebeș, 19 decembrie 1921 (1 ianuarie 1922), nr. 51, p. 3.

³² *Biserica și Școala*, anul XLVII, Arad, 23 aprilie (6 mai) 1923, nr. 17, p. 7.

³³ *Ibidem*, anul XLVII, Arad, 11/24 iunie 1923, nr. 24, p. 1-4; *Ibidem*, anul XLVII, Arad, 18 iunie (1 iulie) 1923, nr. 25, p. 1-6; *Învățământul teologic*, p. 137.

Arad, constituită în 1919³⁴, a sprijinit crearea Societății cercetașilor din Arad³⁵, iar din punct de vedere clerical a participat la prima conferință a profesorilor de la academiile teologice din Mitropolia Ardealului, desfășurată la Sibiu (19-20 aprilie 1935)³⁶. Între 24-26 octombrie 1936, la Arad are loc congresul general al Frăției Ortodoxe Române, unde participă și Teodor Botiș, ocazie cu care e ridicat la rangul de iconom stavrofor de episcopul Andrei Magieu al Aradului (la data de 24 octombrie 1936)³⁷. Spirit erudit, Teodor Botiș a elaborat numeroase lucrări științifice, iar una dintre ele, *Istoria Școalei normale și a Institutului teologic ort. rom. din Arad* (1922), a fost premiată de către Academia Română. A fost deputat în adunarea eparhială a Aradului și consilier onorific al episcopului Andrei Magieru.

Personalitate marcantă a ortodoxiei românești din vestul țării, Teodor Botiș a participat la momentele importante din viața românilor bănățeni și crișeni. Un astfel de moment a avut loc la 4 octombrie 1925, când episcopul Grigore Comșa al Aradului, însoțit de Teodor Botiș, Gheorghe Ciuhandu, Iustin Suciu și alții, a sfințit piatra fundamentală a bisericii din cartierul timișorean Mehala. În aceeași zi a avut loc în capitala Banatului o expoziție zootehnică onorată cu prezența familiei regale a României (regele Ferdinand I și regina Maria)³⁸. Profesorul Botiș a avut o relație foarte bună cu episcopul Aradului Grigore Comșa, fapt demonstrat de participarea sa la onomastica ierarhului, la 30 ianuarie 1927³⁹. Certele sale calități intelectuale și oratorice l-au plasat pe preotul profesor Botiș în prim-plan la o serie de manifestări cum a fost cazul la 10 mai 1927 (ziua națională a României), când a ținut predica după serviciul divin efectuat de protosinghelul Iustin Suciu, la Arad, în fața unui numeros public format din autorități civile, militare și ecleziastice⁴⁰.

Teodor Botiș a fost un spirit polemic. Interesant este faptul că, în anii 1904-1905, profesorul arădean a purtat o polemică aprinsă cu teologul greco-catolic Ioan Bălan (viitorul episcop de Lugoj) pe tema neprihănitei zămisliri a Maicii Domnului. Disputa de argumente este purtată în paginile ziarelor *Biserica și Școala* (Arad) și *Unirea* (Blaj)⁴¹. Această dispută teologică atestă un conflict mocnit între cele două biserici românești din Transilvania, precum și o stare de tensiune între clerici. În plan personal, Teodor Botiș a fost căsătorit cu Maria Cioban (1886-1950), sora mai mare a unui alt absolvent al teologiei de la Cernăuți, Virgil Haralampi Cioban. Cuplul a avut 3 copii: Aurel, Emil și Virgil⁴². Împreună cu soția sa, în anul 1937 Botiș a donat bisericii din satul său natal (Valea Neagră) un clopot în valoare de 16.000 lei, dovedindu-și atașamentul față de locurile copilăriei, dar și generozitatea⁴³.

Pentru scurt timp Botiș a intrat în lupta politică, iar între anii 1931-1932 a fost senator în Parlamentul României Mari, reprezentând județul Arad⁴⁴. Precizăm că la alegerile din 1931 el a candidat pe listele Uniunii Naționale obținând mandatul senatorial⁴⁵, dar la scrutinul din 1932, candidând în aceleași condiții, nu a mai reușit să intre în Parlament⁴⁶. Între 19-20 aprilie 1935, în calitate de rector al Academiei Teologice din Arad, Botiș a participat la Sibiu, la congresul profesorilor de la academiile teologice din Transilvania, manifestare organizată de mitropolitul Nicolae Bălan. În cadrul congresului, Teodor Botiș

³⁴ *Românul*, anul VIII, Arad, 6 decembrie 1919, nr. 175, p. 3.

³⁵ *Ibidem*, anul IX, Arad, 6 iunie 1920, nr. 117, p. 2.

³⁶ *Renașterea*, anul XIII, Cluj, 12 mai 1935, nr. 19, p. 1.

³⁷ *Ibidem*, anul XIV, Cluj, 1 noiembrie 1936, nr. 44, p. 1.

³⁸ *Biserica și Școala*, anul XLIX, Arad, 11 octombrie 1925, nr. 41, p. 1.

³⁹ *Ibidem*, anul LI, Arad, 6 februarie 1927, nr. 6, p. 5.

⁴⁰ *Ibidem*, anul LI, Arad, 15 mai 1927, nr. 20, p. 2.

⁴¹ A se vedea răspunsurile lui Ioan Bălan în *Unirea*, anul XV, Blaj, 28 ianuarie 1905, nr. 4, p. 36; *Unirea*, anul XV, Blaj, 18 martie 1905, nr. 11, p. 90-91.

⁴² *Marele Război în memoria bănățeană (1914-1919)*, antologie, ediție, studii și note de Valeriu Leu și Nicolae Bocșan, Presa Universitată Clujeană, Cluj-Napoca, 2012, p. 391.

⁴³ *Biserica și Școala*, anul LXI, Arad, 18 iulie 1937, nr. 29-30, p. 258.

⁴⁴ *Românul*, anul XVI, Arad, 14 iunie 1931, nr. 22, p. 4.

⁴⁵ *Monitorul Oficial*, nr. 134, 13 iunie 1931, p. 5318.

⁴⁶ *Ibidem*, nr. 173, 26 iulie 1932, p. 4479.

a susținut referatul *Educația în internatele teologice*⁴⁷. Statul român l-a onorat pe profesorul Teodor Botiș, decorându-l cu Ordinul Național Coroana României în grad de ofițer și cu Medalia Răsplata Muncii pentru Biserică.

La 21 noiembrie 1936, profesorul Teodor Botiș a fost sărbătorit de comunitatea arădeană, precum și de foștii elevi pe care i-a pregătit. Remarcăm prezența la acest moment a episcopului Aradului, Andrei Magieru, și a profesorului Gheorghe Ciuhandu. Festivitățile au debutat cu Sf. Liturghie arhierească, continuând apoi în sala festivă a Liceului Moise Nicoară⁴⁸. La sfârșitul aceleiași luni (30 noiembrie 1936), Teodor Botiș a participat la comemorarea mitropolitului Andrei Șaguna la Academia Teologică pe care o conducea⁴⁹. După o lungă și prodigioasă carieră profesorală, în anul 1938 Teodor Botiș s-a pensionat⁵⁰, însă nu s-a bucurat de o pensie prea lungă, deoarece peste numai doi ani s-a stins din viață. Profesorul Botiș a murit la 4 august 1940, în Arad. Ziarul pe care l-a condus, *Biserica și Școala*, făcând un portret duhovnicesc ilustrului dascăl, scria: *Dumnezeu, care l-a înzestrat pe T. B. cu virtutea blândeței, l-a predestinat să fie educator de suflete*⁵¹.

O altă personalitate exponențială a Bihorului a fost **Gheorghe Ciuhandu** (1875-1947). El s-a născut la 23 aprilie 1875, în localitatea Roșia din comitatul Bihor (azi jud. Bihor). Se trăgea dintr-o familie de preot, tatăl său, Petru Ciuhandu (1845-1916), fiind parohul localității natale. Mama sa a fost preoteasa Maria, născută Papp (1858-1929). Gheorghe a fost primul din cei 9 copii ai cuplului. Tânărul fiu de preot a făcut școala primară în satul natal (1882-1885), iar apoi a urmat cursurile Gimnaziului Superior Greco-Catolic din Beiuș (1885-1893), una dintre cele mai prestigioase școli secundare românești din acea vreme. Inițial, tânărul bihorean nu reușește să promoveze examenul de maturitate și revine acasă, la Roșia⁵². Pentru a urma tradiția familiei, Ciuhandu se decide să urmeze cursurile Institutului Teologic din Arad (1893-1896)⁵³, unde se va remarca drept un elev-problemă, având un conflict îndelungat cu directorul instituției de învățământ, Augustin Hamsea⁵⁴.

În vara anului 1896 va absolvi Institutul Teologic Arad, dar contactează o boală pulmonară și este nevoit să meargă acasă. Abia în februarie 1897 reușește să susțină și să promoveze examenul de calificare preotească, fiind declarat calificat pentru parohiile din prima clasă. Interesant este faptul că din comisia examinatorie au făcut parte, printre alții, protopopul Ioan Trăilescu de Chișineu-Criș și protopopul Traian Puticiu de Timișoara, ambii foști studenți la Cernăuți⁵⁵. Între anii 1898-1900, a funcționat ca învățător și cântăreț bisericesc la Căbești (jud. Bihor) și Șiria (jud. Arad). În anul 1899, Gheorghe Ciuhandu reușește să promoveze examenul de bacalaureat⁵⁶. Unul dintre cele mai importante momente din cariera tânărului bihorean s-a produs în anul 1900, când a intrat în anturajul episcopului Aradului, Iosif Ioan Goldiș (1899-1902), care îl aduce în orașul de pe Mureș și îl încadrează în serviciul administrativ al Consistoriului eparhial pe postul de cancelist, având ca sarcină redactarea protocoalelor ședințelor consistoriale⁵⁷. Același ierarh este cel care îl va sfinți pe Ciuhandu citeț la 1/13 februarie 1900⁵⁸. Episcopul Iosif Ioan Goldiș este cel care l-a determinat pe Ciuhandu să își desăvârșască studiile teologice în cadrul facultății de profil a Universității din Cernăuți, propunându-i o bursă de 1.000 coroane din partea Consistoriului eparhial⁵⁹. Rămâne în capitala Bucovinei până în anul 1902, când revine la Arad, iar pentru scurt timp va fi profesor la Institutul Teologic (1902-1903), la

⁴⁷ *Telegraful Român*, anul LXXXIII, 28 aprilie 1935, nr. 18-19, p. 3.

⁴⁸ *Biserica și Școala*, anul LX, Arad, 29 noiembrie 1936, nr. 48, p. 5-6.

⁴⁹ *Ibidem*, anul LX, Arad, 6 decembrie 1936, nr. 49, p. 2-3.

⁵⁰ *Ibidem*, anul LXII, Arad, 18 septembrie 1938, nr. 38, p. 322.

⁵¹ *Ibidem*, anul LXIV, Arad, 25 august 1940, nr. 35, p. 1.

⁵² Pavel Vesa, *Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947)* (După documente, manuscrise și corespondență), Ed. Episcopiei Aradului, 2011, p. 16-18 (în continuare Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu)

⁵³ *Învățământul teologic*, p. 466.

⁵⁴ Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu, p. 19.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 27.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 18.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 28.

⁵⁸ *Biserica și Școala*, anul XXIV, Arad, 6/18 februarie 1900, nr. 6, p. 47.

⁵⁹ Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu, p. 29.

propunerea directorului Roman Ciorogariu. Va preda catehetica și istoria bisericească, iar în același timp va fi și responsabil cu cheltuielile administrative ale internatului⁶⁰. Nu a zăbovit prea mult în aceste posturi, deoarece va intra în conflict cu noul episcop al Aradului, Ioan Ignatie Papp, astfel că în anul 1903 va merge din nou acasă, la Roșia, pentru a-și pregăti examenele de doctorat la Cernăuți. La 6 aprilie 1904 susține primul examen (*rigoros*) și este apreciat cu distincție parțială, iar la 23 aprilie/3 mai 1905 se prezintă și la al doilea examen, fiind declarat doctor în teologie. Teza sa a fost *Ritul răsăritean pe teritoriul ungar*, coordonată de profesorul Eusebiu Popovici. Din comisia de examinare au făcut parte Teodor Tarnavski, rectorul Universității din Cernăuți, Eusebiu Popovici, decanul Facultății de teologie, și profesorul Emilian Voiutski. În contextul susținerii celui de-al doilea examen de doctorat, Ciuhandu a fost cazat la Mănăstirea Putna, unde la acea dată se afla și Nicolae Iorga, pe care îl va cunoaște cu acest prilej⁶¹. Pe plan personal, în anul 1907, Gheorghe Ciuhandu se căsătorește cu Octavia Popovici-Desseanu (1879-1949), fiica avocatului Ioan Popovici-Desseanu și sora lui Adrian Popovici-Desseanu (protopopul Vașcăului), care și-a făcut studiile teologice tot la Cernăuți. Cuplul va avea 6 copii: 2 au murit de mici⁶², Simina (decedată la un an jumătate, în 1913); Gheorghe (profesor universitar, doctor în chimie, decedat în 1983), Neaga (profesoară în Brașov) și gemenele Stanca și Smaranda⁶³. Din punct de vedere clerical, la 20 aprilie/3 mai 1908 Ciuhandu a fost hirotonit diacon, iar la 20 martie/2 aprilie 1910 a fost sfințit preot⁶⁴. I s-a oferit, inițial, postul de protopop al Beiușului, iar apoi cel de protopop al Timișoarei, însă le va refuza pe ambele. Cea mai mare parte a activității lui Gheorghe Ciuhandu a fost pusă în slujba administrației eparhiale a episcopiei Aradului. Între 1904-1908 a fost deputat (mirean) din partea circumscripției Vașcău.

Proaspăt revenit definitiv de la Cernăuți și având titlul de doctor în teologie, Gheorghe Ciuhandu a fost numit de episcopul Ioan Ignatie Papp, în anul 1905, referent școlar provizoriu în cadrul Consistoriului eparhial, iar peste un an este ales asesor referent școlar în sinodul eparhial⁶⁵. Gheorghe Ciuhandu a fost cel care a coordonat învățământul confesional din eparhia Aradului, acționând în sensul modernizării acestuia. El și-a început activitatea printr-o analiză pertinentă și lucidă a situației învățământului confesional arădean în lucrarea *Instrucțiuni și dispozițiuni pentru îmbunătățirea învățământului și a stărilor școlii populare confesionale de sub jurisdicțiunea consistoriului român ortodox din Arad*⁶⁶. Amintim că această lucrare a apărut într-un context foarte tulbure pentru școala românească din Transilvania și Banat, marcat de adoptarea în 1907 a legislației educaționale propusă de ministrul Apponyi Albert, care conținea măsuri restrictive contra sistemului de învățământ românesc. Printre cele mai importante preocupări ale lui Gheorghe Ciuhandu, în calitate de coordonator al sistemului de învățământ confesional din eparhia Aradului, au fost: accentul pus pe cateheză (din 1907 a inițiat o serie de conferințe catehetice pentru preoți destinate îmbunătățirii predării religiei în școli); combaterea analfabetismului (în martie 1918 a scris o broșură cu acest nume), limitarea la minimum a numărului de elevi români la școlile străine, precizând redirecționarea acestuia spre școlile cu caracter național⁶⁷. Un mare accent a pus Ciuhandu pe catehizarea elevilor români din școlile străine, dorind ca aceasta să se desfășoare în limba română la toate nivelele, deși guvernul budapestan a dispus ca această catehizare să fie în limbile maghiară și română la clasele

⁶⁰ *Ibidem*, p. 32.

⁶¹ *Ibidem*, p. 35. Gheorghe Ciuhandu este menționat la Cernăuți în următoarele lucrări: Cornel Sigmirean, *op. cit.*, p. 691, nr. 7110; Szögi László, *Studenți români din Transilvania la universitățile din Europa în secolele XVI-XX*, Ed. Universității Petru Maior, Târgu Mureș, 2011, p. 166, nr. 1342; Mészáros Andor, Szögi László, Varga Júlia, *op. cit.*, p. 469, nr. 6935; Szabó Miklós, Simon Zolt, Szögi László, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása 1849-1919 Között*, I kötet, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2014, p. 173-174, nr. 1307.

⁶² Unul dintre ei se numea Viorel Ciuhandu și a murit la 4/17 decembrie 1915 la 6 ani cf. *Telegraful Român*, anul LXIII, Sibiu, 8/21 decembrie 1915, nr. 129, p. 519.

⁶³ Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu, p. 37.

⁶⁴ *Biserica și Școala*, anul LX, Arad, 26 aprilie 1936, nr. 16-17, p. 3.

⁶⁵ Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu, p. 39, 41.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 42.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 45-46.

din ciclul inferior și exclusiv în limba maghiară la clasele din ciclul superior⁶⁸. Gheorghe Ciuhandu a fost un sprijinitor al preoților și al învățătorilor implicați în catehizarea tinerilor, în contextul în care guvernul ungar a retras salariul cateheților ortodocși de la școlile de stat. În anul 1910, el a inițiat un regulament de aprobare a manualelor școlare, care a regularizat această problemă, mai ales după 1907. Regulamentul stabilea dreptul Consistoriului eparhial de a decide ce manuale se folosesc în școlile ce țin de acesta, aprobarea urmând să fie făcută în senatul școlar prin comisia de aprobare a manualelor. Măsurile luate de Gheorghe Ciuhandu în calitate de coordonator al învățământului confesional din eparhia Aradului au avut ca scop principal modernizarea acestuia, dar au avut și un pronunțat caracter național, în sensul protejării școlii românești de ingerințele tot mai pronunțate ale autorităților guvernamentale. Volumul de muncă depus de Ciuhandu în folosul școlii românești arădene a fost unul considerabil, motiv pentru care în anul 1907 sinodul eparhial decide crearea unui post de revizor școlar diecezan (referent școlar ajutător), dar o numire apare abia în anul 1912, în persoana lui Romul Frateș (1876-1945), directorul Școlii civile de fete din Brașov, absolvent al Universității din Praga⁶⁹.

În anul 1910, după moartea protopopului Ioan Trăilescu (1862-1909), fost student la Cernăuți, Ciuhandu candidează pentru postul de protopresbiter de Chișineu-Criș. Profesorul Roman Ciorogariu, fostul său protector de la Institutul teologic, s-a opus candidaturii deoarece rudenia sa, preotul Vincențiu Pantoș din Vărșand, viza același post⁷⁰. În cadrul Consistoriului eparhial se petrece un fapt ciudat, în sensul în care episcopul Ioan Ignatie Papp și Augustin Hamsea, fostul director al Institutului teologic, foștii adversari ai lui Ciuhandu, au devenit cei mai vocali susținători ai lui, deoarece nu doreau ca un apropiat al lui Ciorogariu să ajungă într-o asemenea demnitate. În acest context de rivalități și jocuri de puteri, Gheorghe Ciuhandu a fost ales protopop de Chișineu-Criș, fiind sfințit la 10/23 octombrie 1910 de către episcopul Ioan Ignatie Papp în Biserica din Cenadul Unguresc (azi Magyarcsanak, comitatul Csongrád, Ungaria). Nu va rămâne mult în acest post, iar în anul 1912 va demisiona lăsându-i locul lui Dimitrie Barbu (protopop între 1912-1930), un alt absolvent al Universității din Cernăuți⁷¹.

În perioada antebelică absolventul învățământului cernăuțean a fost membru al Asociației Naționale Arădene pentru Cultura Poporului Român, fiind ales membru în comitet (1909)⁷².

În anul 1913, Gheorghe Ciuhandu a fost încercat cumplit de soartă prin moartea fiicei sale Simina, la vârsta de numai un an și jumătate⁷³. În ciuda acestei drame, Ciuhandu găsește forța necesară de a se reîntoarce în slujba Consistoriului eparhial din Arad. În timpul Primului război mondial, cariera lui Ciuhandu va cunoaște o pantă descendentă, bihoreanul suferind două eșecuri profesionale: în anul 1916 a candidat fără succes pentru postul de deputat sinodal în cercul Birchiș, fiind ales Teodor Botiș, iar un an mai târziu (1917) a candidat, din nou fără succes, de data aceasta pentru funcția de asesor referent bisericesc⁷⁴. Cu toate acestea, Gheorghe Ciuhandu este delegatul Consistoriului eparhial arădean la Alba Iulia, unde s-a înfăptuit Marea Unire de la 1 decembrie 1918⁷⁵.

În perioada interbelică Ciuhandu și-a desfășurat activitatea în noul context marcat de crearea României Mari și s-a implicat în procesul de reorganizare și unificare a bisericii. A urcat treaptă cu treaptă ierarhia socială și profesională, ajungând unul dintre preoții de mir cei mai reprezentativi ai perioadei interbelice. În anul 1919, în urma demersurilor profesorului sibian Nicolae Bălan (viitorul mitropolit al Transilvaniei), s-a constituit *Asociația Andrei Șaguna a clerului Mitropoliei Ortodoxe Române din Ardeal, Banat,*

⁶⁸ *Ibidem*, p. 46.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 51.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 52-54.

⁷¹ *Ibidem*, p. 55.

⁷² *Biserica și Școala*, anul XXXIII, Arad, 1/14 februarie 1909, nr. 5, p. 5; *Tribuna*, anul XIII, Arad, 30 ianuarie (12 februarie) 1909, nr. 23, p. 4.

⁷³ *Telegraful Român*, anul LXI, Sibiu, 12/25 martie 1913, nr. 27, p. 110.

⁷⁴ Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu, p. 56.

⁷⁵ Ioan Șerban, Nicolae Josan, *op. cit.*, p. 79.

Crișana și Maramureș, în cadrul căreia Gheorghe Ciuhandu devine vicepreședinte (1919-1922), iar apoi președinte (din 1922) pe toată durata perioadei interbelice. El a fost cel care a contribuit decisiv la organizarea acestei asociații în teritoriu, mai ales la Arad⁷⁶.

La 30 mai 1920, Ciuhandu a fost invitat și a participat la ceremonia de hirotonire a lui Nicolae Bălan ca mitropolit al Transilvaniei, desfășurată la Sibiu⁷⁷. Ciuhandu a avut sentimente de loialitate față de Casa Regală a României, după cum o demonstrează prezența sa alături de colegii profesori de la Institutul Teologic din Arad, Teodor Botiș și Iustin Suciul, la un Te Deum oficiat cu ocazia aniversării a 6 ani de la urcarea pe tronul României a regelui Ferdinand I, la data de 28 septembrie (11 octombrie) 1920⁷⁸.

Între 1923-1926 a fost consilier mitropolitan la Sibiu (referent al senatului bisericesc mitropolitan), fiind numit la insistențele mitropolitului Bălan⁷⁹.

La Arad a fost numit consilier cultural în cadrul Consistoriului eparhial (1921-1939)⁸⁰. În această calitate s-a confruntat mai ales cu problema trecerii școlilor confesionale sub controlul statului, opunându-se ferm acestei tendințe, iar în august 1922 a făcut parte alături de mitropolitul Nicolae Bălan, episcopul Caransebeșului, Iosif Traian Bădescu, și alții din delegația care a purtat la București o serie de negocieri pe această temă cu autoritățile guvernamentale⁸¹. Din 1922 Gheorghe Ciuhandu s-a remarcat și printr-o activitate neobosită în cadrul Penitenciarului Arad, unde s-a ocupat de sufletele celor aflați în detenție. Între 1924-1926 a fost preot misionar eparhial cu sarcina de a ține legătura cu duhovnicii tractuali și de a-i îndruma⁸². Activitatea sa în folosul bisericii și erudiția sa l-au făcut cunoscut la nivelul României Mari. În anul 1922 a fost propus pentru catedra de istorie bisericească și drept canonic de la Universitatea din Cernăuți, iar în 1924 numele lui a fost luat în calcul pentru conducerea Academiei Teologice din Cluj, însă aceste propuneri nu s-au concretizat⁸³. Tot în anul 1924 Ciuhandu și-a reprezentat eparhia la *Congresul profesorilor de religie ortodoxă din România*, care s-a desfășurat la București între 27-28 mai⁸⁴. La această manifestare au fost prezenți, printre alții, patriarhul Miron Cristea, miniștrii Constantin Angelescu și Alexandru Lapedatu, arhiepiscopul Gurie al Basarabiei, ilustrul geograf și profesor Simion Mehedinți.

În anul 1925, la moartea episcopului Ioan Ignatie Papp, Ciuhandu l-a propus pentru scaunul arădean pe arhimandritul Iuliu Scriban, însă în urma jocurilor de culise orchestrate de Vasile Goldiș a fost ales Grigore Comșa (1925-1935)⁸⁵. La începutul anului 1925 (29 ianuarie), Ciuhandu a fost ales membru în comitetul național român al Alianței Universale pentru Înfrățirea Popoarelor prin Biserică, reprezentând Biserica Ortodoxă Română, alături de alți doi foști studenți de la Cernăuți, Petru Ionescu și arhimandritul Andrei Magieru⁸⁶.

În anul 1927, Ciuhandu a donat suma de 4.000 de lei pentru refacerea Mănăstirii Brâncoveanu de la Sâmbăta de Sus⁸⁷. Gheorghe Ciuhandu a intrat și în agitata viață politică a României interbelice, iar între 1927-1928 a fost ales senator pe listele Partidului Național Liberal, reprezentând județul Arad⁸⁸. În această calitate a luat parte la dezbaterile parlamentare și la adoptarea legii cultelor din anul 1928, iar în discursurile sale s-a pronunțat împotriva privilegiilor bisericii greco-catolice, fiind un contestatar vehement al concordatului dintre România și Vatican. Ciuhandu a susținut și a apărut poziția bisericii

⁷⁶ *Biserica și Școala*, anul XLVI, Arad, 27 martie (9 aprilie) 1922, nr. 13, p. 1.

⁷⁷ *Ibidem*, anul XLIV, Arad, 31 mai (13 iunie) 1920, nr. 22, p. 3.

⁷⁸ *Ibidem*, anul XLIV, Arad, 4/17 octombrie 1920, nr. 40, p. 4.

⁷⁹ Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu, p. 87.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 58.

⁸¹ *Ibidem*, p. 59.

⁸² *Ibidem*, p. 62.

⁸³ *Ibidem*, p. 63.

⁸⁴ *Foaia Diecezană*, anul XXXIX, Caransebeș, 26 mai (8 iunie) 1924, nr. 21, p. 4.

⁸⁵ Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu, p. 66.

⁸⁶ *Foaia Diecezană*, anul XL, Caransebeș, 8 februarie 1925, nr. 6, p. 4; *Telegraful Român*, anul LXXIII, Sibiu, 18 februarie 1925, nr. 13, p. 2.

⁸⁷ *Telegraful Român*, anul LXXV, Sibiu, 11 noiembrie 1927, nr. 82-83, p. 4.

⁸⁸ *Monitorul Oficial*, nr. 155, 16 iulie 1927 p. 9730.

ortodoxe⁸⁹. După expirarea mandatului, Ciuhandu a revenit în orașul de pe Mureș și a coordonat serbările centenarului urcării pe tronul episcopal de la Arad a primului episcop român, Nestor Ioanovici (1829-1830)⁹⁰.

Deși inițial s-a opus accederii în scaunul episcopal de la Arad a lui Grigore Comșa, Gheorghe Ciuhandu este suprins în perioada interbelică alături de acesta, în diverse ocazii.

În calitate de președinte al Asociației clerului „Andrei Șaguna”, Gheorghe Ciuhandu a participat la Cluj (5 martie 1933) la congresul de constituire a Frăției Ortodoxe Române, asociație a intelectualității de confesiune ortodoxă condusă de profesorul Sextil Pușcariu⁹¹.

Distinsul preot și-a reprezentat Consiliul eparhial și Academia Teologică din Arad la funeraliile episcopului Oradiei, Roman Ciorogariu, desfășurate la 23 ianuarie 1936⁹². Gheorghe Ciuhandu a fost unul dintre personajele importante din eparhia Aradului care l-au sprijinit pe episcopul Andrei Magieru. El a participat la instalarea noului ierarh din 2 februarie 1936⁹³. Pe tot parcursul acestui an, Ciuhandu l-a însoțit pe episcopul arădean la diverse evenimente, ajutându-l astfel să intre în contact direct cu caracteristicile eparhiei care i-a fost încredințată spre păstorie.

La Arad, Ciuhandu a participat la congresul Frăției Ortodoxe Române din 25-26 octombrie 1936, precum și la comemorarea mitropolitului Andrei Șaguna, desfășurată la Academia Teologică în 30 noiembrie 1936⁹⁴.

Pentru activitatea pe care a depus-o în slujba bisericii și a școlii românești din părțile Aradului, la 12 aprilie 1936, episcopul Andrei Magieru îi acordă preotului Gheorghe Ciuhandu rangul preoțesc de iconom stavrofor⁹⁵.

După o muncă asiduă, în 1939 Gheorghe Ciuhandu se retrage la pensie⁹⁶, iar în același an este numit printr-un decret al regelui Carol al II-lea senator de drept pentru o perioadă de 9 ani⁹⁷. Deși pensionat, numele lui Ciuhandu a rămas un reper al vieții bisericești, el fiind propus ca profesor la Facultatea de teologie a Universității de Vest din Timișoara, alături de alți foști absolvenți de la Cernăuți (Iacob Lazăr și Vasile Loichiță)⁹⁸. Activitatea publicistică a lui Gheorghe Ciuhandu a inclus colaborări la periodicele *Biserica și școala*, al cărui redactor-șef a fost între anii 1937-1939, *Tribuna*, *Tribuna Poporului*, *Românul*, *Telegraful Român* (de la Sibiu), *Candela* (de la Cernăuți), *Biserica Ortodoxă Română* (de la București). Din punct de vedere științific, Ciuhandu s-a remarcat mai ales ca istoric al părților arădene. El a propus crearea unei Comisiuni istorice a Aradului, care să scoată un buletin istoric⁹⁹. Profesorul arădean a fost un bun poliglot, cunoscând limbile latină, germană și maghiară, fapt care i-a permis să cerceteze amănunțit arhivele și bibliotecile pentru reconstituirea trecutului Aradului. Cele mai semnificative opere istorice ale sale sunt: 1) *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni*, Arad, 1935; 2) *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice-politice ulterioare*, Arad, 1940. Pentru prima lucrare menționată Ciuhandu a primit din partea Academiei Române Premiul Neuschotz¹⁰⁰.

Profesorul a fost printre cei care au pus bazele *Ateneului Popular* din Arad și a făcut numeroase demersuri pentru înființarea unui muzeu eparhial. Din acest ultim punct de vedere a reușit, în anul 1936, să deschidă în Palatul episcopal din Arad o expoziție de

⁸⁹ *Telegraful Român*, anul LXXVI, Sibiu, 24 martie 1928, nr. 25, p. 1-2.

⁹⁰ *Biserica și Școala*, anul LIII, Arad, 24 martie 1929, nr. 13, p. 1.

⁹¹ *Renașterea*, anul XI, Cluj, 19 martie 1933, nr. 10-11, p. 4.

⁹² *Biserica și Școala*, anul LX, Arad, 26 ianuarie 1936, nr. 3-4, p. 2.

⁹³ *Ibidem*, anul LX, Arad, 16 februarie 1936, nr. 6-7, p. 7.

⁹⁴ *Ibidem*, anul LX, Arad, 1 noiembrie 1936, nr. 44, p. 1-2; *Ibidem*, anul LX, Arad, 6 decembrie 1936, nr. 49, p. 5.

⁹⁵ *Telegraful Român*, anul LXXXIV, Sibiu, 26 aprilie 1936, nr. 18, p. 4.

⁹⁶ *Biserica și Școala*, anul LXIII, Arad, 9 iulie 1939, nr. 28, p. 235.

⁹⁷ *Ibidem*, anul LXIII, Arad, 11 iunie 1939, nr. 24, p. 199; *Telegraful Român*, anul LXXXVII, Sibiu, 28 mai 1939, nr. 22, p. 3; *Telegraful Român*, anul LXXXVII, Sibiu, 11 iunie 1939, nr. 24, p. 4.

⁹⁸ Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu, p. 67.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 97.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 99.

obiecte bisericești cu ocazia celui de-al treilea congres general al Frăției Ortodoxe Române (Arad 25-26 octombrie 1936)¹⁰¹.

În februarie 1938, alături de Moise Ienciu, Ciuhandu a fost numit într-o comisie pentru reglementarea sectelor și asociațiilor religioase din cadrul Ministerului cultelor¹⁰². Autoritățile statale ale vremii i-au recunoscut meritele preotului Ciuhandu. A fost decorat cu Ordinul Coroana României în grad de ofițer și cu Medalia Răsplata Muncii pentru Biserică clasa I¹⁰³. Colegii preoți l-au onorat pe Ciuhandu la 11 noiembrie 1943, la împlinirea a 20 de ani de când acesta conducea Asociația clerului din mitropolia Transilvaniei. Astfel, la acea dată, o delegație compusă din protopopii Emilian Cioran al Sibiului, Zaharie Moga al Beiușului, Romul Ancușa al Caransebeșului și Alexandru Baba al Alba Iuliei, alături de preoții Melentie Șora din Timișoara și Viorel Mișuțiu din Arad i-au dăruit din partea asociației o cruce de argint aurit cu pietre prețioase și lanț de aur, în semn de omagiu pentru toată activitatea sa depusă în slujba bisericii¹⁰⁴. Spre sfârșitul vieții, Ciuhandu a fost implicat în acțiunile care au condus la înființarea unei universități la Timișoara. La începutul anului 1945, el a fost delegat al Eforiei Universității de Vest în comisia de organizare a unei facultăți teologice la Timișoara. Din partea celorlalte facultăți de teologie din țară au participat, printre alții, Iacob Lazăr (Universitatea din București) și Vasile Loichiță (Universitatea din Cernăuți-Iași)¹⁰⁵. Pe plan științific, suprema recunoaștere a meritelor lui Gheorghe Ciuhandu a survenit la 30 mai 1946, când a fost ales membru de onoare al Academiei Române, referatul comisiei de specialitate fiind citit de Silviu Dragomir (absolvent al teologiei la Cernăuți)¹⁰⁶. Gheorghe Ciuhandu a încetat din viață la 29 aprilie 1947, la Vața de Jos (jud. Hunedoara), unde era pentru odihnă și tratament. A fost transportat și înhumat la Arad. Moartea sa este larg tratată în presa ecleziastică a vremii¹⁰⁷.

Lazăr Iacob (1884-1951) a fost unul dintre cei mai renumiți și importanți teologi români originari din Crișana. S-a născut la 28 martie 1884 în localitatea Peștiș, comitatul Bihor (azi inclusă în orașul Aleșd, jud. Bihor), în familia unui preot, tatăl său fiind preotul Gavriil Iacob, iar mama, Ecaterina¹⁰⁸. Tânărul Lazăr a studiat în satul natal, iar apoi la școala reformată din Aleșd, finalizându-și studiile medii la Gimnaziul Superior Greco-Catolic din Beiuș (1902)¹⁰⁹, unde a susținut cu succes examenul de maturitate¹¹⁰. A ales să urmeze cariera clericală, iar inițial s-a îndreptat spre Institutul Teologic din Arad (1902-1905)¹¹¹. La 12 septembrie 1904, Lazăr Iacob a fost sfințit citeț de episcopul Aradului, Ioan Ignatie Papp, în cadrul slujbei de sfințire a bisericii din Tămașda (jud. Bihor), la această ceremonie luând parte, printre alții, vicarul de la Oradea, Vasile Mangra, și directorul Institutului Teologic Arad, Roman Ciorogariu¹¹².

Deși era o școală prestigioasă, institutul arădean nu i-a satisfăcut întru totul setea de cunoaștere a tânărului bihorean, motiv pentru care s-a decis să-și completeze și aprofundeze cunoștințele teologice la cea mai importantă școală de profil din Austro-Ungaria, Facultatea de teologie a Universității din Cernăuți (1905-1907)¹¹³. Pe perioada studenției, Lazăr Iacob a activat în cadrul Societății studențești Junimea, fiind implicat în organizarea balului anual

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 132.

¹⁰² *Telegraful Român*, anul LXXXVI, Sibiu, 16 februarie 1938, nr. 6, p. 4.

¹⁰³ Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu, p. 133.

¹⁰⁴ *Biserica și Școala*, anul LXVII, Arad, 14 noiembrie 1943, nr. 46, p. 373.

¹⁰⁵ *Ibidem*, anul LXIX, Arad, 28 ianuarie 1945, nr. 5, p. 35-36.

¹⁰⁶ Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu, p. 133-134.

¹⁰⁷ *Biserica și Școala*, anul LXXI, Arad, 3 mai 1947, nr. 19; *Ibidem*, anul LXXI, Arad, 11 mai 1947, nr. 20; *Telegraful Român*, anul XCV, Sibiu, 11 mai 1947, nr. 17-18, p. 1.

¹⁰⁸ Mihail Bulacu, *Centenarul nașterii preotului profesor dr. Lazăr Iacob (1884-1984)* în „Studii Teologice”, anul XXXVI, nr. 3-4, 1984, p. 274.

¹⁰⁹ Constantin Pavel, *Școalele din Beiuș 1828-1928. Cu o privire asupra trecutului românilor din Bihor*, Tiparul Tipografiei „Doina”, Beiuș, 1928, p. 256.

¹¹⁰ Irime Marga, *Pr. Prof. Univ. Dr. Lazăr Iacob (1884-1951)* în vol. *Academia Teologică Ortodoxă Română Oradea 70 de ani de la înființare*, Oradea, 1995, p. 38.

¹¹¹ Învățămintul teologic, p. 470.

¹¹² *Biserica și Școala*, anul XXVIII, Arad, 19 septembrie (2 octombrie) 1904, nr. 38, p. 275-276.

¹¹³ Mészáros Andor, Szögi László, Varga Júlia, *op. cit.*, p. 470, nr. 6952.

al acesteia din 1906¹¹⁴. În anul 1908, pregătirea academică i-a fost încununată cu obținerea doctoratului în teologie în capitala Bucovinei¹¹⁵. După ce și-a finalizat studiile, a revenit în Ungaria și s-a stabilit la Arad, unde și-a început activitatea clericală și didactică în cadrul Institutului Teologic. Profesor suplinitor (1908), iar apoi titular (1910), Lazăr Iacob a predat dreptul canonic¹¹⁶. Pe de altă parte, el a urmat și cariera clericală, fiind hirotonit diacon în anul 1909. A fost un colaborator apropiat al episcopului Aradului, Ioan Ignatie Papp, pe care l-a însoțit în numeroase ocazii la diverse evenimente sau ceremonii religioase, în calitate de diacon. La Sărbătoarea Crăciunului din anul 1910, diaconul Lazăr Iacob l-a asistat pe ierarhul arădean la slujba din catedrala din Arad¹¹⁷.

Datele despre activitatea lui Lazăr Iacob în timpul Primului război mondial nu sunt prea multe. Totuși, puținele informații îl arată sensibil la suferințele celor din jurul său. În anul 1914, el a donat 5 coroane în cadrul unei colecte în beneficiul răniților de război și a familiilor lor¹¹⁸.

Spre sfârșitul Marelui Război, Lazăr Iacob a asistat la ceremonia instalării noului protopop al Aradului, Traian Vățianu (decembrie 1917)¹¹⁹. Tot atunci, el a contribuit cu 3 coroane la Fondul ziaristilor¹²⁰.

În anul Marii Uniri, Lazăr Iacob a participat la alegerile pentru desemnarea unui nou protopop la Oravița, întrunind cele mai multe voturi¹²¹.

Eruditul profesor a participat la Marea Unire din 1 decembrie 1918 de la Alba Iulia, reprezentând Cercul electoral Arad, dar și protopopiatul Oravița¹²². După consumarea acestui important moment, Lazăr Iacob a revenit la Arad, continuându-și activitatea didactică la Institutul Teologic. În vara anului 1919, împreună cu episcopul Ioan Ignatie Papp și cu Iustin Suciu, l-a întâmpinat la Arad pe marele om politic Ion I. C. Brătianu, artizanul României Mari¹²³. În anul 1921, diaconul Lazăr Iacob a fost sfințit preot¹²⁴.

La sărbătoarea Botezului Domnului din anul 1922, Lazăr Iacob a fost hirotesit protopop, într-o ceremonie oficiată de episcopul Aradului, Ioan Ignatie Papp¹²⁵.

Pe plan cultural, Lazăr Iacob a fost membru al asociațiunii ASTRA, fiind propus în anul 1911, împreună cu alte personalități, membru corespondent al secției școlare¹²⁶.

La 30 mai 1920, Lazăr Iacob participă la Sibiu la hirotonirea și instalarea mitropolitului Transilvaniei, Nicolae Bălan, alături de alți absolvenți ai teologiei de la Cernăuți: Gheorghe Ciuhandu, George Proca și Aurel Crăciunescu¹²⁷.

Începând cu anul 1921, profesorul Lazăr Iacob s-a transferat la Academia de Drept din Oradea, unde și-a desfășurat activitatea până în anul 1934, fiind și decan între anii 1925-1927¹²⁸. Datorită erudiției și a calităților sale umane și profesionale, în foarte scurt timp, Lazăr Iacob s-a impus la nivelul societății românești din Oradea, devenind unul dintre intelectualii remarcabili ai orașului de pe Crișul Repede în perioada interbelică. A fost unul dintre colaboratorii episcopului Roman Ciorogariu, pe care l-a sprijinit în activitatea de la conducerea eparhiei orădene, recent reînființate. Membru în Adunarea eparhială și Consiliul eparhial de la Oradea, profesorul Lazăr Iacob a fost și membru în Congresul mitropolitan de la Sibiu.

¹¹⁴ Czenowitzer *Allgemeine Zeitung*, nr. 609, Czernowitz, 16 ianuarie 1906, p. 4.

¹¹⁵ *Telegraful Român*, nr. 75, Sibiu, 10/23 iulie 1908, anul LVI, p. 309; Cornel Sigmirean, *op. cit.*, p. 692, nr. 7116.

¹¹⁶ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 201.

¹¹⁷ *Biserica și Școala*, anul XXXV, Arad, 1/14 ianuarie 1911, nr. 1, p. 5.

¹¹⁸ *Ibidem*, anul XXXVIII, Arad, 26 octombrie (8 noiembrie) 1914, nr. 43, p. 346.

¹¹⁹ *Ibidem*, anul XLI, Arad, 17/30 decembrie 1917, nr. 51, p. 408.

¹²⁰ *Telegraful Român*, anul LXVI, Sibiu, 4/17 ianuarie 1918, nr. 1, p. 4.

¹²¹ *Ibidem*, anul LXVI, Sibiu, 6/19 septembrie 1918, nr. 94, p. 374.

¹²² Ioan Șerban, Nicolae Josan, *op. cit.*, p. 86, 153.

¹²³ *Românul*, anul VIII, Arad, 9 iulie 1919, nr. 57, p. 2.

¹²⁴ Irime Marga, *op. cit.*, p. 38.

¹²⁵ *Biserica și Școala*, anul XLVI, Arad, 16/29 ianuarie 1922, nr. 3, p. 4.

¹²⁶ *Transilvania*, nr. 5, septembrie-octombrie 1912, p. 465.

¹²⁷ *Biserica și Școala*, anul XLIV, Arad, 31 mai (13 iunie) 1920, nr. 22, p. 3.

¹²⁸ Irime Marga, *op. cit.*, p. 39.

În legătură cu activitatea sa la catedra de istoria dreptului de la Academia juridică din Oradea, reține atenția un episod petrecut la începutul lunii noiembrie a anului 1924, când profesorul român, atingând în prelegerea sa subiectul continuității românilor pe teritoriul fostei provincii romane Dacia, a stârnit nemulțumirea unor studenți de origine evreiască, care l-ar fi jignit și acuzat că luptă împotriva istoricilor Robert Rösler și Franz Josef Sulzer. Studenții români l-au apărat și susținut pe profesorul Iacob, înaintând decanului instituției un protest. Pe de altă parte, studențimea română de la Oradea a decis ca studenții evrei să nu mai poată participa la cursuri pentru o perioadă. Acest incident arată puternicul atașament al lui Lazăr Iacob pentru adevărul istoric și valorile românești, dar și resentimente latente ale comunității evreiești din Oradea (în mare parte maghiarizată) față de noua stare de lucruri de după Marea Unire¹²⁹.

Personalitate complexă, profesorul Iacob a fost prezent la majoritatea evenimentelor importante al Ortodoxiei din vestul României. La 24 ianuarie 1925, a participat la Arad la funeraliile episcopului Ioan Ignatie Papp, cu care a avut o relație specială, reprezentând Consistoriul eparhial de la Oradea¹³⁰.

Într-o primă fază, în perioada interbelică, Academia de Drept de la Oradea a fost atașată Facultății de drept a Universității din București, iar între 1932-1934, Lazăr Iacob a fost ales membru în Senatul universitar din capitala țării¹³¹.

Profesorul Lazăr Iacob s-a numărat, în 1933, printre membrii fondatori al Frăției Ortodoxe Române¹³².

În urma contopirii Academiei de Drept din Oradea cu Facultatea de drept a Universității din Cluj, Lazăr Iacob a devenit profesor la această instituție de învățământ superior, predându-le studenților din orașul de pe Someșul Mic dreptul canonic, între anii 1934-1938. A fost coleg cu figuri proeminente ale intelectualității românești interbelice precum Sextil Pușcariu, Ioan Lupaș, Silviu Dragomir sau Onisifor Ghibiu. Tot la Cluj, Iacob a îndeplinit funcția de președinte al comisiei căminelor studențești, a fost membru în consiliul consultativ universitar și în Senatul universitar¹³³.

Între 1938-1948 a funcționat la Facultatea de teologie a Universității din București, fiind pentru o scurtă perioadă și decan al acesteia (1940-1941). Ajuns în capitala țării, profesorul Lazăr Iacob și-a continuat munca la catedră, dar și implicarea socială. Îl regăsim în programul conferințelor organizate de Facultatea de teologie din București dedicate figurilor reprezentative ale ortodoxiei, cu o comunicare despre *Iustinian ca legislator bisericesc* (23 martie 1944)¹³⁴.

În 1945 participă ca expert din partea Universității din București (Facultatea de teologie) într-o comisie pentru organizarea Facultății de teologie a Universității de Vest din Timișoara¹³⁵.

Profesorul Lazăr Iacob a avut și activitate publicistică. Din opera sa amintim: *Căsătoria a doua a preoților. Studiu de drept canonic* (Arad, 1911); *Reorganizarea învățământului teologic și a educației seminariale* (Sibiu, 1917); *Regimul cultelor în România întregită* (Craiova, 1930); *Cultul catolic în România. Concordatul cu Vaticanul* (Oradea, 1933)¹³⁶. A fost colaborator la publicațiile *Românul*, *Tribuna*, *Biserica și Școala* (toate din Arad), *Telegraful Român* (Sibiu). Distinsul profesor bihorean s-a stins din viață la București, în 13 septembrie 1951.

Un personaj cvasinecunoscut a fost **Nicolae Ștefan Pop**. Era născut la Beiuș, comitatul Bihor (azi jud. Bihor), iar studiile medii le-a finalizat în anul 1884 la Gimnaziul Superior

¹²⁹ Lucian Nastasă (editor), *Antisemitismul universitar în România (1919-1939). Mărturii documentare*, Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale & Editura Kriterion, Cluj-Napoca, 2011, p. 276-281, doc. 102, 103, 104.

¹³⁰ *Biserica și Școala*, anul XLIX, Arad, 1 februarie 1925, nr. 5, p. 1-3.

¹³¹ Irime Marga, *op. cit.*, p. 40.

¹³² *Foaia Diecezană*, anul XLVIII, Caransebeș, 15 ianuarie 1933, nr. 3, p. 3.

¹³³ Mihail Bulacu, *op. cit.*, p. 275; Irime Marga, *op. cit.*, p. 40.

¹³⁴ *Biserica și Școala*, anul LXVIII, Arad, 13 februarie 1944, nr. 7, p. 52.

¹³⁵ *Biserica și Școala*, anul LXIX, Arad, 28 ianuarie 1945, nr. 5, p. 35-36.

¹³⁶ Mihail Bulacu, *op. cit.*, p. 276, nota 5.

Greco-Catolic din localitatea natală¹³⁷. A urmat studii teologice la facultatea de profil a Universității din Cernăuți, absolvind în anul 1889¹³⁸. În afara acestor date nu mai deținem niciun fel de informații despre el.

Considerații finale. Comunitatea românească din comitatul Bihor a dat între anii 1875-1918 un număr de cinci studenți la Facultatea de teologie din Cernăuți. Deși proveneau din familii modeste, acești tineri au înțeles că studiul într-o universitate este singura formă de ascensiune socială și profesională. Ei au ajuns personalități remarcabile ale Ortodoxiei românești din perioada interbelică, mai ales dacă ne referim la Teodor Botiș, Gheorghe Ciuhandu și Lazăr Iacob. Toți trei și-au dedicat întreaga activitate bisericii și școlii românești, contribuind decisiv la reorganizarea și propășirea Ortodoxiei din vestul țării.

¹³⁷ Constantin Pavel, *op. cit.*, p. 188.

¹³⁸ Szögi László, *op. cit.*, p. 165, nr. 1327; Szabó Miklós, Simon Zsolt, Szögi László, *op. cit.*, vol. II, p. 190, nr. 6538; Mészáros Andor, Szögi László, Varga Júlia, *op. cit.*, p. 467, nr. 6907.

DESTIN ȘI PROVOCARE

VASILE LUCACIU ȘI VASILE MANGRA SAU SARCASMUL ISTORIEI

Florin ARDELEAN*

REFUGEES IN THEIR OWN HOMELAND. THE RELOCATION OF THE ROMANIAN HIGHER CLERGY IN TRANSYLVANIA AFTER ROMANIA'S ENTRY INTO WAR (1916)

Abstract

Vasile Lucaciu and Vasile Mangra distinguish themselves as prominent personalities - from a political and confessional point of view- of the Transylvanian Romanians at the end of the XIX-th century and the first two decades of the XX-th century. Each of them stood out by the poignant activism proven in favour of the rights that the Romanians in the Austro-Hungarian Empire sought to impose to decision-making bodies that were reluctant to any kind of modern reformism. Nevertheless, at a certain moment, what seemed to be a destiny in a harmonious duality, based on principles pertaining to patriotism and nationalism, broke off. Vasile Mangra, Orthodox bishop and metropolitan, was seduced by the discourse of the earl Tisza István, making the game of the Hungarian authorities and becoming an abhorrent character, a traitor, in the eyes of the Romanians from Ardeal. The two characters, set in a strong contrast, of options and national vision, were to have a death at least as sad as their lives. Vasile Mangra was to die a few days before the Union from Alba Iulia, fallen into disgrace and buried at Budapest, and Vasile Lucaciu would fall victim, in 1922, to the electoral passions that turned into terrible fights.

Keywords: Vasile Lucaciu, Vasile Mangra, Tisza István, Roman Ciorogariu, nationalism, opportunism, political activism.

Suntem obișnuiți să judecăm și să valorizăm oamenii, dacă se poate să-i condamnăm sau să-i idolatrizăm, ca ființe particulare, rupte din contextul vremurilor pe care le-a fost dat să le trăiască. *Idolii* de care vorbea Francis Bacon sunt atât de puternici încât denaturează uneori flagrant adevărul. Ce se întâmplă însă atunci când personajele unor contexte istorice complexe primesc etichete transformate, după moartea lor, în convingeri pe care generații după generații le sedimentează într-o memorie infailibilă? Cât de greu este uneori să discerni între ipoteze! Cazul Vasile Mangra pare a fi unul clasat. Un profil al trădătorului de neam. Pe de altă parte, Vasile Lucaciu pare a străluci temerar în zenitul bărbaților emblematici, eroizat mai puțin de instituția eclezială, dar puternic de către istoriografie și de mitologia poporană. Despre moartea sa, însă, atât de puțini par a fi dispuși să mărturisească și să accepte. În cele ce urmează, propunem o analiză a celor două personaje, după fapte și evenimente ce le-au creionat viața. Multe, foarte multe caracteristici le sunt comune. Totuși, îi desparte tranșant o percepție ce definește o antiteză perfectă. Noi, cei de azi, nu suntem nici pe departe atât de inocenți precum am crede. Primul nu pare a fi diabolicul Iuda, iar cel de-al doilea ascunde, prin moartea sa, un păcat ce ne agravează povara inconștientului colectiv. Dar să vedem despre cine și ce vorbim.

* Universitatea din Oradea, fard0211@yahoo.com.

Au trăit cam în același timp (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și primele două decenii din veacul al XX-lea), au fost cuprinși de același spațiu geografic (Transilvania) și au urmat rute școlare la capătul cărora au îmbrățișat cariere didactice și ecleziiale asemănătoare. V. Mangra în sânul Bisericii Ortodoxe, iar V. Lucaciu în cadrul celei greco-catolice. În plus, au fost dotați de la natură cu calități intelectuale remarcabile, pe care nu au ezitat să și le fructifice exemplar, în școli și prin stăruința unor meditații și instrucții personale care i-au definit drept cărturari, oameni cu spirit ales. Și în privința atitudinii civice s-au manifestat izomorf, activând în mediile politice și administrative, într-un sens declarat și asumat, spre beneficiul poporului român. O vreme, vectorul acestor acțiuni inițiate și conduse de cei doi a fost univoc. La un moment dat, însă, s-a defectat ceva. Sensul de acțiune al celor doi nu doar că nu a mai fost solidar, ci de-a dreptul opozitiv. Cel puțin în aparență, Vasile Mangra a devenit, chiar la debutul secolului al XX-lea, un trădător de neam, un om ce și-a abjurat un traseu glorios, de patriot și de luptător pentru drepturile românilor ardeleni, în favoarea unui compromis cu politicienii maghiari, fapt care l-a dezonorat și l-a făcut odios în ochii celor ce mai înainte nu pregetaseră să-l glorifice. Ceva anume zguduise conștiința unui om temeinic format, modificase sever indicii de comportament și de inițiativă politică. A fost, oare, Vasile Mangra victima inocentă sau interesată a unei strategii de îmbrobodire? A fost el sedus și transformat într-un colaboraționist în schimbul unor avantaje de ordin personal? În ultimă instanță, s-a transformat peste noapte Vasile Mangra, din român brav, în ticălos patentat? Un răspuns tranșant ar fi priplit și ratat din premise.

Vasile Mangra a avut o viață „de un tragic shakespeareian”, cu un versant ascendent, urmat de unul tenebros, descendent, făcându-l să se prăbușească „în țărână de pe soclul de idoli, fiindcă ajunsese în opoziție cu sentimentul obștesc”¹. S-a născut, precizează Teodor Neș, în anul 1852² în localitatea bihoreană Săldăbagiu, într-o familie de preoți, iar după studii la Beiuș (liceul unit român) și Oradea (Academia de Drept), a urmat cursuri de teologie la Arad (1869-1872). La 19 ani, grație unor calități intelectuale dovedite, se ocupă cu redactarea unei publicații bisericești, *Speranța*, cu apariție bilunară, pentru ca din 1872, să-l găsim implicat în redactarea unei alte reviste ecleziastice ortodoxe – *Lumina*, foaie bisericească, scolastică, literară și economică³. Cinci ani mai târziu se va ocupa de editarea organului de presă al diecezei Arad, *Biserica și școala*. În paralel cu activitatea publicistică își începe cariera didactică, fiind profesor suplinitor, apoi titular la Institutul teologic din orașul de pe malurile Mureșului, grație faptului că era un tânăr „inteligent, bun și vioi stilist și polemist”, calități prin care s-a făcut remarcat „cercurilor superioare bisericești”⁴. Activitatea lui editorială îi va aduce recunoaștere și prestigiu intelectual, ba chiar un loc în Academia Română (1909)⁵, astfel încât elogiile lui Teodor Neș nu sunt deloc gratuite atunci când scrie: „Ca profesor, Vasile Mangra avea o influență fascinantă asupra studenților. Aceștia erau robii privirii și ideologiei lui, gata la cele mai grele jertfe pentru cheștiunea românească”⁶.

Poate că viața lui V. Mangra, aceea de călugăr și profesor cu charismă, erudit și luminat, ar fi urmat un traseu predictibil și meritat dacă nu ar fi intrat în politică. Exponent intransigent al drepturilor românilor ardeleni, tânărul teolog se apropie de cercurile revistei *Tribuna* din Arad, atrăgând repede atenția reprezentanților maghiarimii puși să monitorizeze activitățile cercurilor naționaliste române. La propunerea ministrului Instrucțiunii Publice, Albin Csáky, a fost scos de la catedră, suspendat timp de 7 ani, drept pentru care s-a dedicat frenetic crezurilor sale politice: „Atitudinea dârză a lui Vasile Mangra

¹ Teodor Neș, *Oameni din Bihor*, Ediția a II-a, Biblioteca Revistei Familia, Oradea, 2006, p. 470.

² Unele surse dau drept dată a nașterii sale 25 mai 1850.

³ Teodor Neș, *op. cit.*, p. 473.

⁴ *Ibidem*, p. 475.

⁵ *Cercetări literar-istorice* (București, 1896), *Mitropolitul Sava II Brancovici* (Arad, 1906) și *Ierarhia și Mitropolia Bisericii române din Transilvania* (1908) – acestea sunt scrierile cele mai importante ale lui Vasile Mangra, ultimele două fiind elaborate în baza unei polemici cu Augustin Bunea, remarcabilul profesor, teolog și istoric de la Blaj.

⁶ Teodor Neș, *op. cit.*, p. 477.

și demonstrațiile ostile ce i le făcuseră ungurii, îi împletiră aureola de erou și martir”⁷. În urma desființării Partidului Național Român (1894) și înțemnițării capilor Memorandiști, Vasile Mangra devenit deosebit de activ din punct de vedere politic⁸, evidențiindu-se, pe fundalul disputelor româno-maghiare, drept un portdrapel al dezideratelor naționale, o voce clară și convingătoare, o minte lucidă și consecventă în idealurile pe care le sluja. În *Însemnările unui trecător*, Octavian Goga îi face un portret memorabil, care definește personalitatea celui care, în prima parte a vieții lui publice, a avut un comportament net și incontestabil de mare patriot: „acest călugăr cu privirea vioaie, cu ochii luminați de neastâmpărul inteligenței, cu figura care trăda finețe și rafinărie lumească și nicidecum urmele smereniei monahale, a câștigat simpatia lumii noastre. (...) Intransigent și îndrăzneț, cu ochii iluminați de ideal, respingând orice nuanță a oportunității, apărându-și dâr și cu o nobilă îndărătnicie convingerile în haina atât de simpatice a călugărului luptător, astfel a pășit pe arena vieții noastre politice Vasile Mangra și a cucerit multe inimi”⁹.

Episcopul ortodox de Oradea, din 1920, Roman Ciorogariu¹⁰ (născut la Pecica, decembrie 1852 – mort în ianuarie 1936), l-a cunoscut îndeaproape pe Vasile Mangra, l-a apreciat și i-a fost chiar prieten și tovarăș de luptă națională, până în 1900, cel puțin. Paginile în care vorbește despre *mangrism* sunt foarte importante pentru că indică împrejurările în care viitorul mitropolit ortodox al Ardealului a decis să-și schimbe tranșant strategia politică. Unchiașul, cum se semna Ciorogariu, nu ezită să recunoască: „A fost o vreme când numele lui Vasile Mangra, profesor de teologie la Arad, însemna erou național. Atunci era cinste să fii <<mangrist>>și mulți umblau după această cinste”¹¹. Imediat apoi, trece în revistă o serie de acțiuni comune – activitatea din redacția *Tribunei* din Arad, militanismul în cadrul Mișcării Memorandiste, organizarea Congresului naționalităților de la Budapesta, acțiunile de stradă în care au înfruntat, cot la cot, represiunea jandarmilor maghiari sau a populației ostile – conchizând: „împreună am făcut din Arad un centru cultural și politic în care clocotea viața românească; împreună am dus conștiința națională la înălțimea de unde și pe el l-a măturat când mai târziu a încercat să o supună oportunității. Între noi nu mai era eu și tu, ci noi, una în cugete și simțiri”¹². Iată o realitate pe care autorul *Zilelor trăite* nu a ezitat să o recunoască, fiind confruntat multă vreme cu ocara de-a fi fost un *mangrist*, după căderea în dizgrația românilor a celui ce a dat supranumele acestui curent blamat în mișcarea românilor din Transilvania, de până la primul război mondial. În ce-l privește, în articolul deja menționat, *Un fals Coriolan*, Octavian Goga purcede la o palinodie, fiind obligat, după ce-l laudase pe Vasile Mangra de până la debutul secolului XX, să menționeze: „Cât de jalnică, cât de paradoxală, cât de penibilă este situația ce și-a creat acest om! Vor fi triste urmările acestei sinucideri morale și politice, căreia nu-i lipsește nici germenul tragic. (...) Iată un om care și-a sfârșit acum la bătrânețe puntea de aur a sufletului, și-a zdruncinat echilibrul moral”¹³. Poetului îi este aproape imposibil să accepte o astfel de schimbare de esență la un om pe care îl admirase necondiționat.

Cum a devenit, totuși, *mangrismul*, ceva demn de toată hula neamului? Totul pare a-și fi avut punctul declanșator la o reuniune prilejuită, în 1899, de banchetul dat în cinstea lui Iosif Goldiș, suit în scaunul de episcop ortodox de Arad, după ce fusese vicar de Oradea și deputat guvernamental. Acolo s-a întâlnit Vasile Mangra cu cel ce avea să-i

⁷ *Ibidem*, p. 476.

⁸ Convoacă o mare adunare populară la Sibiu (28 noiembrie 1894) și este prezent la *Congresul naționalităților*, de la Budapesta (august 1895), unde ține o cuvântare mult apreciată de participanți, dar considerată atât de periculoasă de către reprezentantul guvernului maghiar, Jancsó Benedek, încât acesta îi spune: „Mangra, Mangra, nu e locul tău între aceia, vino la noi”.

⁹ Octavian Goga, *Însemnările unui trecător. Crâmpene din sbuciumul dela noi*, „Tribuna”- Institut Tipografic Nichin și cons., Arad, 1911 p. 200. Textul despre Vasile Mangra are tiltul *Un fals Coriolan*, aluzie la piesa lui W. Shakespeare, avându-l drept erou pe generalul roman Gaius Marcius Coriolanus.

¹⁰ A activat împreună cu Vasile Mangra în redacția *Tribunei poporului*. L-a apreciat pentru că R. Ciorogariu l-a avut drept profesor la institutul teologic arădean, având astfel o considerație specială pentru un om educat și influent.

¹¹ Roman Ciorogariu, *Zile trăite*, Editura Diecezană Oradea, 1926, p. 63.

¹² *Ibidem*, p. 64.

¹³ Octavian Goga, *op. cit.*, p. 201.

schimbe dramatic destinul. Despre împrejurările acestui fapt, despre personajul fatal din viața viitorului mitropolit și despre cum s-a terminat totul, urmează a cerceta după o scurtă incursiune în biografia *Leului de la Șişești*.

Fiu al Maramureșului și Sătmăruului, Vasile Lucaciu s-a născut la data de 22 ianuarie 1852, la Apa, într-o familie greco-catolică, tatăl său, Mihai, fiind învățător și cantor și mai având trei frați: Constantin (preot), Alexandru (ofițer) și Petru (inginer)¹⁴. Gimnaziul îl urmează la Baia Mare (1862-1866), pentru ca mai apoi să urmeze cursurile teologale la Gherla, să devină absolvent al Academiei române *Propaganda fide* și, ajutat de Alexandru Roman, să studieze la Universitatea din Buda-Pesta (conform datelor furnizate de Blaga Mihoc, autorul monografiei menționate, abundentă în precizări detaliate privind viața lui Vasile Lucaciu, dar care ar merita din plin o ediție revăzută și adăugită). După o scurtă perioadă de timp în care a fost profesor titular la Liceul catolic din Satu Mare, începând cu anul 1885 își desfășoară activitatea ca preot greco-catolic în localitatea Șişești. Un rol important în formarea lui de militant politic l-au avut publicațiile românești ale vremii – *Familia*, *Umoristul*, *Gazeta Transilvaniei*, *Amicul școalei*, *Românul*, *Concordia* și *Aurora română*, colaborând cu redacțiile unora dintre acestea.

În tot ce urmează vom observa similitudini cu ceea ce făcea Vasile Mangra, la Arad. În fapt, avem de-a face cu doi oameni înzestrați intelectual, buni oratori, spirite speculative, bărbați cu inima deschisă spre năzuințele neamului, gata să-și consume energiile, în mod rațional și curajos, pentru binele românilor ardeleni. Fără îndoială, cei doi s-au afirmat drept intelectuali cu o largă imagine publică, fiind receptați de românii de toate categoriile și nivelurile de educație drept exponenții intereselor legitime ale lor, cei ce-și căutau cele mai bune modalități de exprimare a identității și de afirmare a expresiei etnice. În aceste circumstanțe, Roman Ciorogariu era pe deplin îndreptățit să considere că, până la 1899, „Mangra și Lucaciu sintetizau apostolia națională a preotului român de ambe strane (ortodoxă și greco-catolică – n.n.)”¹⁵. Deja la 1881, pe când mai era profesor, Vasile Lucaciu a publicat lucrarea sa fundamentală, *Instituțiuni filosofice* (trei volume: *Logica*, *Metafizica* și *Filosofia moralei*), fapt care îl credita cu aprecieri unanime și cu dreptul de a fi un reprezentant de frunte al inteligenței transilvane, apt să susțină puncte de vedere bine argumentate în fața oricui. Principalele teme pe care le abordează și le integrează în structura lucrării sale sunt: cauzalitatea, raționalitatea, existența într-o lume îndumnezeită, materia, conștiința, intelectul, adevărul, libertatea, dimensiunea morală a vieții. Principiul fundamental care îi conduce viziunea intelectuală se sprijină pe ideea că, dincolo de abordările raționaliste, credința ne dă rost și substanță întrucât „prototipul universal al tuturor lucrurilor este esența divină”¹⁶. Pe de altă parte, *Revista catolică*, la conducerea căreia se afla, i-a înlesnit publicarea unor articole cu conținut teologic, întregind imaginea despre tânărul cărturar sătmărean.

Următorul pas este unul firesc – implicarea în activitățile politice ale Partidului Național Român, al cărui membru și fruntaș devine, organizarea și declanșarea Mișcării Memorandiste, al cărui suflet a înțeles să fie, asumarea consecințelor acestei lupte, adică procesul de la Cluj și recluderea la închisoarea din Seghedin. Nicolae Iorga i-a recunoscut sacrificiul și i-a apreciat devotamentul în acțiunile întreprinse pentru „eliberarea de sub apăsarea unei trufașe clase de magnați, a unei caste de funcționari, dresați pentru prigonire... Vasile Lucaciu a fost omul care ducea această luptă în ființa sa văzută, în ținuta și glasul său, în atitudine și gest”¹⁷. Fin observator al realităților transilvane, ale Imperiului Austro-Ungar, în globalitatea sa, a știut să fie echilibrat și să conlucre alături cu biserica soră, cea ortodoxă, în numele acelorași idealuri. De aici aprecierea de care se bucura și în ochii episcopului Roman Ciorogariu, cel care povestește cum Vasile Lucaciu nu pregeta să intre în bisericile ortodoxe și să predice în numele intereselor românești, rămânând consecvent, totuși, cu ideile sale catolice. Acest comportament este un model de toleranță

¹⁴ Blaga Mihoc, *Dr. Vasile Lucaciu (1852-1922)*, Editura Alibi, Oradea, 1993, p. 9-12.

¹⁵ Roman Ciorogariu, *op. cit.*, p. 63.

¹⁶ Blaga Mihoc, *op. cit.*, p. 15.

¹⁷ Nicolae Iorga, *Oameni care au fost*, vol. II, p. 304, *apud* Blaga Mihoc, *op. cit.*, p. 30.

și de înțelegere a scopurilor înalte, în numele cărora luptau împreună, ambele „strane”, fără a căuta motive de orgoliu și de dezbinare¹⁸.

Până aici, mai precis până spre finalul secolului al XIX-lea, cele două figuri ecleziastice asumau sincron și total aceeași linie, consacându-se drept luptători învederați pentru drepturile românilor, aflați umăr la umăr pe baricade. Vasile Mangra și Vasile Lucaciu s-au întâlnit de multe ori, au discutat, au pus la cale strategii și s-au bucurat de unanimele aprecieri ale românilor. Diferențele confesionale nu au constituit obstacole, ci șansa de a negocia calea cea mai bună, oportunitatea menită să asigure un maximum de eficiență, în condiții de represiune dură. S-a întâmplat însă ceva, ceva esențial, astfel încât unul dintre ei a schimbat macazul. Cel puțin asta indică atât vorbele cât și faptele.

Să ne întoarcem la banchetul de instalare în funcția de episcop ortodox al Aradului, din 1899. Acela a constituit momentul de cotitură pentru Vasile Mangra. Cel care l-a determinat a fost contele Tisza István, demnitar cu rang înalt în Imperiul Austro-Ungar (prim-ministru în două rânduri). Roman Ciorogariu îi face un portret măgulitor: „e incarnația tipului de bărbat integru, puritan în moravuri, de o inteligență scăpărătoare și o voință de fier”¹⁹. Jocul pe care îl făcea fiul demnitarului Coloman – cel mai longeviv șef de guvern din istoria Ungariei (1875-1890) – era acela de-a folosi pe români cât mai eficient posibil în balansul de putere pe care Budapesta căuta să-l obțină în raport cu Viena. În acest scop, demagogia și-a dat mâna cu manipularea. Intransigent, obsedat de viitorul Ungariei, Tisza István a mizat pe o carte, punându-și la bătaie indicele ridicat de seducție. Ministrul de externe din ultimii doi ani de existență ai Imperiului Bicefal, Ottokar Czernin, îl portretizează pe Tisza în aquaforte: „El nu cunoștea alt patriotism decât cel maghiar. N-ar fi cedat nicicând un metru pătrat din Ungaria, dar de cedarea Galiției nu-i păsa. El mai bucuros ar fi lăsat să se cotopească lumea, decât să cedeze Ardealul, dar de Tirol nu se interesa. (...) Nu-i trebuia România pentru că aceasta ar slăbi elementul unguresc, dar nu admitea extinderea Austriei căci aceea ar fi însemnat superioritatea Austriei în Monarhie. Față de România cerea numai o rectificare de granițe din roadele războiului”²⁰. Pragmatic până spre simptome maniacale, i-a mărturisit lui Czernin că marele lui păcat a fost acela că s-a născut maghiar. Acest lucru, de altfel, avea să-l ducă la pierzanie.

La banchetul de pomină, contele Tisza a spus că regretă faptul că nu știe să vorbească românește, dar că acest lucru nu e un impediment pentru cei ce-și iubesc patria. Arecunoscut că națiunea maghiară nu-și poate rezolva problemele decât beneficiind de ajutorul frățesc al românilor, iar pentru români singura cale spre fericire trece prin buna înțelegere cu maghiarii. Toastul lui a produs furori. Episcopul Nicolae Popea, de Caransebeș, a văzut în conte, nici mai mult, nici mai puțin, decât un „om providențial”. În ce-l privește pe Vasile Mangra, se poate spune că toastul ascultat a avut efectul unui *glonț magic*, adică i-a percutat ființa și l-a vulnerabilizat atât de mult încât a găsit de cuviință să devină discipolul și omul de încredere al demnitarului maghiar. Aici începe, consideră Roman Ciorogariu, tragedia lui V. Mangra – „intransigentul de ieri intră în hora înfrățirii”, abandonându-și crezul inițial și asumând un fanatism de sens contrar, cu totul și cu totul greu de imaginat. Consecințele vin în cascadă: obține prin influența noului său protector vicariatul la Oradea (1890), apoi candidează pe listele Partidului „muncii”, patronat de contele Tisza, la alegerile din 1910, la Ceica, intrând în Parlamentul budapestan. Este momentul în care a fost perceput ca trădător, fiind atacat de studenți cu ouă clăcite, cu ocazia sinodului de la Arad, dar și la Sibiu sau Budapesta, în același timp, fiind primit cu răceală și la Academia Română.

¹⁸ Roman Ciorogariu, *op. cit.*, p. 54. Atitudinea lui Vasile Lucaciu este lăudată, ba chiar sunt invocate alte două lucruri, anume că preotul greco-catolic era gata să discute inclusiv problema reunificării celor două biserici, dar că nu credea a fi venit încă momentul, respectiv faptul că celebra *Doină a lui Lucaciu* fusese opera unui dascăl ortodox, George Bocu, din Șistaroveț (iulie 1893). De fapt, *Doina lui Lucaciu* este o adaptare după *Doina lui Roman*, pe care Iosif Vulcan a publicat-o în *Gura satului* (1870). În *Familia*, 1895, nr. 7, din 11/ 23 februarie, p. 80-82, sub titlul „Doina lui Lucaciu – plagiată”, I. Vulcan reproduce versurile celor două *doina* și demonstrează că G. Bocu, fără să menționeze sursa, a adaptat copios versurile, substituind numele lui Al. Roman cu cel al lui Vasile Lucaciu. Denunțând plagiatul, directorul *Familiei* nu invocă „considerente politice”, ci reclamă doar „drepturile de autor”.

¹⁹ *Ibidem*, p. 33.

²⁰ *Ibidem*, p. 38.

Prietenia dintre Roman Ciorogariu și Mangra se face praf și pulbere ca urmare a unei întâlniri, cu care ocazie vicarul de Oradea îl anunță că va candida la Ceica, pe listele lui Tisza. Reacția lui Ciorogariu este imediată și sinceră: „«Tu ești mort din clipa candidării» la care mi-a ripostat «Mor ca iarăși să înviu»”²¹. Într-o scrisoare adresată fostului său prieten (Budapesta, 5 iulie 1910), V. Mangra, proaspătul deputat de Ceica avertizează că linia politică a PNR duce la „faliment sigur moral și material”, apoi izbucnește spunând că nu mai poate să tacă, amenință și anticipează că „un partid național, cu conducerea din urmă, este o rușine pentru neamul românesc (...). Bărbații serioși politici privesc deja cu dispreț la comedia politică ce o jucați. Banatul vă va întoarce mai întâi spatele. Nicăieri nu veți mai avea credit. Ce veți face atunci? Ierusalime, Ierusalime! (aluzie la *Evanghelia după Matei* 23, 37-38 - n. n.)”²². Răspunsul lui R. Ciorogariu la amenințările proferate, anume că va fi strivit dacă nu își schimbă atitudinea, este pe măsură: „noi putem sucomba și moralicește și materialicește, dar toate acestea nu vor fi ție și cauzei românești de folos și tu fatalmente vei rămânea *un tip de trădător în fața istoriei* (s. n), dacă vei persista în actele de răzbunare”²³. Firește, fiecare a pășit mai departe pe drumul pe care a considerat că e bine să meargă.

Ce-a făcut Vasile Lucaciu în tot acest timp, premergător declanșării primului război mondial? Și-a văzut consecvent de drumul inițial. Nu a întreprins niciun proces de nuanțare a poziției sale, cu atât mai puțin unul de versatilitate. Proiectul început, fundamentat în lupta pentru Memorandum, eroizat prin temnița de la Seghedin a fost amplificat prin schimbarea tacticii PNR, adoptând *activismul* (1905). În anul 1907, se ivește oportunitatea unei bătălii electorale prin faptul că deputatul de Beiuș, Bartha Francisc, renunță la mandat. Leul de la Șișești întrezărește victoria posibilă și, sprijinit de elitele patriotice ale românilor ardeleni (Teodor Mihali, Vasile Goldiș, Aurel Lazăr, Ștefan Ciceo-Pop, printre alții), se angajează în bătălia electorală. Încleștarea nu a fost una ușoară, mai ales că avea de contracarat aparatul represiv și administrativ maghiar. La 17 august sosește la Beiuș, iar zece zile mai târziu are loc votul în două secții, la una dintre ele prin exprimarea lui verbală. Mobilizarea echipei lui Vasile Lucaciu este exemplară. Țăranii din împrejurimi, în costume naționale, știind precis despre ce este vorba și pe cine trebuie să voteze, vin la Beiuș, sfidând aerul de intimidare al celor 800 de militari (500 de jandarmi, 200 de infanteriști și 100 de cavaleriști)²⁴. Kardos Arpad, contracandidatul din partea guvernului, pare sigur de victorie, iar intimidările, incidentele provocate pentru a dezorienta sau, eventual, pentru a invalida un rezultat inconvenient sunt considerate manevre destul de eficiente. Numai că ziua de 27 august 1907 a fost una glorioasă pentru românii din zona Beiușului. Vasile Lucaciu își câștigă mandatul cu un scor zdrobitor – 1718 voturi contra 914. Campania sa electorală a avut trei puncte tari: impozitul progresiv, serviciu militar de doi ani și dreptul de vot general și secret.

Trei ani mai târziu, victoria nu s-a repetat. Contele Tisza a avut grijă să nu permită o recidivă care i-ar fi pus în pericol strategia. Vasile Lucaciu a fost învins la Beiuș, iar Vasile Mangra a ieșit învingător la Ceica. Cei doi bărbați, inițial croiți pentru același țel, erau de acum pe baricade adverse. Vasile Mangra profita din plin de angrenajul administrativ și politic al Ungariei, dar și de timorarea alegătorilor români. Blaga Mihoc spune un adevăr ce explică eșecul unuia și succesul celuilalt: „reușita candidaților români în campania electorală era o excepție, căci practica alegerilor pe care constituția le declară libere, evidenția întotdeauna cele mai mari abuzuri. (...) Procedurile brutale urmăreau un singur scop – impunerea, în exclusivitate, a reușitei candidaților maghiari în dauna celor ai altor națiuni”²⁵.

Vasile Lucaciu se vede confruntat, imediat ce izbucnește primul război mondial, cu un posibil proces din cauza unor articole publicate, drept pentru care decide să plece

²¹ *Ibidem*, p. 64.

²² *Ibidem*, p. 65. „Ierusalime, Ierusalime, care omori pe prooroci și ucizi cu pietre pe cei trimiși la tine; de câte ori am voit să adun pe fiii tăi, cum adună cloșca puii săi sub aripi, dar nu ați voit. Iată se lasă pustie casa voastră” – *Biblia sau Sfânta scriptură*, București, 1975, p. 1125.

²³ *Idem*.

²⁴ Blaga Mihoc, *op. cit.*, p. 34.

²⁵ *Ibidem*, p. 38.

în Regatul României, trecând granița pe la Cârlibaba. Astfel survine prima schimbare în destinul acestuia. Nu este vorba, însă, de o modificare a crezului său și nici a modalităților prin care încearcă să și-l împlinească, ci de o translație, de o reamplasare spațială. În anii de neutralitate (august 1914-august 1916), Leul de la Șişești se va zbate pentru a influența intrarea României în război, alături de Antantă. În acest scop se implică în discuțiile și acțiunile elitei politice românești, așa după cum rezultă din *Notițele* sale zilnice²⁶, iar în decembrie 1914 primește o misune din partea statului român, anume aceea de a pleca la Roma și de-a influența în favoarea noastră intențiile italienilor, mai cu seamă pe baza faptului că, în timpul studiilor sale din Cetatea Eternă își formase o foarte bună imagine în cercurile Curiei papale. După intrarea României în război, Vasile Lucaciu caută pe toate căile să constituie un corp de armată format din prizonieri ardeleni căzuți în mâinile rușilor sau o unitate de voluntari alcătuită din refugiați, dorință formulată într-un *Memoriu* adresat guvernului. Evenimentele nefavorabile – ofensiva germană, ocuparea Bucureștiului, Turtucaia, retragerea în Moldova – l-au întristat, dar nu l-au determinat să dezarmeze. Astfel, în anul 1918, când soarta României părea pecetluită, pleacă în Statele Unite, în fruntea unei delegații, cu scopul de a face cunoscute interesele noastre peste ocean, de-a trezi simpatia yancheilor și de-a mobiliza cei peste 200 de mii de români stabiliți acolo. Prin strădaniile sale, ale fiului său, Epaminonda, și ale altora, se constituie un corp de armată format din emigranți români. Acesta va lupta pe frontul de Vest, în ultimele luni ale războiului. La 5 iulie 1918 s-a constituit *Liga română* din SUA, organizație ce a militat activ pentru interesele țării și pentru difuzarea culturii noastre în America. Întors pe vechiul continent, Vasile Lucaciu se stabilește, în vara anului 1918, la Paris²⁷, unde va fi foarte activ, alături de Octavian Goga, Nicolae Titulescu și Tache Ionescu. Împreună vor pune bazele *Consiliului Național al Tuturor Românilor* (septembrie), transformat puțin mai apoi în *Consiliul Național al Unității Române*. Ziua de 1 Decembrie îl găsește în Italia, în mijlocul legiunii de voluntari români, mereu gata de-o nouă acțiune în numele unui creaz niciodată fanat.

În tot acest timp (primul deceniu din secolul XX, dar și mai apoi, până la sfârșitul războiului, în 1918), contele Tisza a avut grijă să-l folosească pe Vasile Mangra ca factor de presiune și de dezbinare. Acțiunile acestuia vizau descurajarea inițiativelor patrioților ardeleni și recunoașterea de către elitele românești a națiunii maghiare, fără a mai cere drepturi colective pentru poporul român din Ardeal. În schimb, erau promise drepturi extinse în învățământ, facilitați în a folosi limba română în instituții și o lărgire a drepturilor politice. În același timp, mesajele către capii bisericilor sunt abil ticluite, prin tentativa de-a poza, de a-și contrui imaginea unui om tolerant, iubitor de români. Iată un fragment din scrisoarea pe care a trimis-o Mitropolitului Meșianu la data de 22 septembrie 1914, imediat după începerea primului război mondial: „S-a născut acea stare sufletească care este prima condiție de viață a unui viitor mai frumos și mai bun. Înainte de toate este doar necesar să considerăm pe Români ca pe camarazii, tovarășii și frații noștri, ale căror progrese să ne umple cu bucurie și cărora să le stăm într-ajutor în dragoste frățască în toate greutățile vieții. Noi, maghiarii știm să răspundem la această atitudine, iar acest fapt clar și lămurit trebuie să aducă pe toate terenurile fructele sale, atât în ce privește interesele materiale și culturale cât și în genere, ajungerea la prețuirea Românilor”²⁸. Vasile Mangra rezonază perfect cu cel ce-l îmbrobodise, refuzând să admită dezastrul în care intrase. Numai că făptura acestuia cunoscuse o metamorfoză evidentă. Sufletul bolnav și neliniștit își arăta semnele pe un trup marcat, așa cum l-a văzut Roman Ciorogariu, pe strada Váci, din Budapesta, prin 1913 sau 1914: „Mangra nu mai era cel de odinioară. Apativ, dus, mistuit de luptele interne sufletești peste care a trecut. Frânt și trupește și sufletește, dar convins de corectitudinea politicii lui”²⁹.

Va avea totuși forța să candideze, la îndemnul și apoi prin stăruințele lui Tisza István,

²⁶ *Ibidem*, p. 40.

²⁷ *Ibidem*, p. 42, 43.

²⁸ Roman Ciorogariu, *op. cit.*, p. 23, 24.

²⁹ *Ibidem*, p. 67.

la scaunul mitropolitan al Ardealului, în august 1916, la Sibiu, cu puține zile înainte ca România să decidă de partea cui să intre în război³⁰. Toate culisele acestei alegeri ciudate sunt prezentate de autorul *Zilelor trăite*, insistând asupra atmosferei de teamă și a presiunii pe care contele Tisza o exercita asupra viitorului mitropolit, a faptului că Sibiu era pe picior de evacuare, așteptându-se, de la o zi la alta, intervenția României și atacul peste linia Carpaților. Dezastrul suferit de Regatul României, după o primă ofensivă ce părea izbutită, ostilitatea tot mai evidentă a populației maghiare din Transilvania față de români, considerați trădători, nerespectarea angajamentelor luate de Regatul României prin tratatul secret dintre România, Germania și Austro-Ungaria din anul 1883, conflictele din sânul elitei românești, moartea lui Franz Joseph, l-au determinat pe cantele Tisza, în complicitate cu mitropolitul Mangra (intronizat la Oradea, la 29 octombrie 1916, deoarece Sibiu fusese evacuat), să preseze liderii comunității românești din Ardeal, pentru a-i determina să-și exprime adeziunea față de Ungaria, dar și să-și abjure apartenența la neam. În cotidianul *Nagyvárad* (8 septembrie 1916), Mitropolitul Ardealului a publicat o circulară, semnată și de Miron Cristea, document cu totul nefericit, exemplu de lașitate și lipsă a demnității. Printre altele, în *circulara* de tristă faimă se spunea: „Față de noul dușman (Regatul României – n.n.), care râvnește în chip atât de păcătos la știrbirea și stricarea hotarelor Patriei noastre (Austro-Ungaria – n.n.), veți ști să luptați cu aceeași îndârjire, vitejie și credință cu care eroii noștri au sfârșit cetățile de granit de la Ivangorod. Căci dragostea, credința și alipirea noastră către Tron și Patrie vă va lumina mintea, vă va întări inima și vă va oțeli brațul. (...) Fiți cu încredere că în ziua judecății și a răsplătirii, Majestatea Sa, Înalțul Împărat și Rege, împreună cu luminatul Guvern Ungar, nu vor întârzia a vă răsplăti după merit credința și vitejia cu care ați apărât Tronul și Patria”³¹. Nu este nici pe departe singurul astfel de text rușinos. Contele a folosit momentul extrem de vulnerabil pentru noi (România era aproape învinsă!) – „Tisza s-a năpustit asupra românilor din Ardeal să le stoarcă o declarație monstruoasă de protestare contra anexării Ardealului la România, pe care să o opună notei puterilor aliate”³² -, iar presiunea lui asupra capilor Bisericii sau ai celor mai mulți dintre reprezentanții românilor ardeleni și-a produs roadele odioase. Texte similare au semnat episcopul greco-catolic Demetriu Radu, dar și nu mai puțin de 180 de personalități publice românești, din Ardeal și Banat (cei doi mitropoliți, toți episcopii și canonicii, asesorii și profesorii seminariilor, membrii Consiliului Național Român, în frunte cu Teodor Mihali). O lovitură cruntă de imagine, un dezastru pentru intransigenți, o victorie strălucită pentru tandemul Tisza-Mangra. Avertismentele celui din urmă (*Ierusalime, Ierusalime...*) păreau la acel moment să-i fi dat câștig de cauză. Au scăpat de dezonoare numai cei internați (persoanele considerate periculoase de către guvernarea maghiară și internați în lagăre) și cei aflați sub arme. Spre lauda lui, Roman Ciorogariu, profesor la acea vreme la Institutul Teologic din Arad, a refuzat să semneze în rând cu cei 180 circulara rușinii, chiar dacă Mangra, prin trimisiile lui, amenința pe cei ce cutezau să-l înfrunte. „Eu declarația aceasta nu o iscălesc, să știu că mă trag în țeapă”, a spus viitorul episcop ortodox al Oradiei, dar, auzind de refuz, Mangra nu ezită să-l amenințe că va fi „pierdut”, cerându-i ultimativ să-și exprime adeziunea telegrafic. Refuzul a venit imediat: „Pierdut să fiu, dacă-i pierdută România!”³³. Un caz rar, din păcate prea rar, de înfruntare demnă a destinului, de refuz al negocierii în dauna onoarei.

Lunile trec agonizant pentru români, iar din extaz, contele Tisza s-a văzut căzut în abis, confruntat cu furia budapestanilor (R. Ciorogariu a fost martorul, înspre toamna anului 1918, unei demonstrații de 40 de mii de oameni, care purtau prin capitala Ungariei un sicriu negru inscripționat cu numele contelui). Încăpățânat, Tisza avea să spună în parlament, unde i se reproșa dezastrul de pe fronturile de luptă, că țara sa va lupta până va avea doar „o cătană și o coroană”, adică un soldat și o monedă de argint. La rândul-i,

³⁰ Vasile Mangra – 71 de voturi, Miron Cristea – 24, Ioan Pap – 12; 7 bine albe.

³¹ Blaga Mihoc, *Insinuarea falsului istoriografic*, Biblioteca Revistei Familia, Oradea, 1996, pp. 42, 43.

³² Roman Ciorogariu, *op. cit.*, p. 84. Nota aliaților se referea la o scrisoare din februarie 1917, prin care președintele Wilson era înștiințat de intențiile Antantei, anume de a elibera naționalitățile cuprinse în Imperiul Austro-Ungar, fapt care însemna desființarea lui.

³³ *Ibidem*, p. 87.

Vasile Mangra a fost obligat să facă față unei situații imposibile. Pariase pe cartea perdantă. Un infern sufletesc părea să-l înghită, pe măsură ce știrile de pe front indicau victoria Antantei. Criza politică se instala într-un imperiu care-și trăia, spasmodic, ultimele zile. Mitropolitul Ardealului era captiv într-un coșmar intuit probabil chiar din clipa în care căzuse în amăgire, de dragul unui om charismatic, dar perfid. Trădător de neam – ce culpă poate întrece această grozăvie?

Dacă ar fi să oprim timpul la sfârșitul anului 1918, am constata o situație cât se poate de limpede: dezastrul moral și sufletesc al unui om ce a fost, la început, o mare figură de luptător român, pentru ca, din pricini mai mult sau mai puțin obscure, la un moment dat să schimbe tabăra, adică Vasile Mangra, iar pe de alta, un Vasile Lucaciu consecvent, răzvățător eroic al vremurilor grele, energic purtător de idealuri și trimfător, la capăt, în opera care i s-a confundat cu viața. Un înfrânt și un victorios brav, am putea zice. Dar să nu ne grăbim...

Vasile Mangra moare oarecum simbolic, o dată cu pulverizarea crezului său. Teodor Neș și l-a închipuit oarecum elegiac, pe cheiurile Dunării, „cu reverenda umflată de vânturile reci de toamnă, cu ochii tulburi, cu nervii plesniți de atâta încordare”³⁴. În ce-l privește, autorul *Zilelor trăitene* a crezut zvonurile potrivit cărora mitropolitul s-ar fi sinucis, deci nici versiunea lui C. Kirilescu. În schimb, l-a citat pe cel ce i-a ținut lui Mangra lumânarea în ultimele clipe, dr. Gheorghe Popa, în dimineața zilei de 14 octombrie, ora 9. Potrivit acestuia, prin ultimele sale cuvinte, muribundul a cerut urmașilor să continue lupta pentru biserică „cu lepădare de sine”³⁵. A fost înmormântat în cimitirul Kerepes, iar fostul lui prieten și viitor episcop de Oradea, prezent la ceremonia funerală, notează amar: „Între capetele plecate înaintea acestui tragic sfârșit a idolului de odinioară, este redat pământului cel mai nenorocit om să-și doarmă somnul veșnic la câțiva pași de Kossuth”³⁶. De aproape 100 de ani, Vasile Mangra duce în moarte crucea năpăstuită a celui considerat trădător. Biserica pentru care și-a păstorit turma l-a repudiat. Blestemul pare a-l urmări în eternitate. E posibil, oare, un recurs?

O primă ipoteză ar fi aceea că Vasile Mangra și-a abandonat neamul din lăcomie sfruntată, adică pentru a parveni pe scara funcțiilor ecleziastice. O formulase Octavian Goga, încă în 1911, scriind că Vasile Mangra fusese motivat în demersul său oportunist de „dorul de a parveni, pofta de a ajunge în scaunul vlădicesc, prin ajutorul guvernului (maghiar – n. n.) și prin iertarea noastră”, ceea ce l-ar fi mânat din spate ar fi fost „nenorocita psihologie a mitrei, care a orbit pe mai mulți oameni din clerul nostru superior”³⁷. Explicația poetului și publicistului din Rășinari este, totuși, mult prea simplistă, influențată de patima de-a fi fost martor la o trădare cu totul neașteptată. De un astfel de gest (lăcomie, pur și simplu) sunt capabili doar oamenii mediocri, cupizi, primitivi în bună măsură, incapabili de cel mai mic proiect spiritual. Or, Mangra nu a fost un astfel de om. Dimpotrivă, toți i-au remarcat inteligența, spiritul polemic, rafinamentul intelectual, drept pentru care, pe merit, a fost primit în Academia Română. Un om cuo astfelde personalitate nu face figură de nesătu, de ins predestinat îmbuibării ca scop de-o viață, fie și în numele obținerii mitrei.

A doua ipoteză este cu mult mai plauzibilă. Vasile Mangra s-a lăsat sedus. Cel ce i-a întins capcana, cel ce l-a ademenit și apoi l-a vrăjit a fost contele Tisza István. O personalitate, un om influent în epocă. Capabil de-o *captatio* greu de refuzat, acesta și-ar fi găsit în credulul preot român o victimă ideală. Un intelectual în plină ascensiune³⁸, dar

³⁴ Teodor Neș, *op. cit.*, p. 492.

³⁵ Roman Ciorogariu, *op. cit.*, p. 149.

³⁶ *Ibidem*, 147. Contele Tisza nu a fost prezent la înhumarea lui Vasile Mangra. Avea să moară, nu peste mult timp, (31 octombrie) ucis în casa sa de către trei soldați și un civil. Fusese și el un idol, iar idolii nu au voie să dezamăgească. Dacă o fac, năpasta morții reprezintă soluția unică a ieșirii din scenă. La fel ca în cazul mitropolitului de Ardeal, și moartea lui are o mare încărcătură simbolică.

³⁷ Octavian Goga, *op. cit.*, p. 203.

³⁸ Într-o scrisoare către R. Ciorogariu (23 oct. 1906), Mangra, prezent la București cu ocazia expoziției deschise la împlinirea a 40 de ani de domnie a lui Carol I, face referire la felicitările primite de la academicienii Grigore Tocilescu și A. D. Xenopol pentru cartea sa dedicată lui Sava II Brancovici - Episcopia Ortodoxă Română Oradea, *Roman R. Ciorogariu (1852-1936). Studii și documente*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, Oradea, 1981, p. 381, 382.

încă fără a fi ajuns la un stadiu al perfecțiunii de sine convenabil, un spirit deschis, gata să admire pe cel detectat ca fiind un magistru plin de forță și de farmec. Vasile Mangra nu i-a sesizat dimensiunea malefică. Ori poate nu a fost dispus să i-o constate. A crezut în vorbele celui pentru care românii erau considerați frații maghiarilor, mai precis acei frați pierduți din cauza unor împrejurări istorice vitrege, dar, în sfârșit, recuperați la timp, numai bine pentru a croi împreună un destin comun și fericit. Pentru prima dată auzea un astfel de mesaj, în care românii și ungurii nu erau priviți sub chipuri diabolizate, vrăjmași ireductibili în fața istoriei. Cine n-ar fi marșat, dacă ar fi trăit la sfârșitul secolului al XIX-lea, într-un oraș din Ardealul de Vest, spre un astfel de vis? Un idealist, în orice caz, ar fi făcut-o imediat. Iar Vasile Mangra avea alura unui astfel de idealist, de om îndemnat să creadă mai degrabă în bine și puritate, decât în rău și murdărie. Nicio clipă nu și-a imaginat că ar fi prostul care cade într-o manipulare ordinară. Îndoiala cu privire la dreptatea idealului său de luptă națională s-a destupat în fața unui discurs pe care astăzi l-am considera *corect politic*. Înainte de-a fi români sau unguri, suntem făpturile lui Dumnezeu, create în numele unui Bine universal. Ca față bisericească, V. Mangra era sensibil la un astfel de silogism. Patriotul din el a pălit în fața personajului animat de umanism și generozitate. Imediat apoi, în mintea lui s-a înfiripat un alt plan, de data aceasta asumat în numele iubirii, nu al urii. I-a văzut pe români și pe unguri laolaltă, într-un Eden născut miraculos, dar irezistibil, din ruinele unei lumi nedrepte și cinice. Atunci, la banchetul dat în cinstea lui Iosif Goldiș, *celălalt* drum i s-a arătat, iar calea n-a mai putut fi abandonată. Seducția s-a consumat inexorabil. Îmbrobodirea s-a manifestat exemplar, ca un exercițiu amăgitor, în care fascinația nu te lasă să vezi la doi pași în fața ta. Să-și fi dat seama, ulterior, că a fost înșelat? Că idolul său e un manipulator pervers? Mai mult ca sigur, asta s-a întâmplat, căci Vasile Mangra avea suficient spirit critic pentru a nu poza în îns subjugat asemenea unui bou. Mult prea târziu, însă. Apoi, o minimă speranță a funcționat pe post de miraj. Unde mai pui că, din moment ce te obișnuiești să fii înjurat de semenii tăi, bătut cu ouă și amenințat în permanență, o anume doză de masochism te poate determina să devii încăpățânat, un fel de martir *à rebours*. Ucenicul cel rău are totdeauna propria lui aură magică.

Ar mai exista, e drept, o a treia ipoteză. Înainte de-a o formula, să ne întoarcem la „fratele” din oglindă.

Cel ce avea drept supremă dogmă *latinitatea*, potrivit lui Octavian Goga, având o ascendență ilustră în Petru Maior, Samuel Micu-Klein și Gheorghe Șincai, a fost portretizat memorabil: „acest popă din Șişești, mândru ca un senator roman, frumos ca un cardinal de pe vremea Renașterii italiene...”³⁹. Un tablou de-o măreție copleșitoare, în consonanță cu personalitatea celui care, din nefericire, nu și-a găsit în noile hotare ale țării liniștea și prestigiul pe care le-ar fi meritat. Vasile Lucaciu a luptat ca puțini alții pentru unire, dar parcă îi lipsea ceva. Poate că era nemulțumit de felul în care se aranjau lucrurile, în contrast evident cu așteptările sale. Se știe că marii luptători nu au obiceiuri de rentieri, nu se înghesuie să profite după ce scopurile pentru care s-au dăruit integral se obiectivează. Așa se face că noul mediu politic i-a ruinat iluzia, acea fantasmă ce i-a energizat acțiunile de dinainte de 1 Decembrie 1918. Mulți lideri ai Partidului Național Român au decis să facă politică în partide ale Vechiului Regat. Vasile Lucaciu a ales Partidul Poporului prezidat de mareșalul Alexandru Averescu, alături de Octavian Goga și Ioan Lupaș, în timp ce la liberali s-au dus Alexiu Latiș sau nume sonore din alte părți, precum Pantelimon Halipa și Ioan Nistor. Reîntors la Baia Mare, în 1920, Leul din Șişești a fost primit cu răceală de liderii politici locali (protopopolul greco-catolic Alexandru Breban), dar cu căldură de mediul intelectual și de către elevii Liceului „Gheorghe Șincai”⁴⁰. Era ministru fără portofoliu, avea alura unui personaj mitologic, dar fără a i se vedea în suflet bucuria unor împliniri pe care le-a visat atâția ani, de cele mai multe ori în dauna oricărei speranțe. Ceva nebulos îl cenzura.

³⁹ Octavian Goga, *Mustul care fierbe*, București, 1927, p. 302.

⁴⁰ *Renașterea șişeșteană*, 26 decembrie 2013. Gheorghe Robescu, *Realități politice și culturale în Baia Mare și împrejurimi după 1 Decembrie 1918*. <https://renastereasisestean.wordpress.com/2013/12/26/realitati-politice-si-culturale-in-baia-mare-si-imprejurimi-dupa-1-decembrie-1918/>

Nenorocirea s-a produs la începutul lunii martie 1922. După multe insistențe din partea conducerii Partidului Poporului, a acceptat să participe la primele alegeri parlamentare din Regatul României, candidând pentru un loc de parlamentar la Satu Mare. Avea prima șansă, fiind atât de cunoscut: „campanie lectorală n-a mai trebuit să-și facă. Era cunoscut și susținut de toți. Adversarul său nu avea nicio șansă. Singura cale era suprimarea fizică a lui Lucaciu și chiar așa a și făcut. În timp ce părintele se îndrepta spre Baia Mare pentru a asista la alegeri, l-a atacat împreună cu agenții lui, l-au bătut și maltratat. Aproape l-au omorât. Țăranii care mergeau la vot l-au descoperit neputincios în zăpadă. Votul a fost măsluit, iar ancheta deschisă de prefectura județului n-a găsit vinovați. Întâmplarea dovedește încă o dată că suntem poporul care își devorează eroii”⁴¹. Contracandidatul său nu a fost membrul unui partid maghiar, ci românesc, mai precis liberal! A fost bătut de haidamaci puși pe ciomăgeală, vechi obicei electoral autohton, mai precis regățean, până la primul război mondial. În 1907, când a candidat și a câștigat la Beiuș, ungurii nu l-au atins pe Vasile Lucaciu nici cu un deget, chiar dacă nu au lipsit abuzurile, intimidările și provocări menite să compromită rezultatul votării. Violente fizice asupra lui nu și-au permis, chiar dacă știau ce mare luptător îi înfruntă și care îi sunt crezurile. E o chestiune ce ține și de civilizație, de atitudine față de om, ca ființă, nu ca identitate etnică. E drept, l-au închis de mai multe ori, dar în urma unor procese, deci pe temeiuri strict legale. În schimb, imediat după Unire, Leul din Șişești, eroul neamului, Memorandistul, a fost stâlcit în bătaie de fiii neamului pentru care a pătimit, abandonat în șanț asemenea unui stârv de câine, pentru ca mai apoi ancheta administrativă să nu găsească niciun vinovat! De dincolo de moarte, Vasile Mangra poate că și-a permis un vag surâs.

Aurel Coza (1892-1978), profesor și teolog, un apropiat al lui Vasile Lucaciu în ultimii ani de viață, a depus mărturie cu privire la mai multe discuții cu acesta, după ce ieșise din spital și locuia pe-o stradă din Satu Mare. Luptătorul de ieri, cel bătut crunt de membri ai neamului său, nu părea să țină mânie, ci o anume seninătate îi păstra sufletul blând, ferit de ură: „Eu îmi tem națiunea”, i-a spus V. Lucaciu profesorului Coza; „Acel popor copil care atât de ușor poate fi indus în eroare. Căci vezi, și cele mai sfinte idealuri își au profitorii lor, care nu se interesează decât de scopurile lor egoiste, se introduc, se vâd unde nu sunt chemați, și pentru că nu sunt scrupuloși, le reușește. În acest timp, adevărații luptători ai cauzelor mari, care și-au contopit viața lor în interesul general obștesc, se prăpădesc și sunt desconsiderați și dați la o parte, ba de multe ori persecutați. (...) Noi, luptătorii unirii ne-am făcut datoria. Acum vine epoca acelora care s-au ascuns când a fost vorba de fapte și de sacrificii, dar acum, după izbândă, apar la suprafață și cu lozinci mari pe buze caută să culeagă laurii”⁴².

O ticăloșie, un gest oribil, primitiv și barbar. Vasile Lucaciu a murit la 29 noiembrie 1922 și a fost înmormântat la 1 decembrie. S-au rostit discursuri, oameni politici de toate nuanțele i-au laudat viața de mare român, fără ca unuia măcar să-i tremure glasul. Cei ce l-au bătut au rămas anonimi și nepedepsiți, până în ziua de astăzi. Nicio umbră de vinovăție nu le-a adumbrat existența. Față de violențele și abuzurile care au însoțit alegerile din februarie-martie 1922 a luat atitudine (printre numeroși alții) Iuliu Maniu, trimițând regelui o scrisoare de protest, la 11 martie 1922, și boicotând încoronarea lui Ferdinand I, la Alba Iulia (15 octombrie 1922). Degeaba, însă. Nimeni nu era dispus să afle adevărul despre felul în care a murit Vasile Lucaciu. O imensă și penibilă tăcere a învăluit o brutalitate căreia i-a căzut victimă un erou. Această tăcere a sedimentat anii ce au urmat, până astăzi. *Doina* lui continuă să fie cântată, efigia lui continuă să fie idolatrizată, dar adevărul sinistru ce i-a însoțit sfârșitul nu are drept de expresie publică. Triumfaliști mai mereu când e vorba despre istorie, măcinați de o ură de sine trufașă, ca români, defilăm apatici cu cel căruia i-am grăbit în mod criminal sfârșitul, disimulându-ne fapta într-o uitare oribilă.

⁴¹ *Renașterea șişeşteană*, 12 decembrie 2013. Prof. Traian Rus, *Vasile Lucaciu – un sfânt catholic într-o Biserică ortodoxă*. <https://renastereasisesteana.wordpress.com/page/48/>

⁴² Fragmentul este luat din cartea Aurel I. Coza, *păstrătorul memoriei lui Vasile Lucaciu pe aceste meleaguri*, autor Horia Mărieș. <http://www.buletindecarei.ro/2014/01/aurel-i-coza-pastratorul-memoriei-lui-vasile-lucaciu-pe-aceste-meleaguri.html>

În sfârșit, a treia ipoteză în privința lui Mitropolitului. Sunt indicii, mai degrabă speculative, e drept, potrivit cărora Vasile Mangra nu ar fi căzut pe spate, pur și simplu fiind victima unui *coup de foudre*, la acel banchet atât de invocat. Tehnic vorbind, nu s-a lăsat sedus, ci s-a *pus la dispoziție*. Un abandon voluntar de ființă, cam la fel ca în cazul unor personaje de roman, gata să-și asume condiția de sclav, din iubire sau dintr-o pornire interioară, masochistă. O relație seductivă este posibilă între doi parteneri, dintre care unul este suficient de matur și format pentru a-l lua în trena sa spirituală pe celălalt, avid de a cunoaște și dispus de-a merge cu maestrul său pe drumul desăvârșirii intelectuale. Seducția este o luare în posesie temporară și non-violentă, cu un scop bine conturat, de-a ști mai mult, de-a percepe binele și de-a atinge performanțe culturale înalte prin intermediul unui „antrenor”. Între Tisza István și Vasile Mangra nu se putea institui un astfel de raport. Primul era mai tânăr cu 10 ani, apoi, al doilea, parcursese deja un traseu spiritual remarcabil, fiind, la 1899, un intelectual format, cu operă și cu aplomb. În plus, amândoi posedau o calitate specială – *charisma*. Doi charismatici, cu greu se pot asocia într-un proiect în care unul să cedeze celuilalt rolul de maestru. Și asta nu din orgoliu simplu, ci pentru că proiectul însuși este fără substanță.

În favoarea celui de-al treilea scenariu putem invoca un document intitulat *Pactul de la Găiceana*⁴³. Elaborat în august 1907, tocmai când Vasile Lucaciu se pregătea să câștige alegerile de la Beiuș, textul consfințează o înțelegere semnată în patru – Roman Ciorogariu, Eugen Brote, Vasile Mangra și Ioan Slavici – cu privire la un scenariu politic comun în nouă puncte, la care cei patru ardeleni se angajau, în bună înțelegere, dar discret, cu frunzașii politici din Regatul României, inclusiv cu Carol I, prin intermediul lui I. Kalinderu. Angajamentul viza, printre altele: sprijin acordat reprezentanților români în Dieta ungară „câtă vreme ei vor stăruia asupra programului național și ne vom da silința să lucrăm în legătură și cu d-nii dr. Vaida și dr. Iuliu Maniu îndeosebi”⁴⁴; evitarea unor conflicte între ortodocși și greco-catolici; obținerea de ajutor bănesc pentru „conservarea națională și religioasă a românilor din dieceza Orăzii Mari”, păstorită tocmai de vicarul episcopal Vasile Mangra. Iată că la 1907, după mai bine de șapte ani de colaborare strânsă cu Contele Tisza, deci după ani buni de când „defectase”, Mangra colabora activ și chiar conspirativ cu principalii decidenți ai acțiunilor politice urmate de românii ardeleni, indiferent de confesiune. Departe de-a fi căzut în disgrație, chiar dacă era taxat vehement pentru gesturile lui de colaboraționist, vicarul ortodox al Orădiei era de partea baricadei la care nu ne-am fi așteptat. Cu un trădător nu te întâlnești conspirativ în ținutul Bacăului și nu pui la cale planuri de acțiune politică, în bună înțelegere cu Regele României și cu liderii partidelor din Regat. E ceva ce nu se leagă. Se pare că V. Mangra era utilizat în interese cunoscute de foarte puțini, tocmai pentru că avea o putere de influență asupra celui despre care se credea că i-a sucit mințile, Tisza István. Dintr-o dată e cu totul neclar cine pe cine a sedus! Dacă vicarul de Oradea nu ar fi fost de încredere, dacă ar fi existat suspiciunea că va turna totul guvernărilor budapestani, este evident că nimeni nu l-ar fi invitat la Găiceana. Prezența lui acolo poate deruta numai în cazul în care nu-l credităm pentru un joc secret, de un deghizament menit să înșele aparențele. În plus, mai multe scrisori pe care V. Mangra i le-a adresat Unchișului, în perioada 1903-1908 încep cu *lubite amice* sau chiar cu *lubite frate*⁴⁵, ceea ce indică o relație nealterată între ei, chiar dacă, în *Zile trăite*, viitorul episcop de Oradea a căutat să contrazică acuzația de *mangrism*, care i-a fost adusă după ce *mangrismul* a devenit odios. E drept, în 1910, R. Ciorogariu avea grijă să se

⁴³ Găiceana a fost o moșie a lui Dimitrie Sturza cumpărată în anul 1898 de către Eugen Brote, care s-a instalat aici, începând cu luna aprilie. Eugen Brote și I. Slavici au fost colaboratori de încredere ai lui Vasile Mangra. De altfel, într-un text intitulat *A murit un om: Ioan Slavici*, O. Goga, în *Însemnările unui trecător*, p. 210-215, vorbește despre moartea spirituală, civică a lui Slavici, cel ce trecuse de partea lui Vasile Mangra. O. Goga îl aseamănă unei cântărețe de mare succes și farmec în tinerețe, ajunsă la bătrânețe să interpreteze, cu o voce spartă, cântece obscene. Nici E. Brote nu scapă cu un portret mai agreabil în textul ce i se consacră – *Drumeți întârziți* (220-224): „un compiler rece, un tolerabil sofist”.

⁴⁴ Episcopia Ortodoxă Română Oradea, *Roman R. Ciorogariu (1852-1936). Studii și documente*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Orădiei, Oradea, 1981, p. 191. Studiile sunt semnate de prof. dr. Vasile Popeangă și de preot dr. Gheorghe Lițiu.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 377-389. O scrisoare cu același mod de adresare e din dec. 1916.

distanțeze ferm de Mangra. Iată ce spunea într-o scrisoare către I Kalinderu (20 decembrie 1910): „Mangra a adus multă nenorocire în politica românească, dar și mai multă asupra prietenului său intim, pe care l-a dat pradă oamenilor răi, cari exploatează împotriva mea vechea prietenie ce am avut-o cu Mangra. (...) Pentru dv. țin a spune că tot ce-a făcut Mangra condamnă”⁴⁶. Speriat, fără îndoială, după ce Mangra a candidat la Beiuș, propus fiind de Partidul „Muncii”, al lui Tisza, Unchiașul a ținut să facă pași înapoi.

În mod evident, Vasile Mangra l-a urmat pe conte dintr-un motivce transcende scenariul unei seducții în numele și în orizontul formării spirituale. Nu cumva a fost vorba de un rol asumat în condițiile unui *interes* ce depășea sfera îngustă a scopurilor personale? Dacă Vasile Mangra a acceptat, la cerere, deliberat și dintr-un calcul *strategicsă* devină un trădător de neam, chiar în numele neamului cu pricina? Ipoteza poate părea șocantă. Să nu uităm că, dincolo de reproșurile întemeiate pe care i le face, Roman Ciorogariu recunoaște că, după ce a ajuns mitropolit, Vasile Mangra, deși credea „orbiș în contele Tisza”, a făcut suficient de multe gesturi în favoarea românilor ardeleni: „Lumea strâmtorată alerga la scutul lui Mangra. Între ei, și de cei ce-l bătuseră cu pietre mai înainte. Câtă vreme a stat Tisza la putere în zilele cele mai critice, [V. Mangra] a făcut multora bine, dar mai târziu i se dăte să înțeleagă că intervențiile lui nu sunt bine văzute, iar după căderea lui (a lui Tisza – n. n.) urmând ministerul *Eszterházy-Apponyi*, se plângea că aceștia nu au încredere nici în el”⁴⁷. Intervențiile lui Vasile Mangra vizau scăparea de la internare sau de la arestare a unor lideri naționaliști români, folosind din plin poziția pe care o avea în raport cu protectorul său deloc dezinteresat⁴⁸. Într-o scrisoare trimisă de pe front, Brutus Păcuraru, rănit în Galiția și decorat de trei ori, îi adresa lui Roman Ciorogariu rugămintea să intervină pe lângă Vasile Mangra astfel încât acesta din urmă să obțină eliberarea tatălui său, internat, împreună cu alți intelectuali din zona Hunedoarei, într-un lagăr de lângă Sopron. Soldatul își motiva cererea prin faptul că cineva trebuia să se ocupe de semănatul de toamnă și „procurarea celor de lipsă” pentru o familie neajutorată, compusă din mamă, bunică și soră, iar tatăl internat, Nicolae Păcuraru, nu fusese niciodată arestat, ci doar vinovat de „păcatul de a fi fost naționalist” și agitator în sprijinul „chestiilor” cultural-politice românești⁴⁹. E de presupus că Roman Ciorogariu a apelat la cel ce putea și chiar era dispus să intervină. Iată că Vasile Mangra, cel hulit de neamul său a sărit în ajutorul năpăstuiților acestuia, fără a condiționa asta în vreun fel. Sigur, faptele cele bune nu au puțința de-a compensa, aritmetic, faptele rele, dar trebuiesc și ele contabilizate.

De ce nu am putea crede în existența unui *Plan B*? Oamenii politici sunt obligați să evalueze toate posibilitățile ce decurg dintr-un eveniment și să elaboreze strategii alternative, în cazul în care scopul dorit nu este atins. Lipsa unui *Plan B* poate afecta grav destinul unei comunități. Or, liderii comunității românești din Ardeal (politici și religioși), trebuiau să țină cont de probabilitatea ca Unirea și formarea unui stat național integral să nu se poată obține. Nimeni nu putea ști dinainte cum aveau să evolueze lucrurile. Existau și alte proiecte - vezi cel susținut de Aurel C. Popovici, cu *Statele Unite ale Austriei Mari* - ce urmau să fie sau nu activate în funcție de împrejurări. Obținerea unirii le-a invalidat, dar prin asta nu trebuie să le considerăm nici într-un caz ostile României, sau să le integrăm unui capitol rușinos al trădărilor de neam. E posibil ca Vasile Mangra să fi fost desemnat, așa cum a fost Al. Marghiloman, după căderea Bucureștilor, drept omul aflat în bune relații cu dușmanul, capabil, la un moment dat, să salveze ce ar fi fost de salvat în cazul unui rezultat nefavorabil. Cineva trebuia să-și asume rolul celui sacrificat, făcând (aparent) răul în numele unui bine ascuns. Din fericire, n-a fost cazul să se apeleze la Vasile

⁴⁶ *Ibidem*, p. 269.

⁴⁷ Roman Ciorogariu, *op. cit.*, p. 81. La sugestia lui R. Ciorogariu, imediat ce România a declarat război Puterilor Centrale (15/ 27 august 1916), V. Mangra a plecat la Budapesta, într-o încercare de a domoli furia maghiarilor, a liderilor ce luau decizii, împotriva românilor.

⁴⁸ Vasile Mangra a intervenit pentru I. Lupaș, internat lângă Bratislava. Deși atacat violent în *Telegraful român*, Mangra a înlesnit eliberarea acestuia. Vanitosul Mitropolit a spus: „Vin pentru omul de știință, nu pentru omul politic”! O altă intervenție a făcut pentru dr. Ion Suciu, alt dușman politic. În schimb, a refuzat să ceară scutirea de la internări a întregului cler românesc din Transilvania, de frică să nu-și piardă creditul la guvernul maghiar.

⁴⁹ Episcopia Ortodoxă Română Oradea, *op. cit.*, p. 409, 410.

Mangra. Unirea a fost evenimentul validat de istorie. Într-un scenariu contrafactual, l-am putea imagina pe Mitropolitul Ardealului, aflat pe placul autorităților maghiare, acționând în situația în care ar fi fost printre foarte pușinii români creditați cu șanse de reușită în favoarea etniei lui, dacă lucrurile ar fi evoluat nefericit. Numai că, se poate argumenta imediat, acest scenariu nu s-a ivit ca realitate, drept pentru care e inutil să discutăm despre el. Pentru un singur om, totuși, nu este deloc inutil, ci esențial. Pentru Vasile Mangra sau, mai precis, pentru posteritatea lui. Dacă a existat, într-adevăr, un *plan alternativ în cazul în care unirea nu s-ar fi realizat*, nefericitul mitropolit al Ardealului din timpul primului război mondial trebuie reevaluat. Percepția noastră actuală despre el este aceea a unui trădător, iar faptele publice cunoscute și asumate de istorici au acreditat din plin o astfel de imagine deplorabilă. Nimeni nu a mai venit mai apoi pentru a-l absolvi sau pentru a-i motiva (parțial măcar) gesturile prin prisma invocatului *Plan B*.

*

Două destine, două biografii, dar o moarte învăluită, pentru amândoi, de-un văl malefic.

Poate că a venit momentul să fie readus în atenția publică cazul Vasile Mangra. Nu ne gândim neapărat la o reabilitare a lui *in integrum*. Se cuvine însă o analiză mult mai nuanțată, nu de alta dar ne pregătim să aniversăm centenarul Unirii. Un centenar ce l-a ținut pe ostracizatul fiu al Bihorului captiv într-o percepție dezonorantă, țintă predilectă a disprețului colectiv. Nu suntem convinși că merită, pe măsura expresiei lor, nici dezonoarea, nici disprețul.

În același fel, dar oarecum pe dos, acum, când comemorăm 95 de ani de la moartea lui Vasile Lucaciu, dar și în perspectiva centenarului Unirii, la realizarea căreia a pus umărul și mintea, poate că ar fi momentul să ne exprimăm disponibilitatea de-a ne recunoaște și dezavua public puseul de ură datorită căruia acesta și-a găsit sfârșitul atât de puțin glorios. Câțiva români l-au bătut și aruncat în șanț pe eroul *nostru*. Acești câțiva români au rămas nepedepsiți. În contul faptei lor, poate acum încă nu este prea târziu să ne asumăm nelegiuirea pentru a putea spera la redempție. Ne-am recupera astfel o fărâmbă de demnitate și am stinge un păcat cumplit.

În ce ne privește, nu credem că se va întâmpla nimic, nici într-un caz, nici în celălalt. Cine să aibă curajul să deranjeze confortul aparențelor? Cei doi vor rămâne pe mai departe înghițiți în clișee și judecați circumstanțiale, primul zidit în rușine, al doilea însiropat în encomioane menite să ne menajeze inconștientul colectiv.

ISTORICUL PROBLEMEI PREOTULUI ITALIAN LA BISERICA ITALIANĂ DIN BUCUREȘTI. DOCUMENTE DESPRE CAZUL GATTI (1951-52)

Veronica TURCUȘ*,
Șerban TURCUȘ**

THE HISTORIAN OF THE ITALIAN PRIEST'S AT THE ITALIAN CHURCH IN BUCHAREST. DOCUMENTS ON THE GATTI CASE (1951-52)

Abstract

This study traces the evolution over the time of the issue of the Italian priest that the Holy See destined for the pastoral care of the Italian community in Bucharest, from the early twentieth century until 1990, in the frame of the interest of the Apostolic See and the Italian state for religious assistance given to emigration from Peninsula. In this context are presented the figures of the first priests of the Italian community in Bucharest, focusing on the figures of father Antonio Mantica and Clemente Gatti, for the latter's destiny being also published in the Annex a number of original documents from the Foreign Ministry of Italy on his arrest and release (1951-1952).

Keywords: Italy, Romania, Church, Bucharest, priest.

Comunitatea italiană din București – care număra pe la 1900 peste 2.000 de persoane –, atestată documentar din anul 1848 în registrele Capelei catolice „Sfânta Ana” din actuala capitală, s-a numărat printre grupările etnicilor originari din Peninsula care s-au așezat în Muntenia, Oltenia și Dobrogea la sfârșitul secolului al XIX-lea – inițial temporar și apoi permanent – în principal în legătură cu activitățile comerciale și cu necesitățile unei mâini de lucru calificate în domeniul construcțiilor de căi ferate, poduri, șosele și edificii urbane, proiectate să deservească la nivel utilitar, dar și să contureze imaginea specifică a României moderne. Au existat astfel comunități de italieni în localități precum Craiova, Brăila, Buzău, Nehoiu, Râmnicu Sărat, Râmnicu Vâlcea, Câmpulung-Muscel, Brezoi, Târgoviște, Galați, iar în Dobrogea la Constanța, Sulina, Cernavodă – în ultimele două centre stimulate de lucrările de îndiguire a Brațului Sulina, respectiv de construire a podului peste Dunăre – și în zone rurale precum Cataloi, Greci, Turcoaia sau Iacobdeal, în mod special în legătură cu munca la exploatarea carierelor de granit din Munții Măcinului, imigranții fiind atrași aici de meserii precum cele de constructor, tăietor de lemne, mozaicar, zidar, artizan în fier forjat sau lucrător la carierele de piatră, mai ales după integrarea Dobrogei în statul român în urma Războiului de Independență din 1877-78, când s-a impus constituirea rețelei de drumuri, porturi și ridicarea de clădiri moderne în această provincie istorică. Emigranții italieni erau originari în general din regiunile de nord ale Peninsulei (Friuli, Veneto, Trentino, mulți din Lombardia mai cu seamă în București), colonii beneficiind de asistență religioasă, uneori biserică cu aferența casă

* CȘ I dr. Veronica Turcuș - Institutul de Istorie "George Baritiu" din Cluj-Napoca, Academia Română, vturcus@yahoo.it.

** Conf.univ.habil.dr. Șerban Turcuș, Departamentul de Istorie Medievală, Universitatea "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, serbanturcus@yahoo.it.

parohială – promotoare a unor activități de stimulare a laicatatului în spiritul normelor promovate de Biserica Romană – și școală, aceasta din urmă fiind susținută financiar de guvernul italian și adresându-se atât copiilor, cât și adulților¹.

Păstorirea spirituală a comunității italiene din București a fost asigurată în secolul al XIX-lea de către preoți ai Arhidiecezei de București (în august 1899 era reconfirmat pentru asistența spirituală a italienilor din capitala României preotul Pio Armellini, canonic al Catedralei „Sfântul Iosif”). Arhiepiscopul Franz Xaver von Hornstein (aflat în fruntea diecezei catolice de București în perioada 1896-1905) solicita anual Legației italiene din capitala Regatului României sprijin financiar pentru asigurarea asistenței religioase a comunităților italiene din România, mai ales a celei de la București. Arhiepiscopul von Hornstein intenționa încă din anul 1897 să aducă un preot italian la București pentru comunitatea de acolo, însă abia la 8 septembrie 1901 preotul italian Alessandro Marchese era trimis în capitala României să îi păstorească spiritual pe credincioșii conaționali. Ajuns la București în octombrie 1901, părintele Marchese a fost confirmat oficial „vicarul italienilor” la Catedrala „Sfântul Iosif”, urmând să slujească liturgia în fiecare duminică, serviciul religios fiind completat în duminicile peste an și în sărbători de instrucțiunea religioasă pentru tinerii italieni. După un an părintele Marchese a părăsit definitiv România, fiind urmat, temporar, în sarcina de îngrijire spirituală a comunității italiene de la București, de un preot din dieceza Cività Castellana de lângă Roma².

Problema trimiterii unui preot italian la București s-a pus din nou în timpul arhiepiscopului Raymund Netzhammer³ și a fost soluționată pozitiv în 1914. La momentul respectiv statul italian – preocupat de *crescendo*-ul emigrației spre America și spre statele în plină revoluție tehnică și industrializare din Europa – a ridicat și în cazul României problema unui edificiu de cult adaptat nevoilor spirituale ale comunității bucureștene. Ar fi însă de reținut că trimiterea unui preot italian pentru colonia din București a fost pusă ca și condiție *sine qua non* a fondării unei capele proprii a italienilor din capitala României încă din 1913, moment în care ministrul Italiei la București, baronul Carlo Fasciotti, a intervenit pe lângă președintele Consiliului de Miniștri de atunci, Titu Maiorescu, pentru ca să fie rezolvată pozitiv chestiunea asistenței religioase a emigranților italieni. În consecință, la 6 decembrie 1913, la sugestia guvernului italian și la rugămintea ministrului acestuia la București, Maiorescu a discutat problema cu arhiepiscopul Netzhammer, care s-a arătat vizibil surprins, întrucât în toți anii în care fusese episcop, nici Legația italiană și nici Consulatul nu își exprimaseră doleanța de a avea capelă și preot propriu⁴. Acțiunea era un evident rezultat al preocupărilor cu nuanță naționalistă giolittiene, corelate cu înțelegerea pe care Giovanni Giolitti o făcuse cu mediile catolice (vezi Pactul Gentiloni, prin care acesta își asigura susținerea catolicilor în schimbul respingerii legii divorțului, a promovării școlilor confesionale, în fine, a susținerii activităților economico-sociale ale catolicilor pe fundalul unei lumi aflate pe calea liberalizării și a laicizării). În plus, la

¹ Rudolf Dinu, *Appunti per una storia dell'emigrazione italiana in Romania nel periodo 1879-1914: il Veneto come principale serbatoio di piccole comunità in movimento*, în *Dall'Adriatico al Mar Nero: veneziani e romeni, tracciati di storie comuni*. A cura di Grigore Arbore Popescu, Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2003, p. 245-261; Alina Dorojan, *L'emigrazione italiana nelle terre romene (1861-1916)*, tesi di dottorato, coord. prof. Francesco Guida, p. 258-259 (Scuola dottorale. Dottorato di ricerca in Scienze politiche. XXV Ciclo del Corso di Dottorato); Idem, *Colonia italiană din București (1815-1918) (I)*, „Revista Arhivelor. Archives Review”, 86, 2009, 1, p. 133-144 (mai ales p. 140).

² A. Dorojan, *Colonia italiană din București (1850-1918) (II)*, „Revista Arhivelor. Archives Review”, 87, 2010, 1, p. 156-182 (mai ales p. 168, 170-171).

³ Numit în scaunul de la București de papa Pius al X-lea la 16 septembrie 1905, consacrat la 5 noiembrie 1905 în biserica Mănăstirii San Anselmo de la Roma de cardinalul Gotti, prefect al Congregației De Propaganda Fide – care avea în subordinea sa dieceza de la București – și instalat în scaunul diecezan la 17 decembrie 1905. Benedictinul Netzhammer a condus dieceza de București în anii 1905-1924. Vezi Nikolaus Netzhammer, *In verbo tuo. Raymund Netzhammer O.S.B. Arhiepiscop de București 1905-1924*, București, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, 2003, 170 p.; Idem, *Un păstor și o turmă. Raymund Netzhammer O.S.B. Arhiepiscop de București, 1905-1924*, „Pro Memoria”, 2003, 2, p. 205-224; Raymund Netzhammer, *Episcop în România într-o epocă a conflictelor naționale și religioase*, ed. Nikolaus Netzhammer, Krista Zach, vol. I, București, Ed. Academiei Române, 2005, p. 11-18; A. Dorojan, *op. cit.*, p. 169.

⁴ R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 474, 549.

acordarea unei atenții sporite problemei asistenței spirituale care să asigure italienilor de la București legătura cu parohiile lor de origine a contribuit și *trend-ul* înregistrat în anii respectivi în politica Sfântului Scaun de consolidare a legăturii emigranților cu parohia, respectiv cu comunitatea catolică din care plecaseră. În acest context, trimiterea unui preot italian la București apărea absolut necesară.

Discutând problema necesității înființării unei capele italiene la București, arhiepiscopul Netzhammer și Fasciotti cădeau de acord, la 13 decembrie 1913, că era nevoie de închirierea unei case, în care să funcționeze o capelă în una dintre încăperi, iar în cealaltă preotul italian care va veni aici să se ocupe de italieni „în plan bisericesc și patriotic”⁵. Interesant este că în privința preotului, Netzhammer îi comunică ministrului italian, la fel ca în cazul capelei, că nu are nimic împotrivă cu aducerea oficiantului din Italia, numai că acesta trebuie să fie preot secular și nu vreun franciscan conventual, pentru a nu transfera și la București litigiul dintre preoții seculari și conventuali care exista atunci în Moldova. În acest context a fost trimis la București, la recomandarea episcopului de Vicenza, Ferdinando Rodolfi⁶, sprijinitor în anii respectivi ai luptei italiene pentru unitate și preocupat de păstoria spirituală a emigrației italiene din Europa și din însărcinarea primită de la cardinalul Gaetano De Lai – care de la 20 octombrie 1908 ocupa funcția de secretar al Sacrei Congregații Consistoriale – părintele Antonio Mantica (Bevadoro, 18 ianuarie 1871 – Vicenza, 18 iunie 1958). Preotul a sosit la București la 16 iulie 1914 pentru a păstori spiritual comunitatea italiană de aici și pentru a asigura îndrumare spirituală elevilor de la Școala italiană din București și a celor care frecventau școlile române și ar fi de remarcat faptul că misiunea sa, încredințată de Sfântul Scaun, era aprobată de guvernul italian, care îl și susținea financiar⁷.

Momentul trimiterii unui preot italian la București în 1914 nu era întâmplător. Preocuparea Sfântului Scaun pentru asistența religioasă a emigrației italiene, atât din Europa, cât și de peste Ocean, devenită constantă în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, odată cu sporirea consistenței corpului celor plecați să lucreze și apoi să se stabilească în afara Italiei – și interesantă este pentru studiul nostru de caz, dată fiind proveniența emigrației italiene în România din regiunile nordului Peninsulei, circulara trimisă la începutul secolului de secretarul de stat al pontifului Leon al XIII-lea, cardinalul Mariano Rampolla del Tindaro, episcopilor din Peninsula prin care le atrăgea atenția asupra condițiilor morale și spirituale dramatice în care se găseau emigranții temporari italieni în principalele țări din Europa, circulară care a avut drept consecință, la impulsul direct al lui Leon al XIII-lea, mobilizarea unor episcopi și ierarhi ecleziastici din nordul Italiei pentru a da viață unor inițiative în favoarea asistenței religioase și morale a emigranților italieni⁸ – a cunoscut o turnură în timpul pontificatului lui Pius al X-lea, dobândind noi conotații în perioada 1903-1914⁹.

Odată cu pontificatul lui Pius al X-lea, intervențiile pontificale în materie de asistență religioasă a emigrației italiene din exterior au dobândit un caracter sistematic, mai ales de la sfârșitul primului deceniu al secolului XX. Fervoarei religioase precedente i se asociau acum specifice instanțe organizatorice, care aveau scopul de a mobiliza toate structurile ecleziastice ale Bisericii Romane pentru a face față cerințelor unui fenomen tot mai amplu, acela al exodului în masă din *campagne*-le italiene spre țările industrializate ale Europei și spre continentul american¹⁰. Printre acțiunile în domeniu promovate în perioada pontificatului

⁵ *Ibidem*, p. 476-477.

⁶ Alba Lazzaretto Zanolo, *Vescovo, clero, parrocchia: Ferdinando Rodolfi e la diocesi di Vicenza (1911-1943)*, Vicenza, Pozza, 1993, XVIII + 320 p. (Fonti e studi di storia veneta, 18).

⁷ A. Dorojan, *op. cit.*, p. 171; R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 516, 569.

⁸ Secretaria Status [M. Card. Rampolla], *Litterae circulares ad Archiepiscopos Italiae, ut emigrantium spiritualibus necessitatibus consulatur, Romae, 19 Giugno 1900*, „Acta Sanctae Sedis”, XXXIII, 1900-1901, p. 215-217.

⁹ Gianfausto Rosoli, *Ordini e congregazioni religiose per l'emigrazione italiana*, în *L'emigrazione italiana 1870-1970. Atti dei colloqui di Roma, 19-20 settembre 1989, 29-31 ottobre 1990, 28-30 ottobre 1991, 28-30 ottobre 1993*, Roma, Ministero per i Beni e le Attività Culturali, Direzione Generale per gli Archivi, 2002, p. 1351-1355 (Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi, 70); Roberto Sani, *Tra esigenze pastorali e impegno per la preservazione dell'identità nazionale: la Santa Sede e l'emigrazione italiana all'estero tra Otto e Novecento*, „História da Educação”, Porto Alegre, v. 21, 2017, n. 51, Jan./abr., p. 143-185 (vezi mai ales p. 152-162).

¹⁰ G. Rosoli, *Insieme oltre le frontiere: momenti e figure dell'azione della Chiesa tra gli emigrati italiani nei secoli XIX e XX*, Caltanissetta-Roma, Salvatore Sciascia, 1996, p. 562 (Studi del Centro „A. Cammarata”, 23).

lui Pius al X-lea se numără inițiativa – recomandată de papă episcopilor italieni încă din ianuarie 1908 – de instituire a unor comitete diecezan și parohiale pentru emigrație, care trebuiau să tuteleze și îndrume spiritual pe cei care se pregăteau să părăsească Italia în căutarea unei vieți mai bune, combinând asistența religioasă oferită de cler cu acțiunea asociațiilor laicului catolic. Respectiva inițiativă a fost relansată în 1911 (vezi scrisoarea din 8 septembrie 1911 adresată de secretarul de stat al lui Pius al X-lea, cardinalul Raffaele Merry Del Val, episcopatului italian asupra asistenței religioase și operelor de patronat în privința emigraților, care îndemna la promovarea unei mai bune coordonări și a unei distribuiri capilare și funcționale în mediul diecezan și parohial a operelor de patronaj și asistență, mai ales că în cele mai cunoscute orașe industriale din afara Italiei unde exista afluență masivă de muncitori italieni apăreau frecvent și „propagandiști ai socialismului” sau „emisari ai protestantismului”, care îi percepeau pe emigranții din Peninsula – săraci și dezorientați – ca pe o pradă ușoară, amăgindu-i cu promisiuni atrăgătoare precum protecție, loc de muncă și posibilități de cazare convenabile¹¹), când se pune accentul pe o acțiune „preventivă” în favoarea emigranților, fiind necesară în acest scop constituirea unei vaste rețele de comitete pentru emigrație capabile să furnizeze informații și susținere emigranților care se pregăteau să plece din Italia pentru un destin mai bun, parohul local trebuind să joace rolul de intermediar între comitetul din parohia respectivă și emigranții de acolo, iar după plecarea italienilor în străinătate să le fie aproape, chiar dacă numai prin scrisori, cu sfaturi și informații utile, iar la nevoie să contribuie la reinserarea în comunitatea locală a celor întorși în patrie. Se stabilea astfel o politică de privilegiere a legăturilor emigranților cu parohiile de origine, importantă în cazul emigrației din România de la sfârșitul secolului al XIX-lea, care provenea mai ales din nordul Italiei (Trentino, Friuli, Veneto, dar și din Liguria, Piemonte sau Lombardia¹²).

De asemenea, în privința preocupării Sfântului Scaun pentru asistența spirituală a emigrației ar fi de menționat cea mai importantă măsură a pontificatului lui Pius al X-lea în domeniu, crearea, printr-un *motu proprio* intitulat *De catholicorum in exteris regionibus emigratione*¹³ din 15 august 1912 a unei secțiuni aparte pentru emigrație în cadrul Sacrei Congregații Consistoriale, cu competențe asupra întregii biserici¹⁴.

Formarea spirituală a clerului destinat păstoririi religioase a emigrației italiene constituia un alt aspect important, așa că s-a decis fondarea unei instituții speciale controlată de Sfântul Scaun. Printr-un alt *motu proprio* al papei Pius al X-lea *De Italis ad externa emigrantibus* din 13 martie 1914 se decidea înființarea unui Colegiu Pontifical pentru Emigrația Italiană, iar decretul *De Collegio Sacerdotum pro Italis ad externas regiones emigrantibus* emanat de Sacra Congregație Consistorială la 24 iunie 1914 stabilea Regulamentul general al amintitului colegiu, care însă nu a fost transpus în practică, în condițiile izbucnirii Primului Război Mondial, decât în 1920¹⁵.

De altfel, în legătură cu mobilizarea episcopatelor nord-italiene la începutul secolului XX în favoarea asistenței spirituale pentru emigranții italieni din Europa, în contextul solicitării papei Leon al XIII-lea, ar fi de reținut că la 18 mai 1900 episcopul de Cremona, Geremia Bonomelli (22 septembrie 1831 – 3 august 1914)¹⁶, interesat îndeosebi de problema asistenței spirituale a emigrației italiene – în anul 1896 a promulgat chiar o pastorală pe amintita temă, *L'Emigrazione* – a fondat „Opera di assistenza per gli italiani emigrati in Europa e nel Levante”, numită apoi Opera Bonomelli, destinată să ofere emigranților italieni asistență materială și religioasă, prin grija atât a unui personal laic, cât și a misionarilor¹⁷. Chiar dacă inițial amintita operă de asistență în favoarea emigranților a fost privită de Leon al XIII-lea cu relativă suspiciune, fiind considerată o emanație a liniei liberale din Biserica Romană și din

¹¹ Secretaria Status [card. Raffaele Merry Del Val], *Epistola ad Italiae Ordinarios, de operariis ex Italia in exteris nationes migrantibus*, Roma 8 settembre 1911, „Acta Apostolicae Sedis”, III, 1911, vol. III, p. 513-518.

¹² A. Dorojan, *L'emigrazione italiana nelle terre romene (1861-1916)*, p. 8.

¹³ Vezi „Acta Apostolicae Sedis”, IV, 1912, vol. IV, p. 526-527.

¹⁴ R. Sani, *op. cit.*, 166-167.

¹⁵ *Ibidem*, p. 168-170.

¹⁶ Lorenzo Rosoli, *Geremia Bonomelli, Vescovo e scrittore*, „Brixia Sacra. Memorie storiche della diocesi di Brescia”, Brescia, terza serie, anno II, giugno 1997, n. 3, p. 64-72.

¹⁷ G. Rosoli, *L'Opera Bonomelli nei paesi europei*, în *L'emigrazione italiana 1870-1970*, p. 439-457.

sânul societății italiene¹⁸ – și aici ar fi de menționat poziția pe care episcopul de Cremona a adoptat-o în problema raporturilor dintre Regatul Italiei și Biserică încă din 1882, mai ales în favoarea participării catolicilor la alegeri și în contrast cu interdicția papală *non expedit*, în 1889 exprimându-se clar, într-un articol intitulat *Roma e l'Italia e la realtà delle cose. Pensieri di un prelado italiano*¹⁹, în favoarea concilierii dintre stat și biserică, articolul fiind condamnat de Suveranul Pontif în aprilie același an – aceasta a desfășurat o activitate meritorie în favoarea emigrației italiene, la început mai ales în rândul muncitorilor care lucrau la tunelele din Sempione, Loetschberg, Vallarbe, Montiers, Olten, a celor din bazinele siderurgice și miniere din Alsacia și Lorena, din Elveția, Franța, Austria și zonele de frontieră, fiind astfel în anul 1909 recunoscută și binecuvântată de noul pontif Pius al X-lea. În anul 1914, cu puțin timp înainte de moartea lui Bonomelli, opera a fost ridicată la rangul de „ente morale”²⁰. La conducerea operei de asistență a italienilor emigrați în Europa, după moartea monseniorului Bonomelli în 1914, a urmat episcopul de Vicenza, Ferdinando Rodolfi, care a militat în continuare pentru o mai bună organizare și coordonare a forțelor care acționau în sfera asistenței religioase pentru emigrația temporară în vechiul continent²¹. Exact în acest context în care Ferdinando Rodolfi era responsabilul ecleziastic al misionarilor bonomelliani a fost trimis părintele Mantica la București, chestiunea preotului italian pentru comunitatea de acolo, rămasă suspendată vreme de ani de zile, fiind rezolvată astfel pozitiv. În legătură cu rolul pe care episcopul Rodolfi l-a avut în fruntea Operei Bonomelli și în amplificarea acțiunilor acesteia în favoarea emigrației ar fi de reținut că în anul 1920 – atunci când prelatul din Vicenza părăsea funcția de președinte al operei – acesta propunea Sfântului Scaun instituirea unei funcții ecleziastice responsabile de emigrația italiană, funcție episcopală dar care să nu fie grevată de sarcinile păstoririi unei dieceze, ierarhului respectiv urmând să îi fie încredințată coordonarea tuturor activităților privitoare la asistența religioasă a emigranților italieni din Europa și teritoriile din afara ei. Ca urmare a inițiativei lui Rodolfi, la 23 octombrie 1920, printr-o notificare a secretarului Sacrei Congregații Consistoriale a fost creat oficiul de Prelat pentru emigrația italiană, ale cărui competențe nu erau limitate doar la Europa, extinzându-se la toate țările unde ființau colonii ale celor plecați din Peninsula. De reținut că prelatul pentru emigrația italiană avea responsabilități mult mai largi decât cele deținute în al doilea deceniu al secolului trecut de președintele Operei Bonomelli. Astfel, noul ierarh²² era desemnat și superior al Colegiului Pontifical pentru Emigrația italiană, care abia acum, după război, începea să funcționeze²³. Opera Bonomelli a fost apoi suprimată la 17 iulie 1928 în

¹⁸ Opera de asistență în favoarea emigrației italiene s-a născut ca o emanație a Asociației naționale de la Florența, prezidată de F. Lampertico, la inițiativă aderând numeroși membri ai patriciatului și exponenți ai liberalismului precum P. Villari, Alessandro Rossi, Emilio Visconti Venosta.

¹⁹ „La Rassegna Nazionale”, Firenze, a. XI, vol. XLVI, 1 marzo 1889.

²⁰ Francesco Malgeri, *Bonomelli, Geremia*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, vol. XII, Bonfadini-Borrello, 1971.

²¹ Vezi date în *L'Opera Bonomelli a Vicenza: 1914-1919*, Vicenza, Opera Bonomelli, 1919, 130 p.; G. Rosoli, *L'opera Bonomelli e l'azione di Rodolfi a favore degli emigrati*, în *Tradizione e innovazione nella pastorale di Ferdinando Rodolfi, vescovo di Vicenza, 1911-1943. Atti del Convegno di studio, Vicenza, 23-24 aprile 1993*, a cura di Tullio Motterle, Vicenza, Tip. Rumor editrice, 1996, p. 32-53 (Fonti e studi di storia veneta, 22); Livio Bordin, Livio Zancan, *Il vescovo Ferdinando Rodolfi e l'opera Bonomelli per gli italiani emigrati in Europa: Svizzera, 1911: le famose vie ferree sotterranee; nel vertice della prima guerra mondiale 1914-1920*, Vicenza, Archivio Vescovile, Quinto Vicentino, Tip. Editrice Peretti, 1997, 193 p.

²² În funcția de prelat pentru emigrația italiană a fost numit de papa Benedict al XV-lea, în 1920, părintele Michele Cerrati, fost vicar al „vescovo castrense italiano” [episcopul italian responsabil de capelanii militari], fiind numit de pontif episcop titular de Lidda, pentru a avea o dieceză. Lui Cerrati i-a urmat în 1925 monseniorul Rocco Beltrami, decedat prematur în 1929, înlocuit din 1931 de monseniorul Erminio Viganò, care a funcționat până la moartea sa, survenită în 1949. Funcția de prelat pentru emigrația italiană a fost abolită în condițiile reorganizării sistemului de asistență religioasă a emigrației italiene prin constituția apostolică *Exsul Familia*, promulgată de Pius al XII-lea la 1 august 1952, însă deja din anii '30 rolul amintitului ierarh a fost diminuat, odată cu închiderea forțată a Colegiului Pontifical pentru Emigrația Italiană, ale cărui cursuri de formare pentru preoții destinați păstoririi spirituale a emigrației italiene au fost suspendate în urma scăderii drastice a vocațiilor, și aceasta în primul rând din cauza politicii regimului fascist de oprire a fluxului migrator. R. Sani, *op. cit.* p. 172-173.

²³ Sacra Congregatio Concistorialis [card. Gaetano De Lai], *Notificazione Circa la costituzione di un Prelato per l'emigrazione italiana*, Roma, 23 ottobre 1920, „Acta Apostolicae Sedis”, XII, 1920, vol. XII, p. 534-535.

urma presiunilor exercitate de regimul fascist, în contextul politicii decretate de Mussolini de limitare a continuei expatrieri a italienilor, cu scopul de a face din Italia o veritabilă putere demografică²⁴. În condițiile infiltrării în organele de conducere ale operei a unor elemente legate de Partidul Național Fascist, Sfântul Scaun s-a văzut constrâns să desființeze corpul de misionari ai Operei Bonomelli²⁵. De altfel, aici ar fi interesant de precizat că Biserica Italiană „SS. Redentore” din București – sfințită la 2 iulie 1916 și terminată abia după Primul Război Mondial –, inițial în subordonarea strictă a structurilor Bisericii Romane și depinzând de Catedrala „Sf. Iosif”, a dobândit la 20 mai 1928 autonomie canonică, baza sa materială trecând în proprietatea statului italian²⁶, în contextul în care Concordatul cu Sfântul Scaun, încheiat la 10 mai 1927, a fost ratificat doar la 12 iunie 1929, iar Legea cultelor intrase în vigoare la 22 aprilie 1928. Astfel, la 20 mai 1928 Arhiepiscopul de București, Alexandru Cisar a înființat parohia „Preasfântul Mântuitor” cu sediul în clădirea parohială, așa că din anul 1928 Biserica Italiană „SS Redentore” a obținut autorizația ecleziastică de a fi parohie a italienilor din București și din localitățile ilfovene vecine, fiind a treia parohie italiană după cea de la Cataloi și Greci (din Tulcea), numărând cam 7.000-8.000 de suflete. Așa că în 1938 a fost trimis la București un alt preot, Ruggiero Andreatta din dieceza de Treviso, ca vicar parohial al părintelui Mantica, pentru a-l ajuta pe acesta în munca sa de îngrijire și sprijinire spirituală a bătrânilor, bolnavilor și a celor în nevoi din familiile italiene imigrate²⁷.

Părintele Antonio Mantica era un preot vicentin prin excelență, cunoscând pulsul spiritual al comunităților de acolo (în anii 1877-1881 a urmat la Vicenza școala elementară, mai apoi, în perioada 1881-1886, și-a desăvârșit pregătirea gimnazială la Seminarul diecezan din Vicenza și tot acolo și-a continuat studiile de filosofie și teologie până în 1893). Antonio Mantica a fost hirotonit preot la 25 iulie 1893 la același seminar vicentin, activând apoi în parohiile Marostica (1893-1897), Vigardolo (1897-1898) și Santo Stefano din Vicenza (1899-1900)²⁸. Din anul 1900, părintele Mantica a activat în beneficiul Misiunilor Străine din Verona, stimulate de Misionarii Combonieni „Figli del Sacro Cuore”²⁹, fiind trimis în misiune

²⁴ Moștenind de la statul liberal o structură bine pusă la punct în ceea ce privea susținerea și organizarea emigrației, regimul mussolinian a acționat, în paralel cu reducerea fluxului migrator, și în sensul modificării figurii italianului în străinătate, atât la nivel simbolic, cât și juridic, cunoscut fiind faptul că discursul fascist a preluat o parte importantă a culturii naționaliste precedente. S-a conturat astfel conceptul de „italiani all'estero” și s-a trecut de la tutela emigrației pe care statul liberal o implementase, la controlul emigrației, alături de disciplinarea fluxului migrator, a centralizării și controlului birocratic asupra emigrației, fiind urmărită valorizarea națională a mișcării, care putea deveni un util instrument de propagandă ideologică și politică destinată să dea o imagine pozitivă a regimului în exterior. Așadar, pusă față în față cu puternica propagandă mussoliniană pe tema emigrației, asistența oferită lucrătorului italian în străinătate s-a redus considerabil, dispărând o serie de asociații precum Umanitaria sau Opera Bonomelli și fiind desființat în 1927 Comisariatul General pentru Emigrație – Commissariato Generale dell'Emigrazione –, principalul organism al statului liberal care asigura tutela emigrantului. Miza controlării emigrației italiene era prea mare pentru ca aceasta să nu fie adusă în anii '20 în sfera de influență a fascismului, așa că în locul Comisariatului suprimat – care fusese o structură independentă prezidată doar de ministrul de Externe și compusă din înalți membri ai birocrăției statale și căreia îi era alăturat Consiglio dell'Emigrazione, compus în general din membri ai Parlamentului – apărea la 28 aprilie 1927 Direzione Generale degli Italiani all'Estero, structură a Ministerului de Externe. Adolfo Pepe, Ilaria Del Biondo, *Le politiche sindacali dell'emigrazione*, în *Storia dell'emigrazione italiana*, a cura di Piero Bevilacqua, Andreina De Clementi, Emilio Franzina, Partenze, Roma, Donzelli Editore, 2001, p. 287-288.

²⁵ Philip V. Cannistraro, Gianfausto Rosoli, *Emigrazione, Chiesa e fascismo. Lo scioglimento dell'Opera Bonomelli (1922-1928)*, Roma, Ed. Studium, 1979, VI + 260 p. (La cultura, 21).

²⁶ Ovidiu Bozgan, *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)*, București, Curtea Veche Publishing, 2004, p. 259 (Istoria timpului prezent, 4).

²⁷ Roberto Scagno, *La comunità italiana nella Bucarest di fine Ottocento e l'azione di Luigi Cazzavillan, „Orizzonti culturali italo-romeni. Orizonturi culturale italo-române. Rivista culturale bilingue”, anno II, n. 10, ottobre 2012.*

²⁸ La 7 ianuarie 1899, preotul Angelo Volpato din Vicenza îi sugera preotului și jurnalistului Romolo Murri – unul dintre fondatorii creștinismului social, suspendat „a divinis” în 1907 și excomunicat în 1909 după ce a decis să candideze la alegeri, situându-se astfel în contrast cu poziția Scaunului Apostolic din anii respectivi – ca o serie de părinți din Vicenza, între care și Antonio Mantica, să colaboreze la revista „Cultura Sociale”, revistă de studii socio-politice și religioase care și-a început apariția în 1898. Romolo Murri, *Carteggio*, III, *Lettere a Murri*, 1899, a cura di Lorenzo Bedeschi, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1977, p. 9.

²⁹ Daniele Comboni (1831-1881), misionar apostolic al Congregației De Propaganda Fide, a fondat două „Institute misionare”: Seminarul sau Institutul Misionar pentru Misiunile Africane, „Collegio delle Missioni per la Nigritia” (la 1 iunie 1867 la Verona) – un institut de drept diecezan compus din preoți și frați ajutanți de diverse

mai întâi la Sidcup, în Anglia (1902-1903), apoi în Sudan vreme de aproape opt ani (1904-1911)³⁰. Revenit în Italia în 1912 și activ din nou în cadrul parohiei Santo Stefano, părintele Mantica a fost recomandat în 1914 pentru misiunea de la București, episcopul de Vicenza încredințându-l călduros pe Netzhammer că preotul avea experiență și dorea să îi sprijine pe emigranții italieni.

La sosirea la București a părintelui Mantica, în iulie 1914, inginerul italian Cesare Fantoli a încercat fără succes să găsească un teren disponibil pentru construirea capelei comunității. Situația era destul de dificilă pentru preotul nou venit, pe de o parte în contextul în care existau discrepanțe între poziția Scaunului Apostolic și interesele politice marcate puternic de naționalism ale guvernărilor italieni, iar pe de altă parte întrucât, în cazul concret al diecezei de București, arhiepiscopul Netzhammer era privit automat de italienii din București ca filogerman, iar izbucnirea Primului Război Mondial a făcut chiar ca numeroși membri ai comunității italiene din capitala României să nu mai participe la slujbele religioase de la Catedrala "Sf. Iosif", părintele Mantica fiind chiar privit cu suspiciune la un moment dat, în 1915, de Fasciotti, pentru că slujise o dată pe lună în catedrala catolică și participase acolo la slujba din Joia Mare, aparent neglijându-și astfel comunitatea pe care o păstorea. Interesant de reținut în acest sens este și faptul că părintele Mantica, sosit la București la 16 iulie 1914, a fost primit de ministrul Italiei în România, la Sinaia, doar la 23 iulie 1914, fiindu-i reproșat faptul că locuia la arhiepiscopul "neamț" – aceasta în contextul în care preotul nu primise locuință din partea Legației italiene, iar Netzhammer îi oferise o cameră în palatul arhiepiscopal – și că nu va primi susținerea financiară promisă din partea guvernului italian decât atunci când se va muta de acolo. Odată cu izbucnirea războiului devenea astfel o necesitate ridicarea imediată a unei capele italiene la București, iar comunitatea italiană a solicitat primăriei capitalei, prin Societatea și Legația Italiană, un teren viran unde să poată construi o biserică pentru colonia lor. În consecință, municipalitatea bucureșteană le-a cedat gratuit în luna ianuarie 1915 un teren viran pe Bulevardul I. C. Brătianu (azi Magheru), preconizându-se construirea edificiului după război, între timp o capelă italiană provizorie fiind instalată în fosta hală a unei fabrici de vată. Astfel, din partea arhiepiscopiei Bucureștiului s-a înregistrat inițiativa deschiderii unei capele provizorii pentru comunitatea italiană, la 9 noiembrie 1914 monseniorul Netzhammer anunțându- pe ministrul român de Externe, Emanoil Mihăescu Porumbaru, că o casă pentru rugăciuni urma să fie deschisă în strada Cazzavillan, aceasta funcționând ca predecesoare a capelei italiene (capela provizorie a și fost sfințită la 13 decembrie 1914). În privința terenului concesionat pentru biserică, trebuie amintit că la 5 martie 1915 s-a votat în Camera Deputaților din Parlamentul României legea conform căreia administrația municipală a Bucureștiului îi preda gratuit Școlii Italiene "Regina Margareta" din București un teren de construcție pentru biserica națională și casa parohială care, după aceea, nu va fi proprietatea legației, ci a școlii italiene³¹.

Piatra de temelie sfințită a lăcașului de cult a fost pusă în 1915³², iar biserica a fost sfințită, cum am amintit, la 2 iulie 1916, cu hramul Preasfântului Mântuitor (SS. Redentore)³³, de către arhiepiscopul de București, Raymund Netzhammer. Fondurile pentru construcție

naționalități, transformat în 1885 în Congregație Religioasă cu numele de "Figli del Sacro Cuore di Gesù" – și Institutul pentru vocațiile feminine "Pie Madri della Nigrizia" (1872). Casa mamă a misionarilor combonieni de la Verona a fost fondată la 25 octombrie 1892, fiind dedicată „Sfintei Inimi a lui Iisus”. *L'evoluzione storica dell'Istituto dei Missionari Comboniani* [1], pe www.comboni.org/contenuti/108625-l-evoluzione-storica-dell-istituto-dei-missionari-comboniani-1

³⁰ A. Dorojan, *Colonia italiană din București (1850-1918)* (II), p. 171-172; Modesto Gino Ferrarini, *Sărbătoare în București: Biserica Italiană la 100 de ani. Festa a Bucarest: La chiesa Italiana a 100 anni*, "Siamo di nuovo insieme", Revistă editată de Asociația Italienilor din România, București, s. n., 2016, nr. 63-64, febr. – maggio, p. 6.

³¹ A. Dorojan, *L'emigrazione italiana nelle terre romene (1861-1916)*, p. 268-269; Idem, *Colonia italiană din București (1850-1918)* (II), p. 172; R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 516, 524, 550, 556, 565, 569.

³² După binecuvântarea pietrei de temelie lucrările au început imediat, firma inginerilor Gambara și Vignali preluând gratuit lucrarea de construcție, edificiul fiind ridicat în toamna respectivă până la acoperiș. În momentul sfințirii era terminat doar exteriorul, interiorul fiind abia tencuit. A. Dorojan, *op. cit.*, p. 173.

³³ Sărbătoarea Preasfântului Mântuitor (Festa del SS. Redentore) este celebrată în Italia în a treia duminică a lunii iulie, fiind deosebit de populară la Veneția, unde se organizează diferite manifestații specifice (procesiuni, focuri de artificii etc.) și se construiește un pod până la Bazilica SS. Redentore de pe Insula Giudecca. Sărbătoarea

au fost obținute prin donația Regelui Italiei, Vittorio Emanuele al III-lea, prin contribuția Suveranului Pontif, a Legației și Consulatului Italian de la București, la edificarea ei aducându-și contribuția și numeroși catolici din România, mai ales că mulți dintre etnicii italieni veniți aici erau constructori experimentați³⁴. Arhitectura edificiului a fost inspirată de stilul bisericilor din nordul Peninsulei, caracteristică fiind tratarea exteriorului clădirii *in cotto*, în conformitate cu specificul romanului lombard și a goticului timpuriu din regiune, pentru care cărămida reprezenta principalul material de construcție. Edificiul a fost ridicat după planurile arhitecților Mario Stoppa și Giuseppe Tiraboschi – veniți special în România pentru acest scop –, care adăugau trăsăturilor fundamentale ale romanului lombard și elemente Art Déco și a fost pictat de Carlo Donati³⁵. În anul 1924 a fost ridicată casa parohială aferentă, respectându-se stilul arhitectonic al edificiului ecleziastic. Clopotele din *campanile*, cu o masă cam de 2.000 kg., au fost turnate din bronzul unor tunuri care datau din Primul Război Mondial³⁶.

Misiunea părintelui Mantica la București nu a fost lipsită de dificultăți, în condițiile războiului lucrările la Biserica Italiană fiind sistate la 25 noiembrie 1916, iar preotul, precum și o parte a credincioșilor italieni, au fost nevoiți să se refugieze în Moldova în timpul ocupației germane³⁷. În perioada noiembrie 1916 – decembrie 1918 comunitatea italiană din București s-a strâns în jurul dirijorului corului, muzicianul Alfredo Brianti, care studiasse la Accademia di Santa Cecilia, servise la mai multe biserici din Italia și apoi, venit în România, organizase corul parohiei comunității italienilor de la Constanța, iar din 1915 trupa de canto a Bisericii Italiene din capitala României³⁸.

După peste treizeci de ani de pastorat în fruntea comunității dedicată Preasfântului Mântuitor, Antonio Mantica a fost arestat la 17 decembrie 1948 și pe cale de a fi expulzat, hotărâre amânată însă la intervenția lui Gala Galaction. Autoritățile regimului îl aveau în colimator întrucât, deși se pronunțase frecvent împotriva regimului fascist, după război rostea predici de un anticomunism virulent, iar conducătorii de stânga ai țării nu puteau înțelege că atitudinea părintelui din anii interbelici nu implica automat o ulterioară poziție de acceptare a noii ideologii. În plus, la 1 mai 1946, cu sprijinul financiar al industriașului Carlo Romani, părintele Mantica pusese bazele Grupului Catolic Italian de la București, alcătuit inițial din aproximativ 600 de membri, ori deja din anul respectiv toate mișcările Nunțiatunii Apostolice din capitala României erau urmărite de Secția de Contraspionaj a Serviciului Special de Informații român, fiind monitorizat atent și rolul ei în asigurarea legăturii dintre Scaunul Apostolic și catolicii din țară. Chiar dacă în toamna anului 1949 părintele Mantica se exprimase în favoarea unei atitudini reținute și neprovocatoare față de autorități pe care trebuia să o aibă credinciosul catolic din România, regimul de la București

amintește construirea, din ordinul Senatului venețian, a bisericii dedicată Mântuitorului (Chiesa del Redentore) ca *ex voto* pentru salvarea orașului de ciuma din 1575-77, și a fost instituită în iulie 1577.

³⁴ Suma adunată inițial a fost pusă la dispoziție de regele Italiei (10.000), Ministerul Cultelor din Italia (40.000), Ministerul de Externe (5.000), o parte personal de Fasciotti (5.000) și o parte de comunitatea italienilor din București (20.000). R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 569; M. G. Ferrarini, *op. cit.*, p. 6.

³⁵ Vezi Dănuț Dobos (coordonator), Tereza Sinigalia, *Biserica italiană „Preasfântul Mântuitor” din București*, București, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, 2006, 156 + [28] p. (Monografii/Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice).

³⁶ M. G. Ferrarini, *op. cit.*, p. 9; Mariana Zbora-Ciurel, Horia Plugaru, *La pas prin București: Biserica Italiană*, 16 martie 2014 pe <https://www.agerpres.ro/flux-documentare/2014/03/16/la-pas-prin-bucuresti-biserica-italiana-10-07-57>

³⁷ Încă din octombrie 1916 Legația italiană din București pregătea evacuarea atât a personalului său, cât și a lazaretului organizat în luna septembrie 1916, prin grija baronului Fasciotti, pe lângă școala italiană din capitala României. La 25 noiembrie au plecat în refugiu, sub amenințarea apropierei trupelor bulgare care trecuseră Dunărea la Zimnicea, atât Legația italiană, cât și cea franceză de la București. Părintele Mantica a părăsit capitala alături de ministrul italian în România și de o serie de membri marcanți ai comunității italiene (d-l Gambara, directorul școlii italiene), în seara aceleiași zile, la plecarea din gară, solicitându-i arhiepiscopului Netzhammer să aibă grijă de Biserica Italiană. A plecat și o parte a comunității italiene, iar cheile edificiului ecleziastic au rămas, se pare, în grija consulului, Cavaliere Olivotto. La 28 ianuarie 1917, arhiepiscopul Netzhammer a intervenit pentru deschiderea Bisericii Italiene, astfel încât serviciul religios și împărțășania să poată fi asigurate pentru prizonierii italieni, slujba desfășurându-se cu acompaniament coral. Părintele Mantica a revenit la București la începutul lunii decembrie 1918. R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 639, 655, 672-673, 678, 708, 825.

³⁸ A. Dorojan, *L'emigrazione italiana nelle terre romene (1861-1916)*, p. 270-271.

a decis în cele din urmă expulzarea sa³⁹. La 27 decembrie 1949, părintele Mantica a fost convocat și reținut de Ministerul de Interne de la București vreme de cinci zile, urmărindu-se ca preotul să părăsească România și să declare că făcea aceasta de bună voie și nu în urma unei expulzări⁴⁰. În anul 1949 Arhiepiscopia de București a fost constrânsă să desființeze Parohia „Preasfântului Mântuitor” din București.

După plecarea părintelui Mantica din București la 7 februarie 1950⁴¹ a rămas vacantă funcția de rector al Bisericii Italiene, cea de paroh fiind suspendată la îndepărtarea lui Antonio Mantica, odată cu Parohia „Preasfântului Mântuitor”. În consecință, regentul Nunțiaturii apostolice, Patrick Gerald O’Hara a încredințat funcția de rector al Bisericii Italiene din capitala României fratelui Clemente Gatti, sacerdot și fost profesor la Colegiul franciscan de la Hunedoara.

Clemente Gatti – Pietro Ernesto Domenico Gatti “al secolo” – născut la Caselle di Pressana, provincia Verona, la 16 februarie 1880 și decedat la Saccolongo, Padova la 6 iunie 1952 a intrat de tânăr – la doar 15 ani – în conventul franciscanilor de la Lonigo (provincia di Vicenza), depunând profesiunea de credință la 17 septembrie 1903. Provenind, prin naștere și educație, din aceeași zonă nord-italiană ca părintele Mantica, Clemente Gatti și-a completat pregătirea teologică la “Antoniano” la Roma, fiind hirotonit ca preot la 2 aprilie 1904 în Bazilica San Giovanni in Laterano. Specializat în Teologie dogmatică, a predat tinerilor în Sardinia, Malta, Veneto, Transilvania, apoi România. În calitate de capelan militar în anii Primului Război Mondial s-a distins prin activitatea sa în tranșeele de la Isonzo și din Trentino, primind, pentru neobosita muncă de alinare spirituală a răniților, titlul de Cavaler al Coroanei Italiei. După război a fost ministru și definitor provincial al Provinciei venete a franciscanilor (1919-1922), precum și prefect al studiilor și custode la Convento delle Vigne din Veneția. Trimis în Transilvania în noiembrie 1938, își va continua activitatea în cadrul Misiunii catolice italiene, unde a activat pentru ca italienii de acolo – care erau în mare parte de origini friulane și venete – să se apropie de biserică, înțelegând că în contextul eclezial din România, unde catolicii nu erau atât de numeroși ca în alte țări de destinație ale emigranților italieni, unde obiceiurile locale erau diferite față de ceea ce cunoscuseră acasă cei plecați la lucru peste hotare și unde existau destul de puțini preoți care vorbeau italiana era necesară o muncă spirituală susținută. Astfel, părintele celebrează slujba în italiană și contribuie la păstoria spirituală a comunității de acolo, preocupat în mod deosebit de sprijinirea emigranților care se confruntau uneori cu situații de sărăcie extremă sau trăiau cu localnici fără a le fi luat în căsătorie, insistând pentru regularizarea situației matrimoniale a acestora. Părintele a fost profesorul studenților Conventului franciscan de la Hunedoara și a deținut, de asemenea, funcția de “consul onorific” al Italiei pentru Craiova⁴². Din anul 1939 a îndeplinit și oficiul de corespondent al Consulatului italian de la Cluj, aceasta până la sfârșitul lui august 1940, când Clujul a fost cedat Ungariei în contextul Dictatului de la Viena⁴³.

Dificultățile au început în anii postbelici, odată cu persecuțiile declanșate de regimul de inspirație stalinistă asupra structurilor Bisericii Romano-Catolice din România⁴⁴. Prin Hotărârea Consiliului de Miniștri nr. 810 din 29 iulie 1949 privind interzicerea funcționării

³⁹ *Legatia Italiei sub asediul regimului comunist. In memoriam Mihai Pelin [2]*, p. 1, 7-8 pe <https://mihaipelin.wordpress.com/category/legatia-italiei-sub-asediul-regimului-comunist/page/2/>

⁴⁰ O. Bozgan, *op. cit.*, p. 259; Liviu Constantin Jakob, *Italian Historical Migration and Investments in Modern-day Romania*, Master-Thesis, Ca’ Foscari University of Venice, University of Hohenheim, prof. Giovanni Favero, Venice, 2014, p. 39.

⁴¹ Îndepărtat din România, părintele Mantica a plecat spre Italia la 7 februarie 1950, însă a fost nevoit să își întrerupă călătoria la Viena, unde fratele medic, grav bolnav, a decedat. Antonio Mantica și-a petrecut ultimii ani din viață la Vicenza, unde a murit în casa cumnatului său, dott. Nicoletti. Pentru activitatea sa de apostolat, desfășurată în bună parte în România, a fost gratificat cu titlurile de cavaler al Coroanei Italiei, al Coroanei României și cu cel de „cameriere segreto” al Suveranului Pontif. Francesco Molinari M.S., *Padre Clemente Gatti o.f.m., Mons. Vladimiro Ghika, eroi della fede in Romania*, Bucurest, U.C.E.R.E.C., Tipolitografia Porziuncola, S. Maria degli Angeli – Assisi, p. 12-14.

⁴² *Ibidem*, p. 5-8.

⁴³ *Legatia Italiei sub asediul regimului comunist. In memoriam Mihai Pelin [2]*, p. 8.

⁴⁴ Vezi date în Șerban Turcuș, *Varia Catholica. Studii de istorie și ecleziologie*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998, 243 p.

pe teritoriul R.P.R. a unor formațiuni, organizații, congregații și ordine romano-catolice – chiar dacă franciscanii nu se aflau între cele 15 organizații catolice desființate din rândul celor 25 de ordine și congregații ale Bisericii Romano-Catolice active în România anului 1948 – se dispunea ca toți membrii formațiunilor religioase desființate (dar și a celor care, chiar nedesființate expres prin hotărâre, nu mai puteau funcționa întrucât își desfășurau activitatea în domeniul învățământului, îngrijirii bolnavilor și asistenței sociale), membrii care nu aveau cetățenia română, să se prezinte în termen de 10 zile de la data publicării deciziei, la organele de miliție pentru a îndeplini cerințele legii cu privire la șederea în România (art. 4). Efectele amintitei hotărâri s-au simțit și asupra Conventului franciscan din Hunedoara la 30 noiembrie 1949. Conventul fiind suprimat în condițiile în care își desfășura activitatea în domeniul învățământului și clericii fiind împrăștiați în țară – mulți dintre ei reveniți în familii –, părintele Gatti a fost deportat la Episcopatul de Alba Iulia, însă nu i s-a permis să rămână la reședința franciscană de acolo. Cetățean italian, Clemente Gatti a obținut să se transfere la București în 8 ianuarie 1950, în vederea reîntoarcerii în Italia⁴⁵. Acolo însă, în loc să revină în patrie, și-a continuat activitatea religioasă, acceptând funcția de rector al Bisericii Italiene la expulzarea lui Mantica ("Non ho il titolo di parroco ma quello di rettore – arăta părintele Gatti într-o scrisoare adresată superiorilor săi din Italia la 15 februarie 1950 –, riconosciuto anche dal Ministero dei Culti della Repubblica Rumena")⁴⁶. În această perioadă dificilă, părintele Gatti a fost nevoit să îndeplinească și sarcina de Vizitator General al Fraților Minoriti, întrucât nu putea ajunge în România un trimis al Congregației Generale de la Roma. Din această poziție Gatti îi raporta Superiorului General situația franciscanilor din România. De altfel, încă din 1948 situația catolicilor în regimul de "democrație populară", așa cum descria părintele într-o relatare din 29 iunie 1948, era gravă și tindea să se înrăutățească și mai mult, viitorul conturându-se sumbru. Devenit de la 11 februarie 1950 rector al Bisericii Italiene din București – pus în funcție cu ocazia sărbătorii Fecioarei din Lourdes –, părintele Gatti a fost nevoit să înfrunte regimul polițienesc al vremii, care îl considera suspect numai prin faptul că zilnic străbătea Bucureștiul de la un capăt la altul pentru a asigura păstoria spirituală a comunității italiene tot mai reduse numeric (se ajunsese la un număr de 700-800 persoane dintr-un corp consistent de 6.000-7.000, mulți italieni alegând să abandoneze România fie în favoarea Statelor Unite, fie a Italiei). Într-o scrisoare din 29 martie 1950, părintele Gatti relatează Superiorului General al franciscanilor că întreaga săptămână era ocupat cu vizita la domiciliu a celor pauperi (în jur de 80 de familii), cărora le asigura ajutor alimentar și financiar, în timp ce la casa parohială era o afluență de nevoiași de diverse religii și naționalități, pâinea pentru săraci a Sfântului Anton săturându-i pe toți. În aceste condiții, mai ales că Biserica Italiană era tot timpul plină, cu toată diminuarea comunității, fiind frecventată și de ortodocși în condițiile ajutoarelor pe care părintele le oferea (medicamente, alimente și chiar contribuții în bani pentru cheltuielile de încălzire), este ușor de înțeles de ce autoritățile regimului stalinist din România îl considerau aproape un subversiv. La aceasta s-a adăugat sprijinul pe care părintele Gatti l-a oferit în distribuirea în România a ajutoarelor pe care Sfântul Scaun le trimitea comunităților greco-catolice care refuzaseră trecerea la ortodoxie impusă de regimul ateocrat. Încercând să nu se facă descoperit, părintele sprijinea, inclusiv cu sume de bani, pe acei preoți greco-catolici care rezistau, mai ales pe aceia care aveau familie. La 7 iulie 1950 România întrupea în mod unilateral relațiile diplomatice cu Sfântul Scaun și regentul Nunțiatunii Apostolice părăsea România. Relațiile juridice au rămas astfel suspendate⁴⁷, însă ar fi de reținut că din iulie 1950, de la expulzarea lui O'Hara și până la arestarea părintelui Gatti din martie 1951, rectorul Bisericii Italiene din București a preluat sarcinile Nunțiatunii, de intermediere a raporturilor dintre credincioșii catolici și Scaunul

⁴⁵ F. Molinari, *op. cit.*, p. 7, 9-10, 15.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 17.

⁴⁷ Vezi pe tema dată și Veronica Turcuș, Șerban Turcuș, *Un episod diplomatic tulburător: închiderea Legației române pe lângă Sfântul Scaun (ianuarie 1948)*, „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iași, LI, 2014, p. 253-260; Veronica Turcuș, Șerban Turcuș, *Închiderea Nunțiatunii Apostolice de la București (6/7 iulie 1950) într-un raport diplomatic din epocă*, în *Clio în oglindiri de sine. Academicianului Alexandru Zub Omagiu*, vol. ed. de Gheorghe Clivetti, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2014, p. 809-815.

Apostolic⁴⁸. Astfel, Clemente Gatti l-a însărcinat pe preotul Mihai Rotaru⁴⁹ să coordoneze activitatea rezistenței catolice. Erau în acest mod distribuite, prin intermediul lui Gatti și Rotaru, sume de bani pentru susținerea catolicilor persecutați, care treceau apoi prin mâna unor alți clerici însărcinați cu activitatea de curierat, ducând preoților rezistenți ajutoare materiale, instrucțiuni canonice sau dispoziții liturgice corespunzătoare nevoilor prigoanei (vezi cazurile lui Emil Riti – hirotonit preot de foarte tânăr de către arhiepiscopul Alexandru Cisar și numit ordinar substitut al lui Nicolae Pura, unul dintre substituiii lui Iuliu Hossu – sau Gheorghe Dumitraș⁵⁰, implicați în activitatea de curierat a rezistenței catolice și care făceau legătura cu Ardealul, arestați la 19 noiembrie 1950 la Ploiești, respectiv pe peronul gării din București când se îndreptau spre Transilvania pentru a duce ajutoarele materiale preoților din rezistență, înprocesuați în lotul Todea și condamnați la ani grei de închisoare)⁵¹.

Aflat în vizorul aparatului represiv al regimului și pentru că luase în predicile sale o atitudine anticomunistă⁵², în siajul poziției oficiale vaticane de condamnare a doctrinei lansată de Pius al XII-lea la 30 iunie 1949, părintele Gatti a evitat expulzarea la 30 ianuarie 1951 doar datorită intervenției Legației Italiei (autoritățile comuniste îl somaseră la începutul lui ianuarie 1951 să părăsească România în termen de 10 zile, în contextul în care părintele era obligat să se adreseze periodic, pentru prelungirea șederii în România, Direcției Controlului Străinilor din Ministerul Afacerilor Interne). Problema părintelui Gatti era că, în cazul expulzării sale, Biserica Italiană urma să fie închisă, iar preotul a împiedicat momentan acest lucru rămânând în România, chiar dacă Legația Italiei l-a avertizat în acest sens. Astfel, la 6 februarie 1951, Eraldo Pintori, funcționar al reprezentanței diplomatice italiene la București, l-a avizat pe părintele Gatti că ordinul lui de plecare la Roma era deja redactat⁵³. Mai apoi, prin însărcinatul cu afaceri Giuseppe Puri Purini⁵⁴ – Ministrul Michele Scamacca fiind rechemat în Italia la sfârșitul anului 1950 – Legația Italiei la București i-a comunicat părintelui Gatti la 3 martie 1951 decizia Externelor italiene ca „părintele Gatti să fie imediat repatriat și Biserica închisă”. Părintele Gatti i-a replicat atunci însărcinatului cu afaceri al Italiei că el „nu este un funcționar al Ministerului de Externe italian”. În plus, la 7 martie 1951, Clemente Gatti îi scria Superiorului General al franciscanilor că „până când părintele meu general nu mi-o impune, eu nu mă mișc, chiar dacă presimt că îmi voi găsi sfârșitul

⁴⁸ Mircea Remus Birtz, OBSS, *Episcopul Emil Riti (1926-2006). Tentativa unei recuperări istoriografice (cu documente inedite)*, Cluj-Napoca, Ed. Napoca Star, 2006, p. 15.

⁴⁹ Mihai Rotaru (1922-1978), franciscan, activ în dieceza de Oradea din 1947, arestat în 1950 și înprocesuat cu „lotul Todea” în 1951, condamnat la muncă silnică pe viață și eliberat în 1964, paroh la Barticești până la moarte. *Ibidem*, p. 39.

⁵⁰ Gh. Dumitraș (1923-1965), preot franciscan român, activ din 1947 în dieceza de Oradea, condamnat în 1951 la 25 de ani de temniță și eliberat în 1964. *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 16.

⁵² Spre exemplu predica din 26 septembrie 1950, când îi înfieră pe comuniști cu termenul de „șarlatani”. Vezi *Legația Italiei sub asediul regimului comunist. In memoriam Mihai Pelin [2]*, p. 8.

⁵³ *Ibidem*, p. 8-9.

⁵⁴ Giuseppe Puri Purini, diplomat de origini istriene născut în 1906, fost cetățean austro-ungar până la alipirea Trieste-ului la Italia în 1918, a îndeplinit misiuni la Atena (în anii celui de-Al Doilea Război Mondial), București (unde și-a început misiunea la 31 ianuarie 1950, înlocuindu-l în funcția de prim secretar al Legației pe Cesare Regard) etc. Din 9 iulie 1962 și până în aprilie 1968 a fost ambasador al Italiei la Khartoum, în Sudan, iar din 7 aprilie 1968 și până la sfârșitul carierei diplomatice a funcționat ca ambasador al Italiei la Sofia. A fost decorat la 2 iunie 1968 cu Ordinul de Merit al Republicii Italiene în grad de Mare Ofițer și a ieșit din diplomatie la 1 aprilie 1971 cu rangul de ambasador. Autor al unor studii de politică externă precum *Il dialogo euro-arabo. Cenni su un negoziato internazionale sui generis* („Oriente Moderno”, 5, 1988, 10-12, p. 183-194), colaborator al revistei „Affari Esteri”. Este tatăl diplomatului Antonio Puri Purini (22 mai 1942, Atena – 9 februarie 2013, Roma), laureat în științe politice în 1963 și intrat în diplomatie în 1965, șef al secretariatului lui Amintore Fanfani în perioada în care acesta a fost Președinte al Consiliului de Miniștri în anii '80, cu misiuni diplomatice la München, Tokyo, Madrid, ministru consilier la Washington în anii '90, consilier diplomatic al președintelui Republicii Italiene, Carlo Azeglio Ciampi (din 1999), ambasador al Italiei la Berlin (2005-2009), reprezentant permanent al Italiei pe lângă Consiliul Europei în perioada 2008-2009, membru în comisia pentru denuclearizarea Centralei de la Cernobîl. Antonio Puri Purini a publicat în 2012 lucrarea *Dal Colle più alto. Al Quirinale, con Ciampi negli anni in cui tutto cambiò* (Milano, Il Saggiatore) și a colaborat la o serie de ziare italiene și germane („Corriere della Sera” etc.). Carlo Muscatello, *Puri Purini, l'istriano diplomatico si racconta, „Il Piccolo”, 3 giugno 2012; Legația Italiei sub asediul regimului comunist. In memoriam Mihai Pelin*, p. 38, pe <https://mihaipelin.wordpress.com/category/legatia-italiei-sub-asediul-regimului-comunist/>

în închisorile românești”⁵⁵. Inevitabilul s-a produs și, suspectat că funcționa ca intermediar între Sfântul Scaun și diecezele catolice, iar subvențiile pontificale pentru cei întemnițați și persecutați treceau prin mâinile sale, părinte Gatti a fost arestat de Securitate în martie 1951, după ce părintele Riti, găsit cu bani asupra sa, a fost constrâns prin tortură să dezvăluie de unde provenea ajutorul financiar⁵⁶.

Momentul arestării părintelui Gatti este descris în *Jurnalul* său de însărcinatul cu afaceri al Italiei la București, Giuseppe Puri Purini. Diplomatul italian arăta cum în seara zilei de joi, 8 martie 1951, a fost chemat de urgență la Biserica Italiană, unde a găsit reședința parohială invadată de 8 agenți ai Securității, care au efectuat o minuțioasă percheziție și care intenționau să îl aresteze pe părintele Gatti. Toată insistența diplomatului italian de a vedea mandatul de arestare a rămas în van, așa că, după o oră, reprezentantul Italiei a fost nevoit să se retragă, iar casa parohială a rămas ocupată de miliție până la 10 martie⁵⁷.

Documentele pe care le publicăm în anexă vin cu date în plus relative la preocuparea constantă a Legației Italiei de la București pentru destinul părintelui Gatti, din momentul arestării și până la eliberarea sa din 1952. În conformitate cu informațiile oferite de comunicările diplomatice pe care Legația Italiei din capitala României le trimitea la Roma în iulie-august 1951, unul dintre cei participanți la arestare, Costică Ion, fost ușier la Banca Agricolă din Craiova și ulterior devenit agent al Securității, a relatat în iulie 1951 fostului său șef, ex-directorul băncii, care devenise între timp socrul unui funcționar al Legației italiene, telefonistul Mario Bottazzi – iar informația a ajuns la Legație –, că părintele era tratat relativ bine, că suferea de anumite boli și că fusese transportat de la Jilava într-o vilă la periferia Bucureștiului, spre deosebire de ceilalți prelați arestați, care aveau condiții mai grele de temniță. Reprezentanța diplomatică a Italiei la București – cu circumspecția cuvenită față de o astfel de relatare încurajatoare – transmitea familiei părintelui Gatti de la Caselle di Pressana, respectiv fratelui și surorii clericului, Felicită și Giuseppe Gatti, asigurarea că preotul suporta cât se putea de bine detenția, insistând pe faptul că Legația Italiei făcuse să parvină preotului arestat, în câteva rânduri, haine de schimb și alte bunuri necesare. Se pare că demersul lui Bottazzi de a informa Legația asupra stării lui Gatti nu a rămas neobservat de aparatul represiv al regimului, așa că la începutul lunii septembrie 1951, Mario Bottazzi revenea singur din concediul petrecut în Italia, lăsându-și soția la Roma, semn clar că nu mai dorea să rămână în cadrul misiunii de la București⁵⁸.

Era perioada procesului stalinist împotriva „spionilor” Vaticanului în România (1951)⁵⁹, iar rectorul Bisericii Italiene de la București, părintele Clemente Gatti, arestat împreună cu alți cetățeni străini și români sub acuzația de spionaj în favoarea Vaticanului, a fost în procesat la 11 septembrie 1951 împreună cu „lotul Pacha” (episcopul romano-catolic de Timișoara, Augustin Pacha) – pe banca acuzaților șezând și alți prelați precum Iosif Schubert, civili considerați ostili regimului și cetățeanul italian Eraldo Pintori, funcționar, cum am mai amintit, al Legației Italiei din România –, iar la 17 septembrie 1951 a primit condamnarea la 15 ani de temniță grea. Tranșarea amintitei „afaceri de spionaj” a venit câteva luni mai târziu, în contextul tratatelor dintre cele două guverne, italian și român, pentru o altă chestiune de spionaj: cazul funcționarului Legației italiene de la București, Eraldo Pintori – arestat de autoritățile române în 1951 pentru spionaj și sabotaj și condamnat la închisoare – și, în contrapartidă, al funcționarului Legației române de la Roma, Dumitru Dobre, arestat de partea italiană și ulterior expulzat. Această a doua chestiune de spionaj, legată de Eraldo Pintori avea implicații ample

⁵⁵ Referitor la destinul nefericit al părintelui Gatti vezi F. Molinari, *op. cit.*, p. 19-21; D. Doboș, T. Sinigalia, *op. cit.*, p. 108-115; *Veneti in Romania*, a cura di R. Scagno, Ravenna, Longo Editore, 2008, p. 83-85 (cap. *Una emigrazione diversa. I veneti in Romania (1870-1948)* de R. Scagno).

⁵⁶ Candido Romeri, *Un eroe della fede in Romania*, Lonigo, Pia opera dei Fratini di S. Antonio, 1957, 52 p. (scrisori ale lui Clemente Gatti și un scurt profil); Claudio Bratti, *Padre Clemente Gatti, un francescano tra gli emigrati italiani di Romania*, București, Institutul Italian de Cultură, 2010, 34 p.; Raffaele Iaria, *Servo di Dio Clemente Gatti, Sacerdote francescano, martire* pe <http://santiebeati.it/dettaglio/94211>

⁵⁷ F. Molinari, *op. cit.*, p. 21-22.

⁵⁸ *Legația Italiei sub asediul regimului comunist. In memoriam Mihai Pelin*, p. 11, 40.

⁵⁹ Veronica Turcuș, Șerban Turcuș, *Spionaj, încălcarea imunităților și presiuni asupra misiunilor diplomatice din partea autorităților comuniste de la București în anii 1952-1953, “Studii și materiale de istorie contemporană”, vol. 13, 2014, p. 210-217.*

la nivel economic și politic, întrucât se discuta, în noiembrie 1951, de problema acțiunilor firmei Azienda Petrolifera Italo-Romena, aflate în proprietate românească, în care era implicat Creditul Minier și care erau sechestrate în Italia, de problema predării României, de către partea italiană, a celor 120 kg. de aur depuse pe numele Direction du Danube Maritime la Banca Commerciale, de problema deblocării unor sume românești blocate în Italia și de o mai mare permisivitate a părții italiene în privința mișcărilor de cadre de la Legația românească la Roma, care dorea să își lărgască personalul (diplomații români acreditați în capitala Italiei erau, în fond, spioni și agenți ai Cominform-ului). Chestiunea de spionaj Pintori a fost rezolvată în urma unor tratative purtate până la sfârșitul anului 1954, Pintori fiind descarcerat și revenind în cele din urmă în Italia, însă pe parcursul discuțiilor ambele părți au fost nevoite să facă anumite „semne de bunăvoință” în vederea continuării negocierilor. Astfel, la sfârșitul lunii februarie 1952, guvernul italian se arăta dispus, pentru facilitarea eliberării părintelui Gatti, să își reconsidere propria poziție în ceea ce privea edificiul Academiei di Romania⁶⁰, adică să dea satisfacție propunerilor românești, dar pe o bază de reciprocitate, renunțând la exercitarea propriilor drepturi și permițând ca imobilul din Valle Giulia, după ce va fi total eliberat de Legația R.P.R. – lucru care s-a și întâmplat la începutul verii lui 1952⁶¹ –, să rămână, închis, în custodia și păstrarea amintitei Legații. Pentru reciprocitate, guvernului român i se solicita să „nu întreprindă vreun act de rechiziționare și de expropriere sau de molestare în vreun fel a edificiilor din România aflate în proprietatea statului italian”, care nu erau, desigur, grevate de vreo sarcină, așa cum era grevat terenul pe care fusese construit edificiul Accademia di Romania. Aici era vorba de școlile italiene de la București și Ploiești, fosta Casă a Italiei de la Constanța, Biserica Italiană din București⁶². Între cele două guverne – italian și român – au avut loc discuții în martie 1952, iar în urma lor, pe de o parte, în privința Academiei di Romania de la Roma, se stabilea că localul, „proprietate a statului român”, urma să rămână închis, Legația României din capitala Italiei păstrând cheile și ocupându-se de întreținerea și menținerea localului în bună stare⁶³.

Pe de altă parte, la începutul lunii aprilie 1952, părintele Gatti a fost eliberat și s-a putut reîntoarce în Italia, unde a murit însă, fiind grav bolnav, la doar două luni de la ieșirea din închisoare. De reținut că eliberarea lui Clemente Gatti a fost direct relaționată cu rezultatele la care ajunseseră tratativele dintre guvernul român și italian la momentul respectiv. Astfel, după ce vreme de șapte luni nu fusese permis nimănui să îl vadă, părintele italian a fost vizitat în închisoarea de la Văcărești, la 9 aprilie 1952, de ministrul Italiei la București, Alberto Calisse⁶⁴. Preotul, care din ianuarie 1952 se simțea tot mai rău, a fost scos din închisoare, găzduit scurt timp la Legația Italiei din capitala României, unde a fost tratat provizoriu de medici convocați acolo de Alberto Calisse. În seara zilei de 14 aprilie 1952 părintele a fost

⁶⁰ Edificiul fusese construit la începutul anilor '30 prin contribuția financiară a Băncii Naționale a României pe terenul concesionat de Municipality Romei în Valle Giulia în 1922 și era grevat de condiția menținerii neschimbate de către partea română a destinației imobilului, adică aceea de Academie Română de Istorie, Arheologie și Arte Frumoase. Concesiunea perpetuă a terenului de către Municipality Romei era condiționată de menținerea perpetuă a destinației instituției românești, în cazul unei întrebuiinări diferite de cea specificată concesiunea urmând a fi retrasă iar suprafața, cu toate construcțiile care ar fi fost realizate până în acel moment, având să fie pusă fără despăgubire la libera dispoziție a Primăriei Romei (art. 4 al actului de concesiune semnat la 12 ianuarie 1922). Problema era că activitatea bursierilor de la Accademia di Romania fusese sistată în iulie 1948, în spațiile respective instalându-se diplomații și funcționarii de la Legația României din Italia, astfel fiind schimbată destinația clădirii. Veronica Turcuș, Mihai Bărbulescu, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania din Roma. 1922-2012*, Roma, Accademia di Romania, 2012, p. 17.

⁶¹ *Ibidem*, p. 161.

⁶² „Telespresso” din 25 februarie 1952 al M.A.E. italian către Legația Italiei la București pe tema *Liberazione impiegato Erdo Pintori – Questione Accademia di Romania*, Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Roma (A.S.D.M.A.E.), Affari Politici, 1950-1957, Romania, 1954, pacco 1247. De altfel, într-un document din 7 iulie 1952 care inventaria „beni demaniali italiani” din București, era trecut că proprietate a statului italian și „immobile cappella italiana e canonica”, cu o suprafață de 621,23 mp. Idem, pacco 1247.

⁶³ V. Turcuș, M. Bărbulescu, I. M. Damian, *op. cit.*, p. 161.

⁶⁴ Alberto Calisse a fost ministru al Italiei la București în perioada 1951-55. În anii 1942-43, în calitate de consul general al Italiei la Nisa, s-a implicat în acțiuni de protejare a evreilor, furnizând ajutoare economice și documente false. În 1946 era consul general al Italiei la Istanbul. Și-a încheiat activitatea diplomatică la 1 decembrie 1959, cu rangul de ambasador. Giovanni Preziosi, *La «Rete Marcel» e il salvataggio dei 527 bambini ebrei a Nizza*, „La Stampa”, 27 agosto 2015; baldi.diplomacy.edu/diplo/diplomcessati.htm

urcat pe un tren către Viena, reprezentanța Italiei de la București îngrijindu-se să îi asigure un vagon de dormit. De reținut că Securitatea a ținut să îl supravegheze pe preot până la ieșirea sa din țară, locotenentul de securitate Mihai Grigoraș și sublocotenentul Stoica însoțindu-l pe Clemente Gatti pe traseul București-Curtici, alături de doi curieri care îi acordau îngrijiri medicale și care și-au continuat drumul cu acesta⁶⁵. Reprezentanța diplomatică italiană de la Viena a fost în mod special avertizată să nu dea informații asupra condițiilor de eliberare întrucât Eraldo Pintori era încă închis și nu se dorea zădărnicierea tratativelor pentru punerea în libertate a acestuia din urmă. Amintita atitudine prudentă a fost considerată necesară întrucât eliberarea lui Gatti era privită cu un mare interes, nefiind uzuală într-un regim bazat pe control polițienesc precum cel existent în România anilor '50.

La Viena preotul a fost internat într-o clinică, iar de acolo, foarte grav bolnav, a fost dus la Padova la infirmeria pe care Frații Minoriti o deschiseseră de ceva vreme la Saccolongo. Ajuns în Italia natală la 15 mai 1952, va mai trăi vreme de trei săptămâni (a decedat în spital la 6 iunie 1952, corpul său, așezat inițial în cimitirul de la S. Pancrazio din Barbarano Vicentino, fiind apoi transferat în Biserica conventului franciscan din Barbarano Vicentino). În anul 1997 condamnarea sa a fost declarată nulă de Curtea Supremă din România și părintele a fost reabilitat, guvernul român cerându-și scuze pentru tratamentul la care a fost supus Clemente Gatti. În 2002 dieceza de Padova a declanșat procesul de beatificare a preotului.⁶⁶

În ceea ce privește Biserica Italiană din București, trebuie să amintim că a rămas închisă pentru cultul religios mai bine de un deceniu. O primă serie de tatonări privind posibilitatea redeschiderii ei pentru nevoile spirituale ale membrilor Legației Italiei din București și ale comunității italiene din capitala României a avut loc în anul 1956, în condițiile unei relative reduceri a presiunii aparatului represiv al regimului asupra vieții religioase din Republica Populară Română în perioada care a urmat morții lui Stalin, moment în care și-au putut relua activitatea o serie de "capele naționale" din București (desigur, în primul rând, cele ortodoxe). Amintitele negocieri nu au avut însă succes întrucât autoritățile comuniste urmăreau controlul tuturor activităților străinilor din România, iar partea italiană condiționa în mod nemijlocit – exact ca la începutul secolului XX – funcționarea unei Biserici italiene la București de prezența aici a unui preot italian, care să predice și să spovedească în limba italiană. Chestiunea redeschiderii Bisericii Italiene din capitala României a fost rezolvată pozitiv în 1967, în urma tratativelor dintre miniștrii de Externe ai celor două țări, Corneliu Mănescu și Amintore Fanfani, începute încă din septembrie 1966, cu ocazia vizitei lui Mănescu la Roma, și continuate în august 1967 la București, cu prilejul vizitei lui Fanfani în România. Problema a fost abordată în contextul discuțiilor privind perfectarea acordului cultural, în legătură directă cu redeschiderea edificiului Accademia di Romania din Valle Giulia, a unei biblioteci italiene la București și a stabilirii unui sediu propriu pentru atașatul cultural al Italiei din capitala României. Amintitele tratative s-au desfășurat pe fundalul negocierilor de natură economică și comercială pe care România deschiderii anilor '60 și Italia, care înțelegea să promoveze atunci o politică de *Détente* în relațiile cu statele de dincolo de Cortina de Fier, le-au purtat în 1966-68, deschiderea Bisericii Italiene din București, a Bibliotecii Italiene din capitala României și a Bibliotecii Române de la Roma în clădirea Academiei di Romania, devenită sediu al atașatului cultural român, nereprezentând altceva decât "semne de bunăvoință" lansate de ambele părți în vederea ajungerii la o înțelegere viabilă și profitabilă în sfera economicului și comercialului. Iar pentru Biserica Italiană din București, a cărei redeschidere cu ocazia a cinci sărbători pe an (Paște, Crăciun, Sfânta Maria, Comemorarea Morților – la 2 noiembrie – și Ziua Națională – 2 iunie) s-a decis la 11 august 1967, trebuie remarcat tocmai faptul că a fost însoțită de trimiterea unui preot italian care să slujească în respectivele zile de sărbătoare – de câteva ori părintele Umberto Donisi, rectorul Bazilicii Santa Cecilia în Trastevere, apoi Francesco Molinari, din rândul misionarilor congregației Notre Dame de La Salette –, practică păstrată pe tot parcursul anilor '70 și '80. Abia după 1989 s-a reintrat într-un regim de deschidere regulată a edificiului pentru cultul religios, biserica redevenind parohie teritorială (Arhiepiscopul Ioan Robu a reactivat parohia Bisericii

⁶⁵ *Legația Italiei sub asediul regimului comunist. In memoriam Mihai Pelin*, p. 9-10.

⁶⁶ F. Molinari, *op. cit.*, p. 28-29; L. C. Jakob, *op. cit.*, p. 40; R. Iaria, *op. cit.*

Italiane cu numele de „Preasfântul Mântuitor” la 1 noiembrie 1990, cu serviciu religios oficiat în italiană, polonă, română și germană).

ANEXĂ⁶⁷

1

LEGAZIONE D'ITALIA
BUCAREST

RISERVATISSIMO
(con due copie in più)

Telespresso N. 1174/576

Indirizzo: MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI

ROMA

OGGETTO: Padre Clemante GATTI.
(Riferimento):

Bucarest, 30 Luglio 1951

Per un fortuito incontro tra il suocero del nostro impiegato Mario Bottazzi ed un ex usciere della ex Banca agricola di Craiova, certo Costica Ion (il suocero del Bottazzi dirigeva appunto in passato tale banca), questa Legazione ha potuto avere allcune notizie circa il Padre Clemente Gatti, arrestato com'è noto il 13 marzo u.s.

Il predetto ex-usciere, divenuto, dopo un breve corso, ufficiale della „sicurezza” del Ministero dell'Interno, avendo appreso che la figlia del suo ex-superiore si era sposata con un impiegato della Legazione d'Italia, si è espresso, dopo un momento di esitazione, nei seguenti termini: „a proposito, lei sa che sono stato io ad arrestare il prete della chiesa italiana, Clemente Gatti? Poveretto, quella notte che l'abbiamo portato via era ammalato, soffriva di emorroidi. Ma è stato trattato bene. Ora l'abbiamo portato in una bella villa alla periferia di Bucarest ove si hanno per lui dei riguardi. È pure ingrassato. Ma gli atri, in quella maledetta prigione di Gilava! Stanno male. (Si riferisce agli altri preti cattolici arrestati e che si trovano appunto in tale prigione).

L'impiegato Bottazzi mi ha più volte ripetuto che la conversazione dell'ex usciere Costica col proprio suocero si è svolta nei termini anzidetti ed in merito mi ha anche rilasciato un appunto da lui scritto e firmato.

A. Calisse [olografo]

2

LEGAZIONE D'ITALIA
BUCAREST

Telespresso N. 1241/606

Indirizzo: MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI

ROMA

Bucarest, 16 agosto 1951

OGGETTO: Padre Clemante GATTI – Rettore della Chiesa Italiana di Bucarest – arresto.
(Riferimento): telespresso di questa Legazione n. 1174/576 del 30 luglio u.s.

I Signori Felicita e Giuseppe GATTI, dimoranti a Pressana (Via Marini – Provincia di Verona), rispettivamente sorella e fratello di Padre Clemente GATTI, Rettore della Chiesa Italiana di Bucarest, si sono rivolti recentemente a questa Legazione per avere notizie circa la salute del loro congiunto.

⁶⁷ Documentele se găsesc la A.S.D.M.A.E, Fond Affari Politici, 1951, Romania 27, Dosar *Padre Clemente Gatti (arresto) (Rettore della Chiesa italiana di Bucarest)*.

Si prega codesto Ministero di voler cortesemente informare i Signori Gatti che il loro congiunto è tuttora in istato [stato] di arresto e che le Autorità romene hanno fatto conoscere che egli gode buona salute. Di ciò si è avuto conferma anche da una fonte privata.

Inoltre questa Legazione ha provveduto a far pervenire alcune volte al religioso predetto degli indumenti e dei generi di conforto.

A. Calisse [olografo]

3

MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI

Decifrato da:	Telegramma in arrivo
Bavicchi	N. cifra2
Gr. Ferdinandi	4300 P.R.

Mittente: ITALDIPL	Bucarest lì 9-4-52, ore 19,30
BUCAREST	Roma lì id. , ore 24
Assegn: POL.	OGGETTO
Visione: CERIM. ECON. PERS.	Visita Padre Gatti e rapporti italo-romeni

18 – Dopo aver visitato Padre Gatti torno adesso dalla prigione Vacaresti. Le sue condizioni di salute sono assai cattive. In precedenza il Direttore Generale degli Affari Politici mi aveva comunicato che il Governo romeno ha deciso di farlo accompagnare alla frontiera e mi aveva anche richiesto i documenti di viaggio che ho già trasmesso a questo Ministero degli Affari Esteri. Si tratta, secondo Balanescu⁶⁸, di un gesto di buona volontà del Governo rumeno che non esclude anche un ulteriore esame della situazione di Pintori. Attendo di chiarire alcuni punti circa le modalità del viaggio, dati metodi qui in uso e le condizioni di salute del Padre Gatti.

Ritengo intanto che si potrebbe concedere l'estensione della validità delle licenze di esportazione in corso, estensione che secondo quanto mi è stato comunicato da questo Ministero degli Affari Esteri sarebbe stata negata.

Segue rapporto.

CALISSE

4

LEGAZIONE D'ITALIA
BUCAREST
RISERVATO-URGENTE

Telespresso n. 551/273

Indirizzo: MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI – ROMA

Bucarest, 12 aprile 1952

Oggetto: Partenza Padre Gatti

Riferimento: Mio telegramma nr. 18.

Riferendomi al telegramma suindicato sono lieto d'informare codesto Ministero che la partenza di Padre Gatti è stata fissata alla notte tra il 14 ed il 15 aprile con il treno di Vienna. Date le sue condizioni di salute la decisione di farlo partire per un viaggio non breve comporta delle incognite, ma un'altra soluzione non v'era, come pure non sarebbe stato concesso di trarlo dalla prigione e trattenerlo ancora a Bucarest in attesa di fargli riacquistare in parte le forze. Ho pensato in ogni modo che l'uscire dall'inferno nel quale aveva vissuto ed il riaccendersi della speranza al contatto di un mondo amico, avrebbero largamente contribuito a sollevarlo dallo stato di prost[r]azione in cui si trova.

⁶⁸ Mircea Bălănescu, director al Direcției Generale Afaceri Politice, unul din personajele-cheie ale regimului în cadrul Externelor de la București, din 1956 ambasador la Paris.

Per quanto si voglia tener conto dell'età del Padre Gatti e dei disturbi di cui anche in precedenza soffriva, non può far dubbio che egli debba aver condotto una vita ben dura durante più di un anno dal giorno dell'arresto.

Egli mi ha detto che fino a due mesi or sono ha resistito abbastanza bene, ma che poi un "colpo" gli ha paralizzato una parte del corpo. Ho parlato con persona addetta all'infermeria della prigione che me ne ha data conferma.

Si è provveduto a rifornirlo di biancheria, frutta, medicine etc. Ho anche chiesto e ottenuto che il viaggio avvenga in vagone letto, il giorno stesso in cui ripartono, da qui per Vienna, i corrieri. Sarà tuttavia opportuno che l'Ambasciata in Vienna, già avvertita, provveda per la indispensabile assistenza. Anche le gerarchie cattoliche di Vienna potranno occuparsene. La Legazione in Budapest è stata pure informata del giorno e dell'ora del transito di Padre Gatti.

Ho raccomandato altresì alla nostra Ambasciata a Vienna, e torno adesso a ripeterlo, di evitare le indiscrezioni dei giornalisti, dato quanto resta ancora da compiere qui.

Padre Gatti, condannato nel settembre del 1951 a 15 anni di lavori forzati, riacquista la libertà dopo poco più di 6 mesi dalla sentenza: dato il carattere politico della condanna, l'avvenuta liberazione è quì considerata un fatto senza precedenti.

A. Calisse [olografo]

5

MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI

Decifrato da:

Campolo

Caciolli A.M.

Telegramma in arrivo

N. cifra2

4489 P.R.

Mittente: Italdi BUCAREST

Bucarest lì 15-4-52, ore 11,30

Roma lì idem , ore 13,45

Assegn.: POL.

OGGETTO

Visione: Cerim. – Pers. Stampa

Scarcerazione Padre Gatti

COPIA MODIFICATA AGGIUNTA VISIONE

20. – Faccio seguito al telegramma n. 18.

Sono lieto di comunicare che, superate le ultime e non lievi difficoltà, Padre Gatti è uscito di prigione il 14 corrente ed ha lasciato questa capitale diretto a Vienna la scorsa notte. In considerazione delle sue condizioni di salute ho ottenuto che viaggiasse in vagone letto ed ho informato Budapest e Vienna per la sua assistenza.

Con corriere odierno segue rapporto.

CALISSE

PROBLEMELE COTIDIENE ÎN ATENȚIA AUTORITĂȚILOR. ACTIVITATEA COMITETULUI REGIONAL/JUDEȚEAN BIHOR AL PCR PRIVIND SCRISORILE OAMENILOR MUNCII (1960-1988)

Cristian CULICIU*

LOCAL AUTHORITIES FACING EVERYDAY PROBLEMS. THE ACTIVITY OF THE BIHOR REGIONAL/COUNTY COMMITTEE PCR REGARDING THE LETTERS RECEIVED FROM CITIZENS (1960-1988)

Abstract

In socialist Romania, especially in the 70s' and the 80s', problems were numerous. There were general problems, regarding housing, food supply, energy consumption, and particular issues, different from a person to another. All kinds of problems were brought to the local authorities' attention by sending letters of complaint and audiences. In this paper, we follow annual reports from the Bihor county Committee of the Romanian Communist Party, on the number and problems related in these letters and audiences. There number varied and the issues contained are to be classified in a few categories. We will also see what was the legal framework of resolving these problems and also a few concrete cases, based on these categories.

Keywords: letters of complaint, everyday life, Romanian communism, Oradea and Bihor.

Viața cotidiană în socialism a avut câteva componente esențiale, între care traiul zilnic, locuința, condițiile de muncă. La acestea se adaugă relațiile dintre populație și instituțiile statului. Deseori, în cadrul cercetărilor efectuate de specialiștii în domeniu, a fost analizat impactul măsurilor politice și administrative asupra populației, adică cursul faptelor dinspre instituții către omul de rând. Observând conținutul documentelor instituțiilor publice din acea perioadă și având în vedere consecințele acțiunilor lor asupra vieții de zi cu zi, este interesant de observat și reacția cetățeanului la acțiunile instituționale. Cu alte cuvinte, feed-back-ul celui vizat de acestea.

O formă prin care ne putem da seama de aceste reacții este parcurgerea rapoartelor și a conținutului scrisorilor adresate de către *oamenii muncii* instituțiilor publice, la care se adaugă audiențele la care aceștia erau primiți. În structurile Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român, apoi al Partidului Comunist Român exista o secție numită Sectorul Scrisori și Audiențe, iar munca cu scrisorile adresate de către populație era reglementată legal.

Nemulțumirile exprimate prin scrisori au reprezentat, la începutul perioadei comuniste, o formă a revoltei populației față de naționalizare, colectivizare, cote și în doctrinarea ideologică. Numărul reclamațiilor de tot felul a crescut rapid la sfârșitul

* drd. Universitatea Oradea, cristian.culiciu@yahoo.com.

anilor '40 și începutul anilor '50, iar valul de nemulțumiri era acoperit doar de propaganda ce-i scotea în evidență pe funcționarii care reușeau să răspundă în timp util la numeroasele scrisori primite. S-a ajuns rapid la înființarea primei direcții specializate în acest sens, Sectorul Scrisorilor, subordonat Cancelariei Partidului Muncitoresc Român, și unde se primeau câteva sute de scrisori lunar¹.

Congresul al IX-lea al PCR (1965), respectiv venirea la putere a lui Nicolae Ceaușescu au însemnat aplicarea câtorva reglementări noi în această direcție, ele gravitând în jurul „competenței” și „operativității” cerute în munca de rezolvare a petițiilor². Noile reglementări erau aduse ca urmare a creșterii numărului de scrisori adresate instituțiilor statului, privind numeroase probleme³, și au cuprins atât înființarea unei noi Comisii a scrisorilor și audiențelor, cât și reglementarea strictă a duratei și modului de rezolvare a problemelor sesizate.

Practic, cetățeanul era încurajat să remită reclamații către autorități, în ideea asigurării unei oarecare stări de siguranță. Noile prevederi au intrat în vigoare odată cu Decretul nr. 534/1966⁴, aflat în vigoare până la publicarea Legii 1/1978⁵.

Fiecare organ de stat și comitet regional/raional/orășenesc/comunal avea propriul birou ce se ocupa de rezolvarea reclamațiilor și sesizărilor cetățenilor. Scrisorile rămâneau arhivate pentru o perioadă de doi, trei sau mai mulți ani (în funcție de instituție și de conținutul – obișnuit sau „special” – al scrisorii) și trebuiau rezolvate într-un timp stabilit: 40 de zile în cazul secțiilor CC și al comitetelor regionale, 30 de zile în cazul comitetelor raionale și orășenești și 20 de zile în cazul organizațiilor comunale, de fabrică și din instituții⁶. Termenul putea fi prelungit cu 20-30 de zile sau mai mult, în cazuri deosebite, iar de rezolvarea lor obiectivă se răspundea ierarhic, până la conducătorul instituției sau membrii Consiliului de Miniștri. Deși existau numeroase scrisori prin care erau semnalate situații generale și care afectau întreaga populație, cum ar fi abuzurile funcționarilor, majoritatea petițiilor conțineau probleme personale, la care emitenții așteptau rezolvare din partea instituțiilor abilitate. Nerezolvarea la timp a petițiilor se sancționa, iar petiționarul nu putea fi tras la răspundere pentru conținutul scrisorii/reclamației.

În cazul scrisorilor și reclamațiilor „de importanță deosebită” (neprecizată în Decret), rezolvarea lor cădea în responsabilitatea directă a conducerii instituției căreia îi erau adresate. Petiționarul era, uneori, implicat în desfășurarea cercetărilor privind soluționarea sesizării, respectiv i se aduceau la cunoștință rezultatele cercetării și măsurile luate în rezolvarea problemei identificate. Totodată, periodic, erau organizate adunări ale conducerii instituțiilor cu salariații, în vederea discutării unora dintre aspectele sesizate în scrisori.

În ce privește audiențele, „organele de stat” aveau obligativitatea conceperii unui program de primire a reclamanților, pe cât posibil în timpul lor liber și în ideea lămuririi tuturor detaliilor problemelor sesizate. În cazul comunelor, primarii aveau obligativitatea stabilirii unei zile pe săptămână pentru primirea cetățenilor în audiență, respectiv deplasarea

¹ Mioara Anton, „Guvernați și guvernanți. Rapoartele generale ale Sectorului Scrisorilor al CC al PMR (1948-1964), în *Revista istorică*, serie nouă, tomul XXIV, 2013, nr. 3-4, p. 285-287.

² Mioara Anton, „Munca cu scrisorile. Ficțiuni propagandistice și realități cotidiene, 1965-1980”, în *Arhivele totalitarismului*, 2015, nr. 3-4, p. 92.

³ Se înregistrase o creștere cu peste 110.000 a numărului de reclamații adresate către instituțiile statului în anul 1966 față de anul precedent. Plângerile se refereau la raportări false ale cifrelor privind producția, deficiențe în aprovizionarea populației cu bunuri de larg consum, calitatea slabă a acestor mărfuri, diferite abuzuri săvârșite în cadrul instituțiilor de stat, cazuri de furt, probleme privind locuințele, solicitări de locuri de muncă și pensii etc. Vezi: *Ibidem*, p. 92, 94.

⁴ Decretul nr. 534/1966 cu privire la primirea, examinarea și rezolvarea cererilor, reclamațiilor, sesizărilor și propunerilor cetățenilor, accesibil la: <http://lege5.ro/Gratuit/g43dqmr/decretul-nr-534-1966-cu-privire-la-primirea-examinarea-si-rezolvarea-cererilor-reclamațiilor-sesizărilor-si-propunerile-cetățenilor>, accesat la data de 3 octombrie 2016.

⁵ Legea 1/1978 cu privire la activitatea de rezolvare a propunerilor, sesizărilor, reclamațiilor și cererilor oamenilor muncii, accesibilă la: <http://lege5.ro/Gratuit/he3diojs/legea-nr-1-1978-cu-privire-la-activitatea-de-rezolvare-a-propunerilor-sesizărilor-reclamațiilor-si-cererilor-oamenilor-muncii>, accesat la data de 3 octombrie 2016.

⁶ Mioara Anton, *op. cit.*, p. 93.

în satele aparținătoare pentru discutarea problemelor semnalate. Birourile comitetelor de partid se ocupau trimestrial de analiza statistică și calitativă a rezolvării scrisorilor și problemelor ridicate în audiențe, în acest sens fiind întocmite informări lunare și rapoarte trimestriale și anuale. Aceste rapoarte ajungeau mai departe la Consiliul de Miniștri, care își întocmea propriul raport, general. Comisia de analiză ce funcționa pe lângă Consiliul de Stat al RSR era formată din membri ai Consiliului de Stat, deputați, reprezentanți ai Frontului Unității Socialiste, Consiliului Central de Control Muncitoresc al Activității Economice și Sociale, dar și ai altor organe centrale de partid și de stat. În cadrul Comitetelor Județene, prim-secretarul și membrii Biroului erau cei care îi primeau pe reclamanți în audiență.

Nu în ultimul rând, legile prevedeau mediatizarea și discutarea în adunări muncitorești a conținutului scrisorilor și reclamațiilor, în ideea „mobilizării inițiativei creatoare a oamenilor muncii în realizarea planului și a sarcinilor de producție”. Altfel spus, atragerea atenției cu privire la abaterile altor persoane și consecințele ce le pot suferi dacă le săvârșesc.

Cercetarea noastră se referă la scrisorile și audiențele emise către Comitetul Județean PCR Bihor, în intervalul 1969-1988. Numărul scrisorilor și audiențelor a variat în funcție de situația economică și socială. Au fost mai mulți factori care au influențat această variație, începând de la nivelul de organizare și desfășurare a activității în întreprinderi și instituții, până la situația economică generală, crizele provocate în mediul rural de intemperii etc. La Comitetul Județean de partid Bihor se realizau, anual, rapoarte privind numărul și conținutul scrisorilor și audiențelor. Aceste rapoarte erau discutate în ședințele Biroului sau ale Secretariatului Comitetului, unele dintre ele fiind marcate ca „Strict Secret”.

Este, însă, destul de dificil să realizăm o statistică completă a numărului de scrisori în total și pe categorii, aceasta din cauza inconsecvenței cu care problema era tratată. Astfel, pentru unele categorii de scrisori, să zicem, cele referitoare la locuințe, nu au fost realizate statistici în aceeași manieră în fiecare an: uneori era prezentat doar numărul total al cererilor de locuințe, alteori erau adunate mai multe totaluri, incluzând reclamațiile de calitate ș.a.

Scrisorile erau primite la Comitetul Județean de partid fie direct (de la cetățeni), fie din partea altor instituții sau din partea presei, adresanții lăsând acolo reclamațiile destinate Comitetului sau considerându-se că ar fi de competența Comitetului rezolvarea problemelor invocate.

Autoritatea politică județeană a împărțit aceste scrisori și audiențe în trei mari categorii. Prima se referă la *propuneri și sesizări* privind diverse aspecte ale vieții cotidiene: activități economice, transporturi, comerț, agricultură, cercetare, construcții, învățământ, activitatea consiliilor populare și a organizațiilor de masă, viața de partid etc. A doua categorie cuprindea *Sesizări cu privire la abuzuri și abateri cadre și angajați, delapidări* din orice unitate economică, instituție sau organizație de partid sau „obștească”. Cea de-a treia categorie cuprindea *Cereri și reclamații* privind contractele de muncă, salarizarea, credite, cereri de locuințe, combustibil, probleme de învățământ, sanitare, pensii, judecări, pașapoarte, neînțelegeri între cetățeni ș.a.⁷

Soluțiile identificate pentru problemele ridicate în scrisori și audiențe erau comunicate reclamanților fie pe loc, fie după perioada de soluționare, verbal sau în scris.

În anul 1969, numărul total al scrisorilor adresate Comitetului Județean de Partid Bihor a fost de 2.429⁸, iar în audiențe au fost primiți 2.061 de cetățeni. În acel an, cele mai multe abateri și reclamații s-au înregistrat în activitatea din întreprinderi și în cea a funcționarilor. În primul caz au fost trimise 693 de sesizări, iar în cel de-al doilea – 560 de sesizări.

Cinci ani mai târziu, în anul 1974, numărul total al scrisorilor scăzuse puțin, la 2.291. Totuși, numărul celor care fuseseră primiți în audiențe crescuse simțitor, la 2.747 de

⁷ A. N. – S. J. Bh., *fond Comitetul Județean PCR Bihor*, dos. 7/1976, f. 104-108; Idem, dos. 11/1977, ff. 162-164; Idem, dos. 5/1978, ff. 46-49.

⁸ Idem, dos. 6/1970, f. 41.

persoane. Desigur, un cetățean putea reclama una sau mai multe probleme⁹. Rezolvarea problemelor în cadrul termenului impus de lege părea importantă, mai ales că, în raportul pentru anul 1975, se stipula că 93,7% dintre acestea au respectat termenul; un număr de 42 de probleme au avut nevoie de o durată mai mare de rezolvare, de unde putem deduce că proporția *chestiunilor sensibile* luate în discuție era foarte redusă¹⁰.

O atenție aparte era acordată scrisorilor anonime. Raportat la total, numărul acestora era redus, în anul 1975 fiind de 377, „rezolvate cu atenție”¹¹. Pentru anul 1976, raportul arăta că un număr foarte mare de scrisori, 989, și 168 de audiențe făcuseră referire la probleme neîntemeiate¹². În total, în anul 1976 se primiseră 2.753 de scrisori, iar 2.642 de persoane fuseseră primite în audiență. Numărul total al sesizărilor era de 42.412, înjumătățindu-se față de anul 1971, când se înregistraseră 85.957 de sesizări¹³. Totuși, numărul problemelor rezolvate în termenul legal era în scădere, ajungând la 90%¹⁴. Patru ani mai târziu, în 1980, numărul scrisorilor primite direct de la cetățeni ajungea la 3.440, iar cel al audiențelor atingea 4.740¹⁵. Procentul *anonymelor* era în continuă creștere, ajungând la 36,8% în 1980¹⁶.

Pe măsură ce criza economică se adâncea în anii '80, numărul problemelor, în special de aprovizionare, creșteau. De asemenea, sistematizarea localităților, în ritmul atins, nu mai putea oferi suficiente locuințe noi pentru cei ale căror case fuseseră demolate, câte ar fi fost necesare. În prima jumătate a aceluia deceniu, autoritățile remarcău o creștere a ponderii scrisorilor referitoare la activitatea industrială¹⁷. În anul 1983 se ajunsese la 3.311 scrisori primite și 5.180 de cetățeni audiați. În acei ani, ponderea audiențelor creștea mai mult decât cea scrisorilor, această formă de expunere a problemelor fiind mai eficientă¹⁸. Totuși, răspunsurile erau uneori tergiversate, dându-se *răspunsuri-tip*. Alteori, oferirea unui răspuns concret presupunea deplasarea pe teren sau așteptarea finalizării unui proces judecătoresc, motiv pentru care perioada legală de răspuns era depășită.

Activitatea de gestionare a problemelor rezultate din scrisori și audiențe a fost centralizată din punct de vedere organizatoric în anul 1976, prin unificarea compartimentelor aferente din cadrul Comitetelor județean și municipal de partid cu cele ale consiliilor populare¹⁹. Totodată, se constituiau așa-numite *comisii speciale ale oamenilor muncii*. Acestea erau formate din 3-9 membri, respectiv un locțiitor al secretariatului comitetului sau biroului organizației de partid pe lângă care funcționau un reprezentant al consiliului oamenilor muncii, un reprezentant al *organizațiilor de masă*, specialiști în materie de legislație, deputați, delegați sătești și muncitori. Aceste comisii funcționau pe lângă birourile organizațiilor de partid mai mari de o sută de membri, din administrație și toate domeniile economice și sociale. Rolul acestora era de a urmări buna rezolvare a tuturor reclamațiilor, de orice fel, ridicate în unități, prin analize periodice, respectiv activitatea comisiilor era urmărită de către comitetele de partid unde erau subordonate²⁰. În doi ani, numărul acestor comisii ajungea la 369, cu un total de 2.161 de membri²¹.

În urma intrării în vigoare a Legii 1/1978 privind scrisorile și audiențele, această activitate a fost reglementată suplimentar printr-o Hotărâre a Biroului Comitetului Județean.

⁹ Idem, dos. 8/1974, f. 162.

¹⁰ Idem, dos. 7/1976, f. 95.

¹¹ Ibidem, f. 96.

¹² Idem, dos. 11/1977, f. 109.

¹³ Ibidem, f. 147.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Idem, dos. 3/1981, f. 45.

¹⁶ Ibidem, f. 46.

¹⁷ Idem, dos. 4/1984, f. 37.

¹⁸ Ibidem, f. 37v.

¹⁹ Acest „colectiv unic” avea un număr de membri variabil, în funcție de volumul de muncă, iar responsabilul colectivului ținea legătura permanentă cu prim-secretarul. Același prim-secretar, împreună cu secretarul organului de partid sau un alt responsabil delegat se ocupau de repartizarea scrisorilor pe domenii de activitate și către persoanele competente, în vederea soluționării. Idem, dos. 11/1977, f. 146-147, 154-158.

²⁰ Ibidem, f. 158-160.

²¹ Idem, dos. 6/1979, filă nenumărată.

Printre prevederi amintim extinderea activității *comisiilor oamenilor muncii*, cu participarea membrilor organelor locale de partid în organizarea acestora; erau impuse informări lunare privind rezolvarea problemelor semnalate în comisii, cu respectarea programelor de audiențe²². Cadrul legal în privința scrisorilor și audiențelor era adus la cunoștința cetățenilor prin foi volante, afișe și pliante, de tipul „Tribuna democrației”²³.

Mai jos avem un exemplu de statistică privind scrisorile și audiențele primite la Comitetul Județean Bihor al PCR, pe anul 1984²⁴. Un astfel de tabel cuprindea atât numărul total de scrisori și audiențe primite la Comitetul Județean PCR, cât și cele primite la alte organe de partid, cum ar fi Consiliul Județean al PCR, Comitetul Municipal Oradea al PCR, presă etc. Era socotit totalul, general și pe categorii de probleme, al acestora, indicându-se numărul sesizărilor rezolvate, în termenul legal și în afara lui. La Comitetul Județean ajungeau scrisori fie direct de la cetățeni, fie prin redistribuire de la alte instituții. În această idee, la jumătatea anilor '80, se aprecia că numărul celor care alegeau să se adreseze acestei autorități în mod direct creștea, „ceea ce dovedește încrederea cetățenilor” în ea²⁵.

Existau mai multe categorii de probleme. În principal, reclamațiile pot fi grupate în cele ce țin de agricultură și activitatea Cooperativelor Agricole de Producție, cooperații și comerț, industrie, transport, fond locativ, cereri de angajare, solicitări de pensii etc. O parte dintre acestea vizau probleme personale, însă majoritatea se refereau la deficiențe de sistem, ce afectau numeroși cetățeni.

Reclamațiile provenite de la CAP-uri și IAS-uri erau numeroase și priveau mai mult încălcarea legii, a regulamentelor sau a *moralei* de către țăranii membri sau de către cei aflați în conducere. De asemenea, existau probleme în „respectarea sarcinilor de producție”, a contractelor cu Statul, a contractelor de muncă și alte abuzuri, respectiv dificultăți în aprovizionarea cu lemne de foc și pentru construcții²⁶.

Președinți, magazioneri, contabili de CAP erau sancționați sau înlocuiți sub diferite învinuiri aduse la cunoștința *județenei* prin intermediul scrisorilor. În anul 1967, magazionerul CAP Uileac, Minc Carol, a fost sancționat pentru „probleme în gestiune”²⁷, iar în anul 1976 magazionerul CAP Husasău de Tinca, Teodor Silaghi, a fost schimbat din funcție pentru sustragere de cereale din magazie²⁸. Președintele CAP Săldăbagiu de Barcău, Lazăr Roman, era schimbat din funcție și exclus din partid în 1977 din cauza terenurilor lăsate în paragină, a recoltei compromise și a unor sustrageri de bunuri din activele Cooperativei²⁹. Terenuri lăsate nefolosite au făcut, mai târziu, obiectul unor scrisori din partea angajaților CAP-urilor

Situația statistică a scrisorilor primite la Comitetul Județean PCR Bihor, împreună cu alte entități politico-administrative, în anul 1984

Situația statistică a cetățenilor primiți în audiență la Comitetul Județean PCR Bihor, împreună cu alte entități politico-administrative, în anul 1984

²² *Ibidem*. Alte măsuri au fost adoptate în anul următor. Vezi: Idem, dos. 4/1980, f. 57-58.

²³ Idem, dos. 6/1980, f. 187.

²⁴ Idem, dos. 15/1985, f. 3.

²⁵ Idem, dos. 4/1985, f. 176v.

²⁶ Idem, dos. 6/1970, ff. 42-43.

²⁷ Idem, dos. 3/1968, f. 21.

²⁸ Idem, dos. 11/1977, f. 149.

²⁹ Idem, dos. 5/1978, f. 38.

din Brusturi, Derna și Aușeu³⁰. Vicepreședintele CAP Sârbi, Blaga Victor, a fost înlocuit în anul 1988 pentru deținerea unui teren în plus, pe lângă lotul personal, iar cel al CAP Tulca a fost schimbat din cauza depozitării porumbului în spații neaprobate³¹.

Alții erau nemulțumiți de obiceiul unor săteni de a-și schimba între ei loturile personale din cadrul CAP-urilor, în unele cazuri făcându-se favoruri anumitor persoane care nu aveau și posibilitatea tehnică de a le lucra³². Uneori, muncitorii, ca de pildă la IAS Oradea, nu-și primeau toate drepturile salariale³³.

Alteori era reclamată desfacerea contractului de muncă. În anul 1963, la GAS Mocrea, un cioban a fost concediat fiindcă a sesizat conducerii că în Gospodărie se fura brânză³⁴.

Problemele din unitățile industriale erau de mai multe tipuri și se refereau la organizarea producției, nerespectarea planului de economisire a materiei prime și energiei, probleme de calitate ș.a. În multe cazuri, angajații se adresau Comitetului Județean de Partid în urma eșecului dialogului cu conducerea unităților economice. „Atunci când se duc la conducerea întreprinderii (la unii directori) cu anumite probleme, pur și simplu îi dau afară”³⁵.

În industrie se semnalau mai multe tipuri de probleme. Unele vizau buna organizare a muncii, îngrijirea utilajelor sau consumul utilităților. La sfârșitul anilor '60, astfel de probleme erau observate la întreprinderile Înfrățirea și Sinteza³⁶.

Unii muncitori reclamau abuzuri ale angajatorilor legate de contractul individual de muncă, litigii, desfacerea contractului de muncă. În anul 1967, mai mulți angajați ai șantierelor (încheiate) de la Uzina de Alumină, CET, IREC și Întreprinderea Metal-Lemn aveau astfel de litigii cu vechii angajatori³⁷.

Alte probleme se înregistrau în remunerarea muncii. Răspunsurile date celor ce se adresau autorităților în acest sens depășeau, uneori, limitele inteligibilității, forțând limbajul de lemn: „Datorită faptului că suntem în socialism, acum retribuția se face după muncă și atunci când vom fi în comunism, se va face după nevoi”³⁸. Desfacerea contractului de muncă se făcea și abuziv, nu doar în urma unor greșeli pardonabile ale angajatului, însă datele arată că reclamațiile din această categorie erau în scădere. Biroul Comitetului Județean PCR Bihor aprecia că, la nivelul anului 1977, astfel de măsuri se luau doar „în cazuri extreme, când oricare altă sancțiune în raport cu gravitatea faptelor săvârșite nu ar fi eficientă”³⁹. Latura cealaltă o reprezentau cei care se adresau organelor administrative din dorința obținerii unui nou loc de muncă, numărul cererilor de acest fel crescând simțitor, de la 268 în anul 1963, 630 în anul 1973⁴⁰, 863 în anul 1977⁴¹, depășind apoi 1.000 după anul 1980.

Locuințele reprezentau o altă categorie unde se strângeau numeroase plângeri. Deși exista o legislație clară cu privire la evacuarea din locuințe, despăgubirea evacuaților și atribuirea de locuințe, aveau loc numeroase abuzuri. Alte persoane se considerau nedreptățite sau ignorate fiindcă aveau de așteptat prea mult timp pentru repartizarea unei locuințe. Era una dintre *problemele grele*. Din total, un număr foarte mare de scrisori se referea la această problemă (împreună cu cererile de locuință și plângeri privind calitatea noilor apartamente), pe termen lung acesta crescând. În anul 1963, Comitetul Județean primise 564 de astfel de plângeri⁴², pentru ca numărul lor să ajungă la 733 în anul 1973 și să depășească 1.000 în cea de-a doua jumătate a deceniului⁴³.

³⁰ Idem, dos. 4/1981, f. 191.

³¹ Idem, dos. 5/1989, filă nenumărată.

³² Idem, dos. 3/1968, f. 20.

³³ *Ibidem*, f. 21.

³⁴ Idem, dos. 10/1964, f. 208.

³⁵ Idem, dos. 6/1975, f. 177v.

³⁶ Idem, dos. 3/1968, f. 18.

³⁷ Idem, dos. 3/1968, f. 22.

³⁸ Idem, dos. 10/1964, f. 208.

³⁹ Idem, dos. 5/1978, f. 39.

⁴⁰ Idem, dos. 8/1974, f. 165.

⁴¹ Idem, dos. 5/1978, f. 40.

⁴² Se preciza că circa 80-90% dintre problemele adresate de către cetățeni erau „probleme de spațiu”. Vezi *Ibidem*, f. 209.

⁴³ În anul 1979 au fost înregistrate 1.721 de astfel de solicitări. Idem, dos. 4/1980, f. 55.

Solicitanții/reclamanții erau, de multe ori, redirecționați către Sfatul Popular orășenesc/municipal, cu toate că „este știut că nici Sfatul nu poate să le rezolve problema”⁴⁴. Din acest punct de vedere, din discuțiile din cadrul ședințelor reiese că relația dintre județeană de partid și Sfatul Popular orădean nu era una bună, funcționarii din urmă fiind acuzați că „fug de audiențe”.

În repartizarea locuințelor apăreau diverse cazuri de abuz, atât din partea autorităților locale, cât și din partea celor ce le ocupau. Deși unele persoane sau familii locuiau în oraș (Oradea sau altă localitate din regiune/județ) de mai mulți ani, în locul lor primeau locuință familii care se mutaseră de curând, creându-se astfel nemulțumiri. Deplângerea condițiilor proaste de locuire existente și, implicit, solicitarea unei locuințe noi, făcea obiectul multor scrisori. În anul 1963 se repartizase un apartament cu trei camere către două familii. Teoretic, cele două familii urmau să ocupe spațiul împreună, însă prima nu a mai permis celei de-a doua să intre în locuință⁴⁵. Unele familii cu mulți copii nu doar că nu-și primeau locuințele la care erau îndreptățite, dar se loveau de atitudinea discutabilă a funcționarilor care le primeau în audiență: „S-a plâns că are mai mulți copii și că n-are spațiu și tov. Dreguș i-a răspuns: Da ce, eu ți i-am făcut?”⁴⁶ Au fost cazuri de sancțiuni acordate unor persoane din conducerea Întreprinderii Județene de Gospodărire Comunală și Locativă pentru încălcarea prevederilor legale în repartizarea de locuințe noi⁴⁷. Nemulțumite de valoarea despăgubirii de după demolare, unele persoane se adresau fie autorităților județene, fie justiției.

Alte categorii de scrisori legate de locuințe se refereau la solicitările pentru credite destinate construirii de locuințe noi, cereri de schimb de locuință, respectiv autorizații de construire.

În alte cazuri, cei care se mutau în noile locuințe constatau probleme calitative: infiltrații prin izolația acoperișului, instalații defecte, neetanșări⁴⁸. Unele apartamente nu aveau robinete, cadă sau uși de interior, scări de bloc cu mai mult de patru etaje au fost predate fără ascensor, iar tencuiala cădea de pe pereți și de pe tavan.

O locuință din fondul de stat nu putea fi repartizată unei persoane fără ca aceasta să dețină buletin pe respectiva localitate. O parte din cererile de locuință erau refuzate din acest motiv, însă Comitetul Județean, cât și Sfatul Popular Oradea se loveau de limitările legale⁴⁹.

Numeroase alte reclamații țineau de problemele din sectorul serviciilor, în special al comerțului. În 1975, distribuția buteliilor de aragaz în comuna Abrămuț era deficitară⁵⁰, iar în 1976 mai mulți angajați din acest sector au fost reclamați din cauza comportamentului cu clienții⁵¹. Activitatea comercială era afectată, în deceniile opt și nouă, de problemele de aprovizionare, de numărul redus al unităților de vânzare, respectiv de atitudinea reproșabilă a angajaților („lipsă de respect, nervozitate”), conform cu ceea ce reiese din plângeri.

Deși, conform rapoartelor, aprovizionarea populației cu alimente de primă necesitate se îmbunătățea, totuși se înregistrau încă numeroase reclamații. În urma verificării pe teren, în anul 1979 s-ar fi îmbunătățit aprovizionarea cu carne și produse din carne, cu legume și fructe. Cu toate acestea, „greutățile încă persistă”, se conchidea în raportul aferent⁵². În anii următori se suplimenta cantitatea de conserve de carne, ulei, făină și confecții, împreună cu livrarea unor cantități în plus de butelii și combustibil pentru încălzit⁵³. Tot în sectorul comercial, gestionarul CPADM Cociuba Mare a fost reclamat, în 1988, pentru că a vândut mărfuri la suprapreț și și-a însușit diferența de bani.

Transportul de persoane era reclamat din cauza graficelor de circulație, a condițiilor din autobuze, ori se solicita înființarea unor stații noi. În anul 1979, ca urmare a solicitărilor

⁴⁴ Idem, dos. 10/1964, f. 205.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 209.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 210; *Ibidem*, dos. 3/1968, f. 14.

⁴⁷ Idem, dos. 4/1980, f. 56.

⁴⁸ Idem, dos. 3/1981, f. 46v.

⁴⁹ Cercul vicios era că un cetățean nu putea primi locuință fără să aibă buletinul pe acea localitate, dar nici nu putea obține buletin fără să dețină locuință. Idem, dos. 10/1964, f. 212.

⁵⁰ Idem, dos. 7/1976, f. 98.

⁵¹ Idem, dos. 11/1977, f. 149.

⁵² Idem, dos. 4/1980, f. 54-55.

⁵³ Idem, dos. 3/1981, f. 44v.

venite din partea localnicilor, în comunele Cetariu, Ineu și Lăzăreni au fost introduse curse suplimentare către Oradea și un grafic de circulație nou⁵⁴.

Modul de funcționare a sistemului medical stârnea alte nemulțumiri. În anul 1967, la Comitetul Județean de Partid era înregistrată o reclamație privind un medic al spitalului din Gurahonț, care ar fi cerut atenții pentru eliberarea tratamentului și a medicației. În același timp, medici ai Spitalului numărul 1 și Policlinicii de adulți din Oradea primeau televizoare și alte aparate electrocasnice în schimbul serviciilor medicale⁵⁵.

Lipsa medicamentelor și unele „înlesniri” pentru procurarea de medicamente din străinătate făcea obiectul altor reclamații⁵⁶, alături de cererile de înființare a unor noi dispensare medicale în incinta întreprinderilor industriale⁵⁷.

Desigur, acestea erau categoriile cele mai semnificative de probleme ce solicitau rezolvare. Pe lângă aspectele mai sus menționate, existau categorii mai mici, unde numărul scrisorilor și plângerilor era mai redus. Între ele, solicitările de combustibil sau butelii de aragaz, plângeri privind activitatea funcționarilor publici, raportarea unor abateri și ilegalități săvârșite de diverși cetățeni (acestea se puteau ridica la câteva sute lunar, ajunse în atenția tuturor factorilor responsabili), cereri de scutire de impozite și taxe, solicitarea eliberării a diverse acte, în special pașapoarte, solicitarea de ajutoare materiale sau bănești, judecarea sau rejudecarea unor procese.

Doar o parte, destul de redusă, din problemele semnalate erau rezolvate favorabil celor care le ridicau. În principal, problemele personale ridicate în scrisori nu erau rezolvate favorabil, deoarece fie depășeau competența instituției căreia îi erau adresate, fie erau în afara cadrului legal. Bineînțeles, o mică parte se dovedeau neîntemeiate.

Deși plângerile, reclamațiile și prezentarea diferitelor situații cotidiene ce sfidau legalitatea reprezentau principalul motiv pentru care cetățenii se adresau autorităților, pe lângă acestea se înregistrau propuneri de îmbunătățire a activității economice și sociale, iar altele, de obicei primite de la colectivele de angajați, conțineau omagii la adresa PCR și a lui Nicolae Ceaușescu, sub pretextul diferitelor aniversări sau momente festive (aniversarea Congresului al IX-lea, dezarmarea, Ziua Națională, vizitele de lucru ale cuplului prezidențial în Oradea și Bihor).

În cadrul rapoartelor, dar și a ședințelor de la Comitetul Județean de Partid, se solicita ca cercetările efectuate în cazul unora dintre scrisori să fie prezentate în presa locală sub forma unor „anchete”. Cotidienele *Crișana* și *Faklya* publicau periodic anchete plecate de la neregulile semnalate de cititori. Între acestea se amestecau cercetările efectuate de către ziar ca urmare a scrisorilor primite de redacție. Acestea se regăseau fie în cadrul rubricilor „Dialog cetățenesc”, „Cititorii au cuvântul” și „Poșta zilei”, fie în cadrul unor articole independente. Cu titlu de exemplu amintim articolele despre deficiențele de funcționare a brutăriilor din județ⁵⁸, încadrarea pe ascuns a personalului la ICSAP⁵⁹ sau neîncadrarea de personal în unele instituții de stat din județ, deși era necesar⁶⁰. Alte cazuri priveau nerespectarea disciplinei în construcții⁶¹, lipsa de activitate a delegaților sătești, în unele comune⁶² și deficiențele din transportul public de călători⁶³.

După fiecare raport, Comitetul Județean PCR Bihor adopta un plan de măsuri privind îmbunătățirea activității de rezolvare a scrisorilor și audiențelor. Printre măsurile anunțate în anul 1976 amintim organizarea în toate întreprinderile economice și instituțiile publice a cel puțin unui control anual al desfășurării audiențelor. La nivelul Comitetului, Biroul pentru scrisori și audiențe avea obligația informării lunare cu privire la stadiul rezolvării

⁵⁴ Idem, dos. 4/1980, f. 54.

⁵⁵ Idem, dos. 3/1968, f. 23.

⁵⁶ Idem, dos. 11/1977, f. 149.

⁵⁷ Idem, dos. 5/1978, f. 40.

⁵⁸ *Crișana*, anul XXXVI, nr. 10557, 12 februarie 1981, p. 2.

⁵⁹ Idem, nr. 10551, 5 februarie 1981, p. 2.

⁶⁰ Idem, anul XXXIV, nr. 32, 8 februarie 1979, p. 2.

⁶¹ Idem, anul XXXIX, nr. 11550, 26 aprilie 1984, p. 2.

⁶² Idem, nr. 11591, 14 iunie 1984, p. 2.

⁶³ Idem, anul XXXVI, nr. 10606, 10 aprilie 1981, p. 2; Idem, nr. 10609, 14 aprilie 1981, p. 1/3; Idem, anul XXXVII, nr. 10848, 21 ianuarie 1982, p. 2.

sesizărilor. Aplicarea deciziilor luate în urma verificării abaterilor constatate în scrisori era de asemenea urmărită. Aceste două puncte erau trecute, de către fiecare comitet local în parte, într-un Registru unic pentru audiențe și scrisori⁶⁴. Atât problemele constatate, cât și modul de rezolvare a acestora erau prezentate în cadrul ședințelor de partid, în organizația județeană și în toate celelalte organizații locale.

În anii următori, popularizarea posibilităților populației de a se adresa autorităților, legislația aferentă s-a făcut în continuare, împreună cu controalele și verificarea respectării orarelor pentru audiențe, iar numărul *comisiilor de oameni ai muncii* dedicate acestor activități urma să crească⁶⁵.

Fiecare scrisoare sau plângere verbală adresată autorităților era o dovadă a problemelor cu care omul de rând se confrunta în cotidianul comunist. Apreciem, totuși, că, conform documentelor, exista o oarecare deschidere către rezolvarea acestora. Unele tipuri de probleme persistau, deoarece Comitetul Județean nu avea capacitatea rezolvării lor, nu o făcea bine sau o făcea, dar apărea aceeași problemă în altă parte, în contextul creșterii populației, a numărului de întreprinderi, locuințe etc. Munca cu scrisorile era o muncă aparte, deloc lipsită de fascinație, în care funcționarul responsabil descoperea o altă latură a societății, absentă din presa oficială, dar și situații deosebite ce, uneori, sfidau ridicolul. Este activitatea din care, prin punerea cap la cap a rapoartelor, ne putem da seama de această realitate necunoscută de către propaganda vremii.

⁶⁴ A. N. – S. J. Bh., *fond Comitetul Județean PCR Bihor*, dos. 7/1976, f. 100-101.

⁶⁵ Idem, dos. 3/1981, f. 48-48v.

CONFLICTUL DINTRE CONSTANTIN VIRGIL GHEORGHIU ȘI MONICA LOVINESCU, REFLECTAT ÎN MEMORIALISTICA EXILULUI PARIZIAN*

Iuliu-Marius MORARIU**

THE CONFLICT BETWEEN CONSTANTIN VIRGIL GHEORGHIU AND MONICA LOVINESCU REFLECTED IN THE PARISIAN EXILE MEMORIAL

Abstract

In this research, the author presents the way how, the conflict that took place between Constantin Virgil Gheorghiu and Monica Lovinescu in 1953, in the memories, correspondence and notes of the Romanian writers from the Paris exile, Mircea Eliade, Sanda Stolojan, Emil Cioran and Neagu Djuvara. After the presentation of the event and its context, there are emphasized and analysed their opinions. The work shows that, for the exile, this was an important moment that certified the importance of Lovinescu-Ierunca family in this space, and contributed to the decredibilisation of Virgil Gheorghiu and of the Romanian exile. Also, it brings again into attention the personality of the aforementioned writer and his relation with Monica Lovinescu.

Keywords: diary, letters, money, copyright, prestige.

Despre Constantin Virgil Gheorghiu s-a scris destul de mult de-a lungul timpului. Opera lui a fost investigată, recenzată¹, tradusă și chiar ecranizată, numele lui figurând și astăzi în paginile unor antologii, enciclopedii, studii sau articole de literatură². Biografia lui a fost însă cunoscută doar în măsura în care el însuși a dorit să o prezinte în paginile

* Material realizat în cadrul proiectului intitulat *Conflictul dintre Virgil Gheorghiu și Monica Lovinescu, reflectat în operele celor doi scriitori și în documentele Securității*, finanțat prin intermediul bursei Monica Lovinescu de către Institutul pentru Investigarea Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc.

** Doctorand, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, maxim@radiorenasterea.ro.

¹ Cf. Carl Isabel Lundberg „Review – The twenty-fifth hour”, *Manas*, III (1950), No. 31, pp. 5-7.

² Cf. Eva Behring, *Scriitori români din exil (1945-1949). O perspectivă istorico-literară*, trad. Tatiana Petrache, Lucia Nicolau, col. „Critică și istorie literară”, Editura Fundației Culturale Române, București, 2001, pp. 26-85; Traian Cicoare, „Constantin Virgil Gheorghiu, la trei lustre de postumitate”, în *Symposium – revistă de științe Socio-Umane*, V (2007), nr. 1 (9), pp. 366-370; Afif Hadam, *Harmonies et conflits de valeurs chez Constantin Virgil Gheorghiu*, Editura Universității din București, București, 1996; Gabriela Iliuță, *Drama identității în opera lui Constantin Virgil Gheorghiu*, Editura Muzeul Literaturii Române, București, 2013; Florin Țurcanu, „Un moment roumain a Paris”, în Mihail Neamțu, Bogdan Tădău-Cazaban (eds.), *Memory, Humanity and Meaning. selected essays in Honor of Andrei Pleșu's Sixtieth Anniversary offered by New Europe College Alumni&friends*, Zeta Books, București, 2009, pp. 515-530; Marilena Rotaru, „Dosarul premiului Goncourt 1960”, în Cristian Bădiliță, Basarab Nicolescu (eds.) *În căutarea „Omului total”. Moștenirea literară și spirituală a lui Vintilă Horea*, Serii de autor „Vintilă Horea”, Editura Vreamea, București, 2016, p. 175-196; Florea Firan, Constantin M. Popa, *Literatura diasporei*, Editura Poesis, Craiova, 1994, p. 312; Amaury d' Esneval, *Gheorghiu*, col. „Qui suis-je?” Pardes, Puiseaux, 2003; Constantin Cubleşan, *Escale în croazieră. Constantin Virgil Gheorghiu*, Editura Grinta, Cluj-Napoca, 2011; Mirela Drăgoi, *Constantin Virgil Gheorghiu: între lume și text*, Galați University Press, Galați, 2009; Rodica Ioana Olah (Marian), *Constantin Virgil Gheorghiu. Studiu monografic* (mss., teză de doctorat), Alba-Iulia, 2012; Eva Behring, *Scriitori români din exil 1945-1989. O perspectivă istorico-literară*, Editura Fundației Culturale Române, București, 2001.

operelor sale cu caracter autobiografic³, sau în contextul în care anumite momente sau aspecte ale ei au ieșit în evidență și au fost mediatizate.

Un astfel de moment a fost și conflictul lui cu celebra scriitoare Monica Lovinescu. Generat de romanul *Ora 25*, care l-a și făcut celebru, el va suscita atât interesul marilor personalități românești din spațiul francez, cât și a celor din cel românesc. Așa se face că Marin Preda va vorbi despre el în romanul autobiografic *Viața ca o pradă*⁴.

Înainte de a vedea însă cum se reflectă el în paginile memorialisticii românești din spațiul parizian, considerăm importantă prezentarea succintă a acestuia. Dat fiind faptul că despre acest moment al biografiei scriitorului s-a vorbit doar succint în diferite lucrări ce tratau teme adiacente⁵, ea va fi utilă și cititorilor ce nu sunt întru totul familiarizați cu el sau cu biografia scriitorului român din spațiul francez. Așadar, iată cum s-au petrecut lucrurile: ajuns la Paris în anul 1948 după ce, în calitate de atașat cultural al ambasadei românești de la Zagreb a refuzat să se întoarcă în România, la 23 august 1944, și a trecut printr-o serie de lagăre în spațiul german, Gheorghiu se va prezenta la Monica Lovinescu aducând cu el manuscrisul romanului *Ora 25* și solicitându-i acesteia să i-l traducă. Despre episod își va aminti chiar scriitoarea ulterior, într-un mod de-a dreptul sarcastic:

„Încă din octombrie 1948, începusem să traduc *Ora 25* a lui Const. V. Gheorghiu. Să traduc, să tai și să rezum, din vreo 800 de pagini să rămână vreo 200-300. Autorul, lungan și lingău, sosise la mine cu o tonă de manuscrise, după ce încercase în zadar să-și găsească vreun traducător pe gratis (n-avea nici un ban, trebuia riscat alături de el, fără să poți ști dacă romanul va fi publicat). În orice caz, nu pentru bani – deși înfruntam pentru prima oară greutatea și nesiguranța zilei de azi și de mâine – , m-am hotărât să traduc acest roman care, de fapt, nu corespundea în nici un fel gusturilor mele literare. Intuisem însă că prin această carte de sfârșit de lume, atenția va fi atrasă asupra Estului captiv. Așa credea și Greg, cu care în unele seri reciteam, corectam, tăiam. Privirea sa din exterior mi-a fost deosebit de utilă pentru a măsura și impactul textului”⁶.

Odată făcută înțelegerea, aceasta a decis să accepte traducerea operei lui Gheorghiu în limba franceză, solicitându-i însă un sfert din drepturile de autor pe care urma să le încaseze acesta, după cum reiese și din corespondența lor ulterioară⁷. După succesul romanului, primit cu mult entuziasm de Mircea Eliade⁸ și recomandat lui Gabriel Marcel,

³ Aproape fiecare operă romanească a lui Virgil Gheorghiu conține aspecte autobiografice, însă între romanele lui, cele mai pregnante lucrări de acest fel sunt: Constantin Virgil Gheorghiu, *De la vingt-cinquième heure a l'heure éternelle*, Librairie Plon, Paris, 1965; Idem, *La vingt-cinquième heure*, trad. Monique Saint-Come, Librairie Plon, Paris, 1949; Idem, *Cum am vrut să mă fac sfânt. Alte amintiri dintr-o copilărie teologică*, trad. Maria-Cornelia Oros, Editura Deisis, Sibiu, 1999; Idem, *Omul care călătorea singur*, trad. Gheorghită Ciocioi, Editura Sophia, București, 2010; Idem, *L'Espionne – roman*, col. „Le Livre de Poche”, Librairie Plon, Paris, 1971.

⁴ Marin Preda, *Viața ca o pradă*, ed. Nicolae Preda, ediția a III-a, Editura Marin Preda, București, 1993, pp. 301-303.

⁵ Precum: Constantin Cubleşan, *Escală în croazieră. Constantin Virgil Gheorghiu*, Editura Grinta, Cluj-Napoca, 2011, pp. 25-31.

⁶ Monica Lovinescu, *Posteritatea contemporană – unde scurte*, vol. III, col. „Memorii – jurnale”, Editura Humanitas, București, 1994, p. 65.

⁷ Astfel, de exemplu, la 12 Ianuarie 1950, aceasta îi cere într-o scrisoare un document în cadrul căruia să se stipuleze acest lucru, pentru a-și putea prelungi șederea în Franța: „În momentul de față, pentru o prelungire de sejur și pentru a cerca de muncă, mi se cere de la Prefectură o foaie cu situația materială și o asigurare de viață. Te rog deci foarte mult să-mi trimiți un contract antedat (adică datând de la publicarea cărții), prin care declari că am 1/4 din drepturile de autor (îl voi adăuga aici); și dacă nu e prea greu – o altă foaie indicând tirajul corespunzător celor 160.000 franci, pe care i-am încasat de la d[umnea]ta până la data prezentă”. Arhiva Personală Thierry Gillyboeuf, *Corespondență Constantin Virgil Gheorghiu- Monica Lovinescu*, nepaginat.

⁸ După cum reiese dintr-o scrisoare pe care i-o trimite lui Gheorghiu la scurt timp după lectura romanului: „Dragă Domnule Virgil Gheorghiu,

Sfârșesc de citit romanul D-tale și nu mă încumet să mă culc înainte de a-ți spune măcar câteva cuvinte cât sunt de entuziasmat. Te felicit din toată inima și te asigur că voi face ce-mi stă în putință ca acest roman să vadă cât de curând lumina tiparului. N-am citit nimic, nici o literatură, care să se apropie, cât de departe, de *teroarea*

care-l va și prefața și-l va propune spre publicare prestigioasei edituri Plon⁹, Gheorghiu îi va trimite suma convenită din primul tiraj¹⁰, însă va refuza să o facă și pentru tirajele următoare.

În acest context, ea îl va acționa în judecată însă, deși îl va avea drept martor chiar pe Mircea Eliade, va pierde procesul, din pricina faptului că nu existase nici un document oficial care să certifice înțelegerea lor, iar traducerea o semnase sub pseudonim. În această situație, se va folosi de soțul ei, Virgil Ierunca, cu care scriitorul se cunoștea din tinerețe, pentru a-l discredita. Procesul, clasificat de către Monica Lovinescu și prietenii ei drept „demascare”¹¹, va presupune decuparea unor pasaje din operele sale de tinerețe, respectiv *Ard malurile Nistrului, cu submarinul la asediul Sevastopolului și Am luptat în Crimeea*¹², scrise pe vremea când fusese reporter de război, traducerea lor în limba franceză și furnizarea lor lui Gabriel Marcel. Pasajele erau selectate în așa fel încât Gheorghiu să apară drept un mare fascist și antisemit. Lectura integrală a lucrărilor arată însă că deși există anumite pasaje care l-ar putea clasifica drept antisemit, el nu era totuși chiar așa cum îl creionau documentele. În urma acestui eveniment, după cum el însuși arată în *Omul care călătorea singur*¹³, fostul său prefațator și protector va refuza să îi mai scrie cuvintele de debut, îl va dezavua și, pentru o vreme, scriitorul va trăi chiar frica iminenței repatrierii forțate.

Dincolo de toate evenimentele care descriu acest episod și deznodământul lui, important este și modul în care s-a reflectat el în memoriile intelectualității pariziene. Între cei mai importanți scriitori români din această categorie se înscriu cu certitudine Eugen Ionescu, Emil Cioran și Mircea Eliade. Nu sunt însă de neglijat nici Neagu Djuvara sau Sanda Stolojan, reputată traducătoare și om de litere. Dintre ei, Eugen Ionescu nu vorbește deloc despre acest episod, iar Cioran nu pomeneste despre conflict în caietele sale, însă discută despre el și despre personalitatea lui Gheorghiu cu mai-sus pomenita. În cadrul discuțiilor, acesta îi explică părerea lui în legătură cu scandalul care a dus la compromiterea lui, punând acest eveniment pe seama faptului că Eliade era gelos pe succesul său¹⁴, iar

istoriei pe care o îndură personajele D-tale. Consider *Ora 25* una dintre cele mai mari cărți ale generației noastre din toate țările. Evident, așa cum se întâmplă întotdeauna, defectele sunt pe măsura talentului, și adică tulburătoare. Dar sunt sigur că o nouă revizie a manuscrisului le va putea lesne înlătura.

Încă o dată felicitări!

Cu multă prietenie,

Mircea Eliade”. Mircea Eliade, *Europa, Asia, America... Corespondență*, vol. al III-lea - „R-Z”, ed. Mircea Handoca, Editura Humanitas, București, 1999, p. 545.

⁹ Gabriel Marcel, „Preface”, dans Virgil Gheorghiu, *La vingt-cinquième heure*, trad. Monique Saint-Come, Librairie Plon, Paris, 1949, pp. I-IX.

¹⁰ De altfel, însăși Monica Lovinescu face o socoteală a banilor primiți de la el: Domnule Gheorghiu, Am primit cecul de 50.000 de franci, pentru care îți mulțumesc. Ți-aș fi totuși recunoscătoare dacă ai avea amabilitate[a] de a-mi scrie la ce corespunde această sumă. Înțelegerea noastră verbală era, înainte de apariția „Orei 25”, următoarea -: voi primi 25% din drepturile de autor asupra ediției franceze.

Ai avut amabilitatea de a-mi vărsa până azi suma de 310.000 de franci, sumă corespunzând aproximativ la o pătrime, din ce-au putut să-ți raporteze – 30.000 de exemplare vândute.

Presupun că Plon nu ți-a vărsat încă partea d[um]itale asupra totalității exemplarelor vândute – fie mai mult de 100.000 –.

Te-aș ruga deci de a-mi comunica la ce corespunde exact suma totală pe care am primit-o până azi.

Aceasta, pentru a-mi facilita prevederile mele bugetare.

Pe de altă parte, dat fiind că d[um]nea]ta călătorești mult și nu pari a fi decât în parte la Paris, ar fi poate mai ușor ca, plata drepturilor mele să se facă automat prin conturi (cred că Plon ar putea fi de acord).

În așteptarea răspunsului d[um]itale, cu cele mai bune sentimente,
Monica Lovinescu”. Arhiva Personală Thierry Gillyboeuf, *Corespondență Constantin Virgil Gheorghiu- Monica Lovinescu*, nepaginat.

¹¹ „Nu pot citi însă această carte dezgustătoare decât după căsătoria mea cu Virgil Ierunca, el fiind cel care a inițiat dezumflarea mitului Martorului suprem”. Monica Lovinescu, *Posteritatea contemporană – unde scurte*, vol. III, p. 66.

¹² Constantin Virgil Gheorghiu, *Ard malurile Nistrului – mare reportaj de război din teritoriile dezrobite*, Editura Gee, București, 1993; Idem, *Reportaje de război*, ed. Ioan Cișmileanu, Editura Agatom, Făgăraș, 2008.

¹³ Idem, *Omul care călătorea singur*, p. 102.

¹⁴ „Cioran îl cunoaște bine pe C. V. Gheorghiu și este la curent cu povestea succesului *Orei 25*. Cioran n-a uitat niciodată triumful lui Virgil Gheorghiu, dar adaugă că personajul a trădat pe toată lumea, este infam. Lingușeliile sale sunt nerușinate. A fost pierdut pentru literatură în urma scandalului care a urmat *Orei 25*, scandal declanșat de Ierunca, teleghidat de Mircea Eliade, gelos pe succesul romanului, dixit Cioran”. Sanda Stolojan, *Nori peste*

apoi descrie pe larg momentul din anul 1953 și urmările lui, plasându-l în legătură cu un alt important moment din istoria exilului cultural românesc din spațiul francez, legat de această dată de Vintilă Horea:

„În legătură cu C. Virgil Gheorghiu, mi-a povestit din nou scandalul Gheorghiu din 1953, pe care l-a trăit. Am aflat în treacăt că romanul cu pricina (*Ora 25*) a fost scris pe baza a 10.000 de fișe. Cioran nu fusese de acord cu declanșarea campaniei contra lui C. V. Gh., care avea să aibă urmări nefaste pentru toți intelectualii din Exil. Într-adevăr, scandalul Gheorghiu i-a lovit pe toți intelectualii români. Lui Vintilă Horia, de pildă, i s-a retras premiul Goncourt. Atunci a rupt Cioran cu mediul românesc. „Noi n-am fi făcut așa ceva unuia de-ai noștri” se pare că i-ar fi spus atunci un scriitor ungur. Cioran s-a dus să-l vadă pe C. V. Gh. după scandal. Își amintește un lucru curios: C. V. Gh. nu era supărat pe cei care declanșaseră cabala. Aici intervine, spune Cioran, aspectul anormal al lui Gheorghiu. Omul este un fel de monstru din punct de vedere moral. Ceea ce l-a revoltat însă pe Cioran împotriva lui C. V. Gh. a fost ce s-a petrecut ulterior, când C. V. Gh. a fost invitat de Peron în Argentina, unde se vânduseră 2.500.000 de exemplare din *Ora 25*. C. V. Gh. fusese invitat să scrie biografia lui Peron. Locuia la palatul prezidențial, îl vedea pe Peron în fiecare dimineață pentru a lua notițe despre viața lui. Dar când Peron a pierdut puterea, C. V. Gh. a fost primul care l-a atacat, într-un articol josnic, povestind viața intimă a generalului. Cioran a găsit acest lucru inadmisibil. I-a spus-o și apoi i-a întors spatele. Acestea fiind zise, Cioran oscilează între curiozitatea lui față de personajul lui C. V. Gh., pe care-l consideră un amestec de balcanic, de țigan și de slav și disprețul pe care acesta i-l inspiră”¹⁵.

Imaginea pe care Sanda Stolojan o creionează scandalului dintre Virgil Gheorghiu și Monica Lovinescu este așadar bazată pe spusele lui Cioran, și nu pe informațiile proprii. La rândul lui, și acesta a fost cu certitudine influențat de relația de prietenie pe care o avea cu familia Lovinescu-Ierunca. Asemenea ei, și alții vor fi influențați de context și de ideile altora.

Între cei care se vor referi la conflict, însă nu în lucrări de memorialistică propriu-zisă, ci în paginile corespondenței sale, va fi și Mircea Eliade. După ce inițial a salutat cu entuziasm lucrarea *Ora 25* și a recomandat-o lui Gabriel Marcel pentru prefăcare, ulterior își va reproșa faptul că i-a dus „brazi” acestuia¹⁶. Cu altă ocazie, într-un mod ce întărește parcă ipotezele lui Cioran, înainte de scandal însă, își va exprima regretul că lucrarea lui *La Nuit Bengali* nu va cunoaște niciodată succesul operei mai-sus pomenitului¹⁷. Ulterior, în corespondența cu Vintilă Horea îi va spune acestuia cu tristețe că consideră un mare păcat faptul de „a-l fi descoperit” pe Gheorghiu:

„Am multe păcate, dar cel mai greu este acela de a fi „descoperit” pe Gheorghiu și de a-l fi ajutat să se „lanseze”. Dar cum puteam bănuî că e o canalie dementă care, pentru a vinde încă 10.000 de exemplare, e dispus să-și înjure mama? Nu l-am văzut de trei ani. Am rupt orice raporturi cu el. Dar, în Franța, unde orice succes e efemer, acest specialist al Dramei Umanității în Era Mașinismului e luat în serios...”¹⁸

Ulterior, îi va arăta aceluiasi că refuzul lui Gheorghiu de a finanța un număr al revistei

balcoane. Jurnal din exilul parizian, trad. din franceză de Micaela Slăvescu, revizuită de Sanda Stolojan, col. „Memorii – jurnale”, Editura Humanitas, București, 1996, p. 41.

¹⁵ *Ibidem*, p. 106.

¹⁶ Mircea Eliade, *Europa, Asia, America... Corespondență A-H*, vol. 1, ed. Mircea Handoca, Editura Humanitas, București, 1999, p. 385.

¹⁷ „*La Nuit* merge din ce în ce mai bine. Ieri seară, a fost „discutată” și la Club du Faubourg – unde se „lansează” senzațiile sezonului. I se fac mereu vitrine... Evident, e departe de *Ora 25*. Nu are nici o șansă de actualitate. Lumea o cumpără ca să uite actualitatea”. *Ibidem*, p. 441.

¹⁸ *Ibidem*, p. 459.

Luceafărul dedicat lui Eminescu va avea o importanță aparte în răcirea relațiilor dintre ei¹⁹, așa că va refuza să scrie despre Gheorghiu într-o revistă suedeză²⁰.

Un alt membru important al exilului care va scrie despre acest moment în paginile memoriilor sale este Neagu Djuvara. Acesta îi dedică, ca și altor personalități culturale importante cu care a interacționat sau despre care a auzit, un capitol întreg din lucrare lui Gheorghiu²¹. Contextul care-l determină să vorbească despre el îl constituie cazul Vintilă Horea, descrierea fiind, din acest punct de vedere, similară celei a Sandei Stolojan²². Astfel, în partea de început a medalionului, el compară lucrările celor doi scriitori, arătând că-l preferă pe cel din urmă²³. Apoi, el încearcă chiar să realizeze o analiză literară a romanului *Ora 25*, subliniindu-i minusurile, după care evocă câteva amintiri cu privire la activitatea autorului în lagăr, ce nu-i aparțin însă, ci sunt preluate de la alții²⁴. După toate acestea, prezintă și conflictul dintre el și Monica Lovinescu, arătându-și în chip vădit opinia în legătură cu acest subiect:

„Ajuns în fine la Paris, avusese norocul s-o cunoască pe Monica Lovinescu, care, simțind imediat interesul pe care romanul său îl putea prezenta în contextul epocii, i-a propus să-l traducă în franțuzește – ceea ce a și făcut, iute și bine. Ba l-a prezentat pe Gheorghiu filozofului Gabriel Marcel, care a făcut cărții o prefață.

¹⁹ „Povestea *Luceafărului* e tristă. În ianuarie, i-am scris lui C[onstantin] V[irgil] Gh[eorghiu] să subvenționeze numărul închinat lui Eminescu și mi-a răspuns că nu are bani. De atunci, am rupt orice relație cu acest domn”. Nu cred însă că putem decide „transportarea” revistei în USA înainte de a vedea ce se face cu Fundațiile Regale”. *Ibidem*, p. 523-524. „C[onstantin] V[irgil] Gheorghiu este un personaj care nu mă mai interesează. „Lansat” de mine, îmi vorbea pe vremuri că-mi va dăruia o mașină dacă va avea succes. Aflând chiar de la el că a încasat peste 25 [de] milioane și are făgăduite încă vreo sută, i-am cerut să subvenționeze numărul din *Luceafărul* închinat lui Eminescu. A refuzat politicos, răspunzându-mi „că nu are posibilitatea s-o facă”. Astăzi, furios, încearcă să „mă lucreze” pe la editori... Încă o experiență, și sunt fericit c-am făcut-o și pe asta”. *Idem*, *Europa, Asia, America... Corespondență*, vol. al III-lea – „R-Z”, ed. Mircea Handoca, Editura Humanitas, București, 1999, p. 490.

²⁰ „În ce privește articolele pentru ziarele suedeze, iată la ce mă gândesc: aş putea să vă trimit unul despre întâlnirile de la Ascona. Nu vreau să scriu despre Constantin Virgil Gheorghiu, căci omul m-a decepționat profund, a depășit cu mult ingratitudinea față de țara sa (a refuzat, de exemplu, să ajute câțiva studenți români tuberculoși, cu toate că are o avere considerabilă...); e aproape nebun”. *Ibidem*, p. 257.

²¹ Neagu Djuvara, *Amintiri din pribegie (1948-1990)*, Ediția a X-a, Editura Humanitas, București, 2012, pp. 164-167.

²² Sanda Stolojan, *Nori peste balcoane. Jurnal din exilul parizian*, p. 106.

²³ „Sanctiunea care-l lovea pe Vintilă Horia îmi părea cu atât mai nedreaptă cu cât alt compatriot al nostru, mult mai deochiat și mult mai puțin talentat, care avusese, cu vreo zece ani înainte, un succes răsunător, fără ca „democrații” de la București să fi sărit să-l dea la fund: l-am numit pe Constantin Virgil Gheorghiu, cu *Ora douăzeci și cinci* (1949).

Nu sunt critic literar. Chiar sunt în mare admirație față de cei care, prin instinct și pregătire, și-au format criterii de judecare. Mie un scris îmi place sau nu-mi place – nu știu să spun de ce. Nu-mi plăcuse romanul de la primele pagini. Desigur, mă bucuram mai întâi să văd astfel dezvăluită drama țării mele prinsă în clește între Germania și URSS, drama atâtor nevinovați zvârliți, de la un război la altul, într-un labirint absurd. Intriga romanului era mănâtă cu dibăcie, formule-șoc apăreau la locul potrivit, cu tonul înțeleptului care a văzut multe. Făcea impresie. Pentru cine cunoștea însă țara, personajele apăreau neadevărate, fictive sau intenționat simbolice, și situațiile, de cele mai multe ori, artificiale, la limita neverosimilului. Apoi, însuși numele eroului întregii aventuri: Johann Moritz! Să dai unui țaran român din Ardeal un prenume tipic nemțesc și un patronimic evreiesc! Prea era de oaie! De acolo, totul mi-a apărut fabricat, artificial, fals”. Neagu Djuvara, *Amintiri din pribegie (1948-1990)*, p. 164.

²⁴ „Pe urmă, în calitatea mea de asistent social al refugiaților români, spovedindu-i pe mulți dintre ei la CARAOMAN, am aflat mai multe despre autor. Alt duș rece. Cică își începuse cariera de ziarist la serviciul Propagandei, mergând cu armata în Rusia în 1941 – bineînțeles, nu ca un pifan ca mine, în linia întâi. Se întorse de acolo cu un roman, *Ard malurile Nistrului*, unde antisemitismul lui era afișat tot atât de virulent ca filosemitismul în *Ora douăzeci și cinci*. După Stalingrad, găsisse mai prudent să se pună la adăpost mai spre Apus și aranjase să fie numit la Serviciul nostru special ca atașat la ambasada română de la Zagreb. Când a venit apelul regelui, din seara de 23 august '44, toată ambasada s-a supus directivei regale, afară de el care, cu pistolul în mână, ar fi încercat să-l silească pe ambasador să treacă de partea „guvernului național” al lui Horia Sima. Cum însă frontul s-a mutat cam repede, s-a trezit, Dumnezeu știe cum, într-un lagăr american din Germania de Vest – bineînțeles în postură de victimă a nazismului. Acolo l-am întâlnit eu prima oară, în vara 1948, în cursul turneului meu cu colonelul Căpităneanu și cu Săndescu-Țache, de care am pomenit mai sus”. *Ibidem*, pp. 164-165.

Calitatea traducerii a fost decisivă, fără îndoială, întâi în acceptarea manuscrisului de către editor, apoi în succesul cărții. Gheorghiu, care nu avusese bani să plătească traducerea cărții, îi făgăduise Monicăi un procentaj din drepturile de autor. Când s-a văzut cu un bestseller, a retractat și a trebuit un proces, destul de neplăcut, pentru a-l sili la un compromis; și, întrucât, în cursul procesului Monica fusese ajutată de prietenul Gheorghe Rosetti, autorul nostru, acum celebru, scotea câțiva ani mai târziu un al doilea roman, în care eroul negativ, ofițerul român, trufaș, brutal și lichea, era un locotenent Rosetti! Alt proces, intentat de astă dată de un Gheorghe Rosetti-Solescu (a cărui mătușă era soția mareșalului Paulus, sacrificatul de la Stalingrad) și de vărul său îndepărtat Pierre Rosetti-Bălănescu (nepotul lingvistului Alexandru Rosetti). Editorul a fost silit să retragă toate exemplarele din circulație și să le înlocuiască cu o nouă versiune, în care „urâtul” purta alt nume...”²⁵

Dincolo de aprecierile personale, ce nu pot fi într-un totuși clasificate drept obiective, notele controversatului scriitor centagenar sunt totuși importante pentru că oferă informații interesante cu privire la acest moment ce a marcat exilul românesc din spațiul francez. Importanța momentului o dovedește de altfel și faptul că, adesea, în notele de urmărire ale Securității se face referire la el²⁶, dar și modul în care s-au raportat la el atât intelectualii români din afară, cât și cei din țară.

Concluzionând, nu putem decât să afirmăm că, pentru exilul românesc din spațiul francez, conflictul dintre Constantin Virgil Gheorghiu și Monica Lovinescu a constituit un moment important. O dovadă a importanței lui o arată, așa cum am scris, faptul de a fi fost imortalizat în paginile jurnalelor, ale corespondenței și ale notelor personale ale unor oameni precum Mircea Eliade, Emil Cioran, Sanda Stolojan sau Neagu Djuvara. Părerile lor se adaugă notelor Securității, articolelor din presa franceză a vremii, dar și altor chestiuni similare, toate contribuind la diseminarea acestui eveniment și afectând din punct de vedere al imaginii această grupare de intelectuali. Pentru Gheorghiu, conflictul a avut și urmări materiale, publicarea unor noi volume fiindu-i, vreme de mai mulți ani, refuzată din pricina „dezumflării”²⁷ venite ca o consecință a acestui scandal, fapt ce-l va face să vorbească despre el abia mulți ani mai târziu în romanul *Omul care călătorea singur*²⁸, sau în appendicele lui *La cravache*²⁹.

Lectura și analiza modului în care se reflectă acest trist episod al vieții sale în paginile lucrărilor pomenite ne arată, pe de-o parte, cât de unit era exilul românesc din spațiul parizian la acea vreme, dar și de ce prestigiu se bucura familia Lovinescu-Ierunca în cadrul acestuia. El relevă, desigur, și micile invidii ce existau între diferiții lui membri, dar și contextul dinamic și policrom al Parisului cultural în care-și desfășurau activitatea scriitorii români aflați acolo în perioada comunistă.

²⁵ *Ibidem*, pp. 165-166.

²⁶ Iată, un astfel de exemplu: „Fiind necinstit din naștere, nu a plătit nimic lui MONICA LOVINESCU pentru traducere. A avut un proces răsunător la Paris. A fost obligat să plătească. A vândut dreptul de traducere la mai mulți editori în aceeași țară, de unde are procese în Argentina, U. S. A și Danemarca. Are un proces pentru nerespectarea angajamentelor din contract cu Flammarion, editorul său din Paris”. Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (A. C. N. S. A. S.), *Fond Informativ*, cota I -185086, Dosar Gheorghiu Virgil, f. 44.

²⁷ Monica Lovinescu, *Posteritatea contemporană – unde scurte*, vol. III, p. 66.

²⁸ Virgil Gheorghiu, *Omul care călătorea singur*.

²⁹ *Idem*, *La Cravache – roman*, col. „Feux Croisés. Ames et terres etrangeres”, Librairie Plon, Paris, 1951.

ASPECTE SOCIO-DEMOGRAFICE PRIVIND TRANSFUGII ROMÂNI ARESTAȚI DE GRĂNICERII MAGHIARI ÎN ANUL 1987

Roland OLAH*

SOCIO-DEMOGRAPHIC ASPECTS REGARDING THE ROMANIAN TRANSFUGS ARISING FROM THE MAGIAR MAGICS IN 1987

Abstract

In the 1970s, Romania is undergoing a series of domestic and international crises which will seriously affect the economic situation from the 1980's and will contribute to the fall of the Nicolae Ceausescu's regime. This economic crisis will increase the phenomenon of illegal cross-border. Annually, several thousand romanians left Romania illegally in hope of a decent living in a western country. The romanians left the country using two main routes, the Hungarian and Yugoslav routes. Year 1987 is the beginning of a wave of refugees, which will end the end of 1989.

Keywords: refugees, border, Romania, Hungary, crisis, the 80's.

În anii '70, societatea românească este marcată de o serie de crize care vor cauza declinul economic și social al țării. Printre crizele interne putem enumera secetele succesive din anii '70, inundațiile din 1970 și 1975, cutremurul din martie 1977, calamități naturale ce au avut efecte socio-economice însemnate asupra economiei românești. De asemenea, „cutremurul oamenilor”¹, mișcările de disidență inițiate de Paul Goma și Vlad Georgescu, greva minerilor din Valea Jiului și defectarea lui Ion Mihai Pacepa sunt cauze de ordin social, dar cu efecte economice și politice însemnate pentru regimul Ceaușescu. Crizele internaționale ale petrolului, dar și renunțarea unilaterală din partea Statelor Unite ale Americii la convertibilitatea deplină a dolarului american în aur au afectat sistemul de credite internațional, valoarea dobânzilor a crescut semnificativ.

La începutul anilor '80, România se împrumută de la bănci comerciale pentru reeșalonarea creditelor la dobânzi, care în unele cazuri ajungeau la 20%². În urma unor negocieri eșuate cu Fondul Monetar Internațional, Nicolae Ceaușescu va decide plata anticipată a datoriei, ultima rată se va plăti în martie 1989, această măsură va adânci situația economică a României, creând o stare explozivă în societate, deoarece ca efect va avea decretarea unor măsuri privind limitarea alimentării populației cu bunuri de larg consum, prin introducerea *alimentației raționale și al programului științific al alimentației*. Această măsură va conduce la o criză alimentară severă, o penurie alimentară și la tensiuni sociale acute.

Raționalizarea alimentelor de bază se extinde și asupra energiei electrice și termice, care în prima fază va fi limitată, iar ulterior raționalizată. Situația privind lipsa alimentelor

* drd., Universitatea din Oradea, rolandd.olah@gmail.com.

¹ Paul Goma, *Culoarea curcubeului '77 (Cutremurul oamenilor)*. Cod „bărbosul”, Editura Eagle Publishing House, București, 2010.

² Ilarion Țiu, *Negocierile și derularea acordurilor de împrumut cu Fondul Monetar Internațional și Banca Internațională pentru Reconstrucție și Dezvoltare în perioada 1965-1989*, Institutul de Economie Mondială, București, 2015, pp. 73-74.

de bază și aprovizarea alimentarelor este descrisă de Corhan Petrică, un sucevean venit în București „... Prin București nu mai este nimic, dar nimic, nimic. Am plecat la ora 5.30 la pâine și am stat până la 10 și nu am luat pentru că s-a terminat. M-am dus la restaurant și am luat chifle... Asta-i viața prin București. Mai bine te spânzuri de viu. Nu-i viață de trăit.”³

Situația economică tot mai apăsătoare va avea efecte negative asupra societății românești, în special a celei urbane. Astfel, din dorința de a preveni orice mișcare socială, conducerea statului restrângea tot mai mult drepturile cetățenești și creștea controlul asupra societății. Aparatul represiv al statului socialist, *Securitatea*, putea să fie prezent peste tot în spațiul urban, ori cel de lângă tine putea fi informator, ori membrii familiei, vecinii, colegii de la locul de muncă, dar mai exista posibilitatea să fie ascultați de ofițerii Securității. În încercarea statului de a controla viața socială, oamenii considerau că „ajunsesse un calvar, frica de a trăi în comunism”⁴. Brutalitatea prin care statul intervenea pentru rezolvarea oricărei forme de disidență și dorința autorităților de a controla toate segmentele societății l-a făcut pe *International Helsinki Federation for Human Rights* să menționeze în raportul din anul 1988 că România este cea mai represivă țară dintre țările unde federația este prezentă⁵.

Scăderea semnificativă a calității vieții în comparație cu celelalte țări socialiste, coroborată cu restrângerea continuă a drepturilor, dar și cu nerespectarea lor, intervenția și dorința statului de a planifica inclusiv viața privată a cetățenilor a împins mii de români să înfrunte necunoscutul și chiar moartea pentru a pleca din țară.

Migrația legală a fost interzisă în perioada comunistă, doar în unele cazuri se permitea părăsirea legală a României și doar după un proces complex, ce presupunea verificarea prealabilă de către organele de Securitate. Prin urmare, cetățenii români recurg la *trecerea frauduloasă a granițelor*.

Codul Penal din iunie 1968 prin articolul 245 încadra trecerea frauduloasă a granițelor în rândul crimelor *împotriva siguranței statului*, prin urmare era pedepsită cu închisoare de la 6 luni la 3 ani. Astfel, autoritățile juridice nu incriminau doar trecerea ilegală a granițelor, ci și tentativa, ce era definită drept „*procurarea de mijloace ori instrumente sau luarea de măsuri, dacă rezultă în mod neîndoios că făptuitorul urmărește să treacă fraudulos frontiera*”⁶.

Așadar, pe cetățenii români prinși de grănicerii români, dar și pe cei predați de autoritățile maghiare sau iugoslave îi așteptau în țară ani grei de închisoare, însă înainte să ajungă în fața unui complet de judecată, *frontieriștii* erau nevoiți să suporte atrocitățile grănicerilor români.

Bătăile, schingiuirile și alte metode de tortură erau la ordinea zilei în posturile grănicerești. Pentru această activitate, grănicerii erau „recompensați” de autorități cu premii, concedii și permisiuni speciale. Johann Steiner și Doina Magheți descriu activitatea grănicerilor recompensată de autorități: „*aceștia foloseau pistolul-mitralieră, patul armei, bastoanele, sârma ghimpată... Mulți dintre cei prinși nu supraviețuiau. Unii au rămas infirmi pe viață... Grănicerii foloseau și câini de pază foarte bine dresați. Aceștia urmăreau orice gest și atacau tot ce mișcă*”⁷.

Subiectul *trecerii frauduloase a granițelor* este puțin cercetat în istoriografia română. În volumul „*Mormintele tac. Relatări de la cea mai sângeroasă graniță a Europei*” editat de Johann Steiner și Doina Magheți este publicată singura statistică oficială română privind numărul celor care au trecut granița de vest în mod fraudulos. Astfel, Doina Magheți a obținut din partea serviciului de presă al Poliției de Frontieră Timiș date privind numărul

³ Liviu Țăranu, *Pe luna decembrie nu mi-am făcut planul... Românii în „epoca de aur”. Corespondență din anii ‘80*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012, p. 264.

⁴ Corneliu Dragomir, *Rememorări ale vieții cotidiene din timpul comunismului într-un oraș provincial. Studiu de caz: Drobeta Turnu Severin*, Editura Lumen, Iași, 2009, p. 42.

⁵ ***, *Annual report of activities – 1988*, International Helsinki Federation for Human Rights, Viena, 1989.

⁶ *Cod Penal din 21 iunie 1968, Buletinul Oficial nr. 79 - 79 bis din 21 iunie 1968*, www.legislatie.just.ro, accesat în 15 septembrie 2017.

⁷ Johann Steiner, Doina Magheți, *Mormintele tac. Relatări de la cea mai sângeroasă graniță a Europei*, Editura Polirom, Iași, 2009, p. 27.

celor care au încercat să fugă peste granița de vest (româno-maghiară și româno-iugoslavă). Conform datelor primite, în perioada 1 septembrie 1980 și 30 septembrie 1989 au încercat să fugă din România peste 16.000 de români, din care au reușit abia 4.000. Chiar dacă sunt cifre oficiale, acestea nu sunt reale, deoarece grănicerii români au falsificat datele pentru a nu avea probleme din partea puterii centrale⁸.

Cifrele statului român sunt contrazise de datele oferite de Biroul Federal de Statistică, unde au fost înregistrați 8.287 de germani din România sosiți ilegal în Republica Federală Germană doar în anul 1989. De asemenea, în anul respectiv au mai fost înregistrați în RFG 15.100 emigranți germani sosiți legal. Cotidianul *Frankfurter Allgemeine Zeitung* scria în numărul din 20 decembrie 1988 că în anul respectiv 12.500 de cetățeni români, în special români de naționalitate maghiară, au primit dreptul de ședere temporară în Ungaria⁹. În anul 1989 au fost înregistrați în Ungaria, conform jurnalistei Brîndușa Armanca, 27.000 de cetățeni români¹⁰.

Istoriografia maghiară prezintă date privind „peste 1.000 de cetățeni români”¹¹ care au trecut ilegal granița lunar, începând cu luna martie 1988. În martie 1989, au fost înregistrați în Ungaria peste 13.000 de cetățeni români cu statut de *refugiat*. Din toți cei care s-au refugiat pe teritoriul statului maghiar în perioada ianuarie 1988 – aprilie 1990, 99% au venit din România, iar restul de 1% în special din Cehoslovacia și Uniunea Sovietică¹².

Din punct de vedere *metodologic*, cercetarea noastră este una empirică și presupune prelucrarea cantitativă a informațiilor colectate. Datele și informațiile sunt culese din surse documentare primare și se bazează pe 188 de „rapoarte zilnice”¹³ întocmite de Poliția de Frontieră Maghiară în perioada supusă analizei. Arhiva documentară se află în fondul Ministerului Afacerilor Interne la Arhivele Naționale ale Ungariei.

Aceste rapoarte cuprind, cu mici variații, următoarele informații geografice și socio-demografice relevante studiului nostru: data și locația unde a fost prins, distanța de graniță, nume și prenume, anul nașterii, numele mamei, profesia, cetățenia, localitatea de domiciliu, scopul și destinația trecerii frauduloase, modul în care a trecut granița și, în cele din urmă, dacă au fost predați autorităților române, data și locația predării. Deoarece rapoartele menționează doar cetățenia, nu și naționalitatea, am încercat să stabilim noi etnia cetățenilor români arestați de autoritățile maghiare pentru trecerea ilegală a graniței. Astfel, am stabilit trei categorii de etnii - română, maghiară și germană - pe baza numelui, numelui mamei și localității de domiciliu. Prelucrarea informațiilor colectate s-a realizat cu programul Microsoft Excel 2016.

În perioada supusă analizei noastre, anul 1987, au fost arestați de către grănicerii maghiari în drumul lor către o viață liberă **883 de cetățeni români**. Accentuarea crizei economice, coroborată cu scăderea nivelului de trai, a contribuit la creșterea valului migraționist, prin urmare putem presupune că în anii următori, '88-'89, aceste valori sunt semnificativ mai ridicate.

Tabel I. Distribuția lunară și trimestrială a cetățenilor arestați pe teritoriul Ungariei

1987	Ian.	Feb.	Mar.	Apr.	Mai	Iun.	Iul.	Aug.	Sept.	Oct.	Noi.	Dec.	Total
	22	19	39	89	41	66	85	185	102	106	60	69	883
	80			196			372			235			

⁸ *Ibidem*, p. 21.

⁹ *Ibidem*, p. 14.

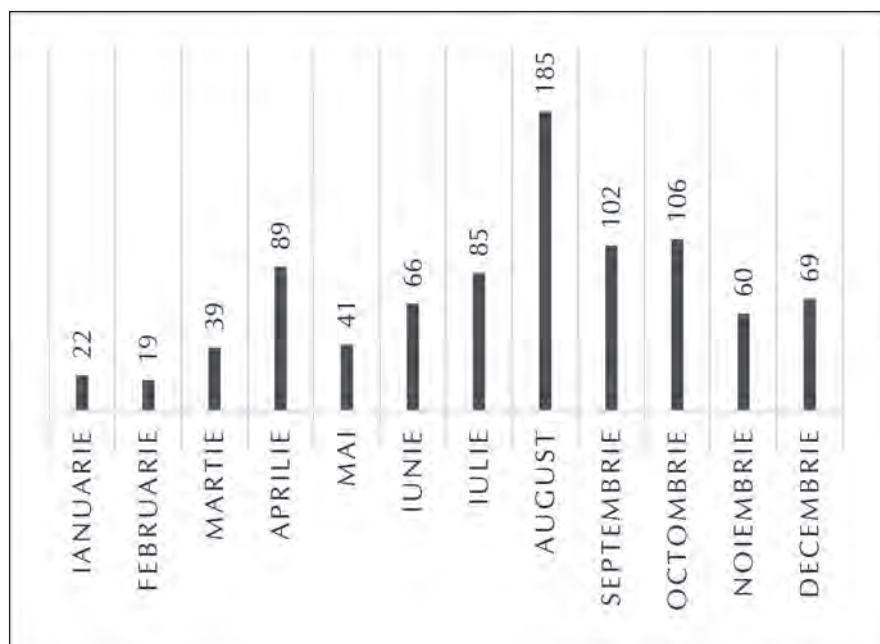
¹⁰ Brîndușa Armanca, *Frontieriștii. Istoria recentă în mass-media*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Curtea Veche, București, 2011, p. 18.

¹¹ Sik Endre, *Erdélyi menekültek Magyarországon (Refugiații transilvăneni în Ungaria)* în Társadalmi riport, TÁRKI, Budapesta 1996, pp. 516-519.

¹² *Ibidem*.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár, *Határőrség Országos Parancsnokság*, XIX-B-10, 1987, I/3.

După cum rezultă din distribuția transfugilor pe luni, cele mai mari valori le regăsim în lunile de vară. În al treilea trimestru au fost prinși 42,13% din numărul total de frontieriști. Condițiile meteorologice au influențat fenomenul trecerii frauduloase, având un rol important în coordonarea geografică și orientarea în spațiu a celor care au trecut granița peste fâșia verde.

Grafic I. Distribuția frontieriștilor arestați pe luni în anul 1987

Condițiile meteorologice favorabile au avantajat trecerea peste fâșia verde, săpată fin și greblată, dar și deplasarea fugarilor în apropierea unor canale de irigații, zona mlăștinoasă sau râuri. De multe ori, fugarii se orientau după localitățile iluminate. O localitate iluminată în zare era un semn că libertatea mult visată este aproape¹⁴. Valori reduse se înregistrează în lunile de iarnă. Lunile ianuarie și februarie înregistrează cele mai scăzute valori pentru fugarii prinși de autorități, în timp ce numărul fugarilor este mai mare în a doua parte a lunii decembrie, când se încearcă specularea sfârșitului de an și a sărbătorilor.

Condițiile meteorologice optime au importanță deosebită pentru frontieriști, iar dacă în anii 1980-1986 optau în mare parte pentru trecerea granițelor în intervalele orare 00.00-05.59 și 18.00-23.59, în anul 1987 valorile sunt aproximativ egale, chiar mai scăzute în prima parte a zilei. În timpul nopții, riscul de a fi observat și prins de grăniceri era mai redus, dar era îngreunată deplasarea și orientarea în zona de graniță. Părăsirea zonei de graniță era primordială pentru frontieriști, deoarece grănicerii maghiari păzeau zona de graniță și nu granița propriu-zisă.

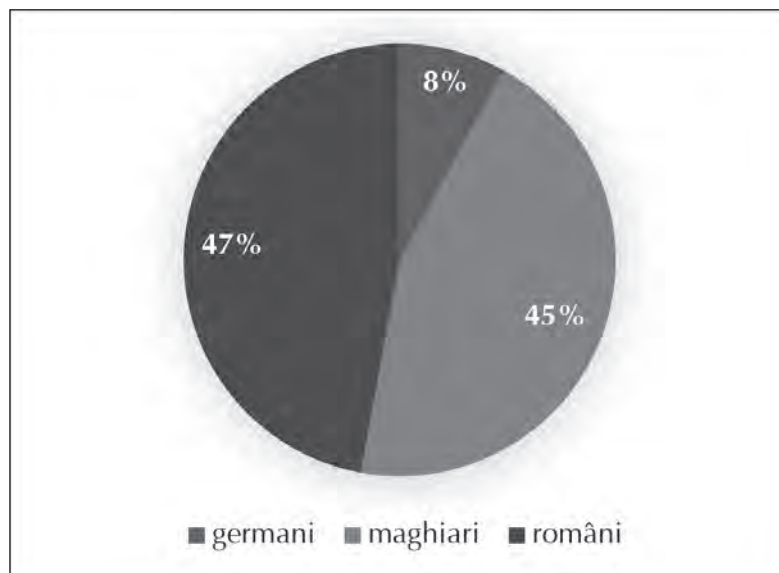
Tabel II. Intervalul orar când au fost arestați cetățenii români pentru trecerea ilegală

00.00-05.59	06.00-11.59	12.00-17.59	18.00-23.59
175	252	235	221
19,8%	28,5%	26,6%	25,1%

În perioada anilor '80, populația României era alcătuită preponderent din cetățeni de naționalitate română, în procent de 89%. Totuși, numărul aproximativ al fugarilor de etnie română reprezintă doar 47,11%. În perioada supusă analizei noastre, au fost arestați 416 români, 396 maghiari și 71 de germani. Procentul populației totale, raportat la distribuția

¹⁴ Brîndușa Armanca, *op.cit.*, p. 124.

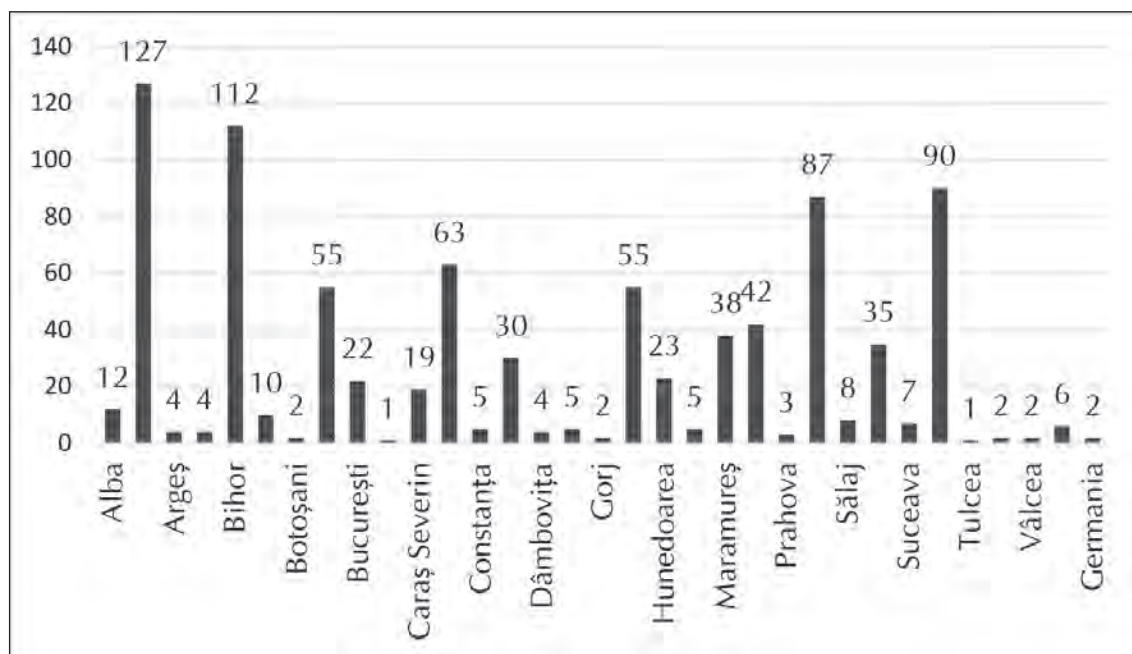
pe etnii, ne conduce la presupunerea că fenomenul implica în special cetățenii români de etnie maghiară sau germană. Numărul mare al populației maghiare implicate în fenomenul trecerii frauduloase se datora, ca și în cazul românilor, nivelului de trai scăzut. Un factor important îl reprezintă sentimentele de apartenență la spațiul maghiar, dar și faptul că mulți maghiari din Transilvania aveau rude sau cunoștințe în Ungaria, sprijin important pentru „refugiați”.

Grafic II. Distribuția pe etnii a cetățenilor români arestați

Problema refugiaților de etnie maghiară va fi propusă de partea maghiară ca un punct important de discuție la întâlnirea de la Arad, din 28 august 1988, dar Nicolae Ceaușescu va refuza să discute subiectul cu Grósz Károly, considerând că problema a fost creată artificial de Ungaria, iar prin urmare nu este de competența României s-o rezolve¹⁵.

În ceea ce privește etnicii germani, ei recurgeau la trecerea frauduloasă doar în cazul în care pe căi legale nu reușeau să părăsească România, sau reprezentanții Securității solicitau,

Grafic III. Distribuția fugarilor pe județe

¹⁵ Kaszás Veronika, „Diplomáciai megoldáskeresés az 1987–89 között Magyarországra érkező erdélyi menekültek helyzetének rendezésére” (Rezolvarea diplomatică a situației refugiaților transilvăneni ajunși în Ungaria între 1987-1989) în Magyar Kisebbség, anul XVI, 2011, nr. 61-62, pp. 114-115.

neoficial, sume ce nu puteau fi plătite de ei. Un astfel de caz este descris de Ottmar Funk „într-o seară au venit acasă doi inși de la Securitatea... și mi-au spus: «Domnule Funk, știm că ați primit formularele mici, dar dacă vreți să ieșiți ca turist vă costă 20.000 de mărci, iar dacă vreți să plecați definitiv vă costă 25.000 de mărci». Pentru mine erau niște sume astronomice”¹⁶.

Un alt aspect ce favoriza plecarea maghiarilor și germanilor era poziționarea în apropierea graniței. Din 883 de fugari, 781 aveau domiciliul în județele din Transilvania. Exprimat în procente, 88,4% proveneau din județele transilvănene. De asemenea, din 416 cetățeni, 47,1% au plecat din județele de graniță, Satu Mare, Bihor, Arad și Timiș. În 6 cazuri, rapoartele nu menționează domiciliul frontieristului, iar în 2 cazuri aveau domiciliul în Germania, dar erau cetățeni români.

Apropierea de graniță favoriza fenomenul din mai multe motive, cunoașterea zonei, cunoașterea grănicerilor, existența unor rude în țara vecină. În apropiere de graniță, în cazul unei legitimări de către patrula de soldați, un bucureștean sau ieșean trezea imediat suspiciuni, în timp ce un localnic era trecut cu vederea.

Criza economică din anii `80 se resimțea în special în mediul urban. Oamenii, chiar dacă dispuneau de resurse financiare, din cauza proastei aprovizionări a magazinelor nu puteau cumpăra alimentele necesare traiului zilnic. Din cauza situației din mediul urban, numărul fugarilor proveniți de la orașe era de 713 din 883, în timp ce din mediul rural proveneau 164 de persoane, iar 6 persoane nu au domiciliul menționat.

În ceea ce privește distribuția pe sexe a cetățenilor români care și-au asumat părăsirea României, chiar cu prețul vieții, pentru a trăi în libertate sau chiar pentru susținerea familiei, din total, 82,6%, adică 730, erau bărbați. Bărbații, considerați stâlpii familiei, și-au asumat plecarea într-o țară mai dezvoltată, forțați de realitățile socio-economice și de nivelul de trai de acasă. Plecau de cele mai multe ori din motive economice, cu scopul de a-și întreține familia prin bani trimiși acasă, ori prin aducerea familiei în Occident. Părăsirea familiei nu a fost o alegere ușoară, acest lucru fiind ilustrat într-un interviu acordat de un cetățean român, la începutul anului 1988: „...am sosit acum trei zile, dar mă întorc. Nu pot să îmi părăsesc familia. Am doi copii... deoarece sunt capul familiei, trebuie să fac tot ce depinde de mine ca soția și copiii mei să trăiască normal”¹⁷.

Pentru perioada analizată, documentele menționează 153 de femei emigrate. Un aspect important îl reprezintă faptul că frontieristele arestate făceau parte dintr-un grup în 78,4% din cazuri, doar în 30 de cazuri au trecut singure granița în mod fraudulos.

Cea mai activă grupă de vârstă care a părăsit România în anul 1987 o reprezintă grupa tinerilor adulți, începând cu 15-19 ani, până la 35-39 ani. Din această grupă extinsă fac parte 780 de cetățeni români, adică 88,3% din numărul total. De asemenea, dorim să remarcăm numărul mare de tineri, grupa de vârstă 15-19 ani. Nu mai puțin de 154 de cazuri din numărul total al celor care au fost arestați erau în pragul tranziției de la școală la piața muncii sau învățământul superior.

Tabel III. Grupele de vârstă ale cetățenilor români arestați în Ungaria pentru trecerea frauduloasă

0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-
5	8	10	154	174	205	157	90	38	25	13	4

Fenomenul trecerii frauduloase în rândul tinerilor a fost favorizat de șansele reduse privind continuarea studiilor în sistemul de învățământ superior românesc. Prin urmare, doreau să părăsească România grupele de vârstă cele mai active în piața muncii și în societate, care contribuiau la dezvoltarea României pe termen mediu și lung.

În tentativa lor de a părăsi țara, românii optau pentru a pleca în grup, deși automat creștea probabilitatea să fie prinși de grăniceri. Apartenența la un grup facilitează adaptarea în țara de destinație. Prin urmare, din cele 883 de persoane, 663 făcea parte dintr-un grup. Predomină grupurile de mici dimensiuni în perioada analizată, din cele 267 de grupuri,

¹⁶ Brîndușa Armanca, *op. cit.*, p. 123.

¹⁷ Dr. Kende Peter, *Erdélyből jöttek (Au venit din Transilvania)*, Ifjúsági lap- és könyvkiadó, Budapest, 1988, p. 103.

189 erau de două persoane, 47 de trei persoane, 19 erau alcătuite din patru persoane, 6 din cinci persoane, 4 din șase persoane, iar 2 din câte șapte persoane. Acest lucru se poate explica prin faptul că transfugii considerau că sunt mai greu de observat dacă din grup face parte un număr redus de persoane. De asemenea, în grupuri mici călătoreau și familiile, rudele și colegii de muncă.

În ceea ce privește profesia românilor arestați pentru trecerea ilegală a frontierei, predomină meseriile lucrative. Predomină profesia de lăcătuș, cu 107 persoane din 883. În total, documentele menționează nu mai puțin de 130 de profesii, începând cu administrator (5), casnic (16), croitor (22), dulgher (19), electrician (36), elevi (45), fără profesii (58), inginer (22), muncitor necalificat (41), muncitor calificat (17), mecanic auto (21), mecanic (42), strungar (33), șofer (33), tehnician (24), zidar (14) și zugrav (14). Numărul fugarilor cu studii superioare este redus, doar 35 de persoane cu studii superioare absolvite au fost arestați de grănicerii maghiari în anul 1987, după cum urmează: arhitect (3), biolog (1), chimist (1), consilier juridic (1), contabil (1), fizician (1), geolog (3), matematician (2), medic (1), programator (1), profesor (9), proiectant (6), psiholog (2), stomatolog (2) și topograf (1).

Rapoartele autorităților maghiare menționează două direcții privind fluxul migranților ilegali. Prima direcție se referă la intrarea în țară și sunt incluși toți cei care au fost prinși în momentul intrării ilegale în Ungaria, atât prin frontiera maghiaro-română, maghiaro-iugoslavă, cât și prin frontiera maghiaro-cehoslovacă. A doua direcție o reprezintă cei care au fost prinși la ieșirea din Ungaria, chiar dacă ieșirea s-a realizat prin Iugoslavia, Austria, Cehoslovacia sau cu avionul în Budapesta. Astfel, pe baza rapoartelor grănicerilor am identificat 343 de cazuri de intrare în Ungaria și 540 de cazuri de ieșire din Ungaria.

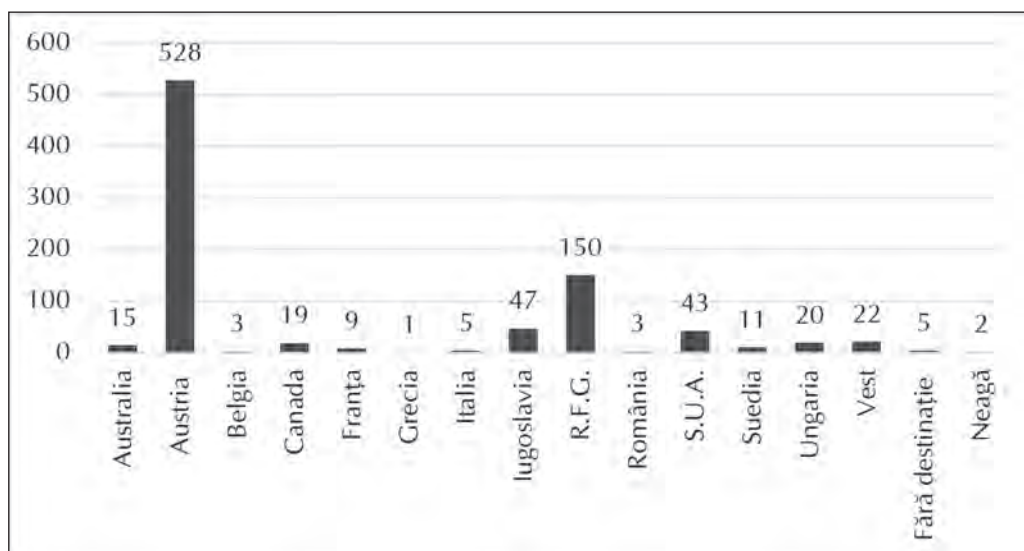
Cea mai răspândită formă de trecere ilegală o reprezenta tranzitul graniței peste fâșia verde. Din cele 883 de cazuri studiate, în 612 dintre acestea românii au încercat să treacă granița pe jos, peste fâșia verde. O altă metodă la care au recurs românii pentru părăsirea României se realiza cu ajutorul trenurilor internaționale care se deplasau spre Ungaria. 170 de cetățeni români au fost prinși de grănicerii maghiari în anul 1987. În acest caz, cele mai dese metode folosite erau ascunderea deasupra toaletei și coridorului, sub scaunele trenului sau amestecarea cu călătorii. În 39 de cazuri *frontieriștii* au fost prinși în vamă, încercând să se ascundă în mașini modificate sau să treacă frontiera cu pașapoarte false. Într-un raport privind activitatea pe frontiere în al doilea semestru al anului 1987 se menționează că cetățenii irakieni și români recurg cel mai des la această metodă pentru a intra sau ieși din Ungaria. Un astfel de caz s-a petrecut în 30 iulie 1987, când un cetățean român s-a prezentat la trecerea de frontieră de la Nădlac având asupra sa pașaportul fratelui său, cetățean vest-german. După confruntarea pozei din pașaport cu cetățeanul care s-a prezentat la vamă s-a constatat că „*diferențele sunt mari*”¹⁸.

Destinația finală pentru 816 fugari o reprezenta o țară occidentală, unde puteau găsi o societate deschisă, locuri de muncă bine plătite față de nivelul României anilor '80, plus libertatea mult visată. 59,8%, adică 528 fugari, au declarat autorităților maghiare că destinația finală era prima țară occidentală, Austria. Putem presupune că și Austria era doar o țară de tranzit, cum au fost Ungaria, Cehoslovacia sau Iugoslavia. O altă țară vizată de cetățenii români era Republica Federală Germană, nu mai puțin de 150 de români propunându-și să ajungă în R.F.G. De asemenea, documentele menționează și trei cetățeni români care nu au reușit să se integreze într-o țară occidentală și au dorit să se întoarcă acasă.

Printre destinațiile declarate de români se numără și țări precum Australia, Canada și Statele Unite ale Americii, țări mai puțin accesibile, dar care prin Înalțul Comisariat O.N.U. pentru Refugiați aveau o politică deschisă față de fugarii din blocul socialist.

Realitățile socio-economice din România au fost principalul motiv pentru care cetățenii români și-au părăsit țara. În anul 1987, din cei 883 de subiecți, doar în 195 de cazuri s-a menționat motivul trecerii ilegale. Principalul motiv cu care românii și-au justificat fapta în fața autorităților maghiare a fost cel economic, în 153 de cazuri. Următorul motiv menționat, în 12 cazuri, a fost dorința de a se stabili în Ungaria, urmat de

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár, *Határőrség Országos Parancsnoksága*, XIX-B-10, 1988, f. 19.

Grafic III. Distribuția cetățenilor români arestați pe teritoriul Ungariei pentru trecerea ilegală a frontierei după destinația finală declarată

vizionarea Hungaria Grand Prix, etapa de Formula 1 organizată la Budapesta în 9 august 1987, în 8 cazuri. De asemenea, și-au motivat fapta și prin spiritul de aventură (3), motive familiale (6), religioase (2), juridice (1), vizitare de rude (6), două persoane au negat trecerea frauduloasă, iar alte 2 persoane au refuzat să menționeze motivul trecerii ilegale.

Conform acordurilor bilaterale între România și Ungaria, fugarii trebuiau predați în cel mult 48 de ore de la prindere. În urma analizei noastre, din cele 883 de cazuri, 456 fugari, 51,6%, au fost predați în mod cert autorităților române. Din cei 456, 37 au fost predați pe loc autorităților române, cu ocazia verificărilor comune a trenurilor internaționale care intrau în Ungaria. Începând cu anul 1986, cei prinși la ieșirea din Ungaria nu mai erau predați de autoritățile maghiare direct autorităților române, ci primeau un termen de 48 de ore să părăsească Ungaria la o trecere de frontieră stabilită. Un astfel de episod îi implică pe Cz. T. și N. Cs. din Carei, care folosindu-se de traficul mare cu ocazia cursei de Formula 1 au vrut să părăsească în 9 august 1987 Ungaria pe la Mosonmagyaróvár, după ce au intrat cu documente valabile în 6 august 1987 pe la Nyirabrány. Ulterior ei au fost predați Inspectoratului Județean de Poliție din Győr-Sopron¹⁹. În 10 august au fost eliberați, cu obligația părăsirii Ungariei pe la Nyirabrány. Acest lucru nu s-a întâmplat, deoarece în ziua respectivă au fost prinși la Rösztke, încercând să forțeze trecerea graniței și să ajungă în Austria, prin ruta iugoslavă. În cele din urmă, după ce au fost prinși la ora 15.20, Cz. T. a părăsit Ungaria la ora 23.00, iar N. Cs. a fost spitalizat²⁰.

După ce au fost predați autorităților române, fugarii erau prima dată „condamnați” de către grăniceri. Alexandru Chiser, după ce a trecut cu succes granița a doua oară, descrie atitudinea grănicerilor români față de fugari: „Eu în România am avut mai întâi o tentativă de trecere a frontierei. Am fost condamnat la un an, din care am făcut patru luni, la Timișoara, la închisoarea Popa Șapcă... Ne-au prins grănicerii, ne-au arestat și ne-au dus la pichetul de grăniceri. Normal că s-au purtat rău cu noi, ne-au bătut, ne-au maltratat, am luat bătaie, pot să spun și cu coada de la târnăcop”²¹.

Migrația ilegală în anii '80 se realizează pe două rute principale: ruta iugoslavă și ruta maghiară. Pe cetățenii prinși de autoritățile române, sau predați de autoritățile maghiare ori iugoslave, îi așteptau ani grei de închisoare, după ce anterior grănicerii le aplicau bătăi cu bastoane sau patul armei. Brutalitatea grănicerilor a marcat mii de români pentru întreaga viață. Pentru această activitate, grănicerii români au fost răsplătiți cu permisi și premii speciale. Această atitudine a grănicerilor se poate explica prin prisma manipulărilor realizate de cadrele superioare, fugarii fiind considerați „dușmanii poporului”, trecerea

¹⁹ Idem, XIX-B-10, 1987, 01/155/1987, f. 13.

²⁰ Ibidem, XIX-B-10, 1987, 01/156/1987, f. 6.

²¹ Brîndușa Armanca, *op. cit.*, p. 115.

frauduloasă fiind catalogată drept infracțiune „împotriva siguranței statului”. Dar și prin teama pentru propria viață.

Destinația finală o reprezenta o țară occidentală, dar printre destinații regăsim și S.U.A., Canada sau Australia. Românii au căutat în aceste țări tot ce nu puteau să primească acasă: libertate, un nivel de trai mai ridicat, continuarea studiilor sau libera circulație. Fenomenul se dezvoltă în toată perioada comunistă, dar la sfârșitul anilor `80, coroborat cu situația socio-economică internă, a devenit un adevărat „exod” ce nu mai putea fi controlat nici măcar de un stat comunist ultracentralizat cu un aparat represiv vigilant, cum era Securitatea. În ultima decadă a comunismului, numărul de migranți, solicitanți de azil și migranți ilegal este în continuă creștere.

ASPECTE PRIVIND VIAȚA COTIDIANĂ DIN BIHOR ÎN ULTIMII ANI AI REGIMULUI COMUNIST

Gabriel MOISA*

ASPECTS ABOUT THE DAILY LIFE OF BIHOR IN THE LAST YEARS OF THE COMMUNIST REGIME

Abstract

The last decade of the communist regime in Romania was a very complicated one due to the economic crisis that led to drastic reductions in the system of supplying the population with products necessary for daily living. This caused severe problems in the everyday life that was marked by the absence of food on the market, leading to serious health problems due to malnutrition. This situation developed gradually, but, by the end of the '80s, things turned for the worse.

Even if this aspect was known by the supervisory structures, the Securitate mainly, measures to improve the situation were taken only after the fall of the communist regime.

Under a continuous rumour about the "decadent" West which "exploited" Romania through its international financial institutions, primarily the International Monetary Fund and the World Bank, the population's expectations were very high at the beginning of 1989 when, on 31 March, 1989 at the meeting of the Political Executive Committee of the Central Committee of the Romanian Communist Party it was announced that Romania had managed to pay off its external debt.

Keywords: Communist regime, Bihor County, Daily life, The late 80s.

Istoria perioadei comuniste a României trebuie scrisă în spiritul adevărului, altminteri concluziile pot fi mult deformate¹. Cercetările istorice asupra perioadei sunt numeroase însă analize asumate critic fără a fi amprentate de epocă încă este greu să fie realizate. Studiul de față propune o discuție interesantă legată de politicile economice ale regimului comunist din ultimii săi ani și consecințele lor asupra unei părți a Transilvaniei, un teritoriu cu totul aparte al spațiului românesc², chiar și în vremuri de restriște³.

Ultima decadă a regimului comunist din România a fost una foarte complicată datorită amplificării crizei economice care a condus la drastice reduceri în sistemul de aprovizionare a populației cu produse necesare traiului zilnic. Toate acestea au creat mari probleme peisajului cotidian uman traduse în primul rând în lipsa alimentelor de pe piață care au condus la serioase probleme de sănătate cauzate de malnutriție. Acolo s-a ajuns însă treptat, iar spre sfârșitul anilor '80 lucrurile au devenit foarte grave.

* prof. univ. dr., Universitatea din Oradea, Muzeul Țării Crișurilor Oradea, gabimoisa@hotmail.com.

¹ Ioan-Aurel Pop, *Istoria, adevărul și miturile*, Editura Enciclopedică, București, 2014, passim.

² Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, *Istoria Transilvaniei*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016, p. 15-395.

³ Ioan Bolovan, *Primul război mondial și realitățile demografice din Transilvania. Familie, moralitate și raporturi de gen*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2015, p. 23-150.

Acest lucru era cunoscut însă de structurile de supraveghere, Securitatea în principal, și cu toate aceste măsurile de remediere a situației nu și-au făcut apariția până după căderea regimului comunist.

În contextul unei zvonistici continue legate de occidentul „decadent” care ar fi „exploatat” dur România prin intermediul organismelor financiare internaționale, în primul rând Fondul Monetar Internațional și Banca Mondială, orizontul de așteptare a populației a fost unul foarte mare la începutul anului 1989 după anunțul făcut la ședința Comitetului Politic Executiv al Comitetului Central al Partidului Comunist Român din 31 martie 1989. Era vorba despre faptul că România a reușit să-și plătească datoria externă.

În cadrul acesteia Nicolae Ceaușescu a făcut anunțul cu pricina surprinzându-i până și pe membrii C.C. care nu erau la curent cu etapa în care se afla plata datoriei externe⁴. Șeful statului sublinia efortul deosebit făcut în direcția plății externe. Astfel, spunea acesta, „în anul 1980 aveam 11 – 12 miliarde de dolari. La începutul anului mai aveam 1,150 de mii de dolari”⁵. Informația nu era destinată însă marelui public și tocmai de aceea a avut un circuit închis. Momentul trebuia să fie foarte bine pregătit din punct de vedere propagandistic astfel încât să fie încă un element catalizator și mobilizator pentru o populație epuizată pentru a se aduna în jurul conducătorului. În acest context, Nicolae Ceaușescu îi avertiza pe cei prezenți că „vom discuta problema aceasta la plenară și la Marea Adunare Națională și atunci vom face public cunoscut, nu dăm acum în presă”⁶. Modul triumfalist în care a prezentat situația făcea să se creadă că România o va lua pe un cu totul alt drum din punct de vedere economic.

Vestea avea să fie lansată câteva zile mai târziu, la 12 aprilie 1989, cu ocazia Plenarei Comitetului Central al Partidului Comunist Român. Populația avea să afle din ziarul *Scînteia* de a doua zi marea realizare⁷, iar la nivelul întregii țări au demarat o serie de acțiuni festive care glorificau marele eveniment. După câteva zile a fost convocată o sesiune a Marii Adunări Naționale, 17-18 aprilie 1989, în cadrul căreia Nicolae Ceaușescu a fost aclamat de toți deputații în calitate de reprezentanți ai poporului.

Erau create, așadar, premisele pentru ridicarea nivelului de trai, întrucât, spunea Nicolae Ceaușescu, plata datoriei externe marchează în sfârșit începutul unei „*depline independențe economice și politice a României!*”⁸ întrucât, afirma același lider, „*pentru prima dată în istoria sa îndelungată. România nu mai are nici o datorie externă, nu mai plătește tribut nimănui și este cu adevărat independentă - și economic și politic!*”⁹

Nicolae Ceaușescu aducea la cunoștința opiniei publice cifrele plăților externe. Astfel, spunea acesta, „*la sfârșitul lunii martie, am lichidat datoria externă a țării, care în 1980 reprezenta peste 11 miliarde de dolari. În total. Din 1975 până în martie 1989 am plătit circa 21 miliarde dolari, din care dobânda reprezintă peste 7 miliarde dolari. În acestea nu sunt cuprinse datoriile pe care le-am avut în ruble și care, de asemenea, au fost de mult achitate. În prezent, țara noastră are de încasat din creditele pe care le-a acordat diferitelor state peste 2,5 miliarde dolari. Plata datoriei externe a cerut, fără nici o îndoială, eforturi mari. A trebuit să acționăm în așa fel încât să asigurăm atât dezvoltarea generală a țării, cât și lichidarea treptată, în această perioadă, a întregii datorii, să luăm, totodată, măsurile necesare pentru întărirea continuă a ordinii și disciplinei, a bunei gospodării și conduceri a tuturor sectoarelor de activitate*”¹⁰.

După enumerarea acestor cifre impresionante pentru nivelul României, care aduceau noi argumente în direcția explicării situației economice extrem de complicate a României, conștient de situația dificilă a populației, Nicolae Ceaușescu plonjează în explicații care

⁴ Ilarion Țiu, *Achitarea datoriei externe. Ultimul proiect grandios al lui Ceaușescu*, în *Sfera Politicii*, vol XXII, nr. 3 (179), mai-iunie 2014, p. 101.

⁵ *Stenograma ședinței Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R. din ziua de 31 martie 1989*, apud *Ibidem*, p. 102-103.

⁶ *Ibidem*, p. 103.

⁷ *Scînteia*, 13 aprilie 1989, p. 1.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

pornesc de la realitățile geopolitice la cele concrete din România pentru a justifica situația internă. Astfel, spunea acesta, *“după cum este cunoscut, din 1980 până în prezent, situația economică mondială a fost foarte complexă și gravă. S-a înrăutățit continuu situația țărilor în curs de dezvoltare, ale căror datorii externe sunt astăzi de peste 1300 miliarde dolari”*¹¹. România făcea parte din această categorie a țărilor în curs de dezvoltare, fiind aspirantă la titlul de țară cu nivel mediu de dezvoltare, însă marea realizare era aceea că prin *“plata datoriei externe”*¹², România a reușit să se elibereze în opinia autorităților de sub orice opresiune externă, putând porni pe calea bunăstării propriului popor.

În acest sens se afirma că *“adoptând hotărârea de a plăti în acest deceniu întreaga datorie externă, am pornit de la faptul că numai prin lichidarea acesteia vom putea să asigurăm deplina independență economică și politică, să înfăptuim neabătut Programul partidului de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și să creăm condițiile necesare înaintării ferme a României spre comunism!.. Totodată am stabilit să acționăm în așa fel încât să asigurăm dezvoltarea economico-socială a patriei și ridicarea continuă a nivelului de trai material și spiritual al poporului. În anii 1981-1989 am alocat pentru dezvoltare peste 2.000 miliarde lei. Calculând la cursul necomercial al dolarului, aceasta înseamnă peste 200 miliarde dolari. Producția industrială este în acest an cu peste 50% mai mare față de 1980. Producția agricolă va fi aproape de 1,5 ori mai mare. Volumul de mărfuri vândute populației, în prețuri curente, este cu 40% mai mare. Fondul total de retribuție a crescut, în această perioadă, cu circa 60%, iar retribuția medie cu circa 50%. După cum este cunoscut, în anii 1981-1989 au fost majorate de două ori retribuțiile și pensiile. În acest an, până la 1 august se va încheia cea de-a doua majorare a retribuției și a pensiilor. În același timp s-au majorat alocațiile pentru copii cu circa 70% și au crescut cheltuielile sociale pe locuitor cu peste 44%. În general, în această perioadă, s-au realizat vaste lucrări industriale, agricole și de interes național și s-au realizat peste 1 milion de apartamente. În acești ani s-au dat în folosință Canalul Dunăre – Marea Neagră și Canalul Poarta Albă - Midia Năvodari, în lungime totală de circa 100 km, s-a realizat metroul în București, care în acest an va avea o lungime de 60 km, s-a amenajat râul Dâmbovița și s-au înfăptuit marile lucrări de modernizare și sistematizare a Capitalei, printre care și noul centru administrativ. În general au cunoscut o puternică dezvoltare toate județele, orașele și comunele patriei noastre socialiste...”*¹³.

Toate aceste argumente păreau că vor fi suficiente și mobilizatoare pentru o populație supusă unor condiții de viață destul de precare, astfel încât regimul să beneficieze în continuare de susținerea sa. Numai că acest lucru nu era posibil, iar autoritățile comuniste știau acest lucru. Nimic nu s-a îmbunătățit din perspectiva nivelului de trai, iar aprovizionarea cu alimente a rămas la fel de deficitară. Asta în ciuda a ceea ce se afirmase la Planara C.C. a P.C.R. și cu prilejul lucrărilor Marii Adunări Naționale din 17-18 aprilie 1989, dovadă că totul se desfășura la nivel propagandistic.

Astfel se explică și continuarea monitorizării populației de către organele represive, conștiente, împreună cu structurile politice conducătoare, de problemele din sistemul de aprovizionare cu produse alimentare în primul rând, dar nu numai, ci și a altor categorii de bunuri necesare traiului cotidian, un cotidian agreat din ce în ce mai puternic anii de sfârșit ai regimului comunist¹⁴.

Astfel, într-o notă a Securității din Oradea, datată 26 mai 1989¹⁵, așadar la numai o lună după discursul triumfalist de la Plenara CC al PCR și de la sesiunea Marii Adunări Naționale, au fost semnalate grave deficiențe în aprovizionarea populației cu produse agroalimentare. Aceasta acoperea practic întreaga plajă a alimentelor de bază. Ceea ce ar putea surprinde astăzi este sintagma utilizată de document de *“drepturi de consum ale populației”* însă se cunoaște faptul că alimentele fuseseră raționalizate în România, fiecare dintre locuitori având repartizată lunar o anumită cantitate de produse alimentare.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, p. 2.

¹⁴ Adrian Neculau (coord.), *Vața cotidiană în comunism*, Editura Polirom, Iași, 2004, passim.

¹⁵ Arhivele Consiliului național pentru Studierea Arhivelor Securității, *Fond Documentar*, Dosar 1193, vol. 2, f. 16-18 (în continuare A.C.N.S.A.S.).

Nota Securității făcea trimitere directă la unele „deficiențe în aprovizionarea populației cu produse agroalimentare”¹⁶ fiind de fapt o sinteză a problemelor populației din spectrul economic.

Astfel, se spunea acolo, probleme majore erau în privința aprovizionării cu lapte. Aici lucrurile erau grave chiar în opinia instituției de forță subliniindu-se faptul că „materia primă se realizează la nivel de 38% față de sarcina planificată pe județ”¹⁷, livrându-se populației zilnic „doar 58.000 litri lapte în zilele lucrătoare, precum și produse proaspete stabilite prin Programul Județean de Aprovizionare”¹⁸. Lipsuri și mai grave sunt semnalate de Securitate în spațiul produselor complementare precum „băuturi răcoritoare pe bază de zer și zară, batoane din miere artificială, brânză de vaci cu adausuri, lapte praf cu must de malț”¹⁹. Autorul documentului sublinia apăsător că „aceste produse complementare nu se realizează la nivelul sarcinilor stabilite, motivându-se lipsa repartițiilor de zahăr și a materiilor prime ce intră în componența produselor”²⁰. Documentul mai semnală lipsa unor produse precum „brânza telemea, brânza de burduf, smântână, cașcaval, brânză de vaci în cantități care să satisfacă cerințele, iar laptele distribuit nu acoperă în toate cazurile necesarul”²¹. Semnalul de alarmă era accentuat în ceea ce privește aprovizionarea unor creșe și grădinițe prin rețeaua unităților „Alimentara” care „se face în raport cu cantitatea de lapte primită și nu de numărul de copii existent”²², semnalându-se faptul că preșcolarii din sistemul grădinițelor orădene și bihorene nu beneficiază de hrană specifică suficientă, fapt considerat nepotrivit chiar și de angajații Securității.

Neajunsuri erau semnalate și în aprovizionarea populației cu produse din carne. „Gama sortimentală este restrânsă și nedistribuită uniform cantitativ, predominând produse cu rentabilitate ca: salam de porc Mistreț, cîrnați Igniș, slănină afumată, oase”²³, se spune în document, iar materia primă este compusă din „carne cu valoare nutritivă redusă”²⁴. Deficiențele erau majore, fiind subliniate clar în documentația întocmită de Securitate și înaintată structurilor ierarhice superioare din București. Astfel, se spunea acolo, „întrucât nu se dispune de făină de soia, polifosfat de sodiu și ulei, precum și de unele condimente ca: cimbru, chimion, maioran precum și de cantitățile sporite de grăsimi introduse, calitatea acestor produse era afectată. De asemenea, din lipsă de membrane adecvate, aspectul comercial lasă de dorit (se folosesc bășicile și membranele de ovine și cabaline). Au fost situații în care unele produse deficitare folosite în preparatele culinare preambalate, au fost înlocuite cu oase”²⁵.

Nici cantitățile de ulei nu erau suficiente. În consecință, „datorită stocurilor reduse de ulei, Centrala Uleiului București a emis cote care sunt sub cantitățile contractate de beneficiari Unele din acestea nu pot fi respectate de către Întreprinderea de Ulei Oradea. Până în ziua de 24 mai a.c., cota către ICRA Bihor de 208 tone, a fost realizată la nivel de 125 tone, din care la Beiuș – 2,4 tone, Salonta, 12,1 tone, Aleșd, 1,3 tone, iar la Marghita și Vașcău nu s-a livrat nici o cantitate”²⁶. Având se pare acces la datele naționale referitoare la această chestiune, cel care a elaborat documentul a subliniat faptul că județului Bihor, deși este un județ de graniță, i s-a repartizat o cantitate de ulei mult sub necesar și mult sub cantitățile oferite altor județe. Între județele enumerate ca făcând parte dintre cele mai bine aprovizionate erau: Alba, Arad, Cluj; Hunedoara, Sălaj, Maramureș, neînțelegându-se care este cauza pentru care dintre toate județele din vestul țării Bihorul era defavorizat.

Deficiențe majore erau semnalate și în ceea ce privește asigurarea necesarului de zahăr, amintindu-se că „I.I.S. Zahăr Oradea, în luna mai va termina stocul de zahăr pentru fondul pieței, rămânând numai în rezerva de stat, cantitatea de 7000 de tone”²⁷. Riscurile din această perspectivă erau și mai mari deoarece „această unitate aprovizionează cu zahăr

¹⁶ *Ibidem*, f. 16.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, f. 16.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, f. 16-17.

²⁶ *Ibidem*, f. 17.

²⁷ *Ibidem*.

beneficiari din 5 județe, necesarul de livrări pe lună fiind de 3000 tone”²⁸.

O situație extrem de precară se înregistra și în domeniul aprovizionării populației cu ouă. Din această perspectivă se semnală faptul că „cantitățile de ouă puse în vânzare prin rețeaua comercială ICS Alimentara și ICSIF, reprezintă aproximativ 30% din necesarul populației”²⁹.

În încheiere, documentul elaborat de Securitate și înaintat conducerii superioare semnală deficiențe generale majore referitoare la incongruențele din sistemul alimentației publice și în general din cel al „cooperăției de consum”. Cele mai grave erau considerate cele generate de neajunsurile în ceea ce privește „repartiția mărfurilor din partea Direcției Comerciale a Județului Bihor, în sensul că repartițiile stabilite s-au primit după 15 mai a.c., situație care a produs dereglări în aprovizionare...”³⁰. Astfel, au fost semnalate restanțe în „distribuirea uleiului, iar cotele alocate au fost diminuate. Deși se primesc repartițiile pentru drojdie, acestea sînt mici față de necesar. Nu se respectă prevederile contractului cu ITA Bihor, privind necesarul de mijloace de transport, ceea ce produce întârzieri în aprovizionare. În rețeaua comercială nu mai există conserve de legume, de fructe sau mixte, iar umităților comerciale din mediul rural li se trimit unele produse nesolicitate datorită prețului ridicat (exemplu țigări Golf)”³¹.

În condițiile în care altădată centrelor muncitorești importante din județ, precum cele miniere sau siderurgice, li se acorda o atenție specială tocmai pentru a preîntâmpina eventuale revolte, documentele Securității semnalau faptul că în prima parte a anului 1989 acestea nu mai erau aprovizionate ritmic, ci doar sporadic și „în proporție de 70-75%”³² din necesar.

Iată, așadar, cum la puține săptămâni de la anunțul legat de independența economică a României și finalizarea plății datoriei externe problemele cotidiene ale românilor erau departe de a fi rezolvate.

Lucrurile nu s-au îndreptat nici în lunile care au urmat. Nemulțumirile populației semnalate de organele represive erau la fel de prezente, dovadă că tot ceea ce s-a discutat în primăvara anului 1989 în legătură plata datoriei externe și viitorul luminos care stătea în fața românilor rămăsese la nivel propagandistic.

Nemulțumirile legate de condiția economică a cetățeanului s-au perpetuat fiind semnalate inclusiv în preajma și în timpul Congresului al XIV-lea (20 noiembrie 1989-24 noiembrie 1989), unde se anunțau de asemenea marile realizări din sfera economică și a creșterii nivelului de trai a populației. Astfel, chiar în preajma Congresului, la 10 noiembrie 1989, fuseseră semnalate o serie de nemulțumiri ale crescătorilor de oi din județul Bihor din zonele Cherechiu și Diosig³³, nemulțumiri cauzate de „obligățiile contractuale în natură”³⁴ la care continuau să fie supuși chiar dacă în martie 1989 se anunțase triumfalist faptul că lucrurile se vor schimba ca urmare a obținerii deplină a *independenței economice* a României. Aceștia, crescătorii de oi, se numărau printre puținele categorii sociale cu oarecare independență economică în România comunistă, iar regimul lucra cu mai mare atenție în acest spațiu. Acest fapt reieșea și din rapoartele Securității care semnalau printre ciobanii urmăriți oameni cu avere destul de importantă. Unul dintre aceștia, Veronica Maniu din Cherechiu, în vârstă de 60 de ani, avea în proprietate 1300 de oi, trei case în județele Alba, Sibiu și Bihor, precum și un autoturism ARO Diesel³⁵.

În condițiile în care tensiunile din țară creșteau în loc să se liniștească, așa cum sperau autoritățile după obținerea *independenței economice*, structurile de forță primeau ordine să supravegheze în continuare foarte atent starea de spirit a populației, cu atât mai mult cu cât lucrările Congresului al XIV-lea trebuiau să se desfășoare fără probleme. Asta în condițiile în care în întreg blocul comunist lucrurile scăpaseră de sub control în sensul liberalizării acestor regimuri³⁶.

²⁸ *Ibidem*, f. 17-18.

²⁹ *Ibidem*, f. 18.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ A.C.N.S.A.S., *Fond Documentar*, Dosar 1193, vol. 3, f. 225.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Adam Burakowski, Aleksander Gubrynowicz, Paweł Ukielski, 1989. *Toamna națiunilor*, Editura Polirom, Iași, 2012, passim; Stelian Tanase, *Istoria căderii regimurilor comuniste. Miracolul revoluției*, Editura Humanitas, București, 2009, passim.

Tocmai de aceea, în zilele premergătoare Congresului al XIV-lea al PCR, organele Securității primeau din nou misiunea evaluării stării de spirit a populației la nivelul județului Bihor. Concluziile conduceau din nou în direcția existenței aceluiași probleme economice legate de asigurarea bunurilor de consum. Redactat în cea de-a doua zi a congresului, la 21 noiembrie 1989, acesta demonstra încă o dată problemele reale ale românilor și diferența enormă dintre nivelul de trai și propagandă, dintre ceea ce se spunea la congres³⁷ și peisajul economic cotidian.

Realitatea era, de fapt, una demobilizatoare pentru locuitori, așa cum dealtfel semnaleză rapoartele Securității, care nu ezită să consemneze adevărata stare de spirit a populației. Astfel, se spunea într-una dintre notele elaborate referitoare la situația din orașul Marghita, județul Bihor, în plină perioadă a celui de-al XIV-lea Congres al PCR, „*există o stare de spirit necorespunzătoare determinată de restanțele mari în livrarea buteliilor de aragaz, lipsuri în repartitia locuințelor, neplata concediilor medicale, precum și de neajunsurile existente în aprovizionarea cu produse alimentare*”³⁸. Documentul este extrem de edificator și, necosmetizat, arată de fapt realitățile României sfârșitului de an 1989 traversată de o criză extrem de profundă. Fotografia în care este surprinsă Marghita de nota în discuție este, fără îndoială, una valabilă întregii Români, excepție făcând desigur membrii nomenclaturii. Aflăm astfel că „*nu s-au primit butelii de aragaz din 31.10.1989, pe luna noiembrie nu s-a eliberat nici un bon de butelii, pe luna octombrie restanța este de 412 butelii. Pe luna noiembrie față de 1300 de butelii alocate nu s-a început livrarea până în prezent*”³⁹.

Însă cea mai grea situație era legată de asigurarea cu produse alimentare de bază necesare traiului zilnic. Raportul făcea o descieri a problemelor existente doar pentru lunile octombrie și noiembrie 1989, însă pe întregul an situația era și mai gravă fiind evidențiate diferențe foarte mari între ceea ce fusese repartizat populației pentru consum și cantitățile foarte mici primite de fapt pentru consum. Astfel, se spunea acolo, „*în ceea ce privește aprovizionarea populației cu principalele produse din carne, lapte, situația este următoarea pe lunile octombrie și noiembrie*”⁴⁰.

Produse	1989	octombrie	noiembrie
Carne	repartiție livrat	18 tone 4,7 tone	40 tone 4,1 tone
Preparate din carne	repartiție livrat	39 tone 10,7 tone	40 tone 5,9 tone
Conserve carne	repartiție livrat	13 tone 0 tone	13 tone 0 tone
Preparate culinare	repartiție livrat	7 tone 10,3 tone	7 tone 2,3 tone
Pește	repartiție livrat	1 tonă 4,5 tone	4 tone 2,3 tone
Conserve pește	repartiție livrat	3 tone 1,5 tone	3 tone 0,7 tone
Produse lactate			
- brânzeturi	repartiție livrat	10 tone 0,35 tone	9 tone 0,2 tone
- margarină	repartiție livrat	3 tone 4,9 tone	3 tone 2,3 tone
- unt	repartiție livrat	0 tone 0,2 tone	2 tone 0 tone ⁴¹

După cum se poate constata existau mari probleme în aprovizionarea populației cu produse de primă necesitate, precum lapte și carne precum și derivate ale acestora. Situația

³⁷ A.C.N.S.A.S., *Fond Documentar*, Dosar nr. 79/1989, f. 1-132.

³⁸ Idem, *Fond Documentar*, Dosar 1193, vol. 3, f. 85.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, f. 85 versă.

era una generală pentru întregul județ Bihor și, desigur, pentru întreaga țară. Asta explică odată în plus ceea ce a urmat în decembrie 1989.

Un alt raport al organelor de Securitate din 25 noiembrie 1989, la o zi după terminarea congresului, vine să completeze starea de nemulțumire a populației pe durata întregului forum al comuniștilor români. Documentul este unul „exemplar” pentru ceea ce înseamnă transmiterea datelor din teritoriu de așa manieră încât, odată reales Nicolae Ceaușescu, să nu creeze disconfort, nici adresanților și nici celor care fac adresa. Astfel, se sublinia acolo, în Bihor lucrările Congresului al XIV-lea au fost urmărite într-o „*atmosferă liniștită, lipsită de frământările și tulburările din alte țări socialiste (...), ceea ce demonstrează că politica generală a partidului și statului nostru este justă, urmată de încredere de întregul popor*”⁴². Ori, se cunoaște faptul că în Oradea și Bihor în toamna anului 1989 au avut loc, chiar în perioada Congresului, nemulțumiri afișate față de ceea ce se întâmpla în România⁴³.

În ciuda faptului că nota Securității dorea să escamoteze realitatea, din ea răzbat totuși nemulțumirile, așa cum fuseseră acestea semnalate într-o altă notă cu doar câteva zile înainte, așa cum am arătat mai sus. Raportul din 25 noiembrie 1989 sublinia faptul că majoritatea comentariilor din timpul congresului „*vizează probleme legate de mai buna aprovizionare a populației cu produse agroalimentare și produse de larg consum. Aceasta cu atât mai mult cu cât în conținutul raportului se vorbește în mai multe rânduri de ridicarea nivelului de trai al poporului*”⁴⁴. Oamenii vedeau așadar diferențele majore dintre propagandă și realitatea cotidiană. Acest fapt este surprins de raport ceea ce indică faptul că Securitatea atrăgea atenția asupra acestui fapt și că populația era profund nemulțumită de vreme ce toți cei supravegheați afirmau că „*este inadmisibil ca după o recoltă atât de bogată, făina ca produs raționalizat să nu fie distribuită. lunar, orezul să lipsească de mai mult timp din rețeaua comercială, lipsă resimțită mai acut în prezent în ajunul sărbătorilor de iarnă, carnea, preparatele din carne, produsele lactate, dulciurile și ouăle să nus e găsească în cantități suficiente în magazinele alimentare, iar unele produse din import, condimente să nu se găsească deloc*”⁴⁵.

Securitatea trăgea astfel, prin notele sale informative, semnale clare de alarmă subliniind existența în județul Bihor a unei stări de nemulțumire crescândă cauzată de problemele economice cu care se confrunta marea majoritate a populației care chiar și în timpul „*marelui forum al comuniștilor*” era mai degrabă preocupată de „*problemele lor zilnice, determinate de greutățile în aprovizionare*”⁴⁶, decât la ceea ce se spunea acolo.

În egală măsură aceste documente semnalau clar faptul că oamenii așteptau de la Congresul al XIV-lea măsuri concrete de corectare a problemelor existente pe un fond în care dinspre liderii partidului comunist și ai statului român veneau afirmații legate de continua ridicare a nivelului de trai, adică exact contrariul a ceea ce se întâmpla în realitate. Astfel, se spunea într-o altă notă a Securității, majoritatea oamenilor „*au așteptat de la congres ceva concret și imediat cu privire la îmbunătățirea aprovizionării cu alimente, medicamente, bunuri de larg consum*”⁴⁷.

Practic, erau nemulțumite toate straturile societății, iar acest fapt era reliefat amplu de informările făcute de Securitate la nivelul județului Bihor. Nemulțumite erau cadrele medicale care subliniau „*lipsa unor medicamente de primă necesitate din spitale, farmacii și depozitele Centrofarm*”⁴⁸. Penuria de medicamente era o realitate cotidiană în societatea bihoreană și națională în egală măsură, completând o altă realitate sumbră, lipsa mâncării. Toate acestea contribuiau la grave deficiențe în sănătatea populației cauzată de malnutriție și lipsa unei medicații care să preîntâmpine această situație. Malnutriția apare în urma

⁴² *Ibidem*, f. 247.

⁴³ Gabriel Moisa, *Acte de revoltă anticomunistă în Oradea și Bihor în toamna anului 1989*, în Gabriel Moisa, Mircea Bradu, Radu Davidescu, *Revoluția română la Oradea. Documente, mărturii*, Editura Arca, Oradea, 2009, p. 49-55.

⁴⁴ A.C.N.S.A.S., *Fond Documentar*, Dosar 1193, vol. 3, f. 247 verso.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

unui consum caloric mai mare comparativ cu aportul de nutrienți. Aceasta afectează în egală măsură și persoanele adulte și copiii putând provoca handicapuri permanente și o sensibilitate crescută la infecții. Realitățile cotidiene din România anilor '80 crează această posibilitate pe scară destul de largă iar cozile din fața magazinelor erau „o reflexie a subdezvoltării și a resemnării cu mizeria etatizată”⁴⁹. Cultura penuriei este un concept folosit adesea când se vorbește despre societatea românească a anilor '80⁵⁰ și face referire la modul în care indivizii și gospodăriile făceau față lipsei de alimente.

Toate acestea demonstrează încă o dată demagogia și propaganda regimului care construiau o lume paralelă, imaginară. În ciuda deficiențelor semnalate de organele de securitate și înaintate superiorilor în raportul prezentat Nicolae Ceaușescu sublinia creșterea nivelului de trai și a consumului alimentar. Astfel spunea acesta „consumul alimentar a crescut de la 1.800 de calorii zilnic pe locuitor, în 1950, la circa 3.300 de calorii în prezent, România înscriindu-se între țările cu un bun consum din punctul de vedere al necesităților fiziologice”⁵¹. Timp de șase ore raportul, prezentat la 20 noiembrie 1989, în prima zi a Congresului al XIV-lea al PCR, prezenta marile realizări ale regimului și lumea fericită în care trăia populația României.

În aceste condiții ceea ce s-a întâmplat în decembrie 1989 a venit aproape firesc și de la sine pe un fundal pregătit parcă înadins inclusiv de structurile de putere existente atunci, politice, administrative și represive deopotrivă. Situația era, așadar, propice pentru a se declanșa evenimente majore, iar amorsarea exploziei s-a făcut pe un teren afânat, pregătit special în opinia noastră. În condițiile în care Securitatea, câinele de pază al regimului, cunoștea aceste lucruri, factorii politici decidenți de la București, de asemenea, rămâne întrebarea ce s-a întâmplat de nu s-au luat măsuri astfel încât lucrurile să nu scape de sub control, inclusiv prin îmbunătățirea situației economice a României în condițiile în care se anunțase cu mai bine de jumătate de an de zile înainte terminarea plăților datoriei externe și obținerea *independenței* economice? Sau poate Nicolae Ceaușescu nu cunoștea realitatea astfel încât să nu poată lua măsuri? În această ipoteză, cine bloca informarea acestuia? Dacă o făcea, decizia era deliberată sau întâmplătoare? Care era scopul? Să fie cumva înlăturarea lui Nicolae Ceaușescu în contextul schimbărilor generale din blocul sovietic cu voia unora sau altora având în vedere că el, neînțelegând mersul istoriei, refuza să plece din fruntea partidului și statului? Toate acestea sunt întrebări legitime care încă nu beneficiază de un răspuns profesionist bazat pe documente și mărturii credibile, deși sugestii în această direcție există deja. Așa cum se întâmplă adesea, se poate să fie câte puțin din fiecare dintre cele afirmate mai sus. Cercetările viitoare vor rezolva, sperăm aceste necunoscute, odată cu accesul la arhive. Dacă acestea au fost sau vor fi păstrate.

⁴⁹ Paul Cernat, *Cozi și oameni de rând în anii '80*, în Adrian Neculau (coord.), *Viața cotidiană în comunism*, Editura Polirom, Iași, 2004, p. 191.

⁵⁰ Liviu Chelcea, Puiu Lățeș, *Cultura penuriei: bunuri, strategii și practici de consum*, în *România anilor '80*, în Idem, p. 152-174.

⁵¹ A.C.N.S.A.S., *Fond Documentar*, Dosar 76/1989, vol. 1, f. 35.

RECENZII

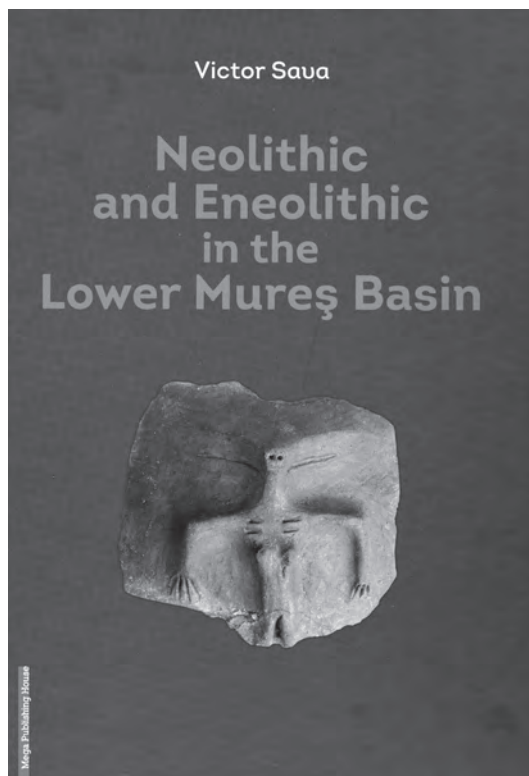
Victor Sava, *Neolithic and Eneolithic in the Lower Mureș Basin*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2015, 596 p. (246 pl.).

Una din bucuriile meseriei de arheolog este reîntâlnirea cu prietenii și colegii din domeniul de activitate precum și cu rezultatele muncii lor. Bucuria este și mai mare atunci când acesta se dovedește a fi un fost "elev". Am avut plăcerea să-l cunosc pe V. Sava, ca pe un licean de 17 ani ce dorea să devină arheolog și am avut ocazia să-i fac cunoștință cu noțiunile de bază ale unui șantier arheologic, odată cu demararea cercetărilor arheologice preventive prilejuite de construcția șoselei de centură a Oradiei în 2001. Restul a urmat de la sine.

Revenind la prezentarea volumului, trebuie menționat din capul locului că lucrarea reprezintă în fapt teza sa de doctorat, astfel că după **Mulțumirile** (p. 9) adresate așa cum era normal profesorilor care l-au îndrumat și colegilor cu care a colaborat, urmează o **Introducere** (p. 10-11) în care cititorul este pus în temă cu structura volumului și raționamentele care l-au făcut să aleagă acest mod de prezentare a problematicii. Aici merită atrasă atenția asupra faptului că autorul își menține opinia asumată anterior, de a renunța la termenii¹ precum „cultură”, „grup cultural” sau „aspect cultural” cu sintagma de „stil ceramic”.

După o scurtă descriere a **Cadrului geografic** (p. 12-15) vizat de autor și care nu se limitează doar la bazinul Mureșului Inferior de pe teritoriul României, ci și la cel de pe teritoriul Ungariei și Serbiei, autorul trece la o amplă sondare a **Istoricului cercetării** (p. 16-63) începând de la menționarea în 1863 a unui târnacop cu brațele în cruce de tip Jászladány și până la cercetările preventive desfășurate în 2015 la Pecica „SC Arsat Industrie SRL” și Pecica „Est/Smart Diesel” cu descoperiri aparținând stilului ceramic Baden, respectiv Starčevo-Criș și a unei necropole eneolitice timpurii. Toate siturile cu toponim și datare cunoscute (în număr de 340) arondate spațiului și intervalului cronologic propus spre analiză sunt sistematizate într-un tabel (Fig. 36), la sfârșitul capitoului, în care este specificat pe lângă datare și tip de sit, tipul cercetării, metode moderne de cercetare ori datare precum și modul în care rezultatele cercetării au fost publicate.

Urmează apoi o scurtă **Discuție privind terminologia perioadei eneolitice/epoca cuprului/perioadă de tranziție** (p. 64-69) în care autorul, pe lângă o analiză evolutivă realizează și analize cantitativ-statistice asupra folosirii termenilor respectivi în istoriografia

¹ V. Sava, *Eneoliticul târziu în Bazinul Mureșului Inferior*, Cluj-Napoca 2015, 10. El motivează această terminologie prin două argumente: primul este că în acest context o cultură nu este altceva decât aria de răspândire a unui stil ceramic; cel de-al doilea raționament ar fi că în acest mod se renunță la o identificare de tip: cultură arheologică = etnie. O discuție pe marginea acestui subiect este oferită de C.I. Popa, *În căutarea unei lumi. Cultura Coțofeni – între hățișul terminologic și practica "expuneri arheologice"*, în Terra Sebus, 7, 2015, 15.

problemei (Fig. 37 și 38). Pe baza acestei analize, în final, autorul își argumentează preferința pentru folosirea termenului de eneolitic. Această analiză este continuată cu un capitol legat de **Sistemele cronologice relative privind neoliticul și eneoliticul în spațial intra-carpatic** (p. 70-79) în care autorul pornind de la prima încercare de etapizare ale evoluției umane (Hesiod în *Munci și zile*) urmărește aproape toate încercările “intuitive” (oricum pe cele mai semnificative) de cronologie relativă până la apariția sistemului tripartit propus de Ch. J. Thomsen. După acest moment, de stabilire pe baze științifice a unui sistem cronologic relativ, V. Sava prezintă opiniile celor mai importanți specialiști în domeniu din România, Serbia și Ungaria referitoare la periodizarea epocii neolitice și eneolitice din zona sa de interes.

Descoperirile neolitice și eneolitice din bazinul Mureșului Inferior (p. 80-273) reprezintă cea mai amplă parte a cărții. În fapt este un repertoriu, alcătuit după modelul propus de Fl. Gogâltan², al tuturor descoperirilor făcute până în 2015. Fără a intra foarte mult în detaliu, încercăm o sistematizare a descoperirilor. Au fost repertoriate 138 de puncte neolitice timpurii (cultura Starčevo-Criș), 30 puncte cu materiale neolitice mijlocii (4 cu ceramică decorată în stilul culturii Banatului, 5 în stil ceramic Vinča A, 12 în stil ceramic Szakálhat și 9 situri la care nu a putut fi precizat stilul ceramic), 62 de situri au fost atribuite neoliticului târziu (din care 31 de puncte aveau material ceramic decorat în stil Tisa, 5 puncte cu ceramică Vinča C, 10 situri cu material asociate grupelor Turdaș și Foieni și, 17 puncte cu descoperiri aparținând neoliticului târziu cărora nu le este precizat stilul ceramic). Stilului ceramic Tiszapolgár din eneoliticul timpuriu îi sunt atribuite 79 de situri. Stilurilor ceramice Bodrogkeresztúr și *Toarte pastilate*-Hunyadihalom din eneoliticul mijlociu îi sunt arondate un număr de 25 și respectiv 4 puncte. Eneoliticului târziu îi sunt atribuite un număr de 6 situri cu ceramică decorate în stil Cernavodă III-Boleráz, 42 de puncte cu ceramică decorate în stil Baden și 70 de situri cu ceramică realizată în stil Coțofeni. La aceste situri se mai adaugă încă 6 puncte cu ceramică eneolitică dar a cărei etapă cronologică nu a putut fi precizată. Fiecare stil ceramic este analizat sintetic în ceea ce privește câteva topice: așezări, locuințe, descoperiri, rit funerar, cronologie, într-o măsură mai mare sau mai mică, în funcție și de informația disponibilă.

Următorul capitol tratează **Metalurgia cuprului în bazinul Mureșului Inferior** (p. 274-289). După un scurt istoric privind apariția și dezvoltarea metalurgiei aramei, pornind de la mărgelele din peștera Shanidar (Irak) aparținând mileniului XI î.Chr., trecând la apariția artefactelor din cupru în Peninsula Balcanică în cuprinsul mileniilor VI-V î.Chr. și până la apariția pieselor din cupru în bazinul inferior al Mureșului în neoliticul târziu, autorul întocmește un repertoriu al descoperirilor structurat pe etape cronologice. Merită atras atenția că autorul separă piesele descoperite în context arheologice clare (morminte, depozite, așezări) de descoperirile întâmplătoare sau cu informație arheologică insuficientă (cea mai mare parte a topoarelor-ciocan și a târnacoapelor cu brațele în cruce). Legat de acestea, deosebit de interesantă este discuția referitoare la atribuirea culturală a topoarelor și târnacoapelor masive din cupru care anterior erau atribuite culturilor Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr. Prin prisma datelor ¹⁴C din “Peștera Ungurească” de la Cheile Turzii și Csincse (Ungaria) la care se adaugă rezultatele noilor date radiocarbon din estul Ungariei³ a putut fi reinterpretată cronologia eneoliticului timpuriu și mijlociu din zonă. Astfel, nu mai poate fi suportată o viziune liniară a evoluției ceramicii Tiszapolgár → Bodrogkeresztúr → *Toarte pastilate* ci trebuie avută în vedere o contemporaneitate între ceramica Tiszapolgár || Bodrogkeresztúr A || Bodrogkeresztúr B / Hunyadihalom. De aceea, V. Sava consideră că orizontul de depunere a topoarelor masive de cupru este contemporan cu manifestările culturale caracterizate atât de ceramica de tip Tiszapolgár cât și Bodrogkeresztúr fără a putea atribui uneia sau alteia, anumite tipuri de topoare / târnacoape din cupru.

² Fl. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara, 1999.

³ P. Raczky Zsuzsanna Siklósi, *Reconsideration of the Copper Age chronology of the eastern Carpathian Basin: a Bayesian approach*, în *Antiquity* 87 (336), 2013, 555-573.

Ultimul capitol, cel de **Concluzii** (p. 290-305), sintetizează principalele idei ce se desprind din prezentarea amplă a diferitelor aspecte menționate și de noi în rândurile de mai sus. Volumul este completat cu o amplă bibliografie, dovadă a intensei documentării asupra diverselor probleme abordate de autor și o bogată ilustrație (246 planșe) cu materiale arheologice, în cea mai mare parte inedită. Nu pot încheia această scurtă prezentare decât prin a felicita autorul pentru impresionantul volum de muncă depus și să-i doresc aceeași putere de lucru în proiectele pe care le are în lucru.

Gruia FAZECAȘ

Demjén Andrea (Szerkesztő), *Gyergyószentmiklós a régészeti kutatások tükrében*, Koloszsvár/Gyergyószentmiklós, Erdélyi Múzeum Egysület / Tarisznyás Márton Múzeum, 2016, 215 p.

Îmi face o deosebit de mare plăcere să prezint volumul editat și coordonat de colega Demjén Andrea referitor la cercetările arheologice desfășurate în raza localității Gheorgheni, jud, Harghita. Bucuria de a vedea publicate rezultatele cercetărilor arheologice desfășurate pe parcursul anilor 2009-2016, într-un mod ce se înscrie în trendul actual de cercetare arheologică – cel pluridisciplinar – este însoțită de frumoasele amintiri personale legate de participarea mea la campania de cercetări din anul 2013 desfășurate la Pricske.

După obișnuitele părți introductive caracteristice unui volum: o **Prefață** realizată de către Csergő Tibor András, directorul Muzeului Tarisznyás Márton din Gheorgheni (p. 9-10) și o **Introducere** a editorului volumului (p. 11-12), se trece la prezentarea propriu-zisă a cercetării arheologice. Cartea este structurată pe trei obiective cercetate: Cetatea Both, Biserica Sf. Nicolae și Vama/

Carantina de la Pricske. În preambulul monografiei cercetării arheologice dedicată localității arheologice, Demjén Andrea, prezintă principalele repere cronologice ale **Gheorgheniului în izvoarele medieval și premoderne** (p. 13-21); deși localitatea este pomenită pentru prima dată la 1333-1334, sursele scrise nu reușesc să ofere prea multe informații despre viața acestei comunități, astfel că cercetarea arheologică vine să îmbogățească informațiile privind istoria orașului Gheorgheni.

Primului sit arheologic investigat, Cetatea Both îi sunt dedicate două studii. Demjén Andrea prezintă **Cercetările arheologice la Cetatea Both** (p. 13-47). Ca și alte cetăți din „Secuime”, nici cea de la Both nu beneficiază de atenția documentelor medievale; astfel s-a impus investigația arheologică de la Cetatea Both. În 2009 este reluată cercetarea arheologică, cercetare precedată de ridicare topografică, fotografie aeriană, investigații georadar și măsurători magnetometrice ale sitului (din păcate perturbate de numeroase structuri metalice aflate în sit ca urmare a intervențiilor antropice ulterioare). Aceste date, coroborate cu rezultatele obținute în cele 14 secțiuni deschise au scos la iveală zidul circular de incintă și turnul cetății. Analiza materialului arheologic indică faptul că

cetatea a funcționat în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al XIII-lea și secolul al XVII-lea. În ceea ce privește rolul cetății, se pare că fortificația a funcționat ca și reședință nobilă privată. Resturile osteologice de animale descoperite fac obiectul studiului **Oase de animale de la Cetatea Both** realizat de către Tugya Beáta (p. 49-54). Analiza realizată pe un eșantion mic de oase (54) a reușit să determine un număr de 34 de piese, care cu excepția unui fragment de os de cerb, restul aparțineau unor animale domestice.

Cel de-al doilea obiectiv asupra căruia se opresc autorii volumului este Biserica Sfântul Nicolae. Coordonatorul volumului și în fapt autorul cercetării arheologice, Demjén Andrea prezintă **Cercetarea arheologică a bisericii Sântului Nicolae din Gheorgheni** (p. 61-95). Istoricul cercetării ilustrează bogăția documentelor din secolele XVII-XVIII referitoare la această biserică. Și la acest obiectiv cercetările demarează în anul 2009, o altă campanie petrecându-se în 2013. Și la acest obiectiv s-au făcut investigații georadar. Săpătura arheologică a dus la descoperirea unor structuri ce aparțineau probabil unei biserici ce a funcționat anterior. Datarea ^{14}C a mormântului M 27 (1245-1282) a confirmat această ipoteză. Cele trei secțiuni deschise în 2013 au dus la identificarea zidului de incintă al cimitirului din jurul bisericii, zidului sudic al altarului bisericii gotice și a contrafortului sud-estic al corului poligonal. Cercetarea navei bisericii medievale în S1 a dus la concluzia că aceasta a avut două etape anterioare celei gotice: una arpadiană suprapusă de biserică de secol XIII-XIV. Analizele dendrocronologice indică faptul că nava și turnul bisericii au fost probabil conectate la sfârșitul secolului al XV-lea. Tot acestui obiectiv îi este dedicată o **Analiză antropologică a materialului osteologic uman** realizată de către Claudia Radu (p. 97-106), care a dus la identificarea a 86 de indivizi (50 copii și adolescenți, 36 de adulți), fiind identificate expuneri la boli, malnutriție, etc. Deosebit de interesant din punct de vedere antropologic este faptul că traumele și fracturile identificate au fost observate exclusiv în cazul femeilor și copiilor, realizate perimortem, aspect ce poate ridica întrebări de natură behavioristă. **Cercetarea dendrocronologică a turnului și șarpantei bisericii romano-catolice** la care am făcut referire mai sus a fost realizată de către Tóth Boglárka, Botár I. și Grynaeus A. (p. 107-131.).

Ultimul și poate cel mai interesant sit investigat este Carantina de la Pricske. **Cercetările arheologice de la fortificația și carantina de la Pricske** ne sunt descrise de către Demjén Andrea (p. 135-194). Acest obiectiv a reprezentat un punct de staționare obligatoriu a persoanelor și a mărfurilor (cu precădere turme de animale) la granița dintre Transilvania și Moldova, ce avea ca scop limitarea răspândirii epidemiilor. După un scurt istoric al acestor puncte sanitare, autoarea trece în revistă documentele (de secol XVIII) referitoare la acest punct. Și aici au fost utilizate mijloace și tehnici moderne ce cercetare: ridicare topografică, modele 3D ale terenului, fotografie aeriană și investigații georadar și magnetometrice.

Săpătura propriu-zisă a scos la lumină o locuință situată în interiorul unui șanț de formă patrulateră cu latura de cca. 50 m săpat în stâncă situate chiar pe vârful muntelui, ce reprezenta probabil fortificația acestui punct de vamă. În zona vămii au fost investigate un număr de 6 clădiri ce aveau dimensiuni cuprinse între 15,2 x 6,6 m (clădirea 2 – ce beneficia și de pivniță) și 6,6 x 3,9 m (clădirea 3). Clădirile aveau până la 3 încăperi, fiecare dintre acestea fiind dotate cu instalații de încălzit. Clădirile erau realizate din bârne de lemn așezate pe o fundație din piatră. Aceste clădiri deserveau atât personalul carantinei cât și neguțătorii care o tranzitau. Din repertoriul artefactelor descoperite alături de ceramica specifică oricărui sit arheologic, merită amintite fragmentele de cahle provenind de la instalațiile de încălzire atât de necesare în această zonă și la această altitudine (1500 m.) chiar și în timpul verii (lucru binecunoscut chiar pe propria-mi piele). De asemenea au mai apărut fragmente de recipient din sticlă și monede.

Oasele de animale descoperite la carantina de la Pricske au fost analizate de către Tugya Beáta (p. 195-210). În primul rând, este puțin neobișnuit ca material arheozoologic aparținând secolului al XVIII-lea să fie cercetat (personal mă întâlnesc pentru prima oară cu așa ceva). Au fost descoperite și analizate peste 2350 de bucăți de oase din care

majoritatea (peste 95%) aparțin speciilor domestice. Fără a critica munca depusă de autoarea capitolului, îmi permit să atrag atenția asupra faptului că un număr de 24 de fragmente de oase de animale sălbatice și implicit vâdate, dintr-un total de 2354 de bucăți, reprezintă 1,01% și nu, cum probabil dintr-o greșeală de tastare a apărut, 1,4% (p. 196). Unul dintre cele mai importante rezultate ale acestei analize o reprezintă lumina care o aruncă asupra obiceiurilor culinare a epocii. Cel mai frecvent a fost consumată carnea de vită (59,3%) și mai puțin de ovicaprine (24,1%) ori porc (10,5%). Carnea de păsări era rar consumată (2% găini și 0,7% găște). Totuși nu trebuie să scăpăm din vedere condițiile puțin neobișnuite ale sitului de aici, datele obținute nu reflectă o imagine reală privind alimentația cotidiană.

Merită amintite aici calitatea grafică a volumului care pune în valoare reconstituirile de sit sau elemente arhitecturale, artefactele descoperite, planurile și imaginile realizate în timpul cercetării, precum și ilustrarea unor activități mai prozaice însă cotidiene în desfășurarea unui șantier arheologic. Nu în ultimul rând, vreau să subliniez publicarea pentru fiecare capitol în parte a unor rezumate consistente în limba română și engleză (realizate de Cristina Cordoș, care alături de alții a participat la cercetările publicate cu această ocazie), fapt care face ca rezultatele cercetării arheologice să fie mult mai accesibil și celor mai puțin familiarizați cu limba maghiară însă doritori în a cunoaște și a fi la curent cu noile contribuții în domeniu.

Gruia FAZECAȘ

András Kubinyi, *Matthias Rex, Budapesta, Koloszsvar/Gyorgyoszentmiklos*, Balassi Kiadó, 2008, traducere în engleză de Andrew T. Gane, 210 p.

Monografia *Matthias Rex*, scrisă de András Kubinyi, are o valoare deosebită și umple un gol din istoriografia românească. Deși domnia regelui Matia Corvin (1443-1458-1490) a reprezentat și continuă să reprezinte un subiect controversat din istoria Transilvaniei și a românilor, lipsește o monografie scrisă de un istoric român, care să sintetizeze punctele de vedere ale istoriografiei românești și să propună o viziune proprie asupra acestei epoci. Cu toate acestea, în ultimii ani au apărut lucrări de valoare privind diverse aspecte ale domniei acestuia și ale relațiilor cu românii¹. Volumul publicat de András Kubinyi este puțin accesibil istoricilor români, nu a fost publicat în limba română și lipsește din bibliotecile din România. Din această cauză, am considerat necesară punctarea celor mai importante aspecte pe care le-a relevat autorul și o descriere mai consistentă a structurii volumului.

Istoricul și academicianul Andrs Kubinyi (1929-2007) a studiat peste cincizeci de ani epoca regelui Matia² (Mátyás, Matthias, Matija) Corvin și a celor doi Jagielloni (1490-1526),

¹ Alexandru Simon, în Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2005, descrie în detaliu domnia și acțiunile regelui ungar și face o paralelă cu faptele domnitorului moldav. Cu toate acestea, autorul nu sintetizează riguros, prin intermediul unei structuri și argumentații clare, aspectele esențiale din viața acestuia. László Koszta, Ovidiu Mureșan, Alexandru Simon, (ed.), *Stephen the Great and Matthias Corvinus and their Time. In Memoriam Virgil Cândea et András Kubinyi*, Cluj-Napoca, IDC Press, 2007.

² Amintim dintre celelalte lucrări ale istoricului maghiar legate de domnia regelui Matia Corvin: *Matthias Corvinus. Die Regierung eines Königreichs in Ostmittel-europa, 1458-1490*, Herne, 1999; Nagybirto és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig [Land ownership and baronial residences in Hungary from the mid-fifteenth century until Mohács]. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991): 211-28; *A Magyar Királyság népessége a XV. század végén* [The people of the Kingdom of Hungary in the late fifteenth century]. *Történelmi Szemle* 38 (1996): 135-61; *Bárók a király tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején* [Barons in the royal council under Matthias Corvinus and Vladislaus II]. *Századok* 122 (1988): 147-215; *A Mátyás kori államszervezet* [Government administration during the age of Matthias Corvinus]. In *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv*, 43-53; *Mátyás király ausztriai kormányzata* [The rule of King Matthias in Austria]. *Levéltári Közlemények* 63 (1992): 111-21.

cu rezultate notabile, mai ales în ceea ce privește instituțiile și mecanismele de funcționare a puterii centrale.

Istoricul ungar sondează numeroase aspecte din viața lui Matia Corvin³: politica de consolidare a puterii centrale și de contracarare a coalițiilor nobiliare, reformele, războaiele, contribuția sa la înflorirea Renașterii în Ungaria, caracterul acestuia, cu un accent deosebit pe legăturile regelui cu nobilimea și rudele sale, dar și rolul acestor legături în conturarea politicilor interne.

În primul capitol al lucrării, *The Family And Relatives Of Matthias Hunyadi*, sunt identificați membrii familiei lui Matia și poziția lor în cadrul curții (de remarcat cazul fraților Pongrác de Dengeleg). Rudele sale au reprezentat piese pe tabla uriașă a politicii regatului, folosite în funcție de necesități și oportunități. Acesta a fost și cazul Jusztinei, nepoata de frate a Elisabetei Szilágyi, măritată cu Vlad Țepeș pe la mijlocul anilor 1470, în speranța că o astfel de legătură îl va apropia pe voievod de interesele maghiare. Este adusă în discuție marea influență pe care o avea István Szapolyai asupra regelui: atunci când pleca în campanii, Matia lăsa administrarea regatului în mâinile sale. Kubinyi conchide că membrii masculini ai familiei monarhului erau avantajați, dar doar dacă erau capabili sau legătura cu ei putea fi folosită de puterea centrală.

Oprindu-se asupra ascendenților suveranului, autorul consideră că informațiile păstrate demonstrează originea română a Hunedoreștilor, lancu (Ioan, János) fiind, cel mai probabil, urmașul unui boier din Țara Românească. Acesta din urmă a reușit să acumuleze numeroase posesiuni, devenind cel mai mare proprietar de pământuri din Ungaria, inclusiv printr-un împrumut de 1 200 de florini acordat împăratului Sigismund de Luxembourg (1387-1437).

În al doilea capitol, *From Childhood To Election As King*, istoricul maghiar subliniază importanța educației pe care lancu a oferit-o fiului său, deși el însuși nu știa nici să scrie, nici să citească. Kubinyi consideră că umanistul János Vitéz a avut o oarecare contribuție în formarea lui Matia, însă, datorită îndatoririlor sale politice și eclesiastice, e puțin probabil să fi fost tutorele viitorului rege. Talentul deosebit al lui Matia este dovedit de abilitatea sa de a învăța latina, germana, principalele limbi slave și probabil româna, începând de la o vârstă fragedă.

După moartea lui lancu și a regelui Ladislau al V-lea, taberele nobiliare, aflate în conflict, decid alegerea lui Matia ca rege (ianuarie 1458), considerat a fi un copil ușor de controlat. Nu este trecut cu vederea nici rolul jucat de legatul papal, Juan de Carvajal, în luarea acestei decizii, indiciu al viitoarelor relații strânse cu papalitatea. În timpul captivității de zece luni, întâi la regale Ladislau, iar mai apoi la Podiebrad, guvernatorul Boemiei, Matia s-a aflat mereu sub supravegherea unor străini și s-a temut că va avea aceeași soartă ca fratele său, decapitat la porunca regelui; prin urmare, a suferit transformări profunde, învățând să aibă încredere doar în el însuși.

În al treilea capitol, *Hungary In The Second Half Of The Fifteenth Century*, istoricul maghiar prezintă situația regatului, cu o populație cuprinsă, la sfârșitul secolului al XV-lea, între 2 911 000 și 3 307 000 de oameni (afară de Croația), în vreme ce Franța avea în acea vreme 16, 4 milioane, Imperiul Romano-German 12 milioane și Polonia 3,5 milioane. 4,4 % din populația Ungariei medievale era reprezentată de nobilime, doar Polonia avea un procentaj mai mare sub acest aspect. Abia 3,8 % din populație trăia în cele aproximativ treizeci de orașe libere regale. Dacă punem la socoteală și populația orașelor de pe domeniile nobiliare și a principalelor târguri, ajungem la 8,2 %, mult mai puțin decât în Occident. Populația Ungariei pare să fi stagnat în a doua jumătate a secolului al XV-lea, din cauza conflictelor interne și atacurilor otomane, dar și din pricina creșterii taxelor în timpul domniei lui Matia. În perioada 1437-1458, când Ungaria a trecut prin grave disensiuni interne, puterea centrală a scăzut, iar domeniile regale au ajuns în mâinile nobililor, a căror putere a crescut considerabil.

În capitolul patru, *From The Consolidation Of Royal Power To The Coronation Of Matthias*, autorul descrie ceremonialul complex al primei intrări în Buda (1458), pentru a-i fi recunoscut statutul de rege, în condițiile în care Coroana Sfântă se afla încă în posesia

³ O prezentare generală a domniei lui Matia în András Kubinyi, „Matthias Corvinus: The Man and the King”, în László Koszta, Ovidiu Mureșan, Alexandru Simon, (ed.), *Stephen the Great and Matthias Corvinus and their Time*, p. 21-42.

împăratului Frederick al III-lea. În continuare, este urmărită evoluția copilului-rege, care reușește să dejoace planurile unchiului de a acapara întreaga putere în mâinile sale. Se observă abilitatea adolescentului de a-l pune pe regent în opoziție cu unii dintre nobilii regatului. Analizând succint acțiunile lui Vlad Țepeș, Kubinyi este de părere că din cauza disprețului propriilor supuși a ajuns domnitorul în prizonierat.

În capitolul cinci, *Coronation, Reforms And Rebellions*, Kubinyi reliefează importanța recuperării Coroanei Sfinte pentru întărirea legitimității suveranului și ne prezintă reformele inițiate de Matia în structurile de conducere ale regatului, dar mai ales progresele remarcabile în organizarea finanțelor. Reformele din acest ultim domeniu au dus la centralizarea administrării veniturilor și au limitat intervenția marilor latifundiari. Regele a găsit persoana potrivită și de această dată: János Ernuszt, un evreu convertit, care și-a dovedit măiestria și talentul în controlarea și eficientizarea acestui sistem. Matia a adus modificări și în sistemul monetar: din a doua jumătate a anilor 1460, a început să bată dinari de argint de mare calitate. Baterea acestor monezi a făcut să crească, indirect, veniturile tezaurului, și a fost foarte benefică pentru comerț. Valoarea lor a început să scadă târziu, abia în 1521. Kubinyi estimează că veniturile anuale ale suveranului se apropiau, în unii ani, de 900 000 de florini, mult mai mari decât cele din vremea lui Ladislau al V-lea. Totuși, în comparație cu alte mari puteri, Ungaria era o țară cu venituri mici (sultanul Mehmed al II-lea dispunea în 1475 de un venit anual de 1 800 000 de ducăți).

În ceea ce privește răscoala nobiliară din Transilvania⁴ (1467), autorul consideră că mișcarea nu a fost una de separare, ci de apărare a libertății întregului regat. Și în timpul acestei crize, Matia Corvin a dovedit rapiditate și eficiență în înfrângerea nemulțumirilor locale: *Matthias was at his most powerful and energetic when confronted with instability and uncertainty*⁵. Ulterior, în timpul campaniei din Moldova, și-a subestimat adversarul și a folosit prea puține forțe⁶. Pentru a face uitată înfrângerea, a ales să atace Boemia, o țară bogată, pe placul mercenarilor săi. Războiul din Boemia⁷ a început abia după ce regele a încheiat, probabil, o înțelegere secretă cu turcii, pentru a nu fi obligat să lupte pe două fronturi. Se pare că din nou a apreciat greșit forța adversarilor, fiind atras într-un conflict lung și greu.

Kubinyi acordă o atenție sporită sistemului politic înființat de suveran în teritoriile cucerite: Moravia, Silezia, Lusatia. Matia Corvin a respectat stările din aceste provincii, dar taxele l-au făcut nepopular, la fel ca măsurile luate de căpitanul-general din Silezia. În Austria de Jos, a lăsat să funcționeze dieta și instituțiile locale, numind personae care făcuseră parte anterior din conducerea provinciei. Ca atare, mulți austrieci i-au acceptat pe noii stăpâni. În schimb, controlul militar al cetăților și orașelor a fost încredințat aproape doar căpitanilor maghiar și cehi. Cu toate acestea, controlul noii puteri asupra Moraviei, Sileziei și Lusatiei era mult mai puternic decât s-ar putea crede, mai ales în domeniul financiar. Matia a avut grijă să nu impună taxe excesive, dar reformele financiare au fost mai puțin încununute de succes decât în Ungaria.

În capitolul șapte, *The Turkish Question And The Army*, este analizată evoluția regelui din poziția de favorit al papei și al luptei antiotomane, ca urmaș fidel al tatălui său, la schimbarea politicii externe, îndreptată în a doua parte a domniei spre Centrul Europei. Inițial aliat prețios al suveranului pontif, de la care a primit sume imense, Matia Corvin ajunge să-și deterioreze relațiile cu Roma, neîmplinind visele antiotomane ambițioase care îi fuseseră atribuite. A ales, în schimb, să întărească granița de sud cu o centură de cetăți și să se implice doar în campanii de mică anvergură împotriva turcilor. Acesta a învățat din experiențele tatălui său, atacând doar în lunile de toamnă sau de iarnă, când era sigur că evită principalele forțe otomane. Singurele ofensive notabile sunt cele care au dus la recucerirea cetăților Jajce (1463) și Šabac (1476). Atacul otoman din 1479 a fost doar o incursiune de jaf, însă victoria de la Câmpia Pâinii a

⁴ Pentru un punct de vedere din cadrul istoriografiei românești, vezi Konrad G. Gündisch, *Participarea sașilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Historia, 1972, fasc. 2.

⁵ András Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 83.

⁶ Mai multe informații despre raporturile cu Ștefan cel Mare al Moldovei, în Alexandru Simon, Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2007.

⁷ Pentru situația generală din Boemia epocii lui Matia, vezi *Istoria Țărilor Coroanei Ceha*, București, Editura Enciclopedică, 2007, p. 154-159.

fost celebrată, asemeni altor mici reușite, ca o mare victorie; istoricii militari o văd ca o reușită semnificativă pentru tabăra ungară.

Întărirea graniței de sud a fost opera lui Matia Corvin: *Matthias cannot be accused of neglecting the country's defences in the south. On the contrary, it was thanks to Matthias' policies that the interior of the country was able to live in a relative security until the fall of Nándorfehérvár in 1521*⁸.

Este întreprinsă o analiză a sistemului de recrutare din Ungaria epocii respective, evidențiind cum situația din Transilvania era diferită față de cea din restul Ungariei: voievodul avea nevoie de mai mulți soldați pentru a interveni în Moldova și Țara Românească sau pentru a lupta cu turcii. Erau mult mai mulți soldați în Transilvania, raportați la numărul populației, decât în alte regiuni ale regatului; astfel se explică gravitatea răscoalei din 1467.

Capitolul opt, *Domestic Politics After The Suppression Of The 1471 Conspiracy*, este rezervat perioadei de întărire a puterii centrale. Cu toată consolidarea puterii centrale, suveranul nu a implementat schimbări de structură. A știut să păstreze relații bune cu baronii, pe care nu i-a executat, nici măcar în cazul unei răscoale (ca cea din 1467). Cu toate acestea, putea fi nemilos. Este grăitoare mărturia lui Philippe de Commines, care susține că Matia devenise nemilos către sfârșitul domniei și că toată lumea se temea de el. Cu timpul, a ajuns să aibă nevoie tot mai puțin de aprobarea magnaților atunci când lua o decizie. În ultimii ani, a depus eforturi pentru ca fiul său nelegitim, Ioan Corvin, să-l urmeze la tron. A încercat să aleagă un palatin potrivit, care, la moartea lui, să asigure urcarea pe tron a fiului său. Chiar și prin statutul din 1486, valorificat prin tipărire, Matia a vrut să zădărnicească criticile venite din interior și să-și întărească prestigiul internațional prin promovarea imaginii sale de mare legiuitor.

În capitolul nouă, *Marriage, Romance And Royal Succession*, autorul se oprește asupra caracterului regelui, care a arătat puține semne, în prima parte a vieții, că i-ar lăsa pe alții să-i conducă viața. Viața acestuia a fost mai mult una de militar, fiind mai fericit în compania soldaților. Până și mama lui pare să fi avut puțină influență asupra lui. Însă căsătoria cu Beatrice de Aragon (1476) a schimbat totul. Regina a intervenit mult în viața lui, schimbând obiceiurile de la curte. A ajuns să-și spună cuvântul în orice chestiune, iar regele s-a încrezut tot mai mult în rudele soției.

În capitolul zece, *The Final Years. The Death Of Matthias*, sunt analizați ultimii ani din viața lui, al cărui prestigiu internațional fusese afectat de campaniile din Austria și noile politici din Italia. Matia își pierduse faima de campion al luptei antiotomane, iar Ungaria devenise izolată din punct de vedere diplomatic. Văzând că războiul cu Imperiul ajunsese în impas, suveranul maghiar îi propune (1489) împăratului ca acesta să recunoască titlul de rege al Bosniei și al Croației pentru fiul său, în schimbul moștenirii coroanei ungare de către Habsburgi. Tratatul dovedește câtă încrederea avea în faptul că Ioan va deveni rege al Ungariei după moartea lui.

Kubinyi acordă o atenție sporită evenimentelor de după aprilie 1490. Teritoriile cucerite au fost pierdute la scurt timp, iar Ioan Albert al Poloniei și Maximilian Habsburg au ajuns cu armatele până în apropierea orașului Buda. Vladislau Jagiello urcă pe tron, baronii fiind fericiți să aibă un rege pe care să-l poată controla. Ioan Corvin a rămas doar banul Croației și al Slavoniei, fiind trădat chiar de noua aristocrație formată de Matia. Exegeții maghiari consideră că prăbușirea imperiului construit de acesta era inevitabilă, însă nu trebuie uitat rolul său în menținerea și creșterea prestigiului țării. *It is thanks to him that Hungary remained a major European power until 1526*⁹.

În capitolul unsprezece, *A Patron Of Humanism And The Arts*, este evidențiat patronajul regelui asupra artelor, acesta fiind primul conducător de la nord de Alpi care a sprijinit stilul Renașterii italiene la propria curte. Biblioteca lui a devenit faimoasă în întreaga Europă. Totuși, mare parte a reputației sale se datorează propagandei umaniștilor, pe care a avut grijă să-i plătească pentru a-i glorifica reușitele. Așa cum se observă din lucrarea de față, Matia a pus mare preț pe recunoașterea legitimității sale, căutând pe mai multe căi să preamărească originea și faptele familiei sale. Îi plăcea să numească în funcții persoane cu educație umanistă, dar

⁸ András Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 112.

⁹ *Ibidem*, p. 160.

talentul și abilitățile acestora contau înainte de orice. După căsătoria cu Beatrice de Aragon, s-a resimțit și mai mult influența umanismului. Castelul din Buda și cel din Visegrád sunt exemple ale interesului pentru arhitectură: *Matthias was also one of the most prolific builders among the medieval kings*. În sfera sculpturii merită menționate cele trei statui ale Huniazilor (Iancu, Ladislau și Matia) și statuia de bronz a lui Hercule, distruse ulterior. Cercetătorii au calculat că acesta a cheltuit, ca patron al artei și științei, aproximativ 80 000 – 90 000 de florin de aur în fiecare an, după căsătoria cu Beatrice. Aceste cheltuieli au nemulțumit populația și l-au făcut nepopular.

În capitolul doisprezece, *The Matthias Of Legend And Reality*, autorul pune în balanță realitatea și legenda, observând că imaginea din legende a unui rege drept nu corespunde cu cea reală. După 1490, frica pentru viitorul Ungariei pare să-i fi îmbunătățit imaginea. *The unrest of the Jagiellon era and the Mohács defeat of 1526 further enhanced nostalgia for the reign of Matthias*¹⁰. În finalul lucrării este schițat portretul lui Matia: un rege precaut, fără prieteni adevărați, fără să aibă prea multă încredere în oameni, trăind momente de aprigă mânie, probabil simulate, a fost prețuit de soldați, îi plăcea să citească despre arta războiului și să aplice ceea ce învăța, fiind un strateg îndrăzneț, dar un tactician prudent. Știa cum să păstreze bunele relații cu baronii și era capabil să găsească persoane talentate și de încredere, fără să țină seama de originea lor (cazul Ernuszt). Mulți însă l-au trădat, probabil fiindcă era un stăpân dificil, căruia îi plăcea să se implice în toate domeniile. În concluzii, Kubinyi vede în Matia Corvin un conducător ambițios, care a întărit puterea regală, dar a eșuat în a construi fundații stabile pentru viitor. Nici teritoriile cucerite nu s-au dovedit a fi câștiguri permanente. *One could make a long list of arguments pro and contra. No one disputes, however, that Matthias was one of Hungary's greatest kings. Despite his faults, he rightly became a hero in Hungarian legend and a king whom the Hungarian people will never forget*¹¹.

Probabil cel mai mare merit al monografiei lui Andras Kubinyi constă în analizele dedicate legăturilor de familie pe care s-au clădit politicile lui Matia, de-a lungul domniei și crizelor prin care a trecut regalitatea, precum și perspectiva asupra ultimilor ani ai vieții, când s-a eșuat valorificarea ulterioară, în beneficiul Ungariei, a realizărilor deosebite din atâtea domenii.

Kubinyi și-a propus să descrie, relativ succint, personalitatea și faptele lui Matia Corvin, mediului anglofon internațional. Cu toate acestea, monografia de față conține informații numeroase și utile pentru istoriografia românească și reprezintă o bază indispensabilă pentru cercetări mai aprofundate. Cunoașterea lucrărilor maghiare despre domnia acestuia este cât se poate de benefică pentru cercetătorii români. Prin urmare, traducerea și consultarea unei astfel de lucrări, atât de puțin cunoscută în istoriografia autohtonă, ar reprezenta un pas important în efortul de a cunoaște epoca marelui rege. Cu atât mai mult cu cât autorul propune o analiză pertinentă, riguroasă și de profunzime, cu ochii critici ai istoricului care știe cum să distingă, sub povara surselor, calitățile, succesele remarcabile, dar și slăbiciunile și neîmplinirile unui personaj-cheie din istoria Ungariei și a Europei Centrale.

Marian HORVAT

Boka László, Emődi András (redactori), *Tipográfia régtől fogva. A nagyváradi nyomdászat 450 éves története (Istoria tiparului de la începuturi. 450 de ani de activitate tipografică la Oradea)*, Budapesta, Editura Argumentum, 2016, 160 p.

Astfel intitulează cei doi redactori coordonatori albumul aniversar lansat în premieră, la Oradea, cu prilejul manifestărilor dedicate Zilei Culturii Maghiare din 2017. Aceștia

¹⁰ *Ibidem*, p. 175.

¹¹ *Ibidem*, p. 189.

ne propun o călătorie inedită în universul tipografiei orădene și a producțiilor sale, de la începuturi până în preziua celui de-al Doilea Război Mondial, prin intermediul unor studii ce investighează istoria tiparului, situația și activitatea tipografiilor notorii din epocile de altădată – Hoffhalter, Seminarului romano-catolic, Sonnenfeld etc. Aflăm din volumul exigent, dar și din dialogul la care au fost „provocați” redactorii în cadrul prezentării lor, că studiile circumscrise tematicii au fost semnante de specialiștii Bibliotecii Naționale Széchenyi din Budapesta: Bánfi Szilvia, istoric în domeniul cărții vechi și al tipografiei; V. Ecsedy Judit, istoric literar și cultural; Boka László – orădean la origini – istoric literar și director științific; precum și de specialistul Eparhiei Reformate de pe lângă Piatra Craiului, Emődi András, expert în carte veche și arhivar. Lecturând acest album atractiv copertat, descoperim profesionalismul impecabil al autorilor în abordarea tematicii, deopotrivă că acesta a fost adus la viață din necesitatea de a umple golul creat de lipsa unei publicații de specialitate mai dezvoltate despre istoria tiparului la Oradea, cu începuturi atestate documentar încă din 1565. În vederea creării unui tablou unitar și complex între limitele de interes științific stabilite, dar și a asigurării continuității în evoluția istorică a tiparului, redactorii au găsit oportună includerea în carte, prin retipărire, a studiului cu caracter monografic semnat la începutul secolului al XX-lea de istoricul Naményi Lajos.

Așadar, albumul este aranjat pe următoarele capitole: *A váradi nyomdászat kezdete és 16. századi története (Apariția tiparului la Oradea și istoria acestuia în secolul al XVI-lea)*, autor Bánfi Szilvia; *A váradi könyvnyomtatás virágkora (Epoca de înflorire a tiparului la Oradea)*, autor V. Ecsedy Judit; *A katolikus papnevelde (szeminárium) nyomdájának hat évtizede (Istoria celor șase decenii ale Tipografiei Seminarului romano-catolic)*, autor Emődi András; *A nagyváradi nyomdászat története a 19. században (Istoria tiparului orădean în secolul al XIX-lea)*, autor Naményi Lajos și *Nyomdászattörténeti körkép Nagyváradon a 20. század első felében (Privire panoramică asupra evoluției tiparului la Oradea în prima jumătate a secolului al XX-lea)*, autor Boka László. Fiecare intervenție este bogată în referințe bibliografice reprezentative, nu neapărat cunoscute până în prezent în arealul nostru. Cartea incită la studiu și învățare, aducând o lumină nouă asupra domeniului analizat. Textele sunt însoțite de imagini de excepție, reprezentând facsimilele mai multor tipărituri și documente din epocă, aduse în discuție în premieră.

Considerăm parțiale concluziile autorilor și avem convingerea că volumul prezentat succint are perspectiva de a se constitui într-o lucrare de referință în domeniul arheologiei preindustriale și industriale și nu numai, plasate în contextul istoric al unui interval de aproape cinci secole de evoluție socială și culturală a orașului Oradea, oferind o privire suficient de pronunțată asupra activității unor personalități marcante din sfera tiparului și, de ce nu, a vieții antreprenoriale din trecut.

Ronald HOCHHAUSER

Ronald Hochhauser, *Contribuție la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2010, 206 p.

Istoria industrială ne introduce într-un univers al tehnicii și al vieții muncitorești. Ca temă de cercetare, aceasta a beneficiat de unele studii, mici și mari, de-a lungul ultimilor ani. Locul ocupat de industrie în istoria Oradiei este important, orașul fiind un important centru industrial încă din perioada dualistă. De altfel, tradiția manufacturieră a urbei merge mult mai în spate în timp, până la atelierele meșteșugărești din incinta cetății și din așezarea existentă în jur, atât în evul mediu, cât și în cel modern.

Autorul are ca punct de plecare pentru lucrarea sa anul 1848, un an al revoluțiilor politice și economice. Volumul poate fi numit, așa cum însuși autorul sugerează în prefață, un mic tratat de „arheologie industrială”, beneficiind de surse altădată inaccesibile (în

principal documente, majoritatea în limba maghiară).

Dezvoltarea industrială a Oradiei din această perioadă a fost posibilă datorită condițiilor geografice favorabile, așa încât a fost posibilă crearea unor legături feroviare și rutiere directe și simple către orașe precum Budapesta, Cluj, Arad și Satu Mare. Nucleele industriale ale orașului au fost Fabrica de spirt aerian, Uzina de Apă și Uzina electrică.

În conturarea cercetării sale, autorul pleacă de la câteva monografii ale Oradiei și Bihorului, cea mai veche din anul 1901, următoarele acoperind anii până puțin după cel de-al doilea război mondial. Adăugate acestora sunt articolele de presă, reclamele vechi și documentele de arhivă.

Subiectul este abordat atât la modul general, cât și particular, în funcție de ramurile industriale analizate. Cadrul general al dezvoltării industriale locale este împărțit în mai multe perioade, respectiv cea habsburgică (de „tranziție de la manufactură la sistemul de fabrică”), cea austro-ungară, cea a Regatului României, apoi perioada administrației horthyste și, în final, perioada postbelică, până la naționalizarea de la începutul jumătății de secol comunist. Fiecare din aceste părți cuprinde o sinteză a investițiilor făcute în oraș pe perioade, atât cele publice, legate de transporturi, servicii etc., cât și private, în cazul nostru deschiderea de noi unități economice. Împărțirea pe perioade este binevenită, căci paginile abundă în informații, optându-se pentru inserarea denumirilor unor fabrici, a unor ani, astfel că cititorul se va putea orienta prin text destul de ușor. De pe acum menționăm că volumul cuprinde și două hărți ale orașului, de la 1900 și 1927, pe care sunt reprezentate toate întreprinderile menționate în text.

Deja din această parte a volumului remarcăm diversitatea domeniilor de activitate și a capitalului. Industria orădeană s-a specializat pe numeroase ramuri, de la industria ușoară, alimentară, până la cea a materialelor de construcții și a obiectelor casnice. Unitățile erau deținute de către întreprinzători maghiari, evrei, români ș.a.

Partea a treia intră în detaliile fiecărei ramuri de activitate, prima fiind silvicultura, unde familia Darvas era reprezentativă. Urmează industria alimentară, unde sunt enumerate principalele unități producătoare, documentele dezvăluind date privitoare la capitalul și volumul afacerilor fiecăreia. Autorul ne arată că în Oradea se produceau, în interbelic, boia, lapte, iaurt, apă minerală și produse de panificație. Un loc important aici îl au morile de apă și fabricile de spirt și drojdie, numeroase la începutul secolului XX și cu un rol economic crescut.

Despre industria textilă aflăm că s-a dezvoltat în special în perioada interbelică. Fabricile locale produceau șireturi, pălării, blănuri, încălțăminte. Și pentru acestea a fost consultată o documentație bogată, astfel încât putem citi despre fondarea și evoluția fiecărei fabrici, despre investițiile în dezvoltare, numărul de angajați, denumirile avute și momentul naționalizării. Unde există informații, etapele evolutive ale fabricilor sunt observate prin imaginea directorilor de atunci. Următoare industriei ușoare sunt cele ale prelucrării lemnului și tipografică, care aveau, de asemenea, o veche tradiție în Oradea.

În continuare este abordată industria chimică, prin fabricile de îngrășăminte chimice, eter, produse farmaceutice, vopsele, materiale plastice și gheață. În numeroase locuri, autorul amintește dezvoltarea urbanistică a orașului, corelată celei industriale, stimulată de aceasta. Pe măsură ce industria s-a dezvoltat și în oraș au intrat mai mulți bani, veniturile în creștere le-au permis multor persoane să-și ridice noi locuințe. Este evident cazul imobilelor din centrul orașului, dar și apariția unor noi cartiere de case, care au presupus creșterea necesarului de materiale de construcții. Astfel, această industrie a avut premise bune de înflorire. Vorbim despre fabrici de cărămizi, țigle și fabrici de materiale pe bază de ciment și var.

Din datele culese de autor, descoperim că industria metalurgică a fost una dintre cele mai dinamice în această perioadă. În această categorie intră mai multe fabrici și tunătorii, iar aici este interesant de observat trecerea de la producția civilă la cea militară și invers. Pluguri, vase, recipiente metalice, mașini agricole, toate acestea se produceau la Oradea.

Dincolo de aspectele de business ale acestor unități industriale, autorul abordează arhitectura clădirilor (ies în evidență ansamblurile fabricilor de spirt, ale celei de bere, cea

de blănuri sau morile Emilia și Adria), dar și țesătura de străzi pe care toate acestea erau așezate, respectiv utilitățile la care erau conectate. Iluminatul stradal și alimentarea cu apă sunt văzute în perspectivă evolutivă, autorul acordându-le un spațiu generos, plin de date despre etapele lor, diferitele proiecte și entități care le-au făcut să funcționeze. Într-o etapă ulterioară a scrierii volumului, autorul a abordat publicitatea dedicată industriei și comerțului local, reușind în acest sens să adune un volum consistent de reclame apărute în presă, afișe, cataloage, calendare, broșuri și facturi personalizate.

O altă parte a volumului este dedicată infrastructurii de transport. Străzile orașului, dar mai ales podurile, sunt tratate cu atenție, la fel precum căile ferate. Vorbim atât despre căile ferate ce leagă orașul, deja din 1860, de Budapesta, apoi Cluj și alte orașe, cât și despre drumurile de fier din interiorul orașului – rețeaua de linii ferate industriale, respectiv cea de linii de tramvai.

Între „consecințele industrializării”, autorul abordează dezvoltarea comerțului, abordând câteva dintre cele mai importante magazine din centrul urbei. O altă repercusiune a fost îmbunătățirea vieții sociale, creșterea gradului de rafinament a unei părți a populației, respectiv apariția elitei locale. O parte a acestei elite este supusă unei analize aprofundate, preferându-se alegerea unor biografii de industriași și comercianți.

Volumul are la final câte un rezumat în limbile maghiară, germană și engleză, iar în anexe – planuri, fotografii, o listă a denumirilor unor străzi, articole de presă și documente. Bogăția informațiilor din carte presupune, însă, o cunoaștere de suprafață a realităților Oradiei antebelice și interbelice de către cititor, astfel încât să le poată contextualiza mai ușor.

Cristian CULICIU

Timothy Snyder, *Tărâmul morții – Europa între Hitler și Stalin*, Editura Humanitas, București, 2012, 568 p.

Cartea autorului american Timothy Snyder analizează perioada cea mai sângeroasă a istoriei secolului XX, având scopul de a aduce la lumină realitățile horifice ale celor două sisteme totalitare: stalinist și nazist. Titlul are o semnificație importantă, el subliniind un concept pe care autorul îl introduce în discursul său istoric. În prefața sa, el numește spațiul geografic aflat în interes (spațiul est-european cuprinzând Ucraina sovietică, Polonia, Bielorusia, țările baltice și Rusia europeană) drept *tărâmul morții*. Argumentează că acest spațiu, în perioada 1930-1945, a fost locul celor mai mari atrocități și crime de război, atât în timpul războiului propriu-zis, cât și în perioada interbelică. *Tărâmul morții* a fost un loc de încleștare al NKVD-ului și SS-ului, care a dus la moartea a aproximativ 14 milioane de oameni în perioada 1930-1945.

Din punct de vedere metodologic, Timothy Snyder își structurează lucrarea în 11 capitole, având în același timp introducere și concluzie. Bibliografia sa variază de la surse primare, cum ar fi documentele oficiale eliberate de Wehrmacht sau SS în cazul germanilor, sau ale NKVD-ului când discută acțiunile sovieticilor. Totodată utilizează numeroase lucrări de specialitate, care îl ajută să structureze argumente istorice și științifice adecvate.

Fiecare din capitolele sale din punct de vedere al structurii are o construcție duală. Analizează în paralel atât acțiunile rușilor, cât și cele a germanilor, pentru a vedea diferențele ideologice și politice, dar și asemănările dintre aceste două sisteme. Pentru a da un plus de nuanță și de a sublinia magnitudinea uciderilor în masă, el introduce în discursul său istoric *componenta umană*. Astfel, în prima parte a oricărui capitol, avem analiza pur științifică și istorică, prin care Timothy Snyder își construiește firul argumentativ. În cea de-a doua parte el prezintă jurnalele și însemnările victimelor naziștilor și comuniștilor.

În prefața sa el își expune principalele direcții de cercetare științifică: analiza istoriei militare, politice, economice, sociale, culturale și intelectuale. Autorul de asemenea ne subliniază tot aici cele 3 metode pe care le folosește: afirmarea faptului că niciun eveniment din trecut nu e mai presus de înțelegerea istorică sau de accesul la cercetarea istorică, reflecția asupra posibilității unor opțiuni alternative și acceptarea realității ireductibile a alegerii în treburile omenești, și nu în ultimul rând atenția cronologică sistematică acordată tuturor politicilor staliniste și naziste care au ucis un număr mare de civili și de prizonieri de război, autorul numindu-și lucrarea o geografie umană a victimelor¹. Preia afirmația lui George Kennan pentru a dovedi cum s-a putut întâmpla o astfel de tragedie: „Aici, oamenii hotărăsc ce anume este adevărat și ce e fals”².

În introducerea autorul își începe investigația prin a evidenția rădăcinile celui de-al Doilea Război Mondial în prima conflagrație mondială. Prăbușirea imperiilor multinaționale a dus la probleme sociale care au stat la baza ideologiilor totalitariste. Evidențiază mai ales situația Poloniei și a Cehoslovaciei, care prin crearea lor au acaparat multe minorități etnice. De exemplu, Polonia a devenit stat multinațional în sine. După limbă, doar 2/3 erau polonezi, pe lângă cei 5 milioane de ucrainieni, 3 milioane de evrei, 1 milion de bieloruși și aproximativ 1 milion de germani, majoritatea în partea vestică³. Aceasta a fost una din problemele care au reieșit în urma tratatelor de pace de la Paris din 1919. În total, 10 milioane de germani trăiau în afara granițelor Germaniei, idee ce l-a împins pe Hitler spre război (potrivit conceptului de *Lebensraum*).

Tot aici, Snyder observă modul de preluare și acaparare a puterii atât, în Germania în cazul lui Hitler, cât și modalitățile folosite de Stalin pentru a-și consolida poziția. Astfel că, în cazul Uniunii sovietice, autorul argumentează că unul dintre cele mai folosite arme de control a populației a fost foamea. Realizează o expunere succintă a foametei care a cuprins Ucraina la începutul anilor '30, subliniind că a fost singura foamete artificială, orchestrată de un singur om. Colectivizarea a avut consecințe teribile pentru ucrainieni. Tot așa, introducerea are o perspectivă duală (titlul fiind *Hitler și Stalin*); Hitler a văzut importanța hranei și a reformelor agrare care, dacă înfăptuite, puteau duce la o schimbare de regim. Autorul argumentează că în cazul Rusiei colectivizarea a avut rol de a consolida comuniștii în spațiul ucrainean, iar în Germania reformele agrare, sau mai bine zis transformarea economică radicală a avut rolul de a crea un nou regim, un nou sistem politic, cel național-socialist (intervalul cronologic fiind 1930-1933).

În capitolul 1 intitulat *Perioadele de foamete în URSS*, autorul își continuă argumentarea utilizării foametei ca metodă de control și teroare. La începutul anilor '30, în Ucraina sovietică Stalin a reușit, prin procesul de colectivizare, să inducă singura foamete artificială, care după Snyder a reușit să ucidă aproximativ 3,2 milioane de oameni. Potrivit recensământului din 1937 s-a constatat o înregistrare cu 8 milioane mai puțin. Rata mortalității a ajuns în vara anului 1933 la peste 10 000 de oameni pe zi. Colectivizarea lui Stalin a distrus economia și agricultura ucraineană, astfel încât țăranii erau obligați să-și cedeze produsele comitetului politic, care a exportat majoritatea cerealelor. Snyder aproximează aproape 5 milioane de tone de grâne exportate în URSS. Din cauza cotelor de producție neatinse, Stalin a hotărât să ia de la țăranii și diferența. Această acțiune a condus la o foamete generală în spațiul ucrainean, populația nemaiaivând de unde să-și procure hrană. Moartea era peste tot în Ucraina, iar în disperare oamenii s-au dedus la acte de canibalism. Între anii 1932-1933, 2 505 de oameni au fost condamnați pentru acte de canibalism. Snyder este de părere că numărul canibalilor ar fi fost mult mai mare. Sate întregi au devenit pustii din cauza numărului foarte ridicat de decese. Rafael Lenkin, avocatul internațional care a inventat ulterior termenul de „genocid”, avea să numească situația ucraineană „exemplul clasic de genocid sovietic”⁴.

Următoarele două capitole, *Teroarea de clasă* și *Teroarea națională*, au un caracter complementar, ele focalizându-se mai ales pe perioada 1933-1939. În *Teroarea de clasă*,

¹ Timothy Snyder, *Tărâmul morții – Europa între Hitler și Stalin*, Editura Humanitas, București, 2012, p. 20.

² *Ibidem*, p. 19.

³ *Ibidem*, p. 27.

⁴ *Ibidem*, p. 78.

analiza științifică a autorului are în prim plan așa-numita „operațiune a culacilor” în cazul sovieticilor și, în paralel, în Germania, *Noaptea cuțitelor lungi*. În urma dezastrului agricol de la începutul anilor '30, Stalin a căutat vinovați pentru a ascunde greșelile politice ale sovieticilor. Astfel, a ajuns la concluzia că principalii vinovați au fost culacii (cei care din punct de vedere social proveneau dintr-un mediu „burghez”). Operațiunea culacilor, cum a fost numită, a provocat numeroase victime; în urma ordinului 00447 din 30 iulie 1937, „Despre elementele antisovietice și contrarevoluționare”, NKVD-ul a început o eliminare sistematică în masă a oricărei persoane învinuite sau cel puțin suspectate de ascundere a produselor agricole. Un kilogram de făină putea duce la moartea unui om. Până la sfârșitul anului 1938 au fost executați 386 798 de cetățeni⁵. Trupele NKVD erau trimise de obicei în număr restrâns, fiind responsabile pe o anumită delimitare geografică prestabilită. Între 1937-1938, o echipă de 12 ofițeri NKVD a ucis în zona Leningradului în total 20 761 de oameni⁶.

În tot acest timp, Hitler și-a solidificat propriile puteri prin asasinarea lui Ernst Rohm, șeful SA-ului, în urma operațiunii Kolibri. Vedeă în independența sporită a mișcării paramilitare, o amenințare la propria autoritate. Mai mult, armata germană avea și ea motive de frică, deoarece SA-ul devenea din ce în ce mai numeros. Rohm dorea să absoarbă în cadrul propriei organizații și armata. Acest lucru a dus la o antipatie generală față de el și apropiații săi. Operațiunea a avut loc între 30 iunie și 2 iulie, Hitler reușind astfel să-și elimine potențialii adversari și în același timp să beneficieze de sprijinul armatei, care s-a bucurat de slăbirea puterii SA-ului. Snyder subliniază că prin aceste acțiuni, atât în cazul germanilor cât și în cazul sovieticilor, frica a fost un factor puternic prin care Hitler și Stalin au reușit să-și consolideze pozițiile. Totuși, autorul punctează faptul că în privința rușilor, victimele au fost mult mai numeroase, operațiunea având o mai mare amploare.

În capitolul 3 (*Teroarea națională*) analiza istorică se structurează mai mult pe politica sovietică. Cuprinde, în mare, perioada 1936-1939. Snyder subliniază importanța Organizației Militare Poloneze. Ea a reprezentat o mișcare în spațiul polonez, care l-a determinat pe Stalin să pună în seama polonezilor din URSS toate problemele și eșecurile politicilor economice sovietice.

Autorul realizează o comparație a celor două terori din punct de vedere politic și social. Tenta națională i-a oferit lui Stalin o masă mult mai mare de oameni, iar aceasta era mult mai vizibilă decât cea de clasă. Pentru a sublinia această diferență, Snyder prezintă purificarea NKVD-ului, care a fost destul de problematică, Felix Dzerjinski fiind și el de origine poloneză, dar era un membru important al NKVD-ului. Premisa a fost că această Organizație Militară Poloneză acționa în continuare, chiar dacă ea a fost dizolvată cu mai mult de un deceniu în urmă. Se presupunea că avea celule „teroriste” care subminau autoritatea sovietică, iar acest lucru era de nepermis. Vsevolod Balătcki (șef al NKVD-ului din Ucraina) și cu Ejov au fost promotorii acestei terori naționale. Balătcki a creat acest spectru al „pericolului polonez” și, ironic, a ajuns o victimă a sa. La 7 iulie 1937 acesta este arestat, depus de funcțiile sale și executat în aceeași lună.

În ceea ce privește conducerea sovietică, Snyder este de părere că situația era de-a dreptul confuză. Potrivit cifrelor, 45% din generalii NKVD erau evrei în 1936. Mai mult, politica administrativă a NKVD-ului era, potrivit autorului, una internațională; naționalitatea nu reprezenta un criteriu important din punct de vedere ideologic. Rezultatul a dus la 23 216 arestări în Rusia⁷, 19 931 de arestări în Bielorusia, dintre care 17 772 condamnați la moarte, 55 928 arestați în Ucraina, dintre care 47 327 împușcați, în Estonia 7 998 și în Finlanda 9078⁸. În total, potrivit lui Snyder, 247 157 de oameni au fost omorâți, reprezentând 1,6% din URSS și 36% din Marea Teroare. Ejov a fost și el executat în 1938 și înlocuit cu Lavrenti Beria.

În cea de-a doua parte a capitolului, autorul face o paralelă a politicii rusești cu cea germană. *Noaptea de cristal* a avut în spațiul german aceeași tentă de persecutare națională.

⁵ *Ibidem*, p. 108.

⁶ *Ibidem*, p. 110.

⁷ *Ibidem*, p. 122.

⁸ *Ibidem*, p. 131-132.

Aceasta s-a desfășurat între 9 și 13 noiembrie 1938. Politica antisemită a naziștilor a condus populația civilă (ajutată de către forțele de ordine) la pogromuri brutale împotriva comunităților evreiești, atât din Germania cât și din Austria. Cifrele arată că în jur de 7 000 de case și magazine evreiești au fost sparte sau distruse, iar aproximativ 500 de evrei au fost omorâți. Totodată, 25 000 de evrei au fost duși cu forța în lagăre de concentrare și în jur de 1500 de sinagogi au fost incendiate.

Snyder concluzionează că atât în Germania, cât și în URSS, aceste terori cu tente naționale au fost menite să ofere populației țapi ispășitori pentru propriile politici eșuate.

În capitolul 4, *Europa liniei Molotov Ribbentrop*, autorul analizează în paralel cucerirea Poloniei și ocuparea acesteia de către germani și sovietici în perioada 1939-1941. Expune concret fiecare etapă militară, focalizându-se în special pe crimele de război și distrugerea sistematică a populației evreiești. În acest sens, trupele special Einsatzgruppen și NKVD au fost principalii călăi. În prima parte a capitolului, autorul evaluează numărul victimelor din timpul invadării germane: circa 7 000 de evrei au fost uciși, numărându-se printre cei 75 000 de civili polonezi executați de germani⁹. După trasarea aceste noi granițe, Hitler a început organizarea noului teritoriu prin crearea Guvernământului General, avându-l în frunte pe Hans Frank. Își va menține această poziție pe întreaga durată a războiului, iar la sfârșitul conflagrației va fi judecat și executat în cadrul proceselor de la Nürnberg. Prin acapararea populației poloneze, Reich-ul german s-a confruntat cu o problemă: cea mai mare comunitate de evrei se afla pe teritoriul fostei Polonii. Astfel că, argumentează autorul, misiunea cea mai importantă a Guvernământului era să primească și să „întrețină” evreii trimiși acolo din toată Europa de est. Era doar o etapă a Soluției Finale. Pentru a a realiza acest plan, Reinhard Heydrich (pe atunci șeful SS al Einsatzgruppen) ordonă pe 8 februarie 1940 crearea unui ghetou pentru cei 233 000 de evrei din Lodz sub îndrumarea lui Greinz¹⁰. În același an, tot în februarie, Ludwig Fischer, primarul german al Varșoviei, a început construcția celui mai mare ghetou, care a trebuit să susțină aproximativ 300 000 de oameni. AB- Aktion (Planul de pacificare a Poloniei) a dus la condamnarea multor persoane, care în viziunea naziștilor ar fi reprezentat un pericol pentru ocupația germană. Majoritatea victimelor au fost profesori, judecători sau preoți. Cifrele prezentate de istoric ajung undeva la 60 000.

Din punct de vedere al rușilor, principala crimă de război de pe teritoriul polonez, din perioada 1939-1941, a fost masacrul de la Katyn, unde au fost executați prin împușcare aproximativ 20 000 de ofițeri polonezi. Atât rușii cât și germanii au urmărit distrugerea totală a clasei intelectuale, pentru a nu avea parte de rezistență puternică și organizată. Acest lucru nu a funcționat, mișcarea partizană luând cu timpul amploare.

Capitolul următor, intitulat *Economia Apocalipsului*, dezvoltă o analiză minuțioasă a perspectivei economice a Reich-ului și a politicii economice conduse de Hitler în legătură cu invadarea Rusiei. Într-o oarecare măsură, autorul încearcă să explice, prin argumente de natură economică, de ce Hitler s-a hotărât în vara anului 1941 să pună în mișcare planul Barbarossa. Totuși, în interiorul acestui capitol nu sunt prezentate doar evenimentele istorice, ci este oferit cititorului prilejul de a afla cât de departe voia să meargă Hitler în Europa de est și ce rol va juca aceasta pentru poporul german. Ideile utopice naziste purtau în interiorul lor acte de cruzime nemaîntâlnite. Snyder spune că, în viziunea naziștilor, aproximativ 45 de milioane de oameni ar fi trebuit omorâți pentru a duce la îndeplinire crearea unui nou spațiu pentru coloniștii germani.

Ucraina trebuia să devină grânarul Reich-ului, iar Europa de est trebuia să devină așa numita *Grădina a Raiului*. Rusia trebuia, la rândul ei, să devină o simplă colonie: fluviul Volga avea să fie un Mississippi al Germaniei¹¹. Toate aceste idei erau încadrate în așa numitul plan *Generalplan Ost*, un proiect complex destinat să transforme acest spațiu.

În această perspectivă, este introdus Planul Foamei, care trebuia să ducă la bun sfârșit fiecare etapă. Cei doi arhitecți și responsabili au fost Himmler și Göring. Fiecare

⁹ *Ibidem*, p. 150.

¹⁰ *Ibidem*, p. 173.

¹¹ *Ibidem*, p. 190.

dintre cei doi aveau responsabilități diferite: Himmler trebuia să se ocupe cu colonizarea rasială pe termen lung, prin aducerea de coloniști germani în anii ce vor urma după război, iar Göring cu înfometarea și distrugerea pe termen scurt. Foametea va fi utilizată ca armă de exterminare. Snyder subliniază în acest sens asemănările dintre politica dusă de Göring și Kaganovici cu câțiva ani mai devreme. Totuși, rușii nu au urmărit niciodată exterminarea totală a populației, ci pur și simplu supunerea acesteia.

Cele mai bune exemple de utilizare a foamei ca armă sunt orașele Kiev, Harkov și Leningrad. Sute de mii de oameni au murit din cauza lipsei de hrană. Autorul povestește cazul lui Tania Saviceva, o fetiță de 10 ani, care în decursul a 6 luni și-a pierdut întreaga familie în Harkov. Fetița a ținut un jurnal cu însemnări terifiante despre cum, încetul cu încetul, fiecare membru al familiei sale a murit din cauza foametei ce a năpustit întreg orașul¹².

În acest capitol este prezentată și politica germanilor cu privire la prizonierii de război. Mulți soldați sovietici au ajuns prizonieri datorită tacticii de *Blietzkrieg*, armata rusă fiind luată prin surprindere. În acest sens, naziștii au creat mai multe tipuri de lagăre: *dulag* (de transit), *staglag* (pentru soldați și subofițeri) și *oflag* (pentru ofițeri). În realitate, toate erau la fel și nu ofereau prizonierilor nici măcar minimul necesar. Astfel, mulți au murit datorită condițiilor proaste.

În Guvernământul General, între 21 octombrie și 30 octombrie 1941 au murit în lagăre aproximativ 45 690 de soldați¹³. Snyder oferă cifre înfiorătoare cu privire la cât de eficiente erau acestea: în *staglagul* 307 *Deblin* 80 000 de victime, 319 *Chelm* 60 000, 366 *Siedlce* 50 000, iar 325 *Zamosc* 28 000. În total, pe parcursul războiului, datorită înfometării și a condițiilor, au murit 3,1 milioane de prizonieri¹⁴.

Capitolul 6, *Soluția finală*, descrie politica de exterminare a evreilor, mai ales în țările baltice: Lituania, Letonia și Estonia. Snyder o observă, atât din perspectiva de ansamblu a Soluției Finale, dar se focalizează pe spațiul morții nordic din punct de vedere geografic. Își pornește analiza printr-o scurtă trecere în revistă a ideologiei antisemite și a intențiilor lui Hitler legate de viitorul evreilor din lumea întreagă. Deportarea a fost o primă soluție de rezolvare a problemei. Din cauza cuceririi noilor teritorii, aceasta a devenit destul de inutilă, statul nazist confruntându-se cu un număr foarte ridicat de evrei, pe măsură ce înaintau în Europa. Deoarece în viziunea fasciștilor evreii erau sub-oameni, aceștia ar fi trebuit tratați ca atare. O soluție pe care Hitler ar fi dorit să o pună în practică a fost ca la sfârșitul războiului său toată populația evreiască, de pe întreg globul, să fie mutată în Madagascar și ținută acolo, izolată de restul lumii. Desigur că această metodă a ajuns una cu totul și cu totul imaginară, deoarece situația de pe front nu era cea la care se aștepta. Astfel că din 1941, naziștii încep să caute noi metode de rezolvare a acestei „probleme”.

În primii ani de război, înainte de deschiderea adevăratelor fabrici ale morții, autorul punctează că majoritatea evreilor din țările est europene au fost lichidați de către populația locală. Prin intermediul propagandei, germanii au reușit de multe ori să împingă oamenii înspre pogromuri sângeroase.

Acesta este cazul Lituaniei, unde diplomatul lituanian Kazys Skirpa s-a folosit de suferințele de război în emisiunile sale radiofonice pentru a îndemna cetățenii spre represalii. La începutul lui iulie 1941, lituanienii au ucis circa 2 500 de evrei în pogromuri¹⁵. Naziștii au continuat exterminarea, iar după câteva luni, *brigade Einsatzkomando 2*, însărcinată cu spațiul lituanian, a considerat problema evreiască rezolvată. A putut să raporteze uciderea a 133 346 de persoane, dintre care 114 856 erau evrei.

În Letonia, lucrurile au avut aceleași rezultate, dar aici germanii au fost mult mai direcți. *Einsatzgruppe A* s-au ocupat cu pregătirea *Comando-ului Arajais*, compus doar din letonieni, care au ucis până la sfârșitul anului 1941 cel puțin 69 750 din cei 80 000

¹² *Ibidem*, p. 205.

¹³ *Ibidem*, p. 211.

¹⁴ *Ibidem*, p. 216.

¹⁵ *Ibidem*, p. 223.

de evrei. Cu cât avansau mai înspre nord, comunitățile de evrei erau mai mici, astfel că în Estonia trupele locale (Comando-ul de Autoapărare) au găsit și executat doar 963 de evrei.

Timothy Snyder discută în acest capitol și cazul României în Transnistria. Datorită cooperării statului român cu Reich-ul german, aproximativ 300 000 de evrei și-au pierdut viața¹⁶. Exemplu în acest sens ar fi atentatul de la Odessa, unde o bombă a explodat în cartierul general român. Fiind o mișcare a partizanilor, adevărații responsabili nu au fost prinși. Drept consecință, românii au executat în acea săptămână 5 000 de localnici luați la întâmplare. Totuși, istoricul menționează faptul că politica statului român față de deportarea și executarea populației evreiești s-a schimbat destul de rapid. Deja în 1942 guvernul român a refuzat să mai trimită evrei înspre ghetourile și lagărele de concentrare din Polonia și Germania.

Autorul concluzionează sumbru, prin definiția sa legată de ultima formă a soluției finale: „*Locul de strămutare: în locul de strămutare sunt opt șanțuri. La fiecare lucrează un pluton de zece ofițeri și soldați și trebuie să fie înlocuiți după două ore*”¹⁷.

Capitolul 7, intitulat *Holocaust și răzbunare*, analizează războiul din spatele frontului purtat între partizanii și trupele de ocupație germane. Bielorusia a fost locul de încleștare cel mai important. Aici mișcarea de rezistență organiza ambuscade numeroase și unii au încercat să salveze cât mai mulți evrei. Autorul plasează acest capitol aici dintr-un motiv întemeiat. Dacă în cel precedent avem parte de acțiunile germanilor de distrugere sistematică a populațiilor locale în teritoriile ocupate, aici el vine și completează imaginea și contextul istoric cu cealaltă față a războiului, și anume represaliile partizanilor. Din această perspectivă, aceste două capitole sunt, într-o oarecare măsură, complementare.

Printre partizanii care au încercat să salveze și evrei de la exterminare s-a numărat și Herș Smolnar, un evreu-polon care știa limba rusă. A reușit să salveze mai mulți evrei din cel mai mare ghetou din Bielorusia, situat în Minsk, unde au fost adunați aproximativ 71 000 de oameni¹⁸. În astfel de ghetouri germanii ordonau cote zilnice Judenrat-ului (organizația internă care era responsabilă cu evreii) pentru a decima populația spre a face loc altora. Un astfel de ordin s-a dat pe 1 martie 1942, când germanii au cerut ca pe a doua zi 5000 de evrei să fie omorâți. Smolnar și cu alții au încercat să salveze cât mai mulți, iar cota nu a fost atinsă. A doua zi, pe 2 martie, drept represalii germanii au executat pe loc copiii din ghetou și i-au înjunghiat pe cei din orfelinatul evreiesc¹⁹. Snyder punctează că această luptă dintre partizani și forțele de ocupație a fost un ciclu nesfârșit de represalii, venind din ambele părți. Cei care au avut cel mai mult de suferit au fost civilii.

Cele mai faimoase mișcări de rezistență au fost cele ale lui Tuvia Bielski, Israel Lapidus, Solem Zorin sau Oswald Rufeisen. Cei mai cruzi dintre germanii care au fost trimiși în Bielorusia au fost cei din commando-ul special SS Dirbwanger. Aceștia, în frunte cu comandantul lor, au ucis în total în Bielorusia până la sfârșitul războiului 70 000 de oameni²⁰.

La sfârșitul războiului, jumătate din populația țării a fost ucisă sau deportată²¹. Una dintre cele mai profunde expresii care atestă situația în care se afla Bielorusia, pe care Snyder îl introduce în discursul său, se află în cuvintele lui Tuvia Bielski: „*Am mai rămas atât de puțini dintre noi, încât trebuie să salvăm vieți. Să salvezi viața unui evreu este mult mai important decât să omori germani*”²².

Capitolul 8 este unul dintre cele mai terifiante părți ale cărții lui Snyder. Intitulat *Fabricile naziste ale morții*, el reprezintă un raport înspăimântător al victimelor trimise în diferitele centre de lichidare ale naziștilor. Pentru a ilustra acest lucru, autorul se focalizează pe 6 centre principale: Sobibor, Treblinka, Belzec, Chelmno, Majdanek și Auschwitz.

¹⁶ *Ibidem*, p. 253.

¹⁷ *Ibidem*, p. 252.

¹⁸ *Ibidem*, p. 264.

¹⁹ *Ibidem*, p. 271.

²⁰ *Ibidem*, p. 278.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 273.

Toate aceste centre au făcut parte din Soluția Finală, încarnată în așa-numita operațiune Reinhard (numită în memoria lui Heydrich care fusese ucis în Praga de către partizani în 1942). Heydrich a devenit o „victimă” importantă a presupusei conspirații evreiești internaționale, care era răspunzătoare pentru război²³. Această operațiune i-a fost încredințată lui Odila Globocnik, care era comandant superior al SS și al poliției în regiunea Lublin a Guvernământului General²⁴.

Aproximativ 350 000 de evrei au fost trimiși și lichidați la Treblinka. Li s-a spus că vor fi relocaliți în altă parte, unde vor primi locuințe și locuri de muncă. În circa paisprezece săptămâni, între 4 august și jumătatea lunii noiembrie, cel puțin 310 000 de evrei din regiunea Radom au fost gazați²⁵.

Pentru a nu ridica suspiciuni cu privire la Treblinka, șeful instituției, Irmfried Eberl, a construit o stație de tren obișnuită, echipată cu toate facilitățile necesare, dar care era doar de fațadă. Motivul pentru acest lucru era că numărul de cadavre era prea ridicat, iar muncitorii (majoritatea provenind din Travneki) nu aveau timp să le îngroape. Multe rămăneau pe marginea drumului sau chiar pe marginea șinelor de tren.

În ultima parte a capitolului, Snyder afirma că la Treblinka au fost uciși 700 000, la Belzec 400 000, Sobibor 250 000, Majdanek 360 000, Chelmno 320 000 și Auschwitz 1 100 000. În cadrul operațiunii *Reinhard* și-au pierdut viața aproximativ 1,5 milioane de evrei polonezi.

În capitolul *Rezistența și incinerare*, autorul expune etapele ofensivei sovietice, mai ales operațiunea *Bagrion*, prin care URSS a reușit să elibereze Bielorusia, în același timp fiind prezentată insurecția varșoviană. Titlul este semnificativ, deoarece soarta insurecției a fost una tragică și a dus la moartea a mii de oameni.

În același timp, Snyder punctează că lagărul de concentrare din Varșovia, deschis pe 19 iulie 1943, a fost unul dintre cele mai cumplite creații ale regimului nazist²⁶. Stadiul deplorabil în care ajunsese capitala poloneză a dus la revoltă și a oferit partizanilor șansa de a lupta direct cu trupele de ocupație.

Drept represalii, germanii au început să incendieze orașul și să deporteze din ce în ce mai mulți oameni. S-a ajuns ca la un moment dat ca aproape jumătate din populația orașului să fie lichidată. Până în ianuarie 1945, aproximativ 85% din orașul Varșovia a fost complet distrus.

Autorul concluzionează situația polonezilor cu o metaforă cutremurătoare, dar potrivită: „*Cenușa din Varșovia încă mai era caldă când a început Războiul Rece*”²⁷.

Capitolul 10, *Purificări etnice*, urmărește traseul Armatei Roșii până la Berlin și numeroasele crime de război pe care le-au înfăptuit rușii pe drum. Titlul se referă la persecuția asupra germanilor care a urmat, văzută ca o răzbunare a populațiilor sovietice pentru toate crimele comise de naziști. Pentru a ajunge la Berlin, Stalin a avut nevoie de soldați. Circa un million de prizonieri din Gulag au fost eliberați înainte de termen, ca să poată lupta pe front²⁸. Ironie este că, după ce războiul s-a încheiat, au fost duși înapoi pentru a-și îndeplini sentințele. Datorită ofensivelor reușite, rușii au reușit să captureze sute de mii de soldați germani. Toți vor fi deportați în Siberia sau în zona Kazahstanului. Autorul estimează că în jur de 600 000 au murit datorită condițiilor. Aici Snyder realizează o comparație între politicile germane și rusești față de prizonierii de război. Ajunge la concluzia că rata mortalității la germani era de cinci ori mai mare decât cea obișnuită în Gulag, în jur de 11,8% față de 57,5% în lagărele naziste. De frica represaliilor sovietice, populația germană din Europa răsăriteană a început să se retragă. În jur de 7 milioane de germani până în anul 1947 au încercat să fugă cât mai înspre vest.

Victoria asupra Reich-ului german i-a oferit lui Stalin multe oportunități de a-și justifica acțiunile de multe ori nemiloase și ilegale. L-a însărcinat pe Andrei Jdanov cu promovarea

²³ *Ibidem*, p. 300.

²⁴ *Ibidem*, p. 291.

²⁵ *Ibidem*, p. 311.

²⁶ *Ibidem*, p. 347.

²⁷ *Ibidem*, p. 355.

²⁸ *Ibidem*, p. 359.

acestei victorii și sublinierea necesității regimului stalinist, care era prețul care trebuia plătit pentru Victoria în ceea ce s-a numit „Marele Război pentru apărarea Patriei”²⁹.

Ultimul capitol al cărții lui Timothy Snyder, *Antisemitismul Stalinist*, urmărește epoca postbelică și politica condusă de Stalin în ultimii săi ani. Această nouă politică, aparentă după război, a dus la un nou val de teroare. Cel mai cunoscut exemplu a fost asasinarea lui Solomon Mihoels, un actor evreu faimos, director al Teatrului Evreiesc de la Moscova. Snyder argumentează, precum alți istorici, că motivul pentru această direcție politică antisemită a fost crearea Israelului după sfârșitul războiului. Dacă până atunci evreii sovietici erau perfect loiali cauzei URSS-ului, odată cu crearea Israelului, Stalin era de părere că aceste comunități ar reprezenta un pericol de subminare a autorității sovietice.

Totuși, antisemitismul lui Stalin a fost unul fluctuant și în niciun caz nu a ajuns la magnitudinea Marii Terori din anii '30. Stalinismul i-a scos pe evreii est-europeni din poziția lor istorică de victime ale germanilor și i-a introdus în povestea unei conspirații imperialiste împotriva comunismului³⁰. În viziunea lui, poporul rus era victima cea mai mare a războiului. Afirmatia sa poate fi contestată deoarece cifrele ne spun o cu totul altă poveste.

Nu în ultimul rând, concluziile autorului reiau argumentele principale ale discursului său istoric și oferă posibilitatea cititorului înspre reflexie. Titlul *Umanitatea* este foarte sugestiv, deoarece scopul central al acestei lucrări este de a construi o imagine cât mai veridică și totodată înspăimântătoare legată de atrocitățile comise în spațiul est-european între anii 1930-1945, atât de sovietici cât și de naziști. Snyder încheie printr-o afirmație interesantă: „Cultura noastră contemporană a comemorării consideră de la sine înțeles că aducerea aminte împiedică crima”³¹.

Tiberiu Alexandru CIORBA

²⁹ *Ibidem*, p. 378.

³⁰ *Ibidem*, p. 424.

³¹ *Ibidem*, p. 450.

IN MEMORIAM

DR. IUDITA CĂLUȘER (1949 – 2016)

Muzeul Țării Crișurilor este din nou în doliu. A murit prea devreme una din colegele noastre care, după ce ani în șir a a făcut cinste arhivelor bihorene, s-a dedicat timp de peste 20 de ani și instituției muzeale orădene. Prin activitatea de cercetare în domeniul istoriei moderne a reușit să ofere contribuții științifice importante legate de istoria bisericii greco-catolice în Bihor (inclusiv o teză de doctorat apreciată), dar și de viața social-politică și militară a românilor din această parte de Românie. S-a remarcat, de asemenea, prin participarea la realizarea unor expoziții de istorie ale muzeului apreciate prin rigoarea lor, inclusiv la elaborarea planului tematic al noii Secții de istorie, ce urmează să fie pus în operă în noul sediu al Muzeului Țării Crișurilor, și al Muzeului Memorial „Aurel Lazăr.

Nu putem să nu menționăm aici atitudinea civică de care a dat dovadă după anul 1989, atunci când s-a pus în discuție statutul istoricului în societatea românească postrevoluționară, dar mai ales modul în care, cu multă obiectivitate, a militat pentru asigurarea viitorului instituției în care activa. De asemenea, prin diversitatea temelor abordate, vizând viața cotidiană specifică românilor din Bihorul medieval și modern, pe cele culturale și religioase, în cadrul acestora din urmă, foarte multe dedicate istoriei bisericii române ortodoxe din Bihor, Iudita Călușer a dat dovadă de o putere de muncă impresionantă.

Iudita Călușer a iubit istoria românilor. Această dragoste i-a fost insuflată și de tatăl acesteia, colonelul Mihai Turcu, veteran al Armatei Române din al Doilea Război Mondial, care în viața pământească nu a pregetat să își arate, la rândul lui, hotărârea în a apăra hotarele României.

Prin dispariția ei am pierdut un muzeograf și cercetător științific a cărui lipsă o vom resimți multă vreme de acum încolo.

Sit tibi terra levis!

Aurel Chiriac

